

Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban

Tanulmánykötet

Szerkesztette

SOÓS VIKTOR ATTILA

SZABÓ CSABA

SZIGETI LÁSZLÓ

Budapest, 2010

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000840059

A kötetben szereplő tanulmányok a Magyar Katolikus Egyház, a Magyarországi Református Egyház és a Magyarországi Evangélikus Egyház szervezésében 2010. május 6–7-én megrendezett konferencia előadásainak szerkesztett változatai.

Kivétel: Kálmán Peregrin OFM első tanulmánya, illetve Tamási Zsolt és Puczyłowski József OP írásai.

A konferencia szervezését, illetve a kötet kiadását támogatta a Magyar Katolikus Egyház, a Magyarországi Református Egyház Zsinata, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a Magyarországi Evangélikus Egyház, a Polgári Magyarországért Alapítvány, a Párbeszéd Háza és a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola.

X 123 100

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadók előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Tanulmányok szerzői, 2010
© Szent István Társulat, 2010
© Luther Kiadó, 2010

Tartalom

Ajánlás / ERDŐ PÉTER	7
Múltfeltárás / BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN	9
A kegyelem árfolyama / PRÖHLE GERGELY	11
Dogma – történet – Módszertani kérdésfelvetés a katolikus egyház 1945 és 1990 közötti történetének értelmezéséhez KÁLMÁN PEREGRIN OFM	13
Egyházüldözés Kelet-Közép-Európában a 20. század második felében / SZABÓ CSABA	31
A II. világháború utáni „néphatalom” viszonya az egyházakhoz a második Jugoszláviában / HARMATH KÁROLY OFM	44
Adalékok a romániai békemozgalomhoz – Jaross Béla életpályája TAMÁSI ZSOLT	55
A vallás és az egyház üldözése, korlátozása és ellenőrzése Kárpátalján 1945 és 1990 között / BOHÁN BÉLA SJ	75
A lengyel katolikus egyház a kommunizmus alatt – magyar szemmel / PUCZYŁOWSKI JÓZSEF OP	85
Hallgató egyház / MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS	91
Jogszolgáltatás és egyházüldözés / MIKÓ ZSUZSANNA	99
Kollektivizálás és a magyarországi egyházak befolyásának csökkentése / JASON WITTENBERG	109
Az egyházi elhárítás irányítói (1956–1990) / TABAJDI GÁBOR	117
Hálózatok, hálózatépítés az egyházakon belül a Kádár-korszakban / VÖRÖS GÉZA	138
Mindszenty és őrzői – két tiszt az állambiztonság szolgálatában CZENE-POLGÁR VIKTÓRIA	160

Az „ideális tartótiszt” / MIRÁK KATALIN	170
A pártállam strukturális eszköztára az egyházpolitika szolgálatában / KÖBEL SZILVIA	195
Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évek végéig SOÓS VIKTOR ATTILA	220
Visszatekintés? Önigazolás? Kiutkeresés? – Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései KÁLMÁN PEREGRIN OFM	242
„Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...” – Egyházi kitüntetések és a pártállam MÓZESSY GERGELY	251
Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében / KÓSA LÁSZLÓ	270
Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében / KISS RÉKA	289
Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken – Mikrotörténeti megközelítés / BÖGRE ZSUZSANNA	306
Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere és eszköze Csongrád megyében az 1960-as években MEZEY ANDRÁS	329
Állam(biztonság)i játszmák a Pápai Magyar Intézet átvétele körül FEJÉRDY ANDRÁS	361
A politikai rendőrség „új szakasza” és a szerzetesrendek (1953–1955) BÁNKUTI GÁBOR	375
Összegzés / ITTÉS JÁNOS	397

Ajánlás

ERDŐ PÉTER bíboros, prímás, érsek

Immár harmadik tematikus tanulmánykötet kiadásában működik közre a 2006-ban alakult Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány. A korábbi, egy-egy évre, egy-egy konkrét eseményre (*Magyar Katolikus Egyház – 1956; Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon – 1948*) fókuszáló két konferencia és tanulmánykötet után, 2010. május 6–7-én *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban* címmel a három történelmi egyház szervezésében került sor tudományos konferencia és kiállítás megrendezésére.

A tudományos tanácskozás jelentőségét mutatja, hogy a katolikus, a református és az evangélikus egyház egyaránt közreműködött a szervezésben. A szervezők és a három történelmi egyház fontosnak tartják, hogy az elmúlt évtizedek egyháztörténetének kutatása keretében a kommunista diktatúra működésének mechanizmusáról, az egyházüldözés elvi és gyakorlati kivitelezéséről, az egyházüldözők tevékenységéről is szó essen. Ezért hozta létre 2005-ben a Magyarországi Evangélikus Egyház az evangélikus tényfeltáró bizottságot. A vértanúk és hitvallók helytállásának bemutatásán és a boldoggáavatási ügyek előkészítésének segítségével túl ez a szempont is vezette a Magyar Katolikus Püspöki Konferenciát a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány felállításában, hogy múltunk átfogó megismerése az egyház küldetését szolgáló, igazi teológiai egyháztörténet-írás lehessen.

A konferencia előadói tágabb, nemzetközi összefüggéseket, a különböző szocialista országok területén élő és ott üldöztetést szenvedett egyházak helyzetét, a magyarországi egyházüldöző szervek (kommunista pártok, Állami Egyházügyi Hivatal, jogszolgáltatás, állambiztonság stb.) munkáját ismertették. Mérföldkő ez a kötet húsz évvel a rendszerváltozás után, hiszen a pártállam működését, az egyházüldözés gyakorlati megvalósítását, az egyházüldözők munkáját ismerhetjük meg belőle.

Az egyházüldözés kutatásakor nem vezetheti az egyházat a bosszúállás szelleme, és a krisztusi küldetést kell szem előtt tartania. Az egyháztörténet fő célja, hogy feldolgozza, miként tudta az egyház teljesíteni küldetését akkor, amikor elnyomásban, üldöztetésben volt része. A múlt kutatásában a történelmi igazság mindig hasznos, ha korrekt módon, világosan, a tel-

jesség igényével adják elő. Minden nemzedéknek szembe kell néznie az adott korból adódó kihívásokkal, nehézségekkel és szenvedésekkel is. Nem központi kérdés, hogy ki és milyen módszerrel igyekezett nyomást gyakorolni a papokra a kommunista időszakban, de ez is hozzátartozik az egyház mindennapi életéhez, küzdelmeihez, és ahhoz, hogy milyen nehéz volt el látnia fő feladatát ebben a kritikus, olykor drámai időszakban.

Múltfeltárás

BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN,

a Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Egyházkerületének püspöke

A mai Magyarország viszonyai között a jelent sem lehet olyan könnyen föl tární és bemutatni, mivel a múltat is igen nehéz. Leginkább a közelmúlt bemutatása nehéz. A történésznek még mindig várnia kell, hiszen az elvileg hozzáférhető anyag sem áll teljes körűen rendelkezésére, ráadásul politikai, ideológiai, egzisztenciális érdekek és ellenérdekek szövevényében kell eligazodnia. Vagyis amit ma már kutathat, s még inkább, amit hivatásánál fogva kutatnia kellene, az még nem teljesen történelem. Vagy ha már az is, mivel érzékeny közegben kutatja, óhatatlanul újra jelenné teszi a közelmúltat, még akkor is, ha csak elemi ténypozitivistá módszert alkalmaz. Az elmúlt két évtizedben közzétett kutatási eredményeket, az ezekből sarjadó vitákat, az elkapkodott ítéleteket és az érintett egyházak vonakodását mérlegelve, ám egyúttal a kutatás szükségességét szem előtt tartva úgy látom, gyakran elsikkad néhány evidencia. Ismételjük meg ezeket.

Az első evidencia az, hogy Magyarországon a kommunista diktatúra alatt egyházüldözés folyt. A pártállam meghatározó ideológiai döntései, egyházpolitikai intézkedései vitathatatlaná teszik ezt aényt. A titkosszolgálatok ideológiai direktívák mentén kapcsolódtak az amúgy nyilvánosan, közhatalmilag is gyakorolt elnyomáshoz – mondhatjuk tehát, hogy a pártállam minden eszközt megragadott az egyházi élet korlátozására, s fennállásának utolsó percéig nem mondott le marxista-leninista tézisééről, az egyházaknak, illetve a vallásnak a felszámolásáról.

További evidencia, hogy az egyházak ezt a negyvenéves korszakot több tekintetben igen súlyosan megsemmisítették. A rendszerváltást követően készített mérleg, az egyházak állapotának feltérképezése húsz évvel ezelőtt elsősorban a rehabilitáció felé nyitott utat, és a vagyoni és intézményi kárpót-lás máig tartó, hosszú folyamatát indította el. Az egyházak életében azonban – immár ez egyértelmű – a pártállami elnyomás belső sebeket is hagyott. A múltfeltárás legkényesebb kérdése, hogy miképpen szembesülünk ezzel a ténnyel, tudniillik a régi, közhelyszerű igazsággal, hogy a kommunizmusban az a legrosszabb, ami utána következik. Az egyházak mai reprezentánsainak feszengő magyarázkodása azok miatt, akik érintettek a titkosszolgálatokkal való együttműködésben, illetve az érintettek sértett pózolósa és értetlenkedése amiatt, hogy nem akar feledésbe merülni életük nyomasztó korszaka, csak egyetlen jelzés, s talán nem is a legfontosabb – arról, hogy mennyi gyó-

gyítanivalót, mennyi bizalmatlanságot, hány nemzedékre való tisztáznivalót hagyott maga mögött az egyházüldözés.

A harmadik evidencia, hogy a megbékélés még nem következett be az egyházakban. Tapasztalhatók ugyan kitűnő kezdeményezések, ám zsákutcák is kínálkoznak, s mintha eddig inkább ezek felé fordult volna az egyházi élet. Ilyen az elhallgatás, amellyel azonban az egyház közössége lemond önmaga történelméről. Ilyen az a naiv elképzelés, hogy az idő jóvá nemesíti a borzalmat. A megbékéléshez látnunk kell, mire irányul az isteni irgalom, konkrétan milyen bűnök, vétkek és sorsterhek alól oldoz az evangélium, tudnunk kell, ki bocsát meg kinek és mit.

De leginkább azt kell tudnunk – és ez a negyedik evidencia –, hogy az egyházüldözés nemcsak hatalmi, politikai síkon zajlott, hanem szellemi síkon is, tehát a szó legegyszerűbb értelmében evangéliumellenes volt. S noha a diktatúra megszűnt, ez a szellemi tartalma még nem párolgott el. Ezért elemi érdek a múltfeltárás, mert végső soron istenellenessége a meghatározó. A múlt tisztázása, a megbékélés, az evangélium isteni erejének megnyitása elemi módon szükséges ahhoz, hogy az egyház közösségében teljesen feltárlhasson e világi küldetésének mély értelme: nem vagyunk a múltunk foglyai.

Ennélfogva a történészi munkát szívesebben nevezem múltfeltárásnak, mint átvilágításnak. Az átvilágítás politikai kategória, a tényfeltárás vagy múltfeltárás történészi. Ebben az utóbbiban mutatkozhatnak meg azok a sokszor nem is látható összefüggések, amelyek még mindig meghatároznak bennünket.

Utoljára hagyom a paradox evidenciát. Tudjuk, hogy az egyházon belül súlyos – noha olykor csendes – vita zajlik a múltfeltárás szükségességéről. Az előbbi tételek ezt részben érthetővé is teszik. Csakhogy másrészt a múlttól való ódzkodás jegyében hajlamosak vagyunk megfélemleni azokról is, akik a legnagyobb tiszteletünkre méltók, akik helytálltak a diktatúra alatt, akik vállalták a börtönt, sőt, akár az életüket is adták. Az egyházüldözés szelleme diadalmaskodna, ha az egykori együttműködők iránti tapintatból (róluk hallgatva), emezekről is hallgatásba burkoloznánk.

S legvégül hadd említsem meg azt, ami messze túlnő a mi túlélő nemzedékünkön. Egy korrekt és megengesztelődést munkáló múltfeltárásnak az lenne a legnagyobb hozadéka, hogy itt, a 21. században – amely kezd ugyan olyan zűrzavarossá válni, mint volt a 20. század – elnyerhetnénk azt a bölcsességet, azt a krisztusi igazságot, hogy az éppen fennálló hatalomhoz – a világhoz – evangéliumra alapozott, keresztyén szabadságban teljesező viszonyt tudjunk kialakítani.

A kegyelem árfolyama

PRÓHLE GERGELY, a Magyarországi Evangélikus Egyház országos felügyelője

A Magyarországi Evangélikus Egyház zsinata 2005-ben döntött úgy, hogy igyekszik módszeresen feldolgozni az egyházi közelmúlt történetét, ezen belül is lelkészeinek, munkatársainak titkosszolgálati érintettségét a kommunista diktatúra éveitől kezdve. Megalakult az úgynevezett tényfeltáró bizottság, melynek tagjai levéltári dokumentumok alapján és személyes elbeszélések nyomán tárják fel egyházunk történetének e szomorú, ellentmondásos fejezetét.

Más egyházak más utakat választottak, gondolván, hogy az egyházak eredeti küldetését, az evangélium hirdetését nem szabad beárnyékolnia annak a nyilvánvaló politikai esendőségnek, amelyre a dokumentumokból fény derül, s amelyet az egyházi és világi közvélemény mindig is sejtett. Az evangélikus egyház sem gondolja azt, hogy elsődleges feladata e történeti munka elvégzése lenne. Arról viszont meg vagyunk győződve, hogy hitelesebben hallatszik az egyház szava a közéletben, ha saját múltjával legalább megpróbál minél következetesebben szembenézni.

Persze tudjuk jól, hogy a világi közéletben mindmáig, számos elvetélt kezdeményezést követően sem történt meg a titkosszolgálati érintettség következetes feltárása. Botrányok és felderítetlen eredetű kiszivárogtatások nyomán, valamint annak a ténynek a következtében is, hogy az egykori állampárt egykori vezetői immáron demokratikus legitimitációval részei a hazai közéletnek, a közvélemény egyre immúnisabbá vált a múltat érintő bármily kínos információkkal szemben. Az a lehetőség, hogy a rendszerváltozás erkölcsi szempontból is fordulatként legyen értékelhető, elveszni látszik.

Mindez nem könnyíti meg az egyház berkein belül folytatott tényfeltáró munkát sem. Miért pont mi, ha mások nem? Miért csak mi tépjük fel a régi sebeket? – kérdezik sokan azok közül is, akiket semmilyen szempontból nem érintettek a múlt politikai kísértései. Egy biztos: az evangélikus egyház nem ítélkezni akar mindazok felett, akik nem tudtak vagy nem akartak ellenállni az illegitim hatalom vonzerejének. Már csak azért sem, mert – bár történelmietlen a kérdésfeltevés – nem tudjuk, hogy az egyház hogyan vészelte volna át a kommunista időszakot, ha munkatársainak, vezetőinek egy része nem mutat kompromisszumkészséget.

Ítéletet mondani nem a mi dolgunk. A kegyelem általi üdvözülés pedig lutheránus hitünk egyik alaptétele, semmilyen mulasztás, hiba vagy bűn esetében sem kérdőjelezhető meg. Mégis, bármennyire leesett is a közelmúlt igazságainak árfolyama, *Dietrich Bonhoefferrel* együtt érdemesnek tartjuk megkülönböztetni az olcsó kegyelmet a drága kegyelemtől. Ismerjük meg a tényeket, aki még teheti, mondja el, mi és hogyan történt azokban a nehéz években. Azért pedig mindent meg kell tennünk, hogy a keresztény közösség képes legyen differenciáltan, nem pusztán az egyszerű „ügynök” szóval megbélyegezve tekinteni érintett tagjaira. Ezt az alapos, a megbékélést és megbocsátást előtérbe helyező habitust erősíti e mostani kötet anyaga. Fontosnak tartom, hogy a református Théma Egyesülettel és a katolikus Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvánnyal közösen, ökumenikus keresztény közösségben tudtuk megszervezni a kötet alapjául szolgáló konferenciát. Ez is bizonyítja, hogy a „kegyelem árfolyama”, tekintet nélkül a felekezeti különbségekre, sokak számára nem közömbös.

Dogma – történet

Módszertani kérdésfelvetés a katolikus egyház 1945 és 1990 közötti történetének értelmezéséhez

KÁLMÁN PEREGRIN OFM

1. Előzetes megjegyzések

1.1. Múltfeltárási kísérletek az elmúlt húsz évben

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban számos elemzés és visszaemlékezés mutatott rá a kommunista rendszer egyházüldözésének ideológiai és szervezeti mechanizmusára.¹ Sok esettel kapcsolatban megismerhettük, hogy az állami hatóságok miként befolyásolták az egyház belső életét, ezáltal hogyan hatottak az egyház egészére és tagjaira,² s azok miként és mivé alakultak az események hatására.³ Ma már az is világos, nem mindegy, sőt magát a következtetéseket is lényegesen befolyásolja, hogy ki miként, milyen szemszögből interpretálja az elmúlt negyven évben történeteket. Hiszen ugyanazon eseményt általában másként értelmezi az, aki műveli,⁴ aki elszenvedi,⁵ vagy aki nem volt részese annak.⁶ Így született meg az elmúlt két évtizedben a kommunista egyházüldözésről szóló munkák széles skálája, amit a sebzettség⁷ és az érintettség,⁸ az aktuális politikai támadás⁹ vagy az apologetika szándéka,¹⁰ a mozaikkockák összerakása, mérlegelése egyaránt meghatároz,¹¹ de még olyan gyakorlati tényezők is, hogy melyik forráscsoport érhető el interneten vagy a fővárosban, illetve melyik kelti fel jobban az olvasóközönség érdeklődését.¹²

¹ Lásd Szántó Konrád OFM (1920–1999), Hetényi Varga Károly (1932–2002) vagy Lénárd Ödön (1911–2003) munkásságát.

² Szántó, 1990; Szabó–Soós, 2006.

³ Kiszely, 2001, 97–141.

⁴ Casaroli, 2001.

⁵ Adriányi, 2004.

⁶ Somorjai, 2008a.

⁷ Havasy, 1990.

⁸ Tomka F., 2005.

⁹ Erre jó példa, hogy az ügynökkérdést mindig valamiféle gazdasági, politikai vihar esetén, figyelemelterelésként vette elő a szocialista-liberális kormányzat.

¹⁰ Tomka F., 2005.

¹¹ Lásd Szabó, 2005.

¹² Napjainkban a vidéki vagy egyházi levéltárak vonatkozó anyaga a Budapest-központúság és a kutatási feltételek hiánya miatt szinte egyáltalán nem ismert.

1.2. Teológia és történettudomány

Az elmúlt húsz év tudományos vizsgálódásainak azonban van egy nagy hiányossága, amelynek pótlásával a magyar egyház még tartozik a történettudománynak. Ez a hiányosság a történeti események teológiai szempontú értelmezése, pontosabban annak kutatása és elemzése, hogy az egyházi vezetők döntéshozatalát milyen teológiai megfontolások befolyásolták.¹³ Lényeges szempont ez. Hiszen ha a történettudomány a jelenségek magyarázatára keresi a választ, és ha ez a válasz adott esetben teológiai környezetben fogant vagy teológiai indíttatású, akkor a teológiai magyarázatot még a „laikus” történetkutatás sem hagyhatja figyelmen kívül. Márpedig – és feltehetően nem légből kapott az alaptételünk – a keresztény egyházi vezetők számára az egyház elsősorban teológiai valóság, és nem szociológiai csoport. Tovább szűkítve a kört azonban azt is be kell látnunk, hogy az egyház másként (volt) teológiai valóság az ortodox, a protestáns, illetve a katolikus püspökök esetében. Sőt a katolikus egyházra vonatkozóan ezt a valóságot még jobban árnyalja a II. Vatikáni Zsinat előtti és utáni gondolkodásmód érvényre jutása az egyháztörténeti események folyamatában. Vagyis a (történeti) elemző munka során nemcsak figyelembe kell vennünk a teológiai szempontokat, hanem helyesen is kell alkalmaznunk őket a megfelelő egyházra, illetve annak az adott korszakban aktuális egyházképére vonatkozóan.¹⁴

Lénárd Ödön – Magyarországon elsőként – már 1995-ben, öt-hat évnyi levéltári kutatómunka után felvetette a teológiai aspektus fontos szerepét a történelmi kutatásban. Egy helyütt így ír: „Csak az örök dogmatikai fogalmak elvárásai szerint járhatunk el, láncokban is, szabadon is. Csakis ezek tarthatnak rendet a dolgaink közt, csak ezek vonalában sorakoztathatjuk fel őket.”¹⁵ A neves piarista gondolkodó ezt a kérdést elsősorban erkölcsi és hitéleti szempontból tárgyalta. Közel egy évtized múlva Gárdonyi Máté azonban már szóba hozta a klasszikus egyháztan hatását az Ostpolitik folyamatára,¹⁶ majd a teológia és a politika kölcsönhatását is vizsgálta a magyar teológusok munkásságában. Somorjai Ádám VI. Pál pápa döntéseinek pasztorális hátterére mutatott rá nem egy írásában,¹⁷ Fejérdy András pedig a II. Vatikáni Zsinat résztvevőinek és magyar főpapjainak teológiai szemléletét, a diktatúra egyházpolitikai instrukcióit és a világpolitikai eseményeket együtt látva fogalmazott meg iránymutató megjegyzéseket e kérdéskörben.¹⁸ Az említett

¹³ Érdekes jelenség, hogy például Szántó Konrád vagy Adriányi Gábor vonatkozó műveiből is hiányzik az egyház teológiai motivációinak megalapozott bemutatása, miközben teológusként talán éppen ehhez a témakörhöz adhattak volna értékes útmutatásokat.

¹⁴ Az egyházkép kérdéskörének teológiai tárgyalásához lásd Várnai, 2002.

¹⁵ Lénárd, 1994, 16.

¹⁶ Gárdonyi, 2004.

¹⁷ Például Somorjai, 2008b.

¹⁸ Fejérdy, 2010.

szerzők történettudományi újdonsága, hogy nem csupán pártállami dokumentumok alapján tájékozódtak, miként a rendszerváltozás utáni kutatók jelentős része, hanem egyházi forrásokat (is) tanulmányozva jutottak el megállapításaikhoz.

E sorok írója 2006-tól dolgozza fel a Grósz József hagyatékában megmaradt, 1956 és 1961 közötti időszakból származó püspökkari dokumentumokat, az érsek személyes feljegyzéseit és a korabeli ordináriusoknak a hozzá mint a konferencia elnökéhez írt leveleit. Az említett forrásanyag tanulmányozása azzal a felismeréssel járt, hogy az egyháztörténet-kutatás e területén egy új interpretációs környezet felvillantása szükséges, amelynek középpontjában a korabeli katolikus egyház egyházképe és hierarchikus felépítése áll. Meggyőződésünk szerint e pontról elindulva jobban megérthetjük a diktatúra egyházpolitikai intézkedéseit, sőt azokat a folyamatokat is, amelyeket a kommunista rezsim a protestáns közösségek életében indított el.

2. Egyházképek a 20. század első felében

2.1. A diktatúrák egyházképének gyökerei

A 19. század társadalmának egyházfelfogását az a deista egyházkép határozta meg, amely korábban a jozefinizmus, a 20. században pedig a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra egyházmodelljének is kiindulópontja lett. Kant nyomán megfogalmazódott, hogy az egyház már nem az isteni kinyilatkoztatás szolgája, a hitvallók közössége, hanem erkölcsi nevelőintézet, amely jó polgárokat állít elő a társadalom számára, vagyis államegyház.¹⁹ Létét nem isteni vagy szakramentális rendelkezések, nem egy természetfeletti dimenzió, hanem társadalomelméletek határozzák meg: az állam részeként olyan, mint egy klub vagy egy sportegylet, amely kielégíti az emberek bizonyos „kulturális” igényeit, és ezzel mintegy mentesíti az államot a polgárok vallási életének kiszolgálása alól.

A kommunista diktatúrában ehhez egy keleti hagyományréteg is csatlakozott, hiszen Kant idejében Oroszországban már működött mindaz, amit ő elvi szinten megalkotott. Nagy Péter cár (1672–1725) ugyanis az orosz ortodox egyházat 1721-ben a Szent Szinódus irányítása alá helyezte, amelynek püspök és laikus tagjai egyaránt voltak. A szinódus fölé viszont kinevezett egy civil állami hivatalnokot, akinek vétőjoga volt a szinódussal szemben, a cárt pedig teljes jogkörrel képviselte e fórumon. Vagyis az ortodox egyházkormányzatból egyfajta államhivatalt hozott létre, amely vallási alapon állva végrehajtja az uralkodó rendelkezéseit.²⁰ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ennek az „egyházigazgatásnak” a német evangélikus egy-

¹⁹ Müller, 2007, 589.

²⁰ Timkó, 1971, 297–299.

házkormányzat volt a mintája,²¹ és annak a folyamatnak a részeként vezették be, amelynek során Nagy Péter cár „nyugatosítani” akarta a birodalom iparát, kultúráját és egyházát. Ezt pedig úgy készítette elő, hogy 1700-tól nem engedélyezte a pátriárkaválasztást, és szekularizálta az egyházi javadalmakat.

A 17–18. század mindkét egyházszemlélete túlmutat önmagán. Emlékeztetnek arra, ami a 20. századi diktatúrákkal kapcsolatban is igaz, hogy ezeknek az ideológiáknak nem a hittelt, a vallásossággal vagy magával az egyházzal volt bajuk, hanem azzal, ha a hit, a vallásosság, az egyház nem tagozódott be abba a szerepkörbe, amelyet az aktuálpolitika szánt neki. A hatalom pedig abban az esetben nem vetette el az egyház képviselőit, akkor épített rájuk, ha megadták az aktuális rezsím vallási és teológiai alapját. A kommunizmus idején ez a szorítás szülte a szolgálat teológiáját vagy a békepapi mozgalmat.

2.2. Az I. Vatikáni Zsinat által szentesített egyházkép előzményei és hatása

A társadalom legújabb kori szekularizációja során az egyházat – a korszak felfogása szerint – megjelenítő klérus és a világiakból álló világi, politikai hatalom került szembe egymással.²² Az egyház nehezen viselte, hogy a mindennapi élet bizonyos területei kikerülnek hatókörének sugarából, a politikai élet pedig lázadó flegmasággal fordult szembe mindazzal, ami a középkor társadalmát és Európa gyökereit élte. Ez a konfliktus tovább erősítette az egyház szentségi és hierarchikus rendjének középpontba kerülését, hiszen a modern államrend szerkezetét egyre jobban átvevő egyház a lelki, szentségi hatalom hangsúlyozásával tudott rámutatni arra, miben is különbözik a korabeli laikus államoktól, illetve mivel több hozzájuk képest. Ennek megfelelően a teológusok az egyház „szerkezetét [...] egyszerűen a történeti Jézus alapító szándékára vezették vissza, aki egyházát ellátta megfelelő tekintéllyel. Ebben az elképzelésben a világi hívők csupán a hierarchia utasításainak követői, akik hitből fakadó engedelmisséggel alávetik magukat az egyház tekintélyének, és elfogadják a hivatalviselők papi-szentségi üdvösségközvetítő szolgálatát. Azaz az egyház látható közösségéhez tartoznak, és azzal a bizonyossággal rendelkeznek, hogy eljutnak a természetfeletti üdvösségre.”²³

Mindemellett a francia forradalom után az egyház életében a reformáció elítélése helyébe azoknak a nézeteknek a kiküszöbölése került, amelyek az egyház-világ középkori modelljének hierarchikus egységét támadták, vagy

arra törekedtek, hogy valamiféle új összefonódást építsenek ki a korabeli államhatalommal. A 19. század egyháztana ebben a miliőben a „tökéletes társaság” (*societas perfecta*) fogalmkörének kidolgozásával próbálta megvédeni az egyház szabadságát és függetlenségét. Ennek biztosítása érdekében az egyház korának közigazgatás-képe szerint formálta intézményrendszerét, hogy központosított kormányzásrendjén keresztül a helyi egyházakkal fenntarthassa az egység kötelekeit, és ellensúlyozni tudja az állami beavatkozást.²⁴

E folyamat csúcspontjaként az I. Vatikáni Zsinatot (1869–1870) kell megjelölnünk, amely a pápai primátus és tévedhetetlenség kérdésében megfogalmazott határozott válaszával olyan biztos pontokra mutatott rá a 19. század végén, amelyek néhány évszázaddal korábban még teljesen egyértelműek voltak a hívő emberek számára. Ezek az alapvetően dogmatikai megnyilatkozások azonban társadalmi következményekkel is jártak, mivel az úgynevezett demokratikus államformákat és a diktatórikus rend szerint felépülő rendszereket egyaránt deszakralizálták. Hiszen a pápai tévedhetetlenség megvallása egyben azt is jelentette, hogy az egyház kimondta, a hívek pedig megvallották: nem az állami törvényrend vagy rendelkezés a társadalom és személyes életük legfelsőbb fóruma. Nem véletlen, hogy e korszak valamennyi liberális állama tiltakozott az I. Vatikáni Zsinat vonatkozó döntései ellen, és hogy a kommunisták által kreált későbbi perek egyik leggyakrabban visszatérő kérdése ez volt a katolikus vádlottakhoz: Mit csinálna, ha a pápa és a Magyar Népköztársaság konfliktusba kerülne?

A korszak egyházát vizsgálva annak is tanúi lehetünk, hogy a pápai tévedhetetlenség dogmája a gyakorlatban a hierarchia által hozott szinte minden döntésre kiterjedt. Voltak ennek negatív következményei is, a pozitívumok között azonban mindenképpen meg kell említenünk, hogy egységes „csapatfegyelmet” alakított ki, ami a magyar klérust is jellemezte. *Mindszenty József* (1892–1975), *Grósz József* (1887–1961), *Hamvas Endre* (1890–1970) vagy *Brezanóczy Pál* (1912–1972), de még az 1980-as években kinevezett főpapok jelentős része (köztük külföldön tanultak) is az I. Vatikáni Zsinat szelleme által alakított teológia fényében gondolkodtak. S ez nemcsak *Agostino Casaroli* (1914–1998) bíboros hivatali előmenetelének útját vagy a korabeli hittankönyveket határozta meg, hanem *XII. Piusz* (1939–1958) egész pápaságát is, és VI. Pál (1963–1978) döntései mögött²⁵ szintén felfedezhető e szemléletmód. E teológiai környezeten belül viszont további árnyalatok is mutatkoztak, amelyek az egyház és a kommunista diktatúra viszonyának különböző fázisaiban léptek kölcsönhatásba az adott történelmi helyzettel. Ennek a

²¹ Az 1721-es „Vallási Rendelet” szerint a szinódus laikus elnökének jogköre megegyezett a „oberprokurator” felhatalmazásaival. Vö. Timkó, 1971, 297.

²² Müller, 2007, 588.

²³ Uo. 589.

²⁴ Wiedenhofer, 1997, 89–91.

²⁵ *Yves Congar* OP figyelemre méltóan jellemezte VI. Pál helyzetét: „Úgy tűnt nekem, hogy a pápának ekkleziológia terén nincs meg az a teológiai látásmódja, amelyet nyitottsága megkívánna. Nagyon kötődik a római nézethez.” Idézi: Nemeshegyi, 2009, 80.

szemléletmódnak legnagyobb megrázkódtatása VI. Pál pápa idején történt, amikor az egyháznak rá kellett döbbsennie, hogy kinyilatkoztató stílusát a megnyerés hangneme szerint kell átalakítania.

2.3. A protestáns egyházkép

A protestantizmusban – a katolikus egyházképpel szemben – már a kezdetektől az alulról felépülő egyházi közösség modellje foglalta el a központi helyet, aminek hatására az egyén megigazulásra törekvése lett az üdvösség mércéje. A személyes istenkapcsolatot élők helyi „sejtközösségekké” lesznek, és így a tagokból épül fel a nagy egész, Krisztus Teste, a látható intézmény, amelyet Isten népeként egyháznak hívnak. *Luther* például elismerte ugyan az egyházi hivatal isteni eredetét, de hierarchikus felépítését csak emberi jognak tartotta. Az Ágostai hitvallásban olvassuk: „Az egyház valódi egységéhez elegendő, hogy egyetértés legyen az evangélium tanításában és a szentségek kiszolgáltatásában. De nem szükséges, hogy az emberi hagyományok [...] egyformák legyenek.”²⁶ A II. Helvét hitvallásban (1566) pedig ez áll: „A testnek csakis egy feje van, és az a testtel összhangzásban van. Ennél fogva nem lehet más feje az egyháznak, mint Krisztus [...] [akinek] nincs szüksége semmi helyettesre, amilyenre csakis a távollevőknek van szüksége. Krisztus azonban jelen van az egyházban.”²⁷ Ugyanakkor a magyar protestáns egyházakban a 19. század végén és a 20. század elején erős központosítási törekvések jelentek meg, amelyeket a kommunista hatalom 1948 után úgy élesztett újjá, hogy keretet biztosítsanak a Szovjetunióban már bevált ortodox egyházmodell kialakításához.

3. Ortodox minta – protestáns egyházkormányzat

3.1. Kísérletek az ortodox egyházszervezet magyarországi meghonosítására

A kommunista diktatúra államrendjét alapvetően meghatározta az az oroszországi társadalmi és vallási közeg, amelyben a rezsim megszületett. *Sztálin* maga is volt papnövendék, így történeti, teológiai ismerete is lehetett arról, hogy a 17. század óta Oroszországban miként fonódott össze az egyház és az állam. Ennek felszámolását a cári rendszer megdöntése után összehívott összorosz egyházi zsinat a patriarchátus intézményének visszaállításával 1918 szeptemberében ugyan megkezdte, a kommunizmus beköszöntével azonban az orosz ortodoxiának a legnagyobb egyházüldözéssel kellett szembenéznie. A szovjetrendszer 1943-ban kötött új konkordátumot a

moszkvai patriarchátussal. Ennek eredményeként újjászerveződhetett a patriarchátus, megnyílhatott néhány kolostor és szeminárium.²⁸ Mindez persze megfelelő pártállami irányítással történt, ami az új egyházigazgatásban is biztosította a régi rendszer működését. És talán ott és akkor ez nem is keltethetett olyan nagy megütközést a véres egyházüldözés és a Nagy Péter-i egyházmodell megszokott rendje után.

Ennek köszönhető, hogy a lenini–sztálini egyházpolitika alapjait a rendszer irányítói a keleti egyház rendje szerint alakították ki, majd fejlesztették tovább a szocialista érdekkörbe került országokra alkalmazva. Ennek jó példája a „cári egyházreform” egyik konkrét elemének átvétele a szocialista egyházpolitikába: az egyházkormányzati szerv felett álló laikus, állami hivatalnok, aki megvételzhatja az egyházi hatóság rendelkezését, Magyarországon az Állami Egyháziügyi Hivatal elnöke vagy helyi szinten a „bajszos püspök” volt.

A Szovjetunió egyházpolitikusi számára azonban könnyebbé tett, hogy az egyház sárba tiprásához a pravoszláv világban nem kellett egy szuverén állammal – a Vatikánnal – szembenézniük, hanem építhettek arra a több évszázados kapcsolatra állam és egyház között, amelyet az orosz ortodox egyház nehéz teherként viselt. Ennek eredményeként a patriarchátus hivatalvezetőinek jelentős része az egyháztól ráruházott tekintéllyel valószínűleg meg és hajtatta végre az orosz ortodox egyházat felügyelő kormánytanács akaratát. Ezért a Szovjetunió vezetésének is érdekében állt a többi nemzeti egyház háttérbe szorítása, és a moszkvai patriarchátus joghatóságának kiterjesztése mindazon országok területére,²⁹ ahol a szocialista rendszer megerősítését és a Szentszék kiküszöbölését akarták előmozdítani. A diktatúra az ortodox egyházmegyéket moszkvai irányításának kiépítése után már ki tudta élezeni az ortodox–unitus feszültségeket. Így teremtett lehetőséget arra, hogy a görög katolikusokat erőszakkal elszakítsa Rómától, vagyis megsebezze a katolikus egyházat.

Ennek a rendszernek a kiépítése Magyarországon már 1946-ban megkezdődött. Egy alkalommal még *Rákosi Mátyás* is közbenjárt a Moszkvához csatlakozni „vágyó” magyar ortodoxok ügyében. A magyarul tudó ortodox pap, *Koplovics János* végül csak 1949. november 27-én érkezett meg Moszkvából Budapestre. Útját a Szovjetunió vallásügyi tanácsa és a magyar művelődésügy akkori irányítója, *Ortutay Gyula* egyengette, amit később azzal is simábbá tettek, hogy a magyar állam nem sokkal ezután megvonta a Konstantinápolyhoz tartozó görögkeletiek működési engedélyét, a velük kapcsolatban lévő egyházközséget pedig átjásztatta Moszkvának.³⁰ Ezzel akarták előkészíteni egy olyan egyházmegye megalapítását, amely maga alá

²⁶ Idézi Müller, 2007, 586–587.

²⁷ Uo.

²⁸ Timkó, 1971, 298–299.

²⁹ A törekvésre utal Timkó, 1971, 320–324.

³⁰ ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) 3. 1. 5. O–11543. 131.

vonta volna a többi – szerb, román és bolgár fennhatóságú – ortodox egyházközséget.³¹ „Idetartozik még a római pápa alá tartozó görög katolikusok kérdése is, amit Kopolovics szintén meg akar oldani.”³²

Kopolovics János 1950-ben hozzá is kezdett a munkához. Ortodox egyházközségeket alapított azokban a városokban, ahol akkor éppen pap nélküli unitus közösségek voltak (például Egerben). 1950. november 19-én *Elefterij* prágai metropolita látogatott Budapestre. A Margit-szigeti nagyszállóban adott fogadás során felszólalásában kiemelte: Prágában orosz papok és az állam segítségével újjászervezte a moszkvai fennhatóságú görögkeleti egyházat, aminek köszönhetően a görög katolikusokat már el is szakította Rómától. Majd annak a reménynek adott hangot, hogy hamarosan Magyarországon sem lesznek unitusok. E folyamatot az akasztotta meg, hogy a román, bolgár és szerb fennhatóság alá tartozó egyházmegyéket végül nem sikerült egyetlen egyházmegyébe egyesíteni, illetve az egyházszervező Kopolovics János sem tudott egységet teremteni az orosz ortodox hívők között.³³ Emiatt viszont a moszkvai fennhatóságú egyházkormányzat sem erősödhetett meg, annak reménye pedig végképp elszállt, hogy a görög katolikusok elszakítására sor kerüljön.³⁴

3.2. A protestáns egyházszervezet átalakítása

Amint említettük, a kommunista rezsim „egyházképe” szerint a szovjet típusú – de a 17. századi német evangélikus mintát követő – ortodox egyházmodell jelentette az ideális megoldást: szentségi hatalommal rendelkező és központosított irányítás, amelynek vezetői végrehajt(at)ják a rezsim elgondolását.

A protestáns egyházak egyházkormányzatát a magyarországi kommunisták szintén ilyen szempontok szerint alakították át. A református és evangélikus egyházban a tisztségviselők választás útján nyerték el megbízatásukat. Így a pártvezetés 1948-ban „lentről szervezve”, a választások befolyásolásával juttatta hivatalba azokat, akiket erre kiszemelt. Ezek a személyek az evangélikus egyházban főként a pietista körökből kerültek ki (például *Káldy Zoltán* püspök), aminek hátterében is megfigyelhetünk egy teológiai megalapozottságú motivációt. A pietizmus gondolatvilágában ugyanis az egyház társadalmi jelenléte nem volt hangsúlyos kérdés, így képviselői az együttműködésre is jobban hajlottak.³⁵

³¹ ÁBTL 3. 1. 5. O–11543. 70.

³² ÁBTL 3. 1. 5. O–11543. 70.

³³ ÁBTL 3. 1. 5. O–11543. 120–121.

³⁴ Ezt egyébként a magyar politikai vezetők már korán belátták. A görög katolikusok elszakításának vízióját ezután már csak fenyegető eszközként használták.

³⁵ A másik csoport a Luther-újraértelmezéshez kapcsolódó mozgalom volt, amely a norvég egyház náciellenes tevékenységének magját adta és a társadalmi jelenlét fontosságát hangsú-

Ezek után 1951–52-ben mindkét egyházban megindulhatott a központosítás: az egyházkerületek összevonása és a kormányzási hatalom centralizálása.³⁶ Később a lelkészválasztás helyett bevezették a lelkészek kinevezésének gyakorlatát is.³⁷ Vagyis a rendszer céljának elérése érdekében először az egyének erkölcsi hűségét rendelte alá az Evangélium helyett egyfajta társadalmi ideológiának. Amikor pedig ezek a személyek irányítói feladatokhoz jutottak, általuk a pártállam olyan egyházi felügyelet alá helyezte a helyi közösségeket, amelynek segítségével az állam legalább semlegesíteni tudta a számára veszélyes elkötelezettségű csoportokat, alapsejteket, később pedig talán még a nemzetközi protestáns szervezeteket is.

E központosított és állami szempontból hatékony egyházkormányzat létrejötte miatt a protestáns egyházakban már nem kellett végrehajtani az előre előkészített monstrumpereket (kivéve Ordass Lajos 1948-as koncepció perét), az egyház nagyobb egységeit megbénító eljárásokat. A megsemmisítendő „ellenséges erők” felszámolását egyházkormányzati úton is végre lehetett hajtani. A kommunista hatalom tehát felülről irányította az üdvösségre törekvés magánosítását, és ugyanígy fentről szabta meg a hívő lét közösségi vonatkozásainak kereteit.³⁸

Kállai Gyula, az 1956 utáni egyházüldözés egyik vezéralakja 1957 márciusában nem véletlenül hívta fel a figyelmet arra, hogy másként kell küzdeni a két egyháztípus ellen. Azt mondta: megegyezni a protestáns egyházakkal kell, ami hivatkozási alap a katolikusokkal szemben, üldözni pedig elsősorban a katolikusokat kell, amiből majd tanulnak a protestánsok is.³⁹

A katolikus egyház és a protestáns közösségek életterének leszűkítése Magyarországon mindaddig párhuzamosan haladt, ameddig a katolikus egyházszervezet különbözősége útját nem állta a kommunisták törekvéseinek. Az egyházak gazdasági stabilitásának megbontása (1945), az egyesületek és az iskolák államosítása (1948) vagy az egyházvezetők kiiktatása (1948) mindhárom egyházat egyformán érintette. Mindszenty bíborost azonban – a római kinevezés miatt – már csak bebörtönzéssel tudták eltávolítani a Magyar Katolikus Egyház éléről, és a katolikus egyházkormányzat átszervezése is sokkal bonyolultabb feladatnak bizonyult a korábbiaknál. Ezenkívül gondot jelentett a cölebsz papság és a személyes vagyonnal nem rendelkező szerzetesség jelenléte: az ő ellenállásukat csak fizikai erőszakkal lehetett felszámolni.

lyozta. Mindezek alapján ez az irányzat a kommunista rendszerhez is egészen máshogy viszonyult. Magyarországon emblemikus képviselőjük volt *Ordass Lajos* evangélikus püspök. Lásd ehhez még Fekete, 2009.

³⁶ Az evangélikus egyházban például a négy egyházkerületből kettő lett, mindkettő Budapest központtal (!).

³⁷ Kiss, 2006, 1369–1421., 1379., 1384.

³⁸ A problémakört részletesen bemutatja: Balás, 2010, illetve Kiss, 2010.

³⁹ MOL M–KS 288. f. 5. 17. ő. e. 2–3., 10–17., 30–35.

4. Kommunkista kísérletek a katolikus egyházszervezet átalakítására

4.1. Az egyház társadalmi jelenlétének felszámolása – Mindszenty reakciója

A kommunisták tanultak az 1919-es tapasztalatokból, vagyis a II. világháború után nem egyszerre akartak elpusztítani mindent, hanem lépésről lépésre jutottak el a katolikus egyház belső életéhez. Ennek első periódusa az egyháznak a magyar társadalmi életből való kiszorítása volt, amit a papság és a püspökök, majd a püspökök és a Szentszék szembeállítását követett. Három különböző helyzet, amely három különböző reakciót váltott ki az egy ekkleziológiai látáskör, az I. Vatikáni Zsinat koncepciója szerint tájékozódó Mindszenty Józsefből, XII. Piuszból és VI. Pálból.⁴⁰

Mindszenty József bíboros „szabad” működése idején a kommunista diktatúra az egyház és a társadalom szétválasztására koncentrált. A prímás maga is ebből a szempontból értékelte az államforma átalakulását és saját közjogi méltóságának megszüntetését. Előre látta a diktatúra egyházpolitikájának végkifejletét, ezért kötelességének érezte, hogy az elhurcolása utáni időre is felkészítse a magyar egyházat. Ezt azzal akarta elérni, hogy működése során, megnyilatkozásaiban és politikai irányvonalában azt erősítette, amit éppen támadtak: a Szent István-i egyház és társadalom kapcsolatának modelljét. Annak a középkori világmodellnek a helyreállításán fáradozott, amely a 18–19. században megkezdődött szekularizációs folyamatok előtt meghatározta Európa identitását. Ez nem a rossz értelemben vett középkoriságot jelenti, hanem annak az eszköztárnak az alkalmazását, amellyel a magyarországi katolikus megújulás a protestantizmus idején már egyszer megőrizte pozícióit. Ez kiválóan illett az I. Vatikáni Zsinatnak a szellemiségéhez, amelyet Mindszenty a szombathelyi teológián kispapként elsajátított, és zalaegerszegi plébánosként is jól alkalmazott. Ő tehát elsősorban az egyház és a társadalom szétválasztásában látta a kommunizmus és a kereszténység ütközéspontját. Éppen ezért egész életén át az újraegyesítésen, vagyis a katolikus egyház isteni rendeltetésű felépítéséhez igazodó társadalmi rend megőrzésén, majd újjáépítésén dolgozott, hiszen számára származása, tanulmányai és tapasztalatai alapján ez volt az eszmény, de a kiút is a diktatúra világából.

⁴⁰ Természetesen mindhárom személynek ez az I. Vatikáni Zsinaton nyugvó tájékozódása is tovább árnyalható.

4.2. Kísérletek egy új egyházkormányzati rendszer kialakítására – XII. Piusz pápa reakciója

Mindszenty bíboros eltávolítása után a kommunista rezsim megkezdte a papság módszeres meghurcolását, a szerzetesség felszámolását, amelyen keresztül a püspököket és a papokat akarta kijátszani egymás ellen. Ezzel a szentségi rend, az egyház természetfeletti jellege került a támadás középpontjába. A végső cél ugyanaz volt, mint a többi egyház esetében: az egyházkormányzat államhivatal-szerű újjászervezése. XII. Piusz pápának és a vatikáni diplomáciának 1948-tól erre a helyzetre kellett megoldást találnia.

Miközben Róma alig tudott kapcsolatot teremteni a magyar egyházzal, XII. Piusz szerepe és korábbi utasításai egyre fontosabbak lettek. XII. Piusz – a véres egyházüldözés ezen időszakában – a helyi egyház vértanúságig menő hűségét, a hierarchia egységének megerősítését és függetlenségét tartotta a legfontosabbnak. Ennek biztosítása érdekében ő maga is kereste a kompromisszumos megoldásokat. Ez tetten érhető abban is, hogy 1951-ben *Beresztóczy Miklós* káptalani helynökségének, azaz az állami befolyásoltság érvényre jutásának megakadályozása végett Hamvas Endre csanádi püspököt, tehát az állam által akkor már preferált személyt nevezett ki apostoli adminisztrátornak az Esztergomi Főegyházmegyébe.⁴¹ Vagyis a hierarchia, a hivatalgyakorlás szabadságának megőrzése már XII. Piusz idejében is kompromisszummal történt. Emellett a megyéspüspökök halálakor azonnal gondoskodni próbált a püspöki székek betöltéséről,⁴² sőt a segédpüspökök kinevezése ügyében is rendszeresen információkat kért Grósz Józseftől.⁴³ A kinevezéseket azonban a diktatúra sorra megakadályozta. De volt, amikor a konferencia tagjai léptek fel az új ordináriusok kinevezése ellen, mert attól féltek, hogy a megüresedő helyekre olyan személyek jutnak be az állam segítségével, akik szétzilálják az egyház egységét.⁴⁴

Az 1956-os forradalom után biztossá vált a rendszer hosszú távú fenn-

⁴¹ A kérdést részletesen bemutatja: Erdő, 2009, 248. XII. Piusz pápa nem először nézett szembe ezzel a problémával. A II. világháború után ugyanis például a francia kormány a kollaboráció vádjával élve valamennyi francia bíboros és csaknem harminc püspök lemondását követelte, mert így akart beleavatkozni az egyház életébe. A későbbi Boldog XXIII. János pápának (1958–1963), az akkori párizsi nunciusnak köszönhető, hogy végül csak három főpap vonult vissza, de ők is csak azért, mert a nuncius intézkedéseit megelőzően, maguktól beadták lemondásukat. Vö. Riebs, 2008, 119–121. Ez a példa talán azt is világossá teszi, miért vonul korunk egyháza is védekező állásba, ha a püspöki rend tagjainak múltbeli szerepét bolygatják, vagy más erkölcsi vetületű ügyekben próbálják leleplezni/sarokba szorítani őket. A korábbi tapasztalatok ugyanis azt mutatják, ezek a „purifikálások” – az esetek többségében – nem ártatlanok, hanem a civil társadalom beavatkozási kísérletei az egyházkormányzat szabadságába.

⁴² KFL (Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár) Domenico Tardini államtitkár levele Grósz Józsefhez az egri érseki szék betöltésének lehetőségeiről. 1956. július 16. E. 60/1956.

⁴³ KFL Domenico Tardini bíboros-államtitkár javaslatkérő levele a koadjutornak és segédpüspöknek javasolt személyekről, 1957. március 10.

⁴⁴ Állambiztonsági jelentés, 1956. augusztus 10. Idézi: Balogh, 2008, 783–784.

maradása. Ezzel párhuzamosan azonban a kommunisták is belátták, hogy az egyházzal való együttélés nem számolható fel erőszakos úton, csak „kiéheztetéssel”. Ezért az egyházi hivatalok betöltéséről szóló 1957-es törvény még a sztálini típusú évek egyházkormányzati lehetőségein is szigorított. A rendelkezés egyfajta paraleltörvény volt: ugyanazokhoz az egyházi hivatalokhoz követelt meg állami hozzájárulást, amelyekre a Szentszék 1957 januárjában kiadott dekrétuma alkalmatlannak mondta a békepapokat. Emiatt újból előtérbe került a békepapi mozgalom szerepe is: a szervezetet Opus Pacis néven, immár püspökkari felügyelettel alapították újjá. A püspöki kar ezzel a kompromisszummal megakadályozott egy egyházszakadást. Az állam viszont a békepapi mozgalom „demokratikus” struktúrájának kiépítésével – ez jellemző módon nem az egyházmegyei, hanem a közigazgatási rendszer szerint jött létre – elkezdte egy párhuzamos hierarchia felállítását. Ennek példája, hogy az államhatalom azt is el akarta érni, hogy az egyes egyházmegyék konkrét ügyeiről ne a püspöki kar, hanem valamilyen egyházmegyei papi küldöttség tárgyaljon az ÁEH vezetőivel. Amikor ez nem sikerült, a Várkonyi Imre által vezetett Actio Catholicába játszották át mindazokat a feladatköröket, amelyeken keresztül a püspöki kar bővíteni tudta volna a mozgáskörét (ilyen volt például a külföldi segélyek kezelése).

Megkezdődött az egyház rejtett tartalékainak felszámolása is, vagyis felújultak a monstrumperek: a kispapbiztosítások (1959), a Regnum Marianum és más egyházi mozgalmak ellen indult módszeres eljárások (1960). Megerősödött az egyház belső, látható valóságának felszámolása, amit a rendszer azzal fokozott, hogy nem vette figyelembe a pápai dekrétumok hatályát, és ezzel újból beletarolt a szentségi jog világába. Vagyis elkezdődött a magyar egyház Rómától való elszakítása, pontosabban az ezzel való utalásszerű fenyegetőzés.⁴⁵

A korabeli magyar egyház helyzetét Cserháti József egykori pécsi püspök 1990-es visszatekintése jellemzi a leginkább: „Inkább érintettek bennünket azok az intézkedések, amelyek az egyházat létalapjaiban támadták meg, mert elvették szabadságát és mozgáslehetőségeit. Az Állami Egyházügyi Hivatal felállításával megkezdődött az egyháznak a néptől, a magyar történelmi múlttól, a Rómától, a világegyháztól való tervszerű elszakítása [...] meghurcolt, megfosztott, kiüresített egyház lettünk, melynek a külső terrortól elnémitva egyre jobban el kellett halkulnia, az ájulásig legyengülni és elbújni [...] Tele várakozással és reménnyel vállaltuk az egyre sötétedő alagútban való járást azzal a félelmetes érzéssel, hogy mikor számolnak fel egészen bennünket.”⁴⁶

XII. Piusz ezért is igyekezett az egyházi életből kiszorítani azokat, akik megkérdőjelezték annak egyértelműségét, hogy Magyarországon ki képviseli

⁴⁵ Ehhez lásd Kálmán, 2010.

⁴⁶ Cserháti, 1990, 16.

seli a hierarchiát, ki biztosítja a helyi egyház egységét, azaz a kor szemlélete szerint az egyház természetfelettségét. XXIII. János pápa idejére azonban a püspöki kar, a hierarchikus egyház látható testülete is egyre sérülékenyebb lett, sőt ordináriusi jogkörhöz jutottak a külső kényszer hatására kinevezett/megválasztott püspöki helynökök (Klempa Sándor 1957-ben, Cserháti József 1959-ben, Várkonyi Imre 1961-ben). Ezzel új fejezet kezdődött a magyar egyház életében.

4.3. Szocializmus és egyház együttélése – A diplomata-teológus VI. Pál pápa hatása

Agostino Casaroli szerint⁴⁷ a keleti politika egyetlen és legfontosabb célja a látható egyházszervezet biztosítása volt.⁴⁸ Ehhez társult VI. Pál pápa szemléletváltása egyház és világ kapcsolatának kérdésében. A diplomata-teológus pápa gondolkodását annak a szakadéknak az áthidalása határozta meg, amely az egyház és a világ között kialakult a szekularizáció következtében. A II. Vatikáni Zsinat második ülészakájának kezdetén elmondott beszéde is e gondolkör köré épült. Róma püspökeként ennek keretében szólt a kommunista országok vezetőihez: „Amikor fájlaljuk ezeket a bajokat, kemény szavak helyett inkább őszinte, emberséges buzdítással kívánunk azokhoz fordulni, akiknek hibája ez a szomorú állapot: hagyjanak fel végre az ok nélküli ellenségeskedéssel a katolikus vallás iránt.”⁴⁹ *Ecclesiam suam* kezdetű enciklikájában pedig kijelentette: „Mielőtt a világot hithez vezetnénk, hogy megtérítsük, közeledni kell hozzá, és beszélni kell vele.”⁵⁰ A pápa ebben a keretben szólt a kelet-európai országokról, ahol az egyház már csak hallgatni és szenvedni tud.⁵¹ Eközben viszont a „római hangulat” is megváltozott, erről Zágon József Mindszenty Józsefhez írt levelében ezt mondja: „A zsinat óta az egyháziak elvetették a kardot, a harc helyett a meggyőzés, a párbeszéd lett divattá.”⁵²

A kommunista rezsim jól érzékelte a „római nézetet”, a teológus pápa törekvéseit. Látták ugyanis, hogy a Szentszék mindent alárendel a püspöki nevezések kérdésének. Ez figyelhető meg az 1964-es megállapodás ered-

⁴⁷ Casaroli, 2001, 130–131.

⁴⁸ A *Bulányi György* személyéhez kapcsolódó Bokor-mozgalom egyházkritikája éppen ez volt: vajon kellenek-e nekünk püspökök, ha ez az állammal kötött kompromisszum eredménye. Kérdésünk, vajon ez a kérdés nem annak az egyházképnek a következménye, amely az egyház látható valóságát háttérbe szorítva vissza akar menni egy intézmény előtti egyházmodellhez, aminek szimbolikus fordulópontját a konstantini békében határozza meg?

⁴⁹ Megnyitó beszéd a II. Vatikáni Zsinat második ülészakán, 1963. szeptember 29. In: Benkő, 1979, 21. Érdekes egybeesés, hogy a Magyar Katolikus Egyház az I. és II. Vatikáni Zsinat idején egyaránt politikai nyomás alatt állt.

⁵⁰ *Ecclesiam suam*, 107. In: *Ecclesiam suam*, 2009, 135–184.

⁵¹ Nemeshegyi, 2009, 72.

⁵² A levelet teljes terjedelmében közli: Somorjai, 2010, 548–551.

ményein is, hiszen annak egyetlen jelentős fejleménye a megritkult hierarchia kiegészítésének lehetősége volt. 1971–73-ban a magyar–vatikáni kapcsolatok másik fordulópontjánál, a Mindszenty-kérdés rendezése közben hasonló helyzet alakult ki. Miklós Imre ugyanis azzal zsarolta a vatikáni diplomáciát, hogy amennyiben a bíboros nem mond le az Esztergomi Főegyházmegye vezetéséről, nem tárgyalnak tovább a püspöki kinevezésekről.⁵³

A kommunista egyházpolitika a tárgyalások idejére azonban már kidolgozta „személyzeti politikáját”. Az ÁEH először a Központi Szeminárium tanszékeinek ellenőrzését vonta befolyása alá, feltételezve, hogy a Szenszék is itt keresi majd jelöltjeit. Ezek a tanszékvezetők aztán püspöki székekbe kerülve már nemcsak növendékeiknek adták át többszörösen megszürt gondolataikat, hanem az egyházkormányzatban is érvényesíteni tudták azokat (például Cserhádi József, Bánk József, Timkó Imre). Ugyanakkor valamilyen szinten a Vatikán is megbízott ezekben az emberekben, mert alkalmasnak és képzettségük folytán – az esetleges erkölcsi és politikai problémák ellenére – kellőképpen intelligensnek látta őket arra, hogy elkerüljék az egyházszakadás veszélyét, amely kezdetben még fenyegetően hatott a keleti politikára. Emellett többségük külföldi, illetve méginkább római képzettsége folytán megalapozott lehetett az a remény, hogy kellő határozottsággal érvényesítik az egyház intézményi oldalának fennmaradását, ami – miként láttuk – létkérdése volt a korabeli egyháznak.

Ez és korábban XXIII. János *Pacem in terris* kezdetű enciklikája azonban hatott a békepapi mozgalomra is, mert a papi csoport képviselői retorikát váltottak. Korábban az evangéliumi tekintélyre hivatkozva támadták a pápát, amit szép lassan felcserélt a pápai tekintélyre való hivatkozás. Vagyis mind a békepapok, mind pedig az egyházpolitika irányítói felismerték: terveiket Magyarországon nem tudják megvalósítani római tekintély nélkül, ezért felhagytak annak direkt támadásával. Persze ezzel azt a látszatot keltették, hogy a Szentatya is az ő oldalukon áll. Ennek kiváló példája Breznóczy Pál esete, aki a zsinatra való kiutazása előtt tartótisztjától feladatként kapta meg, hogy fényképeztesse le magát a pápa társaságában, mert egy ilyen fotó kiváló segítség hazai népszerűségének növeléséhez.

A VI. Pál által meghirdetett dialógusteológiának volt még egy politikai következménye. A pápa határozottan felismerte azt a veszélyt, hogy az egyház intézményes jelenléte egyre jobban háttérbe szorul kora társadalmában. Ez akadályt jelentett az egyház evangéliumi küldetésének gyakorlásában, hiszen így a világpolitika színpadán nem tudott küzdeni azokért az alapvető jogokért – a vallásszabadság, az élethez való jog kérdése –, amelyek megővése egyre inkább prófétai feladatává vált. Ennek teljesítéséhez azonban

⁵³ Állami Egyháziügyi Hivatal, Krónika 1. Feljegyzés a magyar és a szentszéki delegáció 1973. május 14–16. közötti budapesti tárgyalásáról, 17. (Kézirat Miklós Imre hagyatékából, a másolat a szerző tulajdonában).

kapcsolatot kellett találnia a korabeli nagyhatalmak mindkét térfelén, amit a szentszéki diplomácia azzal próbált elérni, hogy a közös alapkérdésekre koncentrált. Ahhoz azonban, hogy mindezt képviselni tudja az adott történelmi helyzetben, bizonyos mértékig el kellett távolodnia a nyugati hatalmaktól, a kommunista blokk felé pedig utat kellett találnia. Ennek a hangsúlyeltolódásnak volt az eredménye, hogy a Szenszék megerősítette helyzetét a nemzetközi közösségben, illetve hogy hatására helyet kaptak a Helsinki Záróokmányban az embertől elidegeníthetetlen szabadságjogok, a lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása. Ne feledjük, ez teremtette meg azt a politikai közeget, amelyre II. János Pál felépíthette társadalomtanát!⁵⁴

Láttuk, hogy VI. Pál pápa gondolkodását ugyanúgy meghatározta az egyház és a világ kapcsolata, mint Mindszenty bíborosét, csak ekkor már nem létezett az a világ, amelyből a „szabad” Mindszenty érkezett, és amelyben még politizált. Montini pápa számára az intézményes egyház stabilitásának megőrzése ugyanúgy kulcskérdés volt, mint elődjeinek, de neki egy sokkal súlyosabb helyzetben kellett szembenéznie ezzel a feladattal. Az „intézményesítés” azonban mindig a karizmák élének csorbulásával, olykor háttérbe szorulásukkal jár. Ezt az Ostpolitik elviselhetőbbnek tartotta, mint a szentségi rend objektív oldalának sérülését, amely oldal egyébként a karizmáknak is éltető forrása. Ebben az értelemben történeti és teológiai oldalról is megválaszolásra vár Gyarmati György provokatív kérdése: „...miután a hitüket hajlíthatatlanul vállalókat többszörösen megtörve, börtönbe zárva iktatta ki a szolgálatból a világi hatalom, az együttműködést kényszerűen, de mégiscsak vállaló eszköz-klerikusok lennének az egyház fennmaradásának – mert fennmaradt!! – letéteményesei?”⁵⁵

Tanulmányunk végén szeretnénk az olvasó elé idézni módszertani felvetésünket, amely szerint az egyházi vezetők számára az egyház elsősorban teológiai valóság volt a kommunizmus évtizedeiben is. Ebből következőleg arra kerestük a választ, vajon az egyháztan, az egyházkép kulcs lehet-e a történeti valóság hiteles megértéséhez. Véleményünk szerint igen. Maguk a pártállam emberei is ezek kijátszásával törtek Isten népére. Magyarországon a protestáns közösségeknél ez gyorsabban ment végbe. A püspökcserékkel és az egyházkerületek központosításával a pártállam nagyjából szabályozása alá tudta vonni a hívő közösségeket, ezért a református és evangélikus egyházban már nem kellett alkalmazni a véres egyházüldözést, a látványos, nagy perek eszközét. A katolikusok esetében a pártállami nyomás intézményes elfogadását megakadályozta az egyház hierarchikus felépítése, amelynek megőrzése a keleti politika, meghódítása pedig a kommunista törekvések célja volt. A látható hierarchia fenntartása ugyanis azt a

⁵⁴ Fejérdy, 2010, 130.

⁵⁵ Gyarmati, 2010, 30.

létminimumot jelentette a Szentszék számára, amelynek épsége fölött Róma őrködni akart és tudott.⁵⁶ A pártállam viszont e kérdéskörön keresztül szeretne volna elérni különféle zsarolásokkal, hogy az intézményes egyház jobban beilleszkedjen abba a szerepkörbe, amelyet szánt neki. A Szentszék ebben a helyzetben úgy látta: a hierarchiának ez a kompromisszumos léte a vasfüggöny országában célravezetőbb a teljes megsemmisülésénél vagy a kontroll nélküli állami investitúrájánál. Ehhez társult az a „kommunikációs stílus”, amely VI. Pál személyéhez kapcsolható: eszerint a kommunizmust végső soron csak belülről lehet megdönteni, ennek érdekében pedig – ha áldozatok árán is, de – el kell jutni hozzá. Ezt tette meg végül a belülről, keletről jött ember: II. János Pál pápa. És akkor ismét feltesszük a kérdést: őt vajon csak a politikai események motiválták?

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.

O-11543. Görögkeleti Egyház.

MOL – Magyar Országos Levéltár

M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.

KFL – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

E. 60/1956. Domenico Tardini államtitkár levele Grósz Józsefnek az egri érseki szék betöltésének lehetőségeiről. 1956. július 16.

Domenico Tardini bíboros-államtitkár javaslatkérő levele a koadjutornak és segédpüspököknek javasolt személyekről, 1957. március 10.

IRODALOM

Adriányi, 2004. – Adriányi Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2004.

Balás, 2010. – Balás István: A magyar egyházak mozgástere a proletárdiktatúra idején. In: *Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*. Szerk.: Mirák Katalin. Luther Kiadó, Budapest, 2010, 47–89.

Balogh, 2008. – *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II.* Borovi József gyűjtésének felhasználásával összeállította Balogh Margit. METEM – Szeged-Csanádi Püspökség, Budapest, 2008.

Benkő, 1979. – Benkő Antal: *Három pápa*. Prugg Verlag, Eisenstadt, 1979.

Casaroli, 2001. – Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.

⁵⁶ Ennek előnyeiről, hátrányairól és közép-európai tanulságairól lásd Tomka M., 1995, 73–98.

Cserhádi, 1990. – Cserhádi József: *Fényvillanások a hosszú éjszakában. Dokumentációs visszaemlékezés a vallásüldözés harminc évéről*. Pécs, 1990.

Ecclesiam suam, 2009. – Ecclesiam suam. Az enciklikát teljes terjedelmében közli: *Az Egyház küldött – VI. Pál pápa apostoli műve*. Szerk.: Kránitz Mihály. Szent István Társulat, 2009, 135–184.

Erdő, 2009. – Erdő Péter: Meszlényi Zoltán káptalani megválasztásának egyházi jogi háttere, Adalékok a püspöki szék akadályoztatásának kánonjogi kezeléséhez. In: Beke Margit: *Boldog Meszlényi Zoltán Lajos*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 231–251.

Fejérdy, 2010. – Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat (1959–1965)*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 2010.

Fekete, 2009. – Fekete Károly: *A Barmeri Teológiai nyilatkozat*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.

Gárdonyi, 2004. – Gárdonyi Máté: A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején. In: *Vigilia*, 2004/1., 25–32.

Gyarmati, 2010. – Gyarmati György: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. A 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerk.: Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 13–30.

Havasy, 1990. – *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989, Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye*. Magánkiadás, 1990.

Kálmán, 2010. – Kálmán Peregrin OFM: *Enyhülésből diktatúrába. A Magyar Katolikus Egyház és a pártállam kapcsolatának átalakulása 1956–1957-ben*. Kézirat. Budapest, 2010.

Kiss, 2006. – Kiss Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In: *Reformátusok Budapesten 2*. Szerk.: Kósa László. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006, 1369–1421.

Kiss, 2010. – Kiss Réka: Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében. In: *Egyházüldözés és egyházüldözökök a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László, Budapest, 2010.

Kiszely, 2001. – Kiszely Gábor: *Állambiztonság 1956–1990*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Lénárd, 1994. – Lénárd Ödön: *Erő az erőtlenségben*. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1994.

Müller, 2007. – Müller, Gerhard Ludwig: *Katolikus dogmatika a teológia tanulmányozásához és alkalmazásához*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.

Nemeshegyi, 2009. – Nemeshegyi Péter SJ: Egyház és világ VI. Pálnál. In: *Az Egyház küldött – VI. Pál pápa apostoli műve*. Szerk.: Kránitz Mihály. Szent István Társulat, 2009, 50–65.

Riebs, 2008. – Riebs, Gunnar: *XXIII. János. Kortársak emlékeznek a zsinat pápájára*. Új Ember, Budapest, 2008.

Somorjai, 2008a. – Somorjai Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008.

Somorjai, 2008b. – Somorjai Ádám: Politikai és lelkipásztori szempontok az egyházkormányzatban. In: *Vigilia*, 2008/11. 823–830.

Somorjai, 2010. – Somorjai Ádám: Régi és új a Mindszenty-kutatásban. Zágon József ismeretlen levele Mindszenty Józsefhez. In: *Vigilia*, 2010/7., 548–551.

Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

- Szabó–Soós, 2006. – Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember, Budapest, 2006. A tanulmány újraközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989.* Szerk.: Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.
- Szántó, 1990. – Szántó Konrád, *Az egyházügyi hivatal titkai.* Mécses Kiadó, Budapest, 1990.
- Timkó, 1971. – Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak.* Szent István Társulat, Budapest, 1971.
- Tomka F., 2005. – Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk. Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- Tomka M., 1995. – Tomka Miklós: *Csak katolikusoknak.* Corvinus Kiadó, Budapest, 1995.
- Várnai, 2002. – Várnai Jakab: Egyházfogalom vagy egyházkép? In: *Egység a különbözőségben. A 60 éves Bolberitz Pál köszöntése.* Szent István Társulat, Budapest, 2002, 279–293.
- Wiedenhofer, 1997. – Wiedenhofer, Siegfried: *Ekkleziológia.* In: *A dogmatika kézikönyve II.* Szerkesztette Theodor Schneider. Vigilia Kiadó, Budapest, 1997, 49–158.

Egyházüldözés Kelet-Közép-Európában a 20. század második felében

SZABÓ CSABA

Húsz évvel a rendszerváltozás után sajnos még mindig csak ott tartunk a közelmúlt örökségének feldolgozásában, hogy időről időre napfényre kerül valamilyen ügynökügy, a sajtó pedig néhány napig fenntartja a közvélemény érdeklődését. Meggyőződésem, hogy az *ügynökkérdés* a múltfeltárás ürügyén hamisan lett a közvélemény érdeklődésének középpontjába tolva. Az elmúlt húsz évben a civil társadalomban és az egyházakon belül egyaránt számos ügynökbomba robbant. Ugyanakkor aligha tudja bárki is, ki volt példának okáért Szabó István, Bácskai Tamás vagy éppen Paskai László tartótisztje, s hogy mire és hogyan használták fel a megszerzett jelentéseket. A politikusok és a médiumok, de gyakran a történészek részéről elhangzott vélemények, sőt az országgyűlés által a rendszerváltozás óta alkotott jogszabályok is hamis történelmi interpretációt erősítenek az ügynökkérdéssel kapcsolatban. Ennek köszönhetően olyan kép alakult ki a magyar társadalomban, hogy a létezett szocializmus¹ működése során a „legkártékonyabb” szereplők az ügynökök voltak. Így azonban szem elől veszítjük az ügynökök beszerzőit, tartóit, jelentéseik értékelőit, olvasóit, felhasználóit. Pedig evidencia, hogy nem az ügynök mozgatta a rendszert, ellenkezőleg, az ügynök a rendszer legalsó eleme volt. Az érdemi múltfeltárás csakis akkor kezdődhet meg, ha tárgyilagosan szembenézünk a rendszer működésének egészével. Milyen párt- és állami szervek határozták meg a magyar társadalommal, jelesül az egyházakkal szembeni eljárásokat, és milyen módszerekkel dolgoztak? A történelmi múlt tárgyilagos feldolgozásából természetesen az ügynökkérdést sem lehet kihagyni, de itt az ideje, hogy megtaláljuk a helyes egyensúlyt. Egy folyamatra, esetünkben az *egyházüldözésre* kell koncentrálnunk a figyelmünket. A történelmi vizsgálatnak a teljes rendszer működésére kell irányulnia, amelynek az egyházüldözők, a rendszer működtetői, az együttműködők, sőt a rendszer működésének elszenvedői egyaránt részei voltak. Fontos, hogy az egyes egyházakat, felekezeteket egymás mellett vizs-

¹A magyar és nemzetközi terminológia jelen időben használja a kifejezést: *létező szocializmus* (német: *Realsozialismus*, *realer Sozialismus* vagy *real existierender Sozialismus*; angol: *Real Socialism*; francia: *le socialisme réel*, *socialisme réellement existant*). A szerző tudatosan alkalmazza a múlt idejű terminus technicust a világon létrejött szocializmus életképtelenségének és bukásának ismeretében.

gáljuk, mert a kommunista egyházüldözés nem egyes vallási irányzatok ellen, hanem általában a vallás és a vallásosság ellen irányult, azt minden egyház és felekezet kollektíven elszenvedte. Az egyházüldözés fogalma ugyanakkor nem köthető kizárólag a kommunizmushoz.² A történelem során a különféle totalitárius államok, igaz, a helyi sajátosságoknak megfelelően, de egyaránt üldözték az egyházakat. E téren nincs különbség a 20. században például a nemzetiszocialista és a bolsevik-kommunista diktatúra között. Módszereikben esetleg eltérhettek egymástól, bár gyakran ugyanazokkal vagy nagyon is hasonló technikákkal akarták eliminálni az egyházakat és vallásos meggyőződésű polgáraikat.

*

Érdemes fellapozni a Szentírást, hogy hol, milyen szöveggörnyezetben fordul elő az „üldözés” kifejezés. A négy evangéliumban tizenhárom alkalommal található meg az „üldöz” ige valamilyen formában. A magvetőről szóló példabeszédben Máténál és Márknál is.³ Amikor Jézus az apostolokhoz beszélt, külön és részletesen kitért az „üldözésekre”, amelyek majd követőire várnak.⁴ Ugyancsak megemlítette Péternek a várható üldözést, amikor érzékletesen figyelmeztette a „lemondás jutalmára”.⁵ A hegyi beszédben a nyolc boldogságról szólva a Megváltó a mennyek országát, a mennyei jutalmat kínálja mindazoknak, akik üldözést szenvednek az igazságért, akiket miatta gyaláznak és üldöznek, akikre hazugságokat fognak.⁶ Lukács keményebben fogalmaz, amikor az Úr megígéri a tanítványoknak, hogy közülük néhányat meg is fognak ölni.⁷ Végül János is megismétli Krisztus tanítását, miszerint ha őt üldözték, akkor követőit is üldözni fogják.⁸ Lehetne folytatni a sort az apostolokkal, akiket missziós útjaik során valóban kegyetlenül sanyargattak, amiért követték Jézus parancsait, s János kivételével a hagyomány szerint valamennyien mártírok lettek, de lehetne folytatni a

² Gárdonyi, 2008, 149–156.

³ Mt 13,18–23 és Mk 4,15–20.

⁴ Mt 10,16–25 és Lk 21,12–19.

⁵ Mk 10,28–31: „Bizony mondom nektek, mindenki, aki értem és az evangéliumért elhagyja otthonát, testvéreit, anyját, apját, gyermekeit vagy földjét, százannyit kap, most ezen a világon otthont, testvért, anyát, gyermeket és földet – bár üldözések közepette –, az eljövendő világban pedig örök életet. Sokan lesznek elsőkből utolsók, és utolsókból elsőek.”

⁶ Mt 5,10–12: „Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert övék a mennyek országa. Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket, és hazudozva minden rosszat rátok fognak énmiattam. Örüljete és ujjongjatek, mert nagy lesz a mennyben a jutalmatok! Így üldözték előttek a prófétákat is.”

⁷ Lk 11,49: „Azért mondja az Isten bölcsessége: Prófétákat és apostolokat küldök nektek, de közülük némelyeket megölnék, másokat pedig üldöznek.”

⁸ Jn 15,20: „Gondoljatek a tőlem kapott tanításra: Nem nagyobb a szolga uránál. Ha tehát engem üldöztek, titeket is üldözni fognak. Ha az én tanításomat megtartottátok, a titeket is megtartják.”

sort a későbbi keresztény vértanúkkal is – közülük volt az első István, akit hitéért megköveztek.⁹

A keresztényeket a történelem során sohasem lett volna szabad, hogy felkészületlenül érje az üldözés. Sőt, Jézustól azt is biztosan tudták, hogy mindazok, akik hűségben kitartanak, üdvözülni fognak,¹⁰ de csakis azok, akik „meghallgatták és megszívlelték a tanítást”,¹¹ ahogy ezt a magvetőről szóló példabeszédben olvashatjuk.

A kitartás a történelem során hitelesen működött az amfiteátrumokban az oroszlánok között, a kereszték árnyékában, a távoli missziókban és a börtönökben, lágerekben, a halál állandó közelségében. Az egyházüldözés nem 20. századi találmány, nem köthető kizárólag a barna és vörös diktatúrákhoz. A totalitárius rendszerek egyik sajátossága lehet (?!), hogy a totális állam és párt instrumentalizálta, intézményesítette az egyházüldözést. Eszközeit természetesen nem kizárólag az egyházak, hanem a társadalom más széles rétegei ellen is fordította. Az üldözés szolgálatába állították a nyomozó szerveket, a bíróságokat, a börtönöket, a különféle hivatalokat. Leleményességben talán (?) felülmúlták a korábbi századok egyházüldözőit.

Az üldözésben részt vevő, azt végrehajtó szervek gyakran egészen hasonlóan működtek a nemzetiszocializmus, a szovjet bolsevik-kommunizmus vagy akár a létezett szocializmus időszakában, de megkockáztatom, hogy hatékonyságuk csak a megtörtek, a kivégzettek számára érvényesült, és nem a vallási érzület megcélzott totális felszámolásában. Börtönökbe lehetett zárni, ki lehetett végezni a papságot és a hívek sokaságát, de melyik diktátor lehetett biztos afelől, hogy minden hitet képes erőszakkal elfojtani, minden hívőt képes likvidálni? Ugyanakkor meggyőződésem, hogy a kemény diktatúra ellenében könnyebb és hathatósabb volt az ellenállás, mint a társadalommal összekacsintó, megegyezést kereső, „emberarcú” diktatúrával szemben.

Kevesen tudják, hogy II. János Pál pápa kezdeményezésére létezik a Vatikánban az Új Vértanúk Bizottságának levéltára. Itt tizenkétezer 20. századi vértanú élettörténetét tartják nyilván.¹²

A létezett szocializmus idején 162 magas egyházi méltóságot viselő katolikus pap – három bíboros, harmincegy érsek, százötven püspök és huszonegy prefektus, adminisztrátor vagy apostoli vizitátor – szenvedett el valamilyen formában üldözést a „vasfüggöny” mögött. Közülük huszonhat személyt meggyilkoltak, negyvenöt főt bebörtönöztek, vagy valamilyen módon akadályozták hivataluk betöltését, esetleg elüldözték, kiutasították őket hazájukból, állomáshelyükről. A teljes román hierarchiát kivégezték vagy be-

⁹ ApCsel 7,58–60.

¹⁰ Mt 10,22: „Mindenki szemében gyűlöletesek lesztek nevemért. Aki azonban mindvégig kitart, az üdvözül.”

¹¹ Mt 13,23.

¹² <http://www.sanbartolomeo.org/page.aspx?ln=it&id=15> (utolsó lekérdezés: 2010. július 15.).

börtönözték. Bulgáriában egy püspököt halálra ítélték és kivégeztek, egyet pedig hosszú évekre börtönbe zártak. Csehszlovákiában a kommunista kormányzat egy érseket és hét püspököt börtönbe záratott. Lengyelországban egy érsek és három püspök került házi őrizetbe. Magyarországon pedig két püspök (*Apor Vilmos* és *Meszlényi Zoltán*) halt meg az elszenvedett üldözések következtében. Albániában két püspököt kivégeztek, Koreában egy püspök a kommunisták fogságában halt meg, kettő pedig egyszerűen eltűnt.¹³

*

A Harmadik Birodalom Főhrere, *Adolf Hitler* vallási nihilista volt, aki önmaga és a náci Németország számára is egyfajta sorsszerűség- és kiválasztottság- hitet kreált. A katolikus egyházat csodálta hierarchikus felépítése és dogmatikus, megalkuvást nem tűrő beállítottsága miatt. Belátta azt is, hogy a keresztény etika a német társadalom jelentős részében tradicionálisan jelen van, ezért az egyházaknak mint szervezett közösségeknek a megnyerésére törekedett. Jól példázza ezt az 1933. március 23-án meghirdetett kormánynyilatkozat, amelyben a Főhrer megígérte a keresztény egyházak védelmét. Mindemellett szabad kezet adott a radikálisan egyházellenes *Alfred Rosenberg*nek, aki a náci párt (NSDAP) szellemi és ideológiai vezetőjének számított. Hitler és a náci többsége úgy tekintett az egyházra, mint egy lehetséges eszközre céljaik eléréséhez. Az egyház részéről mutatkozott is némi együttműködési hajlam – mindaddig, amíg a nácioknak az egyház területére, az egyházi oktatásba, egyesületekbe és ifjúsági szövetségekbe való erőszakos benyomulása, valamint a hitoktatás drasztikus korlátozása miatt ki nem jözanodott a náci ünnepek és SA-ceremoniák valóságát elfedő káprázatából.¹⁴

A kommunisták nyíltan ateisták voltak, és a társadalom átalakításán fáradozva a hitet a hívőkkel egyetemben marginális tényezőnek tekintették. Úgy gondolták, csak idő kérdése, és az általuk babonának tekintett vallásos meggyőződést adminisztratív eszközökkel felszámolhatják.

A Szovjetunió kelet-közép-európai szatelitállamaiban a kezdetek mindennél hasonlóak voltak, mechanikusan követték a Szovjetunióban már az 1917-es októberi forradalomtól folyó vallásüldözést, amely minden közösséget egyaránt sújtott. Ismertek olyan „pogromok”, amikor bolsevikok egy prédikáció miatt agyonverték papokat. 1923-ra már mintegy tizenhatalvezzer papot gyilkoltak meg Szovjet-Oroszországban. A tömeges és lelkiismeretlen vallásüldözést egy 1918. január 23-án kibocsátott rendelet tette lehetővé, amely kimondta az egyház és az állam szétválasztását. Valójában megszüntették az egyház törvényes státuszát, és eltiltották minden tulajdon birtok-

¹³ Kirchenverfolgung. In: *Zeit Online*, 2008. július 24. <http://www.zeit.de/1953/07/Kirchenverfolgung> (utolsó lekérdezés: 2010. július 22.).

¹⁴ Erdmann, 1993, 181–187.

lásától. Ugyancsak betiltották a vallásoktatást (nemcsak az iskolákban, de a templomokban is) és a vallási irodalom kiadását, terjesztését. 1920 nyaráig államosították az egyházak vagyonát, elvették házaikat, gyermek- és öregotthonaikat, iskoláikat, kórházaikat. Megfosztották őket birtokaiktól és tőkájuktól, illetve minden jövedelmüktől. 1921-ig mintegy ezerötszáz – jórészt több száz éves – kolostort romboltak le.¹⁵ 1935-ig közel huszonötezer templomot és kolostort – az 1914. évi állomány felét – zártak be, rongáltak meg vagy tettek tönkre. Speciális kampányokat is folytattak a bolsevikok, például a szent ereklyék ellen. Az alkotmány értelmében sem a papok, sem hozzátartozóik nem rendelkeztek választójoggal, gyermekeik nem tanulhattak a felsőoktatásban. Az 1920-as évektől olyan törvények is hatályba léptek, amelyek alapján a papokat könnyedén meg lehetett vádolni ellenforradalmi tevékenységgel. Már egy vasárnapi miséért is a Gulagra lehetett kerülni. Mivel az embereket vasárnap is munkára kényszerítették, egyáltalán nem nézték el a miselátogatást. Különösen 1929 és 1933 között erősödött az elnyomás, amikor is mintegy negyvenezer egyházszolgát tartóztattak le, többségüket megölték. 1937 és 1940 között tovább fokozódott az üldözés, százhatvenötezer ortodox papot tartóztattak le, és közülük körülbelül százezret meggyilkoltak. A II. világháború idején, a Szovjetunió megtámadását követően enyhült csak valamelyest a terror.¹⁶

*

Kelet-Közép-Európában a háború alatt, majd az azt követő zavaros időszakban történtek az első atrocitások a katolikus papok ellen. Már 1945–46-ban előfordultak „nyomozati eljárást” követő letartóztatások, majd perek, de ítélet nélküli internálások, sőt likvidálások is. Lengyelországban például *Jan Szczepański* atyát 1949 elején gyilkolták meg, *Franciszek Gzik* atyát 1949 februárjában tartóztatták le, majd 1951-ben a börtönben megölték.¹⁷ Magyarországon 1946 tavaszán tartóztatták le a páter *Kiss Szalézt*. A magyar hatóságok nem tudtak vallomást kicsikarni a ferences szerzetestől, ezért átadták az oroszoknak. A sopronkőhidai börtönben gyilkolták meg.¹⁸ *Olofsson Placid* bencés atyát köztársaság-ellenes szervezkedés és orosz katonák meggyilkolására való felbujtás vádjával tartóztatták le 1946-ban. *Kiss Szaléz*hez hasonlóan orosz bíróság elé került. Szovjet munkatáborban letöltendő tízévi szabadságvesztésre ítélték.¹⁹

¹⁵ A kolostorok államosításáról szóló rendelet már 1917. november 30-án napvilágot látott. Az iskolák állami tulajdonba vételéről szóló rendelet 1917. december 18-án jelent meg.

¹⁶ Bodewig, 1988, 23–25. Továbbá Gassenschmidt–Tuchtenhagen, 2001, 17–33. Riccardi, 2002, 30–34.

¹⁷ Riccardi, 2002, 152.

¹⁸ Kiss Szaléz meggyilkolásához lásd Kölley, 1989, 59.

¹⁹ Ézsaiás, 2004, 55–60.

A nyílt egyházüldözés a szerzetesség és az alsópapság mellett hamarosan a vezetőket is elérte. Jugoszláviában 1945 májusában ítélték halálra *Janko Šimrakot*, Crisio görög katolikus püspökét, aki ugyan kegyelmet kapott, de a bántalmazásokba belehalt a börtönben. *Alojzije Stepinac* zágrábi érseket 1946 októberében ítélték tizenhat év börtönre (1951-ben házi őrizetbe helyezték). Csehszlovákiában *Jozef Beran* prágai érseket, aki a dachau haláltáborban is raboskodott, 1949 júniusában házi őrizetbe helyezték (1965-ig, amikor is Rómába távozhatott). Romániában *Márton Áron* gyulafehérvári püspököt 1949-ben tartóztatták le, majd 1950 májusában az őt helyettesítő *Boga Alajost* is, aki a máramarosszigeti átnevelő táborban halt meg 1954-ben. *Anton Durcovici* jászvárosi (iași) püspököt 1949. június 29-én tartóztatták le, és 1951. december 10-én halt meg a máramarosszigeti börtönben. Ukrajnában *Jozef Slipyj* Ivovi érsek közel harminc évig raboskodott szovjet börtönökben. Bulgáriában *Boszilkov*, *Jenő Vince* nikápolyi püspököt 1952. július 16-án tartóztatták le, október 3-án halálra ítélték és kivégezték. Lengyelországban *Stefan Wyszyński* bíborost 1953. szeptember 23-án tartóztatták le.²⁰

Magyarországon a katolikus főpapok letartóztatását és elítélését megelőzte *Ravasz László* református püspök lemondatása és kényszernyugdíjazása (1948. április 30.), majd *Ordass Lajos* evangélikus püspök őrizetbe vétele és elítélése (1948. október 1.). Azonban a katolikusok elleni határozott államvédelmis fellépésre sem kellett sokat várni. A politikai rendőrség *Décsi Gyula* alezredes vezette különítménye 1948. december 26-án letartóztatta Mindszenty József bíborost az esztergomi primási palotában. *Kádár János* akkori belügyminiszter már három nap múlva, december 29-én nyilvánosságra hozta a Mindszenty elleni rendőri vizsgálat eredményét, amelynek állításai egybecsengenek a későbbi per vádpontjaival, illetve a *Rákosi Mátyás* által az MDP Központi Vezetősége előtt már 1948. november 27-én megfogalmazott irányelvekkel.²¹ Az esztergomi érseket köztársaság-ellenes összeesküvéssel, kémkedéssel, valutaüzérkedéssel és a királyság magyarországi visszaállítására irányuló szervezkedéssel vádolták.²²

A harminckilenc napig tartó vizsgálati fogság után nagy sietséggel megrendezték a pert, amely mindössze öt napig tartott (1949. február 3. és 8. között). Az érsek letartóztatása és elítélése közt eltelt kevés idő egy ilyen kényes és bonyolult per előkészítésére és lefolytatására önmagában is jogi képtelenség,

²⁰ Vö. Cywiński, 2005.

²¹ MOL M-KS 276. f. 52. cs. 4. ő. e. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1948. november 27-i ülése. 32.

²² A *Szabad Nép* 1948. december 29-i száma ismertette a Belügyminisztérium sajtóosztályának közleményét. A közzétett vádpontok alapján állították össze nagyon rövid idő alatt a vádiratot is. Vö. Gergely-Izsák, 1989, 49–73. Ma már azt is tudjuk, hogy Rákosi a vizsgálatot mindvégig figyelemmel kísérte, útmutatásaival segítette az ÁVH munkáját. Vö. Horváth et alii, 1992, 164–166.

de a népi demokráciákban – szovjet mintára – bevett szokás volt a koncepciós perek gyors előkészítése és tárgyalása.²³

A kirakatperekben a legapróbb részleteket is pontosan kidolgozták. A nagyobb pereket mindig teljes nyilvánosság mellett „rendezték meg”, az eseményeket a rádió és a sajtó is követte. *Ispánki Béla*, a Mindszenty-per hatodrendű vádlottja már a letartóztatását követő kihallgatások során rámutatott a vádak nevetséges, ellentmondásos voltára: „Én a Trockista perek idején, 1936 és 1938 között tanultam szociológiát. Figyelemmel kísértem a Szovjetunióban folyó tisztogatásokat. Tanulmányoztam a németországi erkölcsperket is, melyekkel Goebbels és társai a katolikus egyházat kívánták lejáratni. A módszer mindkettőben ugyanaz volt. Először az áldozatot oly feketére festették, hogy az ördög mellette fehér báránynak tűnt fel. Utána jött a kötél. Mindkét akció azonban csődöt mondott. Hitler maga rendelte el az erkölcsperек beszüntetését. A háborús feszültség a Trockista pereket is elsodorta. Kézenfekvő dolog: minden ilyen akció hasonlít a bumeránghoz. Egyszer visszavág, s akkor több kárt okoz, mint amennyi pillanatnyi hasznot hozott korábban. Önöknek két dolgot nem szabad figyelmen kívül hagyniok. Először: Mindszenty bíboros ma hazánkban a legnépszerűbb ember. Ahol megjelenik, tízezrek, százazrek gyűlnek össze. Teljesen önkéntesen. A másik: A közvélemény mindent hajlandó elfogadni, csak azt nem, amit az Államvédelmi Hatóság mond. Önöknek még akkor sem hisznek, mikor a teljes igazat mondják. [...] Furcsának fogja találni a világ, ha Önök a hitleri módszereket »Mindszenty erkölcsperrel« feltámasztják.”²⁴ Nem véletlen, hogy Ispánki a náci Morálprozessekre hivatkozott. Ezzel hangsúlyozta azt az ellentmondást, hogy a kommunisták eszközei az általuk is elítélt nácikéival megegyeznek. Már a nemzetiszocialista Harmadik Birodalomban is gyakorta fogtak perbe „pedofil papokat”, miután sikertelennek bizonyult az egyházak gleichschaltolása.²⁵ A 20. század totalitárius diktatúrái azért nyúltak előszeretettel a pedofiliához, mert ez „az igazán gyűlöletes bűn”. Jobban sokkolja a társadalmat, mint az italozó, szeretőt tartó papok erkölcsstelen életének esetleges „bizonyítékai”. A gyermekekkel fajtalankodókat rendszerint még a börtönök elítéltjei, a „nehézfiúk” is megvetéssel kezelik, kiközösítik, vagy akár meg is ölik.

Érdemes lenne általánosan megvizsgálni, összehasonlítani az egyes pereket a vádak és az ítéletek fajtái és súlyossága szempontjából. A koncepciós eljárások a vádlottak kiiktatása mellett kezdettől az egész közösség, az egyház lejáratását, diszkreditálását is szolgálták. Ezért a vádak közt mindig

²³ Magyarországon a Mindszenty-perben két és fél hónappal a letartóztatás után született meg az ítélet. A Rajk-perben négy hónap után, a „Tábornokok perében” három hónap elteltével, a Grösz József kalocsai érsek elleni perben pedig a hatodik héten már ki is hirdették az ítéletet. Más kelet- és közép-európai perekre lásd Hódos, 2005.

²⁴ Ispánki, 1995, 53.

²⁵ Vö. Hockerts, 1971.

megtalálhatók az adott társadalomban és időszakban leggyűlöletesebb, leginkább elutasított bűnök. Például az ötvenes években „elengedhetetlen” vádpont volt a spekuláció, az üzérkedés, a valutázás vagy a feketézés. A háború utáni rossz gazdasági helyzetben, a fogyasztás tudatos visszaszorítása mellett, amikor a lakosság az alapvető élelmiszerekhez és fogyasztási cikkekhez is jegyre, kimérten és korlátozottan jutott hozzá, elég jól ki lehetett használni a papok élelmiszer-, pénz-, nemesfém- stb. felhalmozását.²⁶

Ezek a vádak valóban alkalmasak arra, hogy lejárassák az egész papságot. Egyébként a módszer nem új keletű. Gondoljunk csak *Boccaccio Dekameron*-jából a kék- és pénzsóvár szerzetesekre, apácákra, papokra. Nyilván nem Isten egész népe volt romlott a 13. században sem, de az „ítéletet” könnyedén ki lehetett mondani az egész papság felett.

Az egyes személyek ellen irányuló, de az egész egyházat érintő letartóztatások és perek mellett a kommunisták nagyon gyorsan támadást indítottak az egyházi intézmények ellen is. Az egyházi sajtó visszaszorítása, a nyomdák, egyházi kiadók, vállalatok állami tulajdonba vétele mindenütt gyorsan lezajlott. 1948-ra jószerével minden későbbi szocialista európai országban államosították az egyházi fenntartású iskolákat is. Ugyancsak felszámolták az egyházak egyesületeit. Hozzányúltak a hitoktatáshoz, majd állandóan korlátozták.

Különleges példa Lengyelországa, ahol a lakosságon belül nagyon magas a katolikusok aránya (96 százalék), ezért a kommunisták a II. világháború után nem tudtak és nem is akartak azonnal erővel fellépni az egyházzal szemben. Az egyház részéről elvárt békés semlegesség érdekében a katolikus birtokokat nem osztották szét a lengyel agrárreform során, sőt, visszaadták az egyháznak a németek által elkobzott javait is. Nemcsak a szabad vallásoktatást engedélyezték, de jóváhagyták a lublini katolikus egyetem működését is. Gyakran jelentek meg magas rangú kommunista politikusok az egyházi szertartásokon, hogy kifejezzék támogatásukat, szimpátiájukat az egyház iránt. „Egyházbarát” viselkedésükbe természetesen az is belefért, hogy 1945-ben felmondták a Vatikánnal 1925-ben megkötött konkordátumot. A katolikus sajtót fokozatosan háttérbe szorították, időnként megtiltották körlevelek kihirdetését is. A kommunisták azonban gyorsabb eredményeket akartak elérni. *Antoni Dudek* ismertet egy érdekes dokumentumot 1947-ből, amelyben a lengyel állambiztonsági minisztérium munkatársai javaslatot tettek a katolikus egyházzal szembeni erőteljesebb fellépést szolgáló feladatokra. Szorgalmazták az egyházi központokba való állami beszivárgást, beépülést; meg kívánták vizsgálni a klérus, sőt az egész egyház gazdasági helyzetét; fontosnak tartották az egyház befolyásának visszaszorítását a fia-

²⁶ Az *Ordass Lajos* evangélikus püspök (1948), majd a Mindszenty József esztergomi érsek (1949) és a Grósz József kalocsai érsek (1951) elleni perekben is szerepelt a vádpontok közt a feketézés, valutázás. A náci Németországban ugyancsak előszeretettel alkalmazták a devizabűncselekmény vádját az egyháziakkal szemben. *Stanislaus Lohot*, a Szent Szív atyák tartományfőnöke is emiatt ítélték el. A börtönben halt meg 1941-ben. Vö. Moll, 1999, II. 775–778.

talok és a munkásság körében; radikálisan csökkenteni szándékozták az egyházi olvasóköri, egyesületek számát, ugyanakkor az egyházon belül dolgozó titkos ügynökök és az egyházzal foglalkozó „bevetési erők” létszámát drasztikusan emelni akarták.²⁷

A totalitárius rezsimek számára a társadalom feletti ellenőrzés és az emberek meggyőzése, valamint kézben tartása terén is nagy jelentőségű volt a pszichológia. Az állambiztonság éppen úgy támaszkodott rá, mint a propaganda. Ma még kevésbé feltárt a propaganda és az egyházpolitika kölcsönhatása. Kétségtelen tény, hogy a propaganda szerepe és jelentősége a belpolitikai és nemzetközi események függvényeként változhatott ugyan, de mindvégig a rendszer állandó eleme, szükséglete maradt.

Ismételten hangsúlyozandó, hogy a kommunizmus totális kiépülésében és az egyházak alávetésében – a kommunista propaganda frazeológiája szerint „az egyház és az állam szétválasztásának” lépéseiben – az egyes országok között jelentős eltérések mutatkoztak, időben és térben egyaránt. A helyi sajátosságokat, az egyház hagyományos társadalmi beágyazottságát, a társadalom tűrőképességét szem előtt tartva az egyes kommunista államok természetesen más utakat jártak. Előfordult, hogy néhol kimaradtak egyes fázisok, vagy valahol kevésbé radikálisan hajtottak végre adminisztratív lépéseket, mint más országokban, de az is gyakorta megesett, hogy ugyanazokat a döntéseket egymáshoz képest korábban vagy későbbben hozták meg. Az mindenesetre elmondható, hogy az egyházak működéséhez szükséges tőke elvétele, gazdasági potenciáljuk megtörése, az egyházi szervezetek, egyesületek betiltása, a felekezeti sajtó korlátozása, az egyházak iskolamonopóliumának megszüntetése, a vallásoktatás korlátozása, az egyházi tevékenységeknek a templomok falain belülre kényszerítése a legtöbb kommunista országban 1945 és 1950 között megtörtént.

A pápai nunciusok kiutasítása a kelet- és közép európai országokból – amely 1950-ig szintén lezajlott – ugyancsak egyértelmű politikai, hatalmi szándékra utalt. A kommunisták úgy gondolták, hogy a Rómától elszakított katolikus egyházakat hamarabb térdre kényszeríthetik. Az újdonsült népi demokráciák sorra megszakították a diplomáciai kapcsolatokat a Szentszékkal. Lengyelországot tizenegy évi szolgálat után, 1947-ben hagyta el *Filippo Cortesi* nuncius. Csehszlovákiából *Saverio Ritter*nek 1950-ben kellett távoznia. Romániából *Andrea Cassulót* tíz év szolgálat után, 1946-ban utasították ki, majd négy év múlva ugyanerre a sorsra jutott utóda, *Gerald Patrick O'Hara* is. A diplomáciai kapcsolatokat a román kormány már 1948-ban felmondta. *Giuseppe Mazzoli* 1934 és 1945 között képviselte a Szentszéket Bulgáriában. Utóda, *Francesco Galloni* atya 1949-ben távozott a balkáni országból. *Ettore Felici* nuncius 1946-ban, nyolc év után kényszerült elhagyni Jugoszláviát. *Josip Broz Tito* 1948-ra már letért a „sztálini útról”, a jugoszlá-

²⁷ Dudek, 1995, 24–25.

vok többé nem másolták gépiesen a szovjet kommunizmust. *Joseph Patrick Hurley* nuncius 1952-ig maradhatott Jugoszláviában.²⁸

Angelo Rottát a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjének kiváságára 1945. április 4-én távolították el haladéktalanul Magyarországról, a külföldi követségek mindazon tagjaival együtt, akiket még a háború alatti magyar kormányok akkreditáltak, és a világháború alatt állomáshe-lyükön maradtak. Egyáltalán nem vették figyelembe a pápa követének különleges helyzetét, sem érdemeit számos zsidó és más menekült háború alatti megsegítésében.²⁹

Szovjet mintára minden szocialista országban létrehozták az egyházüldözés állami szerveit is. A Szovjetunióban ugyan csak viszonylag későn, 1943-ban állították fel a minisztertanács felügyelete alá rendelt egyházügyi tanácsot. A példát követve a szocialista országok közül elsőként Románia hozta létre az 1948. augusztus 3-án elfogadott „kultúrtörvény” alapján az úgynevezett felekezetügyi hivatalt. Bulgáriában már az 1947. decemberi alkotmány, majd az 1948. februári vallástörvény is egyértelművé tette a helyi kommunisták egyházakkal kapcsolatos céljait. A törvény teljes rendelkezési jogot biztosított az egyházak belügyeiben a külügyminiszternek. Az 1949. február 26-i törvény a hitfelekezetekről tovább erősítette az állami befolyást az egyházak felett. Ez a törvény hozta létre az egyházi kérdésekkel foglalkozó – a minisztertanács alá rendelt – bolgár hivatalt. Csehszlovákiában 1949. október 25-én állították fel az állami egyházügyi titkárságot, Lengyelországban 1950. április 19-én hozták létre az egyházügyi hivatalt. A kínai államtanács egyházügyi hivatala 1951 januárjától működött. Magyarországon 1951. május 19-én jelent meg a *Magyar Közlönyben* az 1951. évi I. törvény, a minisztertanács alá rendelt Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felállításáról, elnökének kinevezéséről.³⁰ Kubában az egyházügyi hivatalt a kommunista párt a központi bizottsága alá rendelte.³¹ Ezek a hivatalok hatékonyan működtek egészen a szocializmus megszűnéséig (Kubában máig), és a papság számára legalább olyan gyűlöletesek voltak, mint az állambiztonság egyházüldöző szervei. Különösen érdekes az egyes egyházügyi hivatalok közötti kapcsolatok kérdése. Mai ismereteink szerint 1957-ben éppen Budapesten találkoztak első alkalommal a hivatalvezetők. A létezett szocializmus bukásáig – váltakozó helyszíneken – szinte évente, összesen negyven alkalommal találkoztak a kommunista egyházpolitikuskok. Rendszeres kapcsolat, élénk levelezés alakult ki közöttük. Propaganda-brosúrákat, egyházellenes szakirodalmat és mindenekelőtt információkat cseréltek. Különösen

²⁸ Adriányi, 1990, 219., továbbá Riccardi, 2002, 145–150.

²⁹ Beke, 1994, 173., továbbá Lombardi, 1998, 76.

³⁰ *Magyar Közlöny*, 1951. május 19. Ugyanitt jelent meg a törvény gyakorlati végrehajtásáról intézkedő 110/1951 (V. 19.) minisztertanácsi rendelet is. Vö. Balogh–Gergely, 2005, 955–958.

³¹ Balogh, 1991, 24., továbbá Adriányi, 1992, 87., 132. és 158.

a magyar, a csehszlovák és a keletnémet funkcionáriusok barátkoztak egymással, csereüldöléseket szerveztek munkatársaik számára. Az ilyen alkalmakat kihasználva alaposabban megismerhették a másik munkáját, nehézségeit és eredményeit, illetve segíthették egymást a társszervek.³²

Kelet- és Közép-Európában a legtöbb szocialista ország – szovjet példára – évtizedekig a szisztematikus leépítést, felszámolást folytatta az egyházak ellen, ami korlátozást, börtönöket, kivégzőhelyeket jelentett. Ezt időnként keverték a kecsegtetés technikájával. Jellemző példa erre az elsőként Csehszlovákiában életre hívott „békepapi mozgalom”. A már nevében is paradox *békeharc*, a békemozgalom lett a szocialista államokban az egyházakkal szembeni szakítópróba egyik fontos eleme. A kommunista táborban felülről szított békemozgalmi hisztériába a szervezők már 1949 tavaszán igyekeztek az egyházakat is bevonni. A csehszlovákiai Velehradon 1950. július 3-án mintegy kétszáz ezer katolikus hívő, majd Luhacovicén 453 katolikus pap gyűlt össze, hogy kinyilvánítsa békevágát. „Kijelentjük, hogy teljes mértékben a béke szolgálatában állunk azok oldalán, akik a szocializmus szellemében új, szociális szempontból igazságos rendet építenek a világon. Megvetjük a háború gondolatát és a háborút!”³³ Magyarországon 1950 augusztusában tartott hasonló gyűlést közel háromszáz pap és szerzetes. A szónokok szinte a kommunista párt agitproposai szellemében beszéltek. *Horváth Richárd* ciszterci szerzetes így fogalmazott: „Hál’ Istennek új kor jött el. A szocializmus kora. A jövő útja a szocializmus útja. És nem volt még a történelemben a kereszténység számára annyira vele rokon, egylényegű, hozzá közel álló, új kort nyitó eszmeáramlat, mint a szocializmus.”³⁴ Ezeket a rendezvényeket és a belőlük kinövő mozgalmakat az állam attól a céltól vezérelve támogatta, hogy az alsópapságot megnyerjék, és eltávolítsák a felsőklérustól. Ahogy ők fogalmaztak, a népi karakterre építve „éket kívántak verni” az alsó- és a felsópapság közé.³⁵ Ez akkor nem sok eredménnyel járt.

A hatvanas évektől változott a „képlet”: folyamatosan a felsópapságot nyerték meg, és eltávolították az alsópapságtól. Ehhez kellett a Vatikán „keleti politikája” is. Ami a Szentszék részéről csupán a helyi katolikusok érdekében folytatott párbeszédnek indult, az nagyon vékony mezsgyévé szűkült, és az együttműködés irányába vezette az ingadozókat. Sokan úgy gondolták: ha a Vatikán is partnerként kezeli a kommunistákat (gondoljunk csak az 1963-tól megindult vatikáni–magyar tárgyalásokra, az 1964-es részleges megállapodásra, a Mindszenty József 1971-es eltávolításáról fojtatott

³² Magyarországon sajnos még nem történt meg az egyházügyi hivatalok nemzetközi kapcsolatrendszerének feldolgozása, pedig a Magyar Országos Levéltárban rendelkezésre állnak a szükséges dokumentumok. Németországban az Institut für vergleichende Staat-Kirche-Forschung már évekkel ezelőtt megkezdte ezt a munkát. Vö. Heise, 1998 és Heise, 2002.

³³ Beresztóczy, 1970, 16.

³⁴ Katolikus papok, 1950, 7.

³⁵ Vö. Pál, 1995.

méltatlan alkudozásra, vagy épp Kádár János kommunista pártvezető 1977-es látogatására VI. Pál pápánál), akkor egy káplánt, esperest vagy püspököt mi tartana vissza az együttműködéstől?

Ma még talán nem teljes a kép, de a magyar példa alapján kijelenthetjük, hogy a hatvanas évek közepétől, majd a hetvenes évek elejétől egyértelműen, a nyílt erőszak alábbhagyásával párhuzamosan az „alkuk”, a kecsgetések, kedvezések kora jött el. Ez legalább olyan kártékony volt, mint a drasztikus üldözés időszaka.

FORRÁSOK

MOL – Magyar Országos Levéltár

M-KS 276. f. 52. cs. Az MDP központi szervei. Központi Vezetőség.

IRODALOM

- Adriányi, 1992. – Adriányi, Gabriel: *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1992.
- Adriányi, 2002. – Adriányi, Gabriel: Das Verhältnis der katholischen Kirche Osteuropas zum Westen nach dem Zweiten Weltkrieg. In: *Zeitschrift für Ostforschung*, 39/2. 1990. 219.
- Balogh, 1991. – Balogh Margit: Egyházügyi hivatalok. In: *História*, 1991/5–6., 24.
- Balogh–Gergely, 2005. – Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. (Dokumentumok) I–II*. Historia – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005.
- Beke, 1994. – Beke Margit: Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945). In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv, I. kötet*, Budapest, 1994, 165–174.
- Beresztóczy, 1970. – Beresztóczy Miklós: *A katolikus békemozgalom húsz éve*. Ecclesia, Budapest, 1970.
- Bodewig, 1989. – Herbert Bodewig: *Die Russische Patriarchatskirche*. Erich Wewel Verlag, München, 1989.
- Cywiński, 2005. – Cywiński, Bohdan: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában*. II. „...Titeket is üldözni fognak” 1944–1958. METEM, Budapest, 2005.
- Dudek, 1995. – Dudek, Antoni: Die Entwicklung der staatlichen Kirchenpolitik in Polen. In: *Der Weg der katholischen Kirche in verschiedenen realsozialistischen Ländern in den Jahren 1945 bis 1948/49*. Ein Vergleich. Institut für vergleichende Staat-Kirche-Forschung, Heft 2, Berlin, 1995, 24–27.
- Erdmann, 1993. – Erdmann, Karl Dietrich: *Deutschland unter der Herrschaft des Nationalsozialismus 1933–1939*. DTV, München, 1993.
- Ézsiás, 2004. – Ézsiás Erzsébet: *A hit pajzsa. Olofsson Placid atya élete*. Papirusz Book, Budapest, 2004.
- Gárdonyi, 2008. – Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyaror-*

Egyházüldözés Kelet-Közép-Európában a 20. század második felében

- szágon és Szlovákiában 1945 után. Szerkesztette Balogh Margit. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008. 149–156. Másodközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 31–42.
- Gassenschmidt–Tuchenhagen, 2001. – *Politik und Religion in der Sowjetunion 1917–1941*. Herausgegeben von Christoph Gassenschmidt und Ralph Tuchenhagen. Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, Band 23. Harrassowitz, Wiesbaden, 2001.
- Gergely–Izsák, 1989. – *A Mindszenty-per*. Szerkesztette Gergely Jenő – Izsák Lajos. Reform, Budapest, 1989.
- Heise, 1998. – Heise, Joachim: Die ökumenische Bewegung im Visier der Staatsämtertaugungen. In: *Schriftenreihe des Instituts für vergleichende Staat-Kirche-Forschung*, Heft 7, Berlin 1998, 51–78.
- Heise, 2002. – Heise, Joachim: Die Staatsämter für Kirchenfragen sozialistischer Länder und ihre Kontakte – ein Überblick. In: *Schriftenreihe des Instituts für vergleichende Staat-Kirche-Forschung*, Heft 12, Berlin 2002, 31–48.
- Hockerts, 1971. – *Die Sittlichkeitsprozesse gegen katholische Ordensangehörige und Priester 1936/37*. Eine Studie zur nationalsozialistischen Herrschaftstechnik und zum Kirchenkampf. Matthias-Grünwald-Verlag, Mainz, 1971.
- Hódos, 2005. – Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Koncepciók perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Noran Kiadó, Budapest, 2005.
- Horváth et alii, 1992. – *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* 1. kötet. Szerkesztette Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zánthy János – Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Ispánki, 1995. – Ispánki Béla: *Az évszázad pere*. Lámpás Kiadó, Budapest, 1995.
- Katolikus papok, 1950. – *Katolikus papok a békéért*. A katolikus papok 1950. augusztus 1-jei országos értekezletén elhangzott beszédek és az elfogadott határozat. Budapest, 1950.
- Kölley, 1989. – Kölley György: *Értetek és miattatok*. Egy magyar cserkészvezető visszaemlékezései. Eötvös Kiadó, Budapest, 1989.
- Lombardi, 1998. – Lombardi, Lapo: Magyarország és a Szentszék a hidegháború hajnalán. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1–2.*, Budapest, 1998, 69–84.
- Moll, 1999. – *Zeugen für Christus. Das deutsche Martyrologium des 20. Jahrhunderts*. I–II. Herausgegeben von Helmut Moll. Schöningh Verlag, Paderborn, München, Béc, Zürich, 1999.
- Pál, 1995. – Pál József: *Békepapok*. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989). Egyházforum, Budapest, 1995.
- Riccardi, 2002. – Riccardi, Andrea: *Keresztények a vértanúság századában*. Új Ember Kiadó, Budapest, 2002.

A II. világháború utáni „néphatalom” viszonya az egyházakhoz a második Jugoszláviában

HARMATH KÁROLY OFM

Horvát nyelven gazdag irodalom áll azok rendelkezésére, akik e témakörben kutatni szeretnének. Szinte nincs olyan terület, amelyet különböző kutatók fel ne dolgoztak volna. A téma bemutatójának azonban számolnia kell azzal, hogy nincs olyan mű, amely egybefoglalná, összegezné a feltárt részeredményeket.

A „második”¹ Jugoszláviáról van szó, amelyet a kommunista elveket valló partizánhatalom hozott létre 1943. november 29-én. A partizánmozgalom élére került és egyben államelnökké vált Josip Broz Tito sok mindenben követte Joszif Visszarionovics Sztálin példáját, habár a módszerek alkalmazásában eltérések mutatkoznak a két vezér között. Az egyházakhoz való viszonyukban például több strukturális hasonlóság fedezhető fel. Nem beszélhetünk egyszerű utánzásról, mert a módszereket a helyi viszonyokra alkalmazták. A Jugoszláv Kommunista Párt a valláshoz és az egyházakhoz való viszonyába beépítette a marxista materialista filozófiát, kiváltképpen azon téziseit, hogy a vallás a nép ópiuma, illetve Feuerbach gondolatát, miszerint a félelem szülte az isteneket. Hatalmuk megerősítése érdekében a kommunisták törekedtek az általuk egyszerűen „tömegként” kezelt nép tudatának megváltoztatására.

Moszkvai módszerek helyi variációkkal

A múlt század harmincas éveiben a moszkvai Kominternben hivatalnokként tevékenykedő Josip Broz Tito nem egyszerűen tanúja volt a sztálini „csisztáknak”, hanem magáévá tette a bolsevista kommunista pártra jellemző elveket. Ezek közül elsősorban a vetélytársak elhallgattatását, a terror alkalmazását, a propaganda fontosságát, valamint a személyi kultusz építését kell kiemelni. Tito és pártja más téren is a bolsevizmus szimpatizánsává és haszonélvezőjévé vált, habár ezzel párhuzamosan a saját útjait is járta, aminek gyümölcse a sztálinizmussal való szakítás és az el nem köte-

¹ Az első Jugoszláviának a délszláv népeknek a trianoni békediktátum által létrehozott államközössége tekinthető, a második a kommunista párt által a boszniai Jajce városában kiképzett föderatív népköztársaság, a harmadik a második Jugoszlávia szétesésekor (Slobodan Milošević által) létrehozott államalakulat, amely lényegében Montenegróból és Szerbiából állt.

A II. világháború utáni „néphatalom” viszonya az egyházakhoz a második Jugoszláviában

lezettek mozgalmának megalapítása lett. Tito már a háború alatt is kért segítséget a Szovjetuniótól, de erre Sztálin csak azután volt hajlandó, hogy a brit hatalom megvonta a Drazsa Mihajlovics-féle szerb nacionalista csetnik mozgalom támogatását, minek következtében Mihajlovics követőinek zöme áttért a partizánokhoz. Az igazi anyagi támogatás azonban csak 1944 őszén érkezett meg (páncélozott járművek, repülőgépek, szakemberek, gyógyszeres és ruhanemű formájában). Ehhez kell még hozzáadni azt, hogy 1945 őszén Tito 3126 katonája volt orosz kiképzésen. A „népfelszabadító” háború idején Sztálin más módon is segítette Tito és a párt hatalmának megerősítését: orosz „tanácsosok” – agronómusok, jogászok, titkosrendőrök, katonai szakértők – segítették a társadalmi átalakulást és a szovjetizációt. Említést érdemel az is, hogy a szovjet NKVD (Belügyi Népbiztosság) támogatta a jugoszláv OZNA (Népvédelmi Osztály) felállítását, de Tito testőrségét is orosz NKVD-es emberek látták el. További köldökzsinórt jelentett Sztálin felé az 1945-ben aláírt megegyezés az együttműködésről és kölcsönös segítségről. A közös gazdasági vállalatok azt a célt szolgálták, hogy Sztálin szorosan Moszkvához kösse Jugoszláviát.

Színjáték a hatalom megkaparintásáért

A totális államhatalom jellemzője, hogy a társadalom minden rétegét ellenőrzése alatt akarja tartani. Ezt a célt szolgálja az ellenzéki elemek eltávolítása, illetve elhallgattatása. A vallás és az egyház elleni harc ideológiai alapját a marxi megfogalmazás szerint értelmezett ateizmus megvalósítása képezi a társadalomban. Tito Jugoszláviájában a helyzetet tovább bonyolította az egyházak nemzeti jellege. A nagy vallási közösségek a különböző jugoszláv nemzetekhez kötődtek.² A kisebb egyházak rendszerint nemzetek fölötti egyházak voltak (az ágostai hitvallás követői között például magyarokat, szlovákokat és németeket egyaránt találunk). A görög katolikus egyházat románok, ukránok, rutének, macedónok és horvátok alkották.³

Tito még 1936-ban kijelentette, hogy „mi, kommunisták a dialektikus ma-

² A szerbek és a macedónok nagy többsége pravoszláv vallású, míg a katolikus vallás követése a horvátokra és a szlovénokra jellemző. A helyzet bonyolultabb volt a muzulmán közösség esetében. Őket végül 1968-ban külön nemzetként ismerték el, habár tagjai között találhatóak bosnyákok, albánok, macedónok, törökök, romák – akik Boszniában, Koszovóban, Szerbiában, Macedóniában és Montenegróban élnek.

³ Az 1953-as népszámlálás szerint Jugoszlávia vallási közösségei így oszlottak meg:

A lakosság összlétszáma: 16 936 573

A szerb pravoszláv egyház tagjai: 6 984 686

A katolikus egyház tagjai: 5 370 760

Muzulmánok: 2 080 380

Más vallásúak: 362 872

Vallás nélküliek: 217 875

terializmust valljuk, s mint ilyenek nem tartjuk magunkat hívőknek”.⁴ Tito ateistának vallotta magát, de törekedett arra, hogy a vallási hagyománnyal összhangban álló törekvésként mutassa be a partizánmozgalmat. Beszédeiben olykor olyan szentekre hivatkozott, mint *Száva*, *Balázs* és *György*, s megengedte *Szent Cirill* és *Metód* tiszteletét is.⁵ 1945-ben a horvát püspökök előtt azt is kijelentette, hogy ő „horvát és katolikus”, de ezt a kijelentését később nem volt szabad idézni. Igyekezett fenntartani a vallásszabadság mítoszát „félhivatalos” egyházi személyek kijelentéseinek bevonásával, akik természetesen nem tettek említést a valláspolitikáról, s elhallgatták a papok üldözését és a hívek diszkriminálását. A valóságban az ateizmus volt a feltétele annak, hogy valaki a kommunista párt tagjává legyen, másrészt kíváncs volt az ateizmus hangoztatása minden társadalmi megnyilvánulás során.

Az egyházpolitikai döntéseket a csúcsovezetés hozta meg, de kivitelezésük a helyi hatalomra hárult. Az egyházakat felhasználták a testvériség és egység építésére, hogy a nemzeti öntudatot és a hazafiságot a népszokások, a folklór szintjére süllyesszék. Miközben az egyházakat államellenes intézményeknek tartották, a vallást pedig igyekeztek a hívek magánügyeként kezelni, látható törekvésük volt, hogy minél több szimpatizánst szerezzenek maguknak. A széles tömegek megnyerése érdekében alapították meg 1944-től – Horvátországtól kezdve minden tagköztársaságban – a „Népfrontot”,⁶ amely később a Jugoszláv Munkásosztály Szocialista Szövetségévé vált, egyfajta ellenzéki mozgalomnak a látszatát keltette, és igyekeztek össznépi demokratikus mozgalomként feltüntetni.

Egyházellenes szervezkedés a háború árnyékában

Tito partizánjai papokat is felvettek soraikba,⁷ akik ott viselték sapkájukon a vörös csillagot, bal karjukon pedig vallási hovatartozásuk szimbólumát. Feladatuk volt, hogy vezessék az elesettek lajstromát, kiszolgáltassák a

⁴Dedijer, 1981.

⁵Uo. Dedijer szerző Tito hivatalos életrajzírója volt, aki a rákövetkező években már nem tesz említést minderről, sőt elhallgatja Tito partizánjainak a papok ellen végbevitt gonosztetteit is.

⁶Szövetségi szinten az első, alakuló kongresszusát 1945. augusztus 5. és 7. között tartotta Belgrádban.

⁷Hivatalosan hetvenöt (köztük ötvenkét horvát) katolikus papot tartottak nyilván a népfel szabadító háború aktív résztvevőjeként. Az usztasák, csetnikek, németek és olaszok negyvenhárom papot végeztek ki (közülük tizennyolcan horvátok voltak), akikről a hivatalos propaganda szívesen állította, hogy a partizán népfel szabadító mozgalom szimpatizánsai voltak, s ezért fizettek az életükkel.

Ivica Lučić adatai (Lučić, 2008) szerint a partizánok 314 katolikus papot gyilkoltak meg; a kommunista párt a háború után 118-at; a „keresztúton” (Bleiburg–Versec) hatvannégyen vesztették életüket; a rendes katonai szolgálat során a Jugoszláv Néphadseregben 15-en. Más szóval: a zágrábi érsekség papságának 18 százaléka, a Banja Luka-i püspökség papságának 73 százaléka, a mostari püspökség papságának 70 százaléka, a bosnyák ferences provincia tagjainak 37 százaléka, a hercegovinai ferences provincia tagságának 43 százaléka, a zágrábi ferences

szentségeket, megszervezzék a temetéseket. Kiemelendő például az az adat, hogy 1942 végén hivatalosan csak hét ortodox és két muzulmán vallási referens működött a partizánok között, viszont egyetlen katolikus sem. Ugyanettől az évtől vallásügyi részlegeket alapítottak⁸ az alakuló kommunista államigazgatás különböző szintjein. Elnevezésük és feladataik állandóan változtak. Amikor azonban Tito partizánjai elfoglaltak egy-egy területet, elsőként a vallási képviselők és a helyi értelmiségiek üldözésébe kezdtek. A háború vége felé az egész országban valóságos terror uralkodott.

A kommunista párt hivatalosan és véglegesen a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság 1945. november 11-én megtartott alakuló ülésén vette át a hatalmat, amelyen a Népfront listája „győzött”. Az új alkotmányt 1946. január 30-án fogadták el. *Vladimir Bakarić*, a Horvát Kommunista Szövetség elnöke már december 15-én meghirdette a „papok elleni kampány kezdetét” és a „papoknak mint az usztasa fészkeknek a feltárását” (Sic!). Tito másik nagy célja a katolikus egyház elszigetelése volt a Vatikántól.

Az egyházra gyakorolt nyomás fokozatosan erősödött azoknak az aktivistáknak köszönhetően is, akik az iskolákban, a gyárakban és más intézményekben aláírást gyűjtöttek a horvát érsek, *Alojzije Stepinac* halálra ítéelésének érdekében. Sok polgár úgy döntött, hogy munkahelye megőrzése érdekében az aláírást adja.

A horvát püspökök 1945. szeptember 17. és 22. között püspökkari tanácskozást tartottak. A konferencia elején levelet intéztek Titóhoz, amelyre nem jött semmilyen válasz. Ekkor a főpapok körlevelet fogalmaztak meg,⁹ amelyben kitérnek a papok meggyilkolására is, megemlítvén, hogy addig 243 papot végeztek ki, 189-en sínylódnek börtönben, 89 pap pedig eltűnt. Külön kiemelik annak a 28 ferencesnek a meggyilkolását, akik a Hercegovinában fekvő Široki Brijeg kolostorhoz tartoztak.¹⁰ A püspökök kitérnek az ifjúság

provincia tagságának 12 százaléka vált a kommunizmus áldozatává. Lučić adatai azonban nem veszik figyelembe a szlovéniai, a szerbiai (beleértve Vajdaságot), a macedóniai és montenegrói áldozatokat.

Anto Baković adatai (Baković, 2008) ettől eltérnek, mert ő az egyházi áldozatok sorában említ olyan személyeket is, akik nem voltak az egyházi hierarchia tagjai, de hitük miatt vesztették életüket. Szerinte a kommunista terrornak 663 horvát, 330 német, 220 szlovén, 187 lengyel, 67 albán, mintegy 20 cseh, 14 szlovák és 10 magyar áldozata volt. Vö. *Ijudima-prijatelj*. blogspot.com/2008/07/hrvatski-martirologij-xx-stoljea.html.

⁸A horvát köztársasági vallásügyi bizottságot 1945. augusztus 21-én hívták létre, élére pedig mons. *Svetozar Rittiget*, e tudós, de rezsimhű papot nevezték ki. A hívek és a papság persona non gratának tekintették, habár tudományos téren (ósláv nyelvkutatás) el nem évülő érdemeket szerzett.

⁹A körlevelet szeptember 30-án olvasták fel a templomokban.

¹⁰Később tűnt ki, hogy a Nyolcadik Dalmát Korpusz partizánjai valójában harminc ferencset végeztek ki 1945. február 7-én, majd a kolostor pincéjébe vitték őket, és rájuk gyújtották az épületet. Különben a hercegovinai ferences tartománynak összesen hatvanhat tagját gyilkolták meg, hetvennyolcat pedig börtönbe zártak.

nevelésére, az egyházi vagyon elkobzására,¹¹ a sírok meggyalázására, a katolikus sajtó elfojtására és a katolikus nyomdák elkobzására. A körlevél végén a püspökök kijelentik, hogy nem állnak el a katolikus sajtó teljes szabadságától,¹² a szabad iskolai hitoktatástól az elemi és középiskolákban,¹³ a vallásszabadság követelményétől és az egyházi javak visszaszámaztatásától. A körlevél a háború utáni kommunista uralom számára valóságos arcütésnek számított.

A Vatikánnal folytatott diplomáciai kapcsolatok megszakítása és az egyházi kirakatperek

Az 1945 májusától év végéig tartó tömeges mészárlások következtében igen megcsappant a rezsim ellenfeleinek száma. Ugyanebben az évben XII. Piusz pápa kinevezte Joseph P. Hurley-t, a történelem első amerikai származású nunciusát a Szentszék *ad interim* (ideiglenes) képviselőjének Jugoszláviába. A Jugoszlávia és a Szentszék közötti kapcsolatok egyre feszültebbé váltak, különösen amikor 1946-ban Stepinac bíboros ellen kirakatpert indítottak „a nép ellen elkövetett bűntettek” koholt vádjával. Az érsek nyilvános üldöztetése azzal kezdődött, hogy november 4-én tojással dobálták meg a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjai a zaprešići plébánia megnyitása alkalmával. A püspök titkárát bebörtönözték azzal a váddal, hogy „keresztes”¹⁴ zászlókat áldott meg. Hurley-t 1949-ben visszahívták, mert nem értett egyet a Vatikán Tito iránti politikájával, másrészt ellenezte Stepinac elmozdítását hivatalából. Lényegében mindkét fél számára nemkívánatos személlyé vált. Az 1946. szeptember 30-án kezdődött kirakatper során nyolc pontban vádolták a főpapot. A bírósági tárgyalás gyorsan zajlott, már október 11-én meghozták az ítéletet: Stepinacot tizenhat évi kényszerszolgálatra ítélték. Vele együtt még kilenc zágrábi ferencset is perbe fogtak a vád-

¹¹ A földreformról hozott törvény (1945. augusztus 23.) különböző időpontokban lépett életbe a szövetségi államokban, de a kisajátítások már előtte megkezdődtek. A törvény szerint el kellett kobozni minden egyházi földterületet, melynek nagysága meghaladta a tíz hektárt. Így átlagosan a különböző egyházmegyéek ingatlanjainak mintegy 80 százaléka került az új állam tulajdonába. Más törvények is lehetővé tették az egyházi vagyon kisajátítását, illetve elkobzását: a konfiskációról és annak végrehajtásáról szóló törvény (1945), a magántulajdonban lévő termelővállalatokról szóló törvény (1946 és 1948), valamint az expropriációról (kisajátításról) meghozott törvény (1948). Egyházellenes volt a házassági törvény is, mely szerint nem ismerték el jogerősnek azt a házasságot, amely nem a községi hatalom vagy a Népi Felszabadító Bizottság megbízottja előtt kötött meg. Az anyakönyvekről szóló törvény (1946) pedig úgy rendelkezett, hogy az egyházi anyakönyveket át kell adni az állami anyakönyvvezetőknek.

¹² A háború előtti száz katolikus lapból csak négynek a megjelentetését tűrték meg.

¹³ Az állami iskolákban 1952. január 31-én szüntették be a hitoktatást. Nagy nehézségekkel találták szemben magukat a papi utánpótlás biztosítására hivatott kis- és nagyszemináriumok.

¹⁴ A Križari („Keresztesek”) horvát gerilla mozgalom volt 1945 és 1950 között. A mozgalom tagságát különböző rangú volt usztasa és domobrán tisztek és altisztek, valamikori német egyeségek harcosai és civilek alkották. Céljük a kommunizmus elleni harc volt, akár fegyveres úton is.

dal, hogy a Független Horvát Állam államkincstárának aranyát rejtegették kolostorukban, a gyóntatószékek alatt elásva.

Külföldi nyomásra és a Sztálinnal való szembekerülés miatt Jugoszláviának külföldi támaszra volt szüksége, így 1951-től Stepinacot házi őrizetbe helyezték, ahol az állambiztonsági szervek figyelték egészen haláláig.¹⁵

Horvátországban Stepinacot kívül 1944 és 1951 között 271 egyházi személyt ítélték el, akik közül 236-an a katolikus egyház tagjai voltak. Nemcsak Stepinacot ítélték börtönbüntetésre, hanem más püspököket és papokat is. Távollétében tizennyolc év kényszerszolgálatra ítélték Gregorij Rožman ljubljana püspököt. Janko Šimrak görög katolikus püspök röviddel börtönbüntetésének megkezdése után meghalt a börtönben. Varnava Nastić szarajevói ortodox püspököt 1948-ban kétnapos bírósági per keretében tizenegy évi kényszerszolgálatra ítélték. 1954-ben, az „ellenforradalomban” való részvétel vádjával Arsenije Bradarević montenegrói metropolitára tizenegy és fél év börtönbüntetést szabtak ki. Ezenkívül más püspökök is megjárta a kommunista börtönöket.¹⁶

Montenegróban 1945 júniusában a partizánegységek elől elmenekült Jonikije Lipovac metropolitát és hetven papját Szlovéniában elfogták. Közülük legalább negyvenhatot Zidani Most (Szlovénia) térségében kivégeztek, a metropolitának pedig a szerbiai Arandjelovacon oltották ki az életét.

Szlovéniában, a ljubljana püspökségben negyvenhét papot végeztek ki, akiknek a legfőbb bűnük az volt, hogy nem akartak csatlakozni a partizánokhoz.

Az egyházak elnyomásának és megfélemlítésének más válfajai is előfordultak.¹⁷ Papokat, püspököket vertek meg vagy támadtak meg az utcán. Anton Vovk püspököt a szlovéniai Novo Mesto vasúti pályaudvarán meglepetésszerűen leöntötték benzinnel, majd felgyújtották. Idomított kutyaikkal támadtak szerzetesi ruhában vagy papi öltözetben járó emberekre. A kommunista ifjak a fizikai leszámolástól sem riadtak vissza.¹⁸

¹⁵ <http://www.udbina.com/>

¹⁶ Josip Lach zágrábi segédpüspököt, Dragutin Čelik Banja Luka-i püspököt 1945-ben háromévi börtönbüntetésre ítélték. Frane Franić spliti püspök, Dragutin Banić šibeniki püspök, Mate Garković zárai püspök is ült börtönben. Petar Čule mosztári püspököt tizenegy és fél év börtönbüntetéssel sújtották, mert felemelte szavát a hercegovinai ferencesek meggyilkolásának ügyében (1955-ben szabadon engedték).

¹⁷ Az elnyomás azonban nem érte el célját, ami különösen nagy zárandoklatok idején volt látható. 1953-ban Horvátország lakosságának 85,5 százaléka vallotta magát hívőnek, ami azt a gyanút ébresztette a pártban, hogy maguk a párttagok is hívőnek vallották magukat. A Jugoszláv Kommunista Párt ezért felhívta tagjait, hogy „fékezzék vallási tevékenységüket”. Zvonimir Despot In: <http://www.kriz-zivota.com/>.

¹⁸ <http://www.viktimologija.hr/>

Az egyház kiszorítása a társadalmi életből

A II. világháború utáni években egyre erősebbé vált a törekvés az egyházak kiszorítására a nyilvános életből: Zágrábban (1952. január 29.), Ljubljánban és Belgrádban megszüntették az egyetemen a teológiai kart, százával börtönöztek be papokat (Szlovéniában 1945 és 1976 között 490 szlovén papot), megszüntették az iskolai hittant (a templomit tolerálták, ha a szülő írásos nyilatkozatban kérte gyermeke számára), a vallási szokásokat betiltották (még a karácsony megünneplését is; legalább 1952-ig tilos volt a karácsony-fa-árusítás). Az egyházi szimbólumokat még az utcákról is száműzték.

A muzulmánok számára nagy nehézségnek számított a férfiak és nők közötti egyenlőség bevezetése, a fátyol hordásának megtiltása, az iszlám sarija bíróságok eltörlése.

A muzulmánok („Muzulmán Ifjak”) ellen egyetlen csoportos bírósági pert folytattak 1949-ben, jöllehet két évvel előtte a szarajevói *Reis-ul-ulema* (főmufti) kijelentette, hogy a titoista partizánoknak köszönhető, hogy a bosznia-hercegovinai muzulmánok megmenekültek a megsemmisítéstől, habár jól tudta, hogy ugyanabban az évben több imámot tizenennyolc évig tartó börtönbüntetésre ítélték.

1953-ban a Brioniban megtartották a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának ötödik plenáris ülését, amelyen a párt kizárólag az egyház, elsősorban a katolikus egyház iránti harc fontosságát tárgyalta. Ezt megelőzően 1952-ben minden szolgálatképes kispapot katonai szolgálatra hívtak be a Jugoszláv Néphadseregbe. Ebben az évben Tito egy vajdasági beszédében kijelentette, hogy sajnálatos kilengések történtek a papokkal szemben, ami nem helyes egy szocialista társadalomban, mert a fizikai leszámolásoknál hathatósabb eszközök is léteznek. A néphadseregben ugyanakkor állandó „politikai képzést” tartottak, melynek központi témája az egyház, a Vatikán és Stepinac volt, akit többek között olyan bűnözőként mutatnak be, aki kényszerrel átkeresztelte a szerbeket, és kivájta a szerb gyerekek szemét, majd egy kosárba összegyűjtve elküldte a Független Horvát Állam elnökének.

A kommunista hatalom kiváló fegyvernek tartotta az egyházi eljárások elítélését. A színlelt bírósági eljárások során jogi alapként azt vizsgálták, hogy az illető együttműködött-e az ellenséggel, illetve a Független Horvát Állam szerveivel. Az ítélet kötél vagy golyó általi kivégzés volt. Főpapok esetében ilyen ítéletről nincs tudomásunk, de arról igen, hogy vélt vagy valódi háborús bűnösök perében egyházi méltóságok is vádlottként jelentek meg. Tehát a papokat automatikusan a háborús bűnösökhöz és az ellenséggel együttműködő személyekhez sorolták, amivel fokozták a félelmet a papság körében. A támadások kiemelten a katolikus egyház ellen irányultak, mivel nem nemzeti egyház. Az egyházi eljárások ellehetetlenítése és bebörtönzése kez-

detben a politikai propagandát szolgálta, de később úgy tűnt, kitűnő eszköz lehet az egyház megsemmisítésére törekvésben.

Ami a szerb ortodox egyházat illeti, *Ljubodrag Dimić* szerint 1945 és 1960 között különböző ítéletek alapján a papság 25 százalékát sújtották börtönbüntetéssel. A teológiai hallgatók száma egynegyedére csökkent, a papság száma pedig megfeleződött. Az ortodox egyház birtokainak 88 százalékát kobozták el. Az erős egyházellenesség folytán a falvakban az említett periódus végén a gyermekeknek már csak az 5-10 százalékát keresztelték meg, az elhunytak 10 százaléka részesült egyházi temetésben, a szlavát (a család védőszentjének ünnepét) és a karácsonyt pedig mindössze 25 százalék ülte meg. Mivel *Dimić* a Jugoszláv Kommunista Szövetség adataira támaszkodik, joggal feltételezzük, hogy a helyzet valamivel jobb volt. A szerb ortodox egyház számára, amelyre többek között jellemző, hogy történelmileg ragaszkodik a politikumhoz, nehézségnek számított, hogy nem avatkozhatott be az állam ügyeibe, míg az állam mindenkor beleszólhatott az egyház életébe.¹⁹

A fizikai leszámolásnál hathatósabb eszközök

Vallásügyi hivatalok

1953-ban a nagy egyházak ellenállása dacára is meghozták a vallási közösségek jogi státusáról szóló törvényt, amely lényegében az istentiszteletekre korlátozta a közösségek ténykedését, de nem tiltotta az állam beavatkozását az egyházak életébe.

Sem a törvény, sem a különböző párton belüli döntések nem voltak egyértelműek, tehát a törvényhozó a helyzetnek megfelelően magyarázhatta őket. Szándékos kavarodást okozott, hogy egy-egy ügyben különböző intézmények voltak illetékesek, amelyek rendszerint keresztelték és átszötték egymás tevékenységét. A gyakorlatban ez úgy tükröződött vissza, hogy az ember sohasem volt biztos abban, kihez kell fordulnia, vagy kitől kell magyarázatot kérnie egy-egy rendelkezéssel kapcsolatban.

Emellett a különböző tagköztársaságokban egymástól eltérő módszereket alkalmaztak. Szlovénia például olyan módszereket is bevetett, amelyeket más köztársaságokban nem alkalmaztak. Nem létezett irányító központ, mint például a Szovjetunióban, hanem köztársasági szinten szerveződtek az intézmények,²⁰ amelyek fölött a Szövetségi Egyházügyi Hivatal állt (1945-ben). Ez utóbbi inkább az ellenőr szerepében tetszelgett, a piszkos munkát pedig átengedte a köztársasági és községi vallásügyi bizottságoknak. Időn-

¹⁹ *Ljubodrag Dimić In:* <http://www.filg.uj.edu.pl/> Ljubodrag Dimić: Srbi u Jugoslaviji, Stubovi kulture, Beograd 1998.

²⁰ 1944. február: Szlovénia; 1944. augusztus: Horvátország; 1943. október: Macedónia; 1944. június: Montenegró; 1945. február: Szerbia; 1959: Vajdaság; 1960: Koszovó.

ként azért magáévá tette egyes bizottságok ajánlatait. Ennek legismertebb példája, amikor elfogadta a macedón köztársasági vallásügyi hivatal ajánlatát, amely önálló macedón ortodox egyház alapítását tűzte ki célul.

Az eltérő módszerek alkalmazása olykor az egyházak malmára is hajtotta a vizet. Például 1949-ben, amikor Boszniában egyszerre bezártak minden női kolostort, az apácák Horvátországba menekültek. Más köztársaságok viszont kimondottan örültek ennek, mert így – ahogyan azt Szerbia és Montenegró esetéből tudjuk – szakképzett ápolókhoz juthattak egyes kórházak. Valóságos harc folyt az ápolónővér apácák megszerzéséért, aminek fejében biztosították számukra a közösségi életet, viselhették szerzetesi ruhájukat és tisztességes megélhetéshez jutottak. Macedóniában végül már több volt a katolikus apáca, mint az ortodox. A másik érdekesség, hogy az ortodox apácák száma több mint kétszeresére nőtt (1941-ben 400-an éltek 27 monostorban, 1969-ben 845-re emelkedett a számuk 81 kolostorban).

A szovjet gyakorlattól eltérően Jugoszláviában olyan szakembereket és volt teológusokat toboroztak a vallásügyi bizottságokba, akik bizonyították a rendszer iránti lojalitásukat.²¹ Az egyháziak rendszerint kerülték a kapcsolatokat ezekkel a bizottságokkal.

Besúgók és kollaboránsok hálózata

Az államapparátus besúgók beszerzésén is fáradozott. Voltak köztük papok, hívek és titkosrendőrségi alkalmazottak, de a végső cél az egész lakosság bevonása volt „a belső ellenség elleni küzdelemben”.

A kommunista államhatalommal való együttműködés egyik formáját a békepapi mozgalom jelentette. Ezen a téren az állam Boszniában ért el kiemelkedőbb eredményeket, elsősorban az ottani ferencesekre támaszkodva. A cél a papok közötti szakadás elérése, az állam iránt lojális és nem lojális papok megkülönböztetése és az alsópapságnak a felsőpapságtól való elszakítása volt. A békepapi csoportosulások az állam szemében jogi személyiségnek számítottak, és különböző előjogokat élveztek (anyagi támogatás, egészségügyi biztosítás, kedvezmények utazások alkalmával, az állam toleránsabb viselkedése velük szemben). A mozgalom által nagyobb nyomást tudott gyakorolni az állam, például az ortodox egyházi elöljárók kinevezésénél, illetve megválasztásánál (1950-ben ily módon sikerült megválasztatni *Gavrilo* pátriárkát). A katolikus egyház ellenállóbb volt ezen a téren. 1952-

²¹ 1952-ig például a horvátországi vallásügyi bizottságnak tagja volt a már említett mons. Svetožar Rittig, aki az usztasák nagy ellenzéke volt 1943-ig, majd a partizánmozgalomhoz csatlakozott, s igyekezett közvetíteni a partizánok és az egyház között. De tagja volt a héttagú bizottságnak *Emilio Pallua* „gyakorló katolikus” és *Ilija Cuk* ortodox pap is. A montenegrói első vallásügyi bizottságnak *Jovo Radović* ortodox pap állt az élén (tagjai: további két pap, egy hodza, egy teológus és egy tanító).

ben püspökei megtiltották a részvételt a békepapi mozgalomban, illetve a rendszertől való egyesülésekben.

Akadnak papok, akiket az állam kényszerített pap egyesülésekbe, a nyomásgyakorlás különböző módszereit alkalmazva, mások pedig egyéni érdekből csatlakoztak. Mivel a papi hivatások száma nem csökkent, az állam olyan cselhez is folyamodott (az 1957/58-as iskolaévből), hogy pénzsegéllyel támogatva a jelöltek lehetőségeit tette számukra, hogy vizsgákat tegyenek állami gimnáziumokban, ezenfelül pedig kifizette iskolai, lakás- és étkezési költségeiket (negyvenhét teológiai hallgató ennek nyomán el is hagyta a szemináriumot).

A boszniai papok, elsősorban a ferencesek Dobri Pastir („Jó Pásztor”) nevű egyesülésének²² fontos szerep jutott a háború utáni időszakban. A mozgalom működését nem lehet egyértelműen megítélni. A boszniai hatóság jóváhagyásával jött létre, és elsődleges célja több kérdés rendezése volt: a papok élelemmel való ellátása, lakáskérdések, vallási szertartások végzése, papok kiszabadítása a börtönökből, kis- és nagyszemináriumok helyzete.

A helyi egyházi elöljáróság, valamint Róma nem rokonszenvezett az egyesüléssel, mert attól félt, az állam túlságosan be fog avatkozni az egyház életébe, s a végén helyi egyházat hoz létre. Kimondott ellenállás a helyi egyház szintjén azonban nem volt. Az akkori szarajevói érsek, *Marko Alaupović* semleges álláspontra helyezkedett: Nincs kifogásom a papi mozgalom megalapítása ellen, de az ordinariátus nem vesz részt benne. Az egyesülést a Jugoszláv Katolikus Püspöki Konferencia először nemkívánatosnak, később pedig meg nem engedetté nyilvánította. Boszniában a helyi egyházi vezetés nem hirdette ki a döntést.

A püspökök félelme a Dobri Pastir esetében nem igazolódott, hiszen az egyesülésnek magasabb szinten nem volt jelentősége, elsősorban a mindennapi gyakorlati élet problémáit próbálta megoldani a hatóságokkal való kapcsolatok révén (építési engedélyek kieszközölése, a kisajátított plébániai épületek részbeni visszaszámaztatása, temetői misézés engedélyeztetése, egészségügyi és nyugdíjbiztosítás papok számára...) S annyi bizonyos, hogy a mozgalom sajtótevékenysége nagymértékben pótolta a betiltott egyházi sajtót.

A Szentszék és Jugoszlávia között 1966-ban megkötött konkordátum következtében az egyházak nyilvános üldözése alábbhagyott, habár az állam továbbra is figyelemmel kísérte tevékenységüket. Fő jellegzetessége volt ennek az időszaknak, hogy az állam az egyházat elszigetelte a társadalomtól, úgymond a sekrestyébe szorította, gettósította. A „sekrestyén” belül aztán

²² Az egyesülés tagságát idővel majdnem kizárólag a bosnyák provincia tagjai alkották. Igaz, hogy kezdetben 25 százalékban voltak benne jelen világi papok, 26 százalékban pedig a hercegovinai ferences tartomány tagjai. Az egyesülést rendszerint azonosították a bosnyák ferences provinciával (bár nem volt tagja például *Josip Markušić* akkori provinciális sem, aki különben helyeselte és támogatta az egyesülés létrehozását). Vö. <http://www.bosnasrebrena.ba/>

viszonylag nagy szabadsággal rendelkezett az egyház. Jugoszláviában nem volt numerus clausus, a szerzetesközösségeket nem szüntették be. A konkordátum folytán fellendült a sajtótevékenység. A püspökök szabadon részt vehettek a II. Vatikáni Zsinaton. Az egyházak külföldi kapcsolatait nem korlátozták, de megfigyelték, s inkább az egyes egyházi személyekre gyakoroltak nyomást, őket félemlítették meg. A nagyobb büntetések közé tartozott papi személyek útlevelének bevonása vagy ki nem adása. A kemény egyházüldözés a hatvanas évek közepétől egyre jobban feloldódott.

A volt Jugoszláviában nem határozható meg olyan fordulópon, amelyet rendszerváltásnak lehetne nevezni. A második Jugoszlávia szétesése fegyveres konfliktusokba torkollott. A múlt század kilencvenes éveiben fellángolt délszláv háborúk azt is eredményezték, hogy szinte egy csapásra megnőtt az egyházak fontossága és tisztelete, mert olyan erőt láttak bennük a különböző délszláv nemzetek, amely nemzeti céljaik elérésében nagy támasznak számított. Így váltak a „társadalom ellenségei” az új délszláv államok szövetségeseivé.

IRODALOM

Baković, 2008. – Don Anto Baković: Hrvatski martirologij XX. stoljeća, Zagreb, 2008.

ljudima-prijatelj.blogspot.com/2008/07/hrvatski-martirologij-xx-stoljea.html

Dedijer, 1981. – Dedijer, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* 2. Rijeka, 1981.

Lučić, 2008. – Lučić, Ivica: Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945–1990. In: *National Security and the Future*, 2008/3., 41–71.

Adalékok a romániai békemozgalomhoz

Jaross Béla életpályája

TAMÁSI ZSOLT

Jaross Béla Marosvásárhely apátplébánosa, a kerület főesperese, Marosvásárhely 20. századi történetének megkerülhetetlen személyisége. Azon túl, hogy teljes papi tevékenysége a városhoz kötődik (1900–1959),¹ papi és közéleti tevékenysége egyaránt a város egyik fontos személyévé tették. Életpályája ennek ellenére a szakirodalomban egyáltalán nem ismert. Mi sem vállalkozhatunk arra, hogy egy tanulmány keretében teljes képet adjunk róla. A papi pályáját az Osztrák–Magyar Monarchia politikai határai közt kezdő, majd a Romániához csatolt erdélyi magyarság érdekeit nem csupán a szószékről, hanem a politikai életben is védő esperes közéleti tevékenysége, vagy akár a visszacsatolt Észak-Erdélyben tevékenykedő főpap méltán megérdemelné a történészek figyelmét. Jelen tanulmányban mégis egy másik korszak elemzése mellett döntöttünk. A második világháború után Románia politikai határai között is, ahogy másutt is a szovjet érdekszférában, a római katolikus egyház közismerten a kommunista politika céltáblájává vált. Rómához való ragaszkodása és a szovjet modell természetesen magával hozta az egyházzellenes fellépéseket. Márton Áron püspök letartóztatása után (1949) a békemozgalommal igyekeztek létrehozni egy Rómától független egyházszervezetet. A Gyulafehérvári Egyházmegye Márton Áron szabadulásaig (1955) nagyon súlyos, bizonytalan, egyházjogilag is nehezen értelmezhető helyzetbe került. Ez a kor volt a titkos ordináriusok korszaka, amikor az egyházmegyes papság maga sem tudta, hogy tulajdonképpen kinél is van a törvényes joghatóság, kinek a rendeleteit kell elfogadni. Az egész békepapi mozgalom és a titkos ordináriusság kérdése jelenleg is csupán utalásszerűen fordul elő a szakirodalomban, a kérdés kényessége miatt a szemtanúk visszaemlékezései sem közismertek. Ezért is választottuk ezeket az éveket a kutatás tárgyául. A meglévő adatok alapján ugyan rekonstruálható a törvényes joghatósággal rendelkező személyek lánc,² viszont ez az ötvenes évek elején nem volt ennyire könnyen elérhető a lekipasztorkodó papság számára. Jaross Béla ekkor vált áldozattá, lecserélték, megalázták, s csu-

¹„Jaross Béla prelátus, c. apát, főesperes-plébános életének 83-ik, papságának 60-ik évében, 1959. október 14-én elhunyt.” Marosvásárhely főesperesi és plébániai levéltár (MFP). Jaross Béla-hagyaték (JBh). Jaross Béla halotti értesítője.

²Marton József egyháztörténész meg is tette ezt. Marton–Jakabffy, 1999, 117–120.

pán Márton Áron szabadulása után kerülhetett vissza az esperesség élére, egészen haláláig. Jaross Béla egyháztörténészként nemcsak a város egyháztörténelmét írta meg 1937-ben,³ hanem folyamatosan gyűjtötte a plébániájára, egyházmegyéjére vagy akár a személyére vonatkozó adatokat, amelyek segítségével személyes sorsának bemutatásán keresztül jelen tanulmányban megpróbáljuk vázolni ezt a viharos és kevésbé ismert korszakot.

Jaross Béla a Bors megyei Kis-Tapolcsányban született 1877. április 30-án. A gimnázium nyolc osztályát Esztergomban végezte, a római katolikus főgimnáziumban.⁴ Testvérbátya, Jaross Károly az esztergomi főegyházmegyében lépett papi pályára,⁵ ő maga viszont a teológia elvégzése után Erdélyt választotta. Első szentmiséjét Hegybányán mutatta be, 1900. július 15-én, erdélyi egyházmegyes papként. Mint fiatal káplán Marosvásárhelyen kezdte hivatását, „rögtön társadalmi kapcsolatokat talált, és a családok életén keresztül fogott a szendergő hitbuzgóság újraélesztéséhez”. Később gimnáziumi tanár, majd a hanyatló öreg plébánosnak a támasza, végül utóda lett.⁶ A plébániai Historia Domus tanúsága szerint eltávozó előde, Karácson Márton 1920. „január 25-én iktatta be plébánosi és esperesi hivatalába, 26-dikán a vagyon átadása történt [a] közsvényesi esperes-plébánosnak mint püspöki biztosnak (Pap Tamásnak) vezetése és elnöklése alatt”.⁷

Jaross Béla apátplébános negyedszázados papi jubileumának (1925) Marosvásárhely magyar társadalma valláskülönbség nélkül adta díszkíséretét – fogalmaznak az újságírók. Érthető is, hiszen miután a kerület esperese lett, a megváltozott politikai helyzetben kész volt kiállni nemzete, a kisebbségi helyzetbe szorult magyarság érdekei mellett. Nem csupán a szószéken elmondott beszédei, de a közéletben is vállalt szereplése miatt vallhatta magának Marosvásárhely magyarsága.⁸ Akár a többségi politikusok előtt is kimondta, hogy „életrevaló faj barátkozhatik, de nem asszimilálódhatik”.⁹ A húszas évek végén ezért is a város arculatát átalakító, modernizáló polgármesterrel, Bernády Györggyel szemben őt választotta elnöknek a Magyar Párt. 1928. december 25-én a Magyar Párt küldöttsége előtt kifejtette, miért és meddig vállalkozik politikai szereplésre.¹⁰ Amint mondta, a napi politika

³Jaross, 1937.

⁴MFP, JBh, 346/921/1894. Jaross Béla érettségi bizonyítványa, Esztergom, 1894. június 30.

⁵Jáci apát is lett.

⁶MFP, JBh, Összegyűjtött cikkek, képek Jaross Béla huszonöt éves papi jubileuma alkalmából.

⁷Historia Domus, Marosvásárhely, Naplójegyzések Maros-Vásárhely r[ómai] k[atolikus] Plébánia történetéből, 127.

⁸Papi tevékenységét viszont el tudta választani a közélettől. Ezüstmiséjekor hiába akarta az erdélyi magyar párt és Maros-Torda vármegye „egész társadalma” külön ünnepségekben részesíteni, ezt visszautasította.

⁹Elhangzott Bernády lakásán, amikor vendégül látta Octavian Goga román politikust. MFP, JBh, Jaross Béla hagyatékának újságcikkei (JBhú). Ellenzék, Kolozsvár, 1925. március 21., vezércikk.

¹⁰Beszédét a Székely Napló közölte. MFP, JBh, JBhú. Székely Napló, 1929. január 4., péntek.

ármánykodása és a papi tevékenység össze nem férhet, viszont mindaddig, amíg a romániai magyar nemzet kiküzdí magának a teljes nemzeti szabadságot, addig ő sem vonulhat vissza a „Canon nyugalmat biztosító sáncai mögé”, addig a papi keresztje mellé feltűzi a „a magyar sors keresztjét is”.

A második bécsi döntés után, amikor Marosvásárhely Észak-Erdély részeként visszakerülhetett Magyarországhoz, továbbra is vallotta a húszas évek elején is megfogalmazott nemzetiségi politikai nézetét: az egészséges faj igenis barátkozhat, nem a sérelmek „visszaadása” a cél. 1940-ben, a magyar sereg bevonulásakor Jaross Bélát kérték fel, hogy megnyissa az üdvözlő beszédek sorát, gondolatait szó szerint közölte is a sajtó. Beszédéből a tolerancia cseng ki: „a soknyelvű ország is boldog lehet, csak legyen benne krisztusi lelkiséggel föl-kent jog, törvény és mindenkivel egyformán bánó igazság. Mert ha Máramarosban¹¹ nem jól megy, megérzi azt Hargita is, és a Somogy is megszenvedti.”¹²

A második világháború viharai után a szovjet hadsereg „felszabadította” Észak-Erdélyt, ami megpecsételte e térségnek is a szovjet érdekszférához kerülését. A kommunista hatalomátvétel megtörténtével nyilvánvalóvá vált annak veszélye, hogy az államhatalom nyíltan fog fellépni a „kapitalista” Nyugattal, Rómával szoros kapcsolatot fenntartó görög¹³ és római katolikus egyházakkal szemben. Márton Áron gyulafehérvári püspök 1947-ben kelt titkos körlevelében előre igyekezett felkészíteni papjait a bekövetkező üldözésekre. Ennek megfelelően a pap semmilyen körülmények között sem hagyhatta el állomáshelyét. A pap-tanárokra is érvényes volt ez, akik a kerületi főesperesnek tartoztak engedelmisséggel, arra az esetre, ha a püspökkel történne valami. Ha a szomszéd plébánia lelkipásztor nélkül maradt, a közlekedés szempontjából legközelebb élő plébános joghatósága alá került, azonnal. Ha nagyobb körzetben hiányzott a lelkipásztor, a közösség vezetése a világiakra hárult, a következő sorrendben: kántortanító a gondnokkal, vagy ha kettőjük közül valamelyik hiányzott, a másik egyedül; az egyháztanács együttesen, még ha nem is volt jelen határozóképes számmal, vagy ha csak egy tanácsos volt, akkor ő egyedül. Közreműködésre volt köteles az egyházközség összes tanítója és tanítónője. Körlevelében külön részletezte a püspök a liturgikus szabályokat a vasárnapi igeliturgiákkal, szükségkeresztségekkel kapcsolatosan. Házasságkötés esetén, ha a püspök nem volt értesíthető, és pap nem volt küldhető, elrendelte, hogy a papok oktassák ki a híveket, hogy két tanú jelenlétében érvényesen megköthetik a házasságot (utalt a megfelelő kánonokra, s a szertartás konkrét

¹¹Közismerten román többségű a lakosság Máramarosban.

¹²MFP, JBh, JBhú. Magyar Szó, 1940. szeptember 12.

¹³A görög katolikus egyházat törvényileg tiltották be 1948-ban.

¹⁴MFP, Plébániai és főesperesi iratok (Pfi). 1947 – 801/1947. Márton Áron püspök körlevele. Gyulafehérvár, 1947. március 12.

formáját is megírta). Körlevelét a következő tanáccsal zárja: „ne gondoljunk rosszat senkiről, s kerüljük azokat, akik felebarátainkról rosszat szólnak”.¹⁴

A konkordátumnak 1948-ban történt egyoldalú állami felrúgása után a romániai püspökök megpróbálták szabályzatot (statútum) összeállítani, amelynek benyújtása előtt a püspökök nagy része elvesztette törvényes működési jogát. Így aztán a három meghagyott püspök nyújtotta be a statútum tervezetét, amelynek negyvenhat szakaszából a kultuszminisztérium csak hármat hagyott jóvá. A legnagyobb gondot a pápa jurisdictiója¹⁵ és ennek mindenféle következménye jelentette. Ezért külön kifejtették a pápai primátus alapvető jellegét a katolikus egyházban. Válaszában a minisztérium a tisztán vallási és dogmatikai kérdésekben megengedte a kapcsolatot, de kizárta a szabad érintkezés lehetőségét és a pápa püspökkinevezési jogát, akárcsak az egyházmegyéek felállításának és megszüntetésének jogát. Azt már hiába is kérték, hogy e kérdésekben az állam forduljon közvetlenül a Szentszékhez, hiszen ezek megtárgyalása meghaladja a püspökök hatáskörét. „Ehhez járult még, hogy a sajtó Szentatyánkat tiszteletlen módon rágalmazta, és mint háborús bűnöst és kapitalista zsarnokot állította be, hogy a híveket tőle elidegenítse.”¹⁶ Nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista állam a Rómától független egyházszervezetet a békemozgalommal igyekszik létrehozni. 1948. október 6-án kelt körlevelében ezért Márton Áron püspök tudatta, hogy azonnali kiközösítés alá esik minden pap vagy hívő, aki olyan gyűlésen vesz részt, amely a katolikus egyháztól, Rómától való elszakadás előmozdítása érdekében történik.¹⁷

Márton Áron letartóztatása után (1949. június 21.) tovább erősödött a békemozgalom szervezése. Az állam részéről történő sorozatos békefelhívásokkal kapcsolatban az egyházi főhatóság 1950. április 19-én a kultuszminisztériumhoz intézett ünnepélyes levélben kifejezte határozott és változhatatlan akaratát: imádkozni és dolgozni a békéért, és pedig a szeretetre és igazságosságra alapozott békéért.

1. A szeretetre, mely kizárja a gyűlöletet és ellenségeskedést, mely a helyett, hogy a népeket kettészakítaná, egyesíti őket kölcsönös segítségben és összedolgozásban.

2. Az igazságosságra, mely elismeri minden népnek az egyenjogúságát, mely tartózkodik más népek szabadságának és biztonságának megsértésétől, és mely minden vallási üldözést gonoszságnak minősít.

E nyilatkozat után „a béke álarca mögött arra akarták a katolikus papságot és híveket csábítani, hogy törvényes főpásztoraiktól elszakadjanak, sőt hogy azokat elítéljék, miután őket, valamint a Szentatyát súlyos rágalma-

¹⁵ Joghatósága.

¹⁶ MFP, Pfi. 1950 – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

¹⁷ MFP, Pfi. 1948 – 2. 2231/1948. Márton Áron püspök körlevele. Gyulafehérvár, október 6.

¹⁸ MFP, Pfi. 1950 – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

zás révén háborús uszítónak nyilvánították”.¹⁸ 1950. április 23-án a *Romániai Magyar Szóban* a „becsületes és békeszerető” emberekhez szóló felhívás jelent meg, amelynek tartalma – Jaross Béla jelentése szerint – annyira elfogadható volt, hogy ha nem kötné a kánoni diszciplína, akkor aggály nélkül aláírná. „Az Egyh[áz]m[egyei] Hatóságnak a RN [Román Népköztársaság] állandó Békevédelmi Bizottságában nem szerepeltetését arra magyarázzuk, hogy nem nyervén még autorizációt, hivatalos képviselői híjával maradtunk.” Az egyházmegyei hatósághoz írt levelében a továbbiakban jelzi, hogy a békebizottság kérésének eleget téve a húsvéti prédikációkban a témát hangsúlyozták, az aláírást viszont mindaddig halasztják, míg az egyházmegyei hatóság rendelkezését meg nem kapják. Jaross Béla az egyöntetűség biztosítása miatt kérte – amennyiben lehetséges – a feloldó rendelkezést. Addig marad a halogatás.¹⁹ Április 23-án már a legszigorúbb titoktartás mellett küldte tovább az esperesi kerület papjainak a következő rendeletet: „Ma reggel 6 órakor kaptam a hatósági intézkedést, hogy az ú[gy]n[evezett] Boga²⁰ békekörlevél intézkedése²¹ mai nappal az értesítés vétele órájától hatálytalaníttatnak. Benne értetik az ima is – és bármi jött vagy jövőendő békeakció – Minden s már a mai istentiszteleteken is!”²²

A kultuszminisztériumhoz küldött áprilisi levélnek a szószékről való ismertetését hivatalosan betiltották az állami szervek, s még április folyamán, 27-én összehívták a marosvásárhelyi békekongresszust „azon céllal, hogy a törvényes egyházi előjárásigot ellentétbe helyezték egy laikusokból és papokból álló csoporttal. Azonban akik részt vettek a kongresszuson, időközben siettek kifejezni az egyházi hatóság iránti alávetettségüket és hibájuk jóvátételére való készségüket” – fogalmaz *Pacha Ágoston*, a működési jogát veszített temesvári püspök. Levelében arra is rámutat, hogy sok pap, akiket nem lehetett idejében figyelmeztetni, vagy akiket állandóan zaklattak, aláírták a békefelhívást, s csak néhány hét múlva értesültek meglepődve az újságokból, hogy az egyház által szakadárnak minősített mozgalom tagjai. Mindezek alapján jelzi, hogy a kormány nem a hivatalos egyházi vezetőséget, hanem az attól elszakadókat akarja támogatni. Ezért kéri a híveket, hogy tartsanak ki, s ne szakadjanak el a törvényes vezetéstől, hagyják ott a templomot, ha békepap miséznek.²³ A jobb tájékozódás miatt azt is felsorolja, hogy

¹⁹ MFP, Pfi. 1950 – 49. 70/1950. Jaross Béla levele az egyházmegyei hatósághoz, Marosvásárhely, 1950. április 13.

²⁰ Boga Alajos és a többi titkos ordinárius joghatóságáról a későbbiekben részletesebben.

²¹ Boga Alajos (1886–1954), az egyházmegye általános helynöke volt. Bogától a kultuszminisztérium 1950. március 28-án kelt levelében a békéről szóló propagandaszerű körlevél kibocsátását kérte. Boga XII. Piusz pápa karácsonyi békeszózata alapján írta meg körlevelét április 10-én, s elítélte azokat a békegyűléseket, amelyeken a pápa ellen nyilatkoztak. Nemsokára, május 10-én letartóztatták. Marton–Jakabffy, 1999, 117.

²² MFP, Pfi. 1950 – 51. Iktató nélkül. Jaross Béla értesítője az esperesi kerület plébánosaihoz, Marosvásárhely, 1950. április 23.

²³ MFP, Pfi. 1950 – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

kik azok, akik feloldozásra szorulnak: akik bármiféle békenyilatkozatot tettek, akik aláírták a felhívást (még ha pótszöveggel is), akik a marosvásárhelyi gyűlésen részt vettek és ehhez a mozgalomhoz csatlakoztak, vagy azt propagálják (ők a 2314. kánon szerint szkizmatikusok, és ezért kiközösítés jár). Jelzi, hogy a marosvásárhelyi békemozgalom megalapítóját és vezetőjét, Ágotha Endrét a 2258. és következő kánonok alapján felfüggesztették, semmi papi tevékenységet sem folytathat. Még a polgári érintkezés is tilos vele. A 2314. kánon alapján kiközösítés alatt vannak, de még nem felfüggesztve (nem vitandusok) azok, akik a gyűlésen részt vettek, határozatait megszavazták és aláírták, vagy akik ezt követően aláírják vagy propagálják. A gyűlésen részt vett papok külön figyelmeztetést is kaptak, hogy ha nem akarnak vitandusok lenni, vonuljanak vissza a mozgalomtól. Név szerinti figyelmeztetést kapott Kulcsár Mihály és Feri Vilmos minoriták, Török László nagyváradai egyházmegyes pap és Köpeczy János. A marosvásárhelyi békekongresszusról írva a kortárs Lestyán Ferenc – Jaross Béla utóda, ma már nyugalmazott marosvásárhelyi főesperes²⁴ – kiemeli, hogy azon a marosvásárhelyi papság, tehát Jaross Béla sem vett részt. A jövőt illetően Pacha Ágoston püspök jelzi, hogy számolni kell azzal, hogy újabb gyűlésekre fognak toborozni, különböző címszavak alatt (státusgyűlés, státus időközi bizottság, katolikus kongresszus...).²⁵ Semmilyen gyűlésre, amit nem az egyházmegyei hatóság hív össze, elmenni nem szabad, a kiközösítés terhe alatt (hivatkozik a 2314. kánonra). Arra is figyelmeztet, hogy számítani kell az agitátorok tevékenységére, akik nemzeti, népi katolikus egyházat fognak hirdetni, a pápától függetlenül. Ezért figyelmeztet: aki elszakad a pápától, az a római katolikus egyháztól szakad el.²⁶ A marosvásárhelyi értekezletet szervező kultuszinspektorok és titkosrendőrségi személyek a távol maradt papságot megpróbálták rávenni, hogy a konferencia határozatait írják alá, és a sajtóban is nyilatkozzanak erről.²⁷ Magát Jaross Bélát is felszólították, hogy tegyen ilyen nyilatkozatot. Jaross eleget tett a felkérésnek, de nyilatkozata nem felelt meg az állami elvárásoknak: „A Marosvásárhelyi Értekezlet mellett megnyilatkozó paptársaim cselekedetét nem bírálom; a lelkiismeretek fóruma a mindentudó Úristen. Ezért is azt az értekezletet nem kezelhetem úgy, mint szokás mondani: kari szolidaritás témáját [sic!]. Az Alkotmánytörvényre tett eskümmel jogot szereztem lelkiismereti szabadság[ra], amelylyel élve 74 évemmel és 50 éves szolgálattal – 1[...] nap múlva esedékes

²⁴ Ő maga is titkos ordinárius volt Márton Áron letartóztatása alatt.

²⁵ Valóban sor került ilyen gyűlésekre. Ezek közül a legjelentősebb a kolozsvári volt, 1951. március 15-én, ahol az erdélyi nagy hagyománnyal bíró státust – amelyet elővigyázatosságból Márton Áron már 1948 augusztusában ideiglenesen felfüggesztett – próbálták újjászervezni, s arra felhasználni, hogy a püspök akadályoztatásának fennálló helyzetében a régi hagyományokhoz híven átvegye az egyházmegye irányítását. Marton–Jakabffy, 1999, 113.

²⁶ MFP, Pfi. 1950 – Pacha Ágoston püspök körlevele, Temesvár, 1950. június 4.

²⁷ Lestyán, 2007, 6–7.

aranymisém ünneplése vagy a misézéstől eltöltő kiközösítés közötti választás nem engedte s nem engedi az aláírás megadását. Az ellen pedig a meghatározottabban tiltakoznám, ha ezt egyházi és politikai síkon egyaránt igazolt félszázados közéleti, építő békemunkám kisebbsítésére akarná felróni bárki is.”²⁸ A főesperesi és plébániai levéltárban őrzött gépelt másolat alatt viszont két kéziratos feljegyzés olvasható. Baloldalt: „Tekintettel arra, hogy az Állambiztonsági Hivatal ezt az ügyet úgy kezeli, hogy az aláírás megtagadása kimeríti a népellenség és háborúra uszítás bűntényét, aláírásomat paptársaim közösségében megadom. Marosvásárhely, 1950. június 21. Jaross Béla főesperes.” Jobboldalt pedig ez olvasható: „1950. június 21. a Szigurancára”²⁹ vitetvén – ott a 3. megkísérlésre túldoldali szöveget rávezettem a fenti nyilatkozat pótlásául.” Tehát nyomásra kénytelen volt a fenti nyilatkozatot megtenni, de az államhatalom is érezte, hogy ez nem volt túlságosan egyértelmű. A „ráhatások” ellenére is Jaross Béla ünnepélyes aláírását csak 1955 februárjában tudják címlapra tenni, Márton Áron szabadulása előtt.³⁰

A békeakcióval párhuzamosan az állam egyre konkrétan szólott bele az egyházmegye belső életébe. Ennek egyik, a kortársak által akkor nem annyira súlyosnak ítélt formája volt az adminisztratív átszervezés. Valóban, az egyház belső hitéletét nem érintette, viszont az állam beavatkozásának konkrét sikerét jelezte. Jakab Antal ordinárius idejében, 1951 februárjában a kultuszminisztérium kérte az espereskerületek átszervezését a kialakított rajonbeosztásoknak³¹ megfelelően. Látszólag úgy tűnt, hogy az új területi beosztásnál figyelembe veszik az egyház javaslatait. Jakab Antal a főespereseket fel is kérte, hogy tegyenek konkrét javaslatokat. Jaross Béla saját tervezetében rámutatott, hogy az egyházmegye 280 plébániájának a 11 tervezett új kerületbe való beosztása kerületenként általában 23 plébániát jelentene. Ennek megfelelően, a rajonvonalakat figyelembe véve a marosvásárhelyi rajon 13 plébániájához kellene kapcsolni a szászrégeni rajon 7 plébániáját, a marosludasi 4 plébániáját, s akkor meglenne az „új” kerület 24 plébániája.³² Mire viszont Jaross Béla a saját javaslatával elkészült volna, már március 2-án a kultuszminisztérium 4463. számú iratával jóváhagyta az esperességek beosztását az új tartományi és rajonbeosztásnak megfelelően. Jakab Antal kénytelen volt ezt elfogadva körlevélben közölni az új adminisztratív hatá-

²⁸ MFP, Pfi. 1950 – 20, 21. Jaross Béla nyilatkozatai, Marosvásárhely, 1950. június 20.

²⁹ A későbbiekben Securitate néven elhíresült szervezet, a magyarországi ÁVH megfelelője.

³⁰ Az *Előre*, 1955. február 11-i számában fénykép is megjelent az „eseményről”, a következő kísérő szöveggel: „a marosvásárhelyi római katolikus egyházközség és espereskerület vezetői, Jaross Béla pápai prelátus, apátplébános, Kajtsa Ferenc esperes és mások ünnepélyes kezek között írták alá a Béke Világtanács felhívását.” MFP, JBh, JBhú.

³¹ A hagyományos megyerendszert helyettesítő adminisztrációs rendszer.

³² MFP, Pfi. 1950 – 303/1951. Jaross Béla javaslatai az új esperességek beosztására. Marosvásárhely, 1951. március 5.

rokat, amelyek 1951 júliusától léptek érvénybe. Ennek megfelelően a marosvásárhelyi esperességhez került a dicsőszentmártoni, erdőszentgyörgyi, marosludasi és marosvásárhelyi rajonok összes plébániája.³³ Az esperesség vezetője egyelőre Jaross Béla maradhatott, viszont címeiből – pápai prelátus, apát, főesperes, marosvásárhelyi plébános – eltűnt a főesperes megnevezés. Ennek jelentősége az, hogy Márton Áronnak a fentiekben ismertetett, 1947-es titkos rendelete szerint a püspök akadályoztatása esetén a főesperes irányításának tartoznak engedelmességgel a kerület lelkipásztorkodó és tanító klerikusai. Hogy még egyértelműbb legyen Márton Áron rendeletének elensúlyozása, a kerület szó használatát is beszüntették. Az esperesi hivatalok címe: „Nagyon tisztelendő Esperesi Hivatal (Protopopiatul Rom[ano] Cat[olic]) Kerület szó helyett ezentúl esperesség használandó.”

Az adminisztratív átszervezést követően sor került Jakab Antal letartóztatására is, 1951. augusztus 24-én. Ezután kezdődtek a joghatósági problémák az egyházmegyében. A titkos ordináriusok kijelölésének formája közismert volt, a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a jurisdikciót átvevő ordináriusnak titokban kell-e maradnia, vagy pedig fel kell fednie magát, vagyis jelentkeznie kell-e a székeskáptalan előtt. A kutatások³⁴ és a kortársi visszaemlékezések³⁵ azt emelik ki, hogy az ordináriusi kinevezésnek titokban kell maradnia, éppen azért, hogy az államhatalom szervei ne tudják letartóztatni az érintetteket.³⁶ A letartóztatott ordinárius ugyanis azonnal elveszítette joghatóságát. Tény az, hogy az 1952 és 1955 között Gyulafehérvárról az egyházmegye vezető, magát általános helynöknek tituláló Adorján Károly nem rendelkezett joghatósággal, viszont szolgailag eleget tett a kultuszminisztérium utasításainak. A kérdés fontossága miatt ezt a problematikát részletesebben szükséges megvizsgálnunk. Előbb a tényleges joghatósággal rendelkező titkos ordináriusok sorát fogjuk ismertetni, majd bemutatjuk, hogyan próbálták elismertetni Adorján Károly joghatóságát.

A titkos ordinárius kinevezése a Szentszék 1948-as intézkedése alapján úgy történt, hogy a püspök két papot jelölt ordináriusnak, s a hatalmat átvevő ordinárius³⁷ újabb két papot jelölt utódjául. Ez lehetővé tette, hogy az ordinárius letartóztatásakor az általa elsőnek jelölt személy azonnal átvehesse a jurisdikciót, illetve ha még senkit sem tudott jelölni, a társjelöltjéhez kerülhetett a joghatóság.

³³ MFP, Pfi. 1951 – 2. 363/1951. Jakab Antal körlevelei és rendeletei. Gyulafehérvár, 1951. június 12.

³⁴ Marton József személyes kutatásai alapján vázoljuk a tényleges titkos ordináriusok sorát és életrajzi adataikat az alábbiakban: Marton-Jakabffy, 1999, 117–120.

³⁵ Lestyán, 2007, 6–8.

³⁶ Már a titkos ordinárius megnevezés is egyértelműen jelzi, hogy az érintett titokban kellett tevékenykedjen.

³⁷ Ez a hatalom az egyházmegye vezetésére vonatkozott, nem a lelki, szentségi hatalomra. Az adminisztrációt teljes jogkörrel irányíthatta.

Márton Áron Boga Alajos kanonokot³⁸ és Sándor Imre vikáriust³⁹ jelölte. Boga Alajos Gajdátst⁴⁰ jelölte, aki korábban teológiai rektor és a püspökség irodaigazgatója volt. Gajdátst mindvégig jelölt maradt, a joghatóságot nem gyakorolta, ugyanis az Boga letartóztatása után Sándor Imréhez került (1950. május 10. – 1951. március 10.). Gajdátst Sándor Imrével egyszerre tartóztatták le. Így a joghatósági lánc Sándor Imre jelöltjeivel ment tovább. Sándor első jelöltje és utóda Jakab Antal kanonok, a teológiai főiskola vice-rektora volt.⁴¹ Ő nem tudott megmaradni a titkosságban, a békevonalon felé tolódó gyulafehérvári káptalan tevékenysége miatt nyilvánosságra került a személye. Jakab Antal is két személyt jelölt ordináriusnak. Az első Márton Mózes csíkszentdomokosi,⁴² a második pedig Kovács Béla kovásznai plébános volt. A joghatóságot ennek megfelelően Márton Mózes vehette át, aki továbbadta első jelöltjének, Szilveszter Sándor⁴³ sepsiszentgyörgyi esperes-plébánosnak. Kovács Béla tehát nem jutott joghatósághoz, így az ő jelöltje, Jakab László székelyudvarhelyi plébános sem. Az egyházmegyében Márton Mózes már nem tudta egyértelműen elfogadtatni magát az esperesekkel. A kolozsvári főesperes, Baráth Béla volt az, aki vele szemben Kovács Béla mellett agitált. 1952. február 4-én egyszerre tartóztatták le Márton Mózes, Kovács Bélát, Szilveszter Sándort és Jakab Lászlót is. Abban reménykedett az államhatalom, hogy közülük a joghatóságot birtokló személy átadja a hatalmat a kormányzást már 1951-ben⁴⁴ jogtalanul átvevő Adorján Károly kanonoknak.⁴⁵ Ez eleve nem volt lehetséges, hiszen a letartóztatott ordinárius minden intézkedése érvénytelennek számít. Ennek ellenére az egyházmegye

³⁸ 1886-ban született, meghalt 1954-ben. Bécsben végzett teológiai tanulmányokat, Kolozsváron filozófiai doktorátust szerzett. Márton Áron püspök letartóztatásakor az egyházmegye általános helynökeként vette át a kormányzást. 1950. május 10-én tartóztatták le.

³⁹ 1893-ban született, 1956-ban halt meg a Râmnicu Sărat-i börtönben. 1916-ban szentelték pappá. Észak-Erdély püspöki kormányzója volt 1940-től, Erdély újraegyesítése után nagyprépost. Boga Alajos után ő lett az ordinárius egy évig.

⁴⁰ 1887-ben született, s a nagyenyedi börtönben halt meg valamikor 1952 után.

⁴¹ A későbbiekben Márton Áron segédpüspöke, majd az egyházmegye megyéspüspöke lett.

⁴² 1896-ban született, és 1968-ban halt meg. 1919-ben szentelték pappá. Kétszer is letartóztatták, de joghatóságát nem volt hajlandó átadni a Gyulafehérváron tartózkodó, államilag szorgalmazott, jogtalan kormányzatnak.

⁴³ 1902-ben született, és 1988-ban halt meg. 1927-ben szentelték pappá. Többször volt letartóztatva.

⁴⁴ Az Adorján Károly által aláírt első rendelet 1951-ből származik, a következő tartalommal: „Adorján Károly kanonok (ordinárius távollétében a székeskáptalan felkérésére) levele a marosvásárhelyi esperesi hivatalhoz.” A levélben értesíti az esperest, hogy a kultuszminisztérium kiküldötte közölte, hogy kiknek vonták meg a működési engedélyét, s hol működhetnek tovább. Mindezek a jurisdikciót az új állomáshelyük esperesétől kell kérjék. – MFP, Pfi. 1951 – 1955/1951. Adorján Károly kanonok levele a marosvásárhelyi esperesi hivatalhoz. 1951. Lestyán Ferenc adatközlése szerint 1952. február 4-étől, tehát a „négyek” letartóztatásától kezdve hajtotta végre Adorján Károly szolgalelkűen, amit az államhatalom kért. – Lestyán, 2007, 8.

⁴⁵ A káptalan híresztelése szerint őt Kovács Béla választotta ki maga mellé általános helynöknek (vicarius generalis).

papságát olyan szellemben tájékoztatta a gyulafehérvári káptalan, hogy Adorján joghatósága rendben van. Tárgyunk szempontjából a továbbiakban elegendő utalásszerűen jelezni, hogyan alakult 1955-ig a tényleges joghatósággal rendelkező titkos ordináriusok sora, fontosabb azt részletezni, hogy Adorján hogyan fogadtatta el magát az egyházmegegyével.

A hivatalos joghatóságot Lestyán Ferenc⁴⁶ vihette tovább, 1952. február 4-étől. Amikor viszont kiszabadult a börtönből Márton Mózes, Kovács Béla, Szilveszter Sándor és Jakab László, Lestyán Ferenc – Márton Mózzsal egyetértésben – visszaadta a joghatóságot Szilveszter Sándornak, aki viszont alig két hónapig lehetett ennek birtokában. Utóda *Lajos Balázs* lett,⁴⁷ egészen 1954-ig. Utána *Fuchs Gábor*⁴⁸ vette át a vezetést,⁴⁹ 1954 decemberéig. Márton Áron szabadulása előtt valószínűleg *Ábrahám Miklós*⁵⁰ folytatta a sort.

Visszatérve Adorján Károly szerepéhez, Lestyán Ferenc rámutat, hogy a hatóságok nem tudták elérni, hogy Márton Mózes átadja a joghatóságot Adorján Károlynak, így ezt Kovács Béla tette meg. Teljesen feleslegesen, hiszen ő maga sem rendelkezett ezzel, így tovább sem adhatta. A központból való kormányzás mégis Adorján kezébe került. Ennek története viszonylag könnyen rekonstruálható a hivatalos levelezésekből. Az 1951. október 11-én Gyulafehérváron tartott kanonoki és esperesi tanácskozás jegyzőkönyve,⁵¹ amelyet Baráth Béla kolozsvári esperes jegyzett le, már rögzíti, hogy a jelenlevők⁵² a saját „felelősségteljes kötelességüknek” tartják „a Román Népköztársaság területén élő róm[ai] kat[olikus] hívek lelki gondozását és vezetését.” A szövegben meg sem jelenik a titkos ordinárius szerepe. A köztársasági államformát, mint a katolikus egyház szervezetével és tanításával nem ellenkezőt elfogadják, s ennek megfelelően a következőket határozzák el:

„1./ A RN [Román Népköztársaság] területén élő róm[ai] kat[olikus] hívek lelki üdvének biztosításán és anyagi jólétének előmozdításán a róm[ai]

⁴⁶ 1913-ban született. 1937-ben szentelték pappá. Rövid ideig ő maga is volt börtönben. 1955-től Marosvásárhely plébános-esperese 1990-ig, jelenleg nyugdíjban van.

⁴⁷ 1894-ben született, 1970-ben halt meg. Tanulmányait Budapesten végezte.

⁴⁸ 1910-ben született, 1973-ban halt meg. Tanulmányait Berlinben végezte. Petrozsényből Harasztosra kerülve lett titkos ordinárius, de amikor ez kiderült, letartóztatták.

⁴⁹ Ennek története önmagában is bonyolult. Amikor O'Hara nuncius távozott Romániából, – állítólag szóban – megbízást adott *Hieronymus Menges* bukaresti egyházmegyei papnak egyházmegyei kormányzó állítására. Ezzel megindult a zavart is okozó apostoli delegátusok sora: *Dukát József* (1950-től 1953-ig) és *Simonfy Andor* (1953-tól 1955-ig). Simonfy volt az, aki *Lajos Balázst* felmentve a joghatóságot *Fuchs Gáborra* bízta.

⁵⁰ 1907-ben született, 1996-ban halt meg. 1929-ben szentelték pappá. Fuchs választottja volt, a joghatóságot egy-két hónapig, Márton Áron szabadulásáig gyakorolta. A kilencvenes években megvakult idős pap már nem tudott kellő szellemi tisztasággal visszaemlékezni az eseményekre. Tény, hogy háromszor volt letartóztatva, valószínűleg nem ok nélkül.

⁵¹ MFP, Pfi. 1951 – Gyulafehérvári kanonoki és esperesi tanácskozás jegyzőkönyve, 1951. október 11.

⁵² *Boros József, Péter Antal, Adorján Károly kanonokok, Baráth Béla és Faragó Ferenc kanonok-esperesek, Jaross Béla, Lestyán Ferenc, Sass Antal, Nagy Jenő, Szabó János esperesek.*

kat[olikus] Egyház és a RN törvényei szerint minden erőnkkel munkálkodni fogunk.

2. Híveinket úgy az isteni, mint az egyházi és állami törvények megtartására szavainkkal, tanításunkkal és példánkkal buzdítani fogjuk.

3. Semmi olyan mozgalomban, melyet az egyház és állam törvényei tiltanak, részt nem veszünk, és amennyiben tudomásunkra jutna, hogy híveink ilyen mozgalomban akarnak részt venni, őket attól visszatartani törekszünk.

4. Teljes erőnkkel törekszünk a béke ápolására, a béke áldásainak biztosítására – örömmel és megnyugvással vesszük tudomásul, hogy a RN minden polgára őszintén akarja a békét, és éppen ezért testvéri szeretetben és egyetértésben kívánunk az ország minden lakójával élni –, a RN-t hazáknak tekintjük, törvényeit megtartjuk, felvirágoztatásáért állandóan imádkozni és dolgozni fogunk, annak népére és vezetőire Isten áldását kérjük.

5. Amint a RN-ban élő róm[ai] katolikusok helyzetét rendező statútum mint állami törvény megjelenik, azt a püspökkel együtt tett állampolgári eskünk alapján megtartjuk.”

Másnap Baráth Béla a gyűlés hivatalos jegyzőkönyvéből kimaradt tárgyalásokra reflektálva levelet intézett *Boros József* prelátyhoz, a gyűlés elnökéhez, amelyet másolatban a többi esperesnek, így Jaross Bélának is megküldött.⁵³ Ez a levél egyházi jogi szabályozásokra hivatkozva azt igyekszik elfogadtatni, hogy a titkos ordinárius nem maradhat titokban. A hitelesség kedvéért levelét szó szerint idézzük: „Már hetek óta foglalkoztatott a kérdés, vajon a sedes impedita⁵⁴ esetében megbízottak, a substitutusok, ill. a káptalani helynök köteles-e a székeskáptalan előtt igazolni megbízását. A 334. és a 353. can[on] 2. §. ezt a kötelezettséget kifejezetten az episcopis residentiales és az utódlási joggal megbízott s[egéd] püspök számára írja elő. A 429. can[on] a sedes impedita esetében megbízottaktól csak azt követeli meg kifejezetten, hogy hivatalba lépésükkor jelentsék a Szentszéknek, hogy a püspöki szék akadályozva lett, s ők vették át annak gondjait, ami azt jelenti más szavakkal, hogy külön megerősítésre nem szorulnak. A káptalan előtti igazolásra nincs kifejezetten szó nevezett kánonban, bár ez jól megfér avval az általános jog szellemében. Érdekes, hogy a C[odex] J[uris] C[anonici] intézkedése ebben a pontban fogatékos. Ezért örvendtem a tegnap, hogy ezt a bizonyos 1946-, ill[etve] 1948-as részletes utasítást olvashattam, mely szerint a sedes impedita megbízottai »iisdem iuribus fruuntur ut iisdem obligationibus tenentur se episcopi residentiales.«⁵⁵ Világos ebből, hogy ők is igazolni kötelesek megbízásukat a káptalan előtt a 334. can[on] előírása szerint, s annak megtörténtéig az egyházmegye kormányzását át nem vehetik

⁵³ MFP, Pfi. 1951 – Baráth Béla kanonok, kolozsvári esperes levele *Boros József* prelátyhoz, átküldve Jaross Bélának is. Kolozsvár, 1951. október 12.

⁵⁴ A püspök akadályoztatása esetén.

⁵⁵ Azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkeznek, mint a megyéspüspökök.

»neque per se, neque per alios, nec nullo sub titulo sese ingerere posseunt in illud.«.⁵⁶ Mondanom sem kell, hogy ebből két dolog következik. Az egyik, hogy titokban nem maradhatnak. A másik, hogy igazolásuk megtörténtéig ordináriusi minőségben mindennemű intézkedésük [...] érvénytelen. Ezek után minden nehézségem megoldást nyert az ügyben, s gondolom, az értekezlet résztvevői is hasonló lelkiállapotba jutottak.”

A fentiek értelmében a székeskáptalan megpróbálta megteremteni magának a jogi alapot ahhoz, hogy az ordináriusok felfedjék magukat előttük. 1952. október 21-én ebben a szellemben vázolta a törvényes jogutódlás kérdését a marosvásárhelyi esperesség alakuló gyűlésén *Faragó Ferenc* kanonok, Adorján Károly helyettese.⁵⁷ Beszédében az ordináriusok kinevezésének történetét azzal kezdi, hogy Márton Áron püspök Boga Alajost és Sándor Imrét a székeskáptalan előtt jelölte ki, tehát nem titokban. A későbbiekben viszont mégis ellentmondásba keveredik, amikor arról beszél, hogy Kovács Bélát Jakab Antal titokban bízta meg, egy tanú – *Ferenc András* plébános – jelenlétében. Márton Mózes és Kovács Béla Jakab Antal által történt jelöléséig ugyanazokat a személyeket sorolja fel, akiket a fentiekben a tényleges ordináriusok esetében már bemutatunk. Viszont egyházjogi csúsztatásokat lop be előadásába. Miközben arról beszél, hogy mi az ordinárius jogköre, egyszer sem említi a *titkos* jelzőt. Minden átmenet nélkül kiemeli, hogy a megyéspüspök meg kell jelenjen a székeskáptalan előtt, s igazolnia kell magát. Az egyházmegyes püspök „poszsióba” helyezésének valóban ez a formája, s idézi is ehhez az 1950. június 8-i dekrétumot. Azt viszont már nem pontosítja, hogy ez miért vonatkozik az ordináriusra is. Talán számít arra, hogy Baráth Béla már ismertetett leveléből ez már átment a köztudatba. Céljának megfelelően kiemeli, hogy 1950. április 3-án maga Jakab Antal is megjelent a székeskáptalan előtt, kilépve a titkosságból. Csak ennek vázolója után vonja le a következtetést: „poszsióhoz helyezés nélkül nincsen jurisdikciója az ordináriusnak”. „Az ordinárius ha akar, maradhat titokban, de akkor is köteles poszsióba lépni.” Tehát elméletileg a jelentkezés után az ordinárius elrendelheti a káptalannak, hogy tartsa titokban jelentkezését. Arra hivatkozik, hogy egyetlen egyházmegye sem tud olyan rendelkezésről, hogy az ordináriusnak titokban kellenne maradnia. Jakab Antal két jelöltjével (Márton Mózes és Kovács Béla) kapcsolatosan rámutat, hogy „a káptalan tudta, hogy az ordináriusnak jelentkezni kell, és várta is a jelentkezést. A kor-

⁵⁶ Sem önmaguk, sem más által, sem semmiféle cím alatt poszsióhoz nem juthatnak.

⁵⁷ Ez már a második alakuló gyűlés volt. Az első a rajonok mintájára átszabott esperesség alakuló gyűlése volt, az újabbat az tette szükségessé, hogy Marosvásárhely központtal létrejött a Magyar Autonóm Tartomány, amelynek létesítésével a marosi esperességtől elcsatolták a dícsőszentmártoni és marosludasi rajonokat, visszacsatolva a szászrégenit. Ezen adminisztrációs átrendezés esetében az esperesek terveit már be sem kérték, az utasítást egyszerűen végrehajtották. A későbbi címzések bizonyossága szerint újra használatba került a főesperesség és a főesperes megnevezés.

mánytól jöttek a rendeletek, kellett valaki, aki az iratokat rendezze, elválaszolja [sic!], paptestvérekkel közölje.” Újra csak ellentmondásba kerül itt, hiszen burkoltan bevallja, hogy az ordinárius titokban volt – ennek okára nem kérdez rá –, illetve hogy az államhatalom hatására igyekeztek megszüntetni ezt a titkosságot. Mivel a jelentkezés természetesen elmaradt, Faragó a kőrösbányai⁵⁸ kényszerlakhelyre kényszerített *Scheffler János* működési engedély nélküli szatmári püspökhöz fordult jogi eligazításért. Faragó szerint *Scheffler* azt tanácsolta, hogy „mindenáron meg kell tudni, hogy ki az ordinárius. Ha nem lehetséges írásban, akkor személyesen el kell menni mindegyik paphoz, és ki kell kutatni okvetlen, ki az ordinárius.” A tanácsot elfogadva a káptalan meg is tette a felhívást, viszont időközben – szintén Faragó szerint – Márton Mózes és Kovács Béla megállapodtak abban, hogy „mivel Márton Mózes beteges és nem jogász [...] lemond, és Kovács Béla vegye át a jurisdikciót. Írásban csinálták meg a megállapodást, de az írás a pénzbevéltáskor történt Márton Mózes [sic!] letartóztatása miatt nem érkezett Fehérvárra. Azután Kovács Béla jelentkezett a káptalannál, hogy 1951. június 13-án Jakab Antal őt bízta meg *Ferenc András* plébános előtt.” A csúsztatás ma már nyilvánvaló. Márton Mózes ilyen megállapodást nem köthetett, a titkos ordináriusok kinevezésének módja nem tette lehetővé. Joghatóságát csak az általa jelölt személynek adhatta át, nem pedig társjelöltjének. Csak ha nem volt saját jelöltje, akkor kerül a joghatóság a társjelölthöz. Faragó viszont átugorja ezt az „apróságot”, rámutatva, hogy „Kovács Béla ordinárius jurisdikciója annyira bizonyos, hogy ahhoz semmiféle kétség sem fér. Isten előtt vállalom a felelősséget.” Egy kicsit bonyolultabb volt azt bizonyítani, hogy mégis miért Adorján Károly az, aki a joghatóságot gyakorolja. Ezzel is megpróbálkozik, úgy vezetve fel a kérdést, hogy miközben az állami hatalom hozzájárulását hangsúlyozza, egyúttal a békepapi mozgalmat is elítéli, tudva, hogy ez teheti csak hitelessé előadását: „Kovács Béla [a kormány részéről nem bírt szimpátiával, ezért] Adorján Károlyt bízta meg a vikáriusi teendőkkal, aki a kormány szimpátiáját élvezte. A kormány részéről Kovács Béla részére azért volt neheztelés, mert huzavonazkodott és titkoskodott [sic!]. Ma már Kovács Béla a kormány szimpátiáját bírja, és nincsen a kormánynak kifogása az ellen, hogy Gyulafehérváron lakjék. Kovács Béla november hónapban fel is fog költözni Fehérvárra. Kovács Béla engedélyt kapott a kormánytól, hogy a jurisdikció átvételét jelentse a Szentszéknek, biztosította a kormány őt arról, hogy a levél diplomáciai úton eljut a Szentszékhez. Kovács Béla törvényes ordinárius, kinek engedelmeskedni tartozunk, minden körülmények között. Ha mindannyian elszakadnánk tőle, még akkor is ő egyedül marad a Szentszék képviselője, és aki neki nem engedelmeskedik, a Szentszéknek fenntartott kiközösítést vonja maga után. Amint a vásárhelyi mozgalom is az volt, engedetlenség, és kiközösítéssel

⁵⁸ Az erdélyi ércegség egyik kis plébániája. Sokáig ferencesek látták el.

járt, és mindegyik résztvevő a kiszabott penitencia végzése után nyert csak feloldozást.” Magát a vásárhelyi ügyet a nagyobb nyomaték kedvéért „reakciós ügynek” titulálja, s azt állítja róla, hogy „teljesen fel van számolva, az állam nem kíván többet ezekkel a kérdésekkel foglalkozni”. Beszédének hatását lemérhetjük abból, hogy maga Jaross Béla is – aki pedig a napi politikában gyakorlattal rendelkezett – üdvözölte Faragó előadását, kiemelve, hogy lelkipásztori munkáját a befejezés előtt megzavarta az a nyugtalanság, amely a bizonytalanságból származott egyházközségében. „Most remélem, híveim helyreállítják az egységet, nyugodva, lélekben megpihenve mondhatom: áldja meg a mindenható Isten dr. Faragót”, amiért jogi fejtegetésével bebizonyította az ordinárius jogosságát.⁵⁹ Az öregedő apátplébánosnak sem tűnt fel, hogy az esperesség alakuló gyűlésének az időpontját, programját, meghívóit összeállító Adorján Károly kész, bemutatandó dolgozatokat küldött a társadalmi átalakulásról, a békeharcról és az új alkotmányról. Ahogy az sem keltett különösebb megütközést, hogy a Pacha Ágoston levelében felsorolt, figyelmeztetést kapott személyek közül jelen volt Köpeczi János, illetve hogy a tanácskozás vezetője a kultuszinspektor Visán László volt. Az Adorján Károly által elküldött kész dolgozat a békeharcról szintén gyanús lehetett volna. Kivonatolt, a jegyzőkönyvbe is feljegyzett tartalma a következő: „... azok a bütykös lábak, amelyeket nagycsüörtök a Mester megmosott és csókjával illetett, azok parancsot kaptak, hogy amely házba belépnek, köszöntsék reá a békét: békesség a háznak. Minekünk Kr[isztus] papjainak a békeharc-akcióban fel kell ismernünk a krisztusi vonásokat, és a háborús örülettel szembeni irtózáttal eltelve Isten áldását esdeni arra.” S hogy a sor teljes legyen, az is furcsa, hogy a hozzászólók közt ott találjuk *Kajtsa Ferenc* alsócsernátoni plébánost,⁶⁰ akivel az alábbiakban foglalkozunk részletesebben.

A törvényesség látszatát elnyerő, az államhatalomnak behódoló központi egyházkormányzatnak a következő lépése az volt, hogy a fontosabb plébániákon behódoló személyekre cserélje a régi embereket. Marosvásárhely esetében ez Jaross Béla félreállítását jelentette.

Még az esperesség alakuló gyűlését megelőzően Jaross Béla megkapta Adorján Károly általános helynök 1734/1952. számú⁶¹ leiratát, amelyre augusztus 8-án válaszolt.⁶² A válaszlevél⁶³ tartalmából kiderül, hogy Adorján Károly a marosvásárhelyi hitéletben és közvéleményben tapasztalt zavarok miatt már három alkalommal is komolyan foglalkozott a visszavonulás le-

⁵⁹ MFP, Pfi. 1952 – 58. Marosvásárhelyi koronagyűlés jegyzőkönyve, 1952. október 21.

⁶⁰ Állomáshelye nem tartozik a marosvásárhelyi esperességhez.

⁶¹ Maga a leirat az eddigi kutatások során még nem került elő, viszont Jaross Béla válaszevele alapján főbb vonalaiban rekonstruálható a tartalma.

⁶² MFP, Pfi. 1952 – 82. 220/1952. Jaross Béla levele az ordinariátushoz, Marosvásárhely, 1952. augusztus 8.

⁶³ Jellemző, hogy sem ekkor, sem a többi levelében a címzésnél nem használja a személyes megnevezést, hanem az intézményhez – ordinariátus – intézi választ.

hetőségével. Ennek színlelt latolgatásával igyekezett rávezetni Jaross Bélát, hogy hasonló lépésre szánja el magát. A terv működőképesnek bizonyult. Miután Jaross rámutat, hogy a hitéleti zavarok nem oly jelentősek, mint amilyenek az Adorjánhoz érkezett névtelen jelentésekből tünnek, szól arról, hogy továbbra is problémát jelent a törvényes joghatóság kérdése. „Most már tagadhatatlanul megállapítható a két vonalvezetés, s miután mindkét fél jóhiszemű és tiszta lelkű, s mindkettőnek vannak adatai, üljenek össze, nem lesz nehéz, mert tények és dátumok állnak rendelkezésre [...] A HÍVEK igénylik vasárnapi szentmiséjük, havonkénti lelki tisztulásuk biztosságát, megnyugtató, ünnepi élvezését. A PAPSÁG látva, hogy ez már több mint »tünet«, hogy ez már dogmatika, a kódexszel él és fekszik – ez lopja meg álmát, s az előlötti tépelődés, töprengés aggasztja; Domine salva nos, perimus ... s várja hivatott ajkáról Jézus választ.”⁶⁴ A leirat második pontjára térve Jaross a következőket írja: „az irat következő szakasza konkrét javaslatot vár tőlem a helyzet elrendezésére. Ennek sorai közül lehetetlen ki nem olvasni – amiért szívből hálás is vagyok – féltő óvását személyemnek. Idő kellett a megfontoláshoz és az elhatározáshoz, s az idő megérlelte bennem, hogy a kavargásnak ebből az örvényléséből kiragadjam magam azzal, hogy 1 évi fizetési szabadságot és nyugdíjazásomat kérem. Mert egy hosszú élet és egy félszázados szolgálat penitenciájához Isten jóvoltából egy-két esztendő kegyelmi idő nagyon rám fér. Más szempont is ezt ajánlja, ti. az egyházközség anyagi válsága, mellyel megbirkózni nem tudnék. Kegyeskedjék egyelőre ezt és ennyit a maga csupaszágában elfogadni, és hozzájárulni. Elhelyezkedésem, megélhetésem részletkérdések, azokat külön levélben fogom feltárni. A marosvásárhelyi egyházközség 250 éves. Annak egyötöde az én oltárszolgálatom. Deus providebit. Meztelenül jöttem földanyám méhéből, és térek oda vissza... Semmim sincs, és amit 4 év előtt újévi beszédem jelígéjéül vettem Bolyait idézve, azt most magamnak lefoglalom: »Mindent elvehet az Isten, de önmagát mindig meghagyja!«” Adorján Károly terve tehát bevált, maga Jaross kérte nyugdíjazását. 1952. december 1-től egy teljes évig, szabadságot hagyott jóvá Gyulafehérvár Jaross Bélának.⁶⁵ December 19-én Kajtsa Ferenc jelezte, hogy az egyházmegyei hatóság a 348/1952. számú rendelettel vicarius adiutor minőségben kinevezte a marosvásárhelyi plébániára, majd a 3492/1952. számú leiratával a marosi főesperesi kerület főesperesévé nevezte ki.⁶⁶ Ezzel a fordulattal sikerült elérni, hogy a marosvásárhelyi plébánia és esperesség vezetése olyan pap kezébe kerülhessen, aki az államhatalomnak behódolt. Jarossal párhuzamosan káp-

⁶⁴ Ennek a hivatott ajkáról szóló válasznak a megadására érkezett tehát októberben Faragó Marosvásárhelyre.

⁶⁵ MFP, Pfi. 1952 – 30. 3491/1952. Gyulafehérvár, 1952. december 12.

⁶⁶ MFP, Pfi. 1953 – 2. 7/1953. Kajtsa Ferenc jelentése az Egyházmegyei Hatósághoz, Marosvásárhely, 1953. január 22.

lárjait is elhelyezték. Kajtsa Ferenc saját káplánnal érkezett,⁶⁷ 1953 vízkeresztje után. Január 20-án Jaross Béla és az egyháztanács jelenlétében letette a hitvallást és az antimodernista esküt, majd átvette a templom és a plébánia épületét, illetve berendezését.⁶⁸

Miután a vezetés Kajtsa kezébe került, az egyháztanács lecserélésén túl igyekeztek megalázni, lejáratni az ekkor már hetvenhat éves Jaross Bélát. Kerestek néhány apróságot, amelynek hangsúlyozásával ez lehetővé vált. Az egyik ilyen ügy egy marosszentkirályi ingatlan eladása volt.⁶⁹ Százezer lejről volt szó, ami az 1952-es pénzstabilizációkor százhuszonöt lejnek felelt meg. Ez a takarékpénztárba⁷⁰ került. Jaross jelentésében 1953. június 3-án írja, hogy az ingatlan törzsvagyon. Ezt követően Adorján mégis rákérdezett, hogy az ingatlan a papi jövedelemhez vagy máshová tartozott-e.⁷¹ Egyébként is az összeg nem volt túl jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy Jaross saját nyugdíjkerésében jelezte, hogy az utolsó tizenkét havi átlagfizetése 1091 lej és 78 bani volt. Tekintve, hogy a későbbi levelezések szerint Jarost azzal vádolták, hogy a pénzt saját adójának rendezésére használta fel, s ennek tagadásával Jaross válaszeveleiben nem találkozunk, elképzelhető, hogy valóban ez történt. Ezzel párhuzamosan futtatták a leltári hiányok vádját, az 1951-es és 1952-es számadásokat, az eltűnt fürdőkád problémáját, a pincében leszerelt ászokfák hiányát, az elvitt konyhaszekrény pótlását, illetve a küküllői esperesség pénzének veszni hagyását.⁷² A lejárataison túl a kérdés súlyát inkább az adta, hogy Jaross csak egy év szabadságot kért, s ennek végéhez közeledve újabb ürügy kellett, hogy biztosítani lehessen Kajtsa folytonosságát Marosvásárhelyen. 1953. november 9-én⁷³ Adorján Károly jelzi, hogy december 1-jével Jaross szabadsága lejár, s addig el kell rendezni a függő dolgokat, elsősorban a hiánypénzeket. A levél végén viszont önmagát árulja el, amikor a következőket írja: „a Kultuszminisztérium felé az eddigi megnyilatkozások szerint Kajtsa Ferenc felmentését s Méltóságod főesperes-plébánosságát nem tudom elismertetni. Legjobb megoldásnak a status quo további fenntartását tartom.” Jaross számára ekkor már világos, hogy mi történik a háttérben. Válaszol is Adorján Károlynak, már november

⁶⁷ Lestyán, 2007, 7.

⁶⁸ MFP, Pfi. 1953 – 2. 7/1953. Kajtsa Ferenc jelentése az egyházmegyei hatósághoz, Marosvásárhely, 1953. január 22.

⁶⁹ MFP, Pfi. 1953 – 16-19, 21-22. A marosszentkirályi ingatlaneladással kapcsolatos jelentések.

⁷⁰ A román hivatalos szóhasználat szerint CEC – Casa de Economii și Consemnării (Jegy- és takarékpénztár).

⁷¹ MFP, Pfi. 1953 – 1663/1953. Adorján Károly leirata Jaross Bélához, Gyulafehérvár, 1953. június 3.

⁷² Ez utóbbiról fontos megjegyezni, hogy az 1951-es esperességi átrendeződéskor vette át Jaross Béla Jakab Antal felszólítására. Az összeg összesen csupán 150 lej 20 bani.

⁷³ MFP, Pfi. 1953 – 30. 2193/1953. Adorján Károly levele Jaross Bélához, Gyulafehérvár, 1953. november 9.

16-án, előrebozsátva, hogy önmagának és emlékének tartozik azzal, hogy tisztázza magát. Az egyes vádak alóli tisztázás részleteibe tárgyunk szempontjából most nem szükséges belemenni. 1953. november 16-i válaszeveleiben Jaross nem hagyja szó nélkül Adorján önmagát leleplező mondatát: „Arra a passzusra vonatkozólag, mely a kultuszminisztériumot s valami status quót említ, engedje meg; sejtelmem sincs, miről van szó” – írja. Pedig jól tudta, mit jelent ez a status quo. Két nappal később kelt leveleiben már úgy tesz, mint aki elfogadja, hogy Kajtsa Ferenc marad Marosvásárhelyen, ő pedig elköltözik Görgényszentimrre. November 30-i leveleiben már megírja Adorjának, hogy eddig az esztendőig még nem volt része megaláztatásokban,⁷⁴ de most kijutott neki, majd a görgényszentimrei terepszemle után, december 3-án újabb leveleiben visszalép a költözés ötletétől. Nem akarja feladni – s nem is adta fel – Marosvásárhelyen tartózkodását. Arra hivatkozik, hogy amikor Görgényszentimrén építkezett, a megélhetést biztosító föld, erdő és legelőhasználati jog még megvolt, de most már nincs. Költözködése is sokba kerülne, nyugdíjügye rendezetlen, és Görgényben gáz sincs. Ezek mellett rámutat az elköltözését leginkább akadályozó tényre: függőben lévő ügyei vannak Marosvásárhelyen. „Tiszta múltam tudatában érzékenyen kell vennem azt, hogy tiszta helyzet maradjon utánam.” Levelet bibliai igével zárja: „A leányzó nem halt meg, csak alszik.” Kajtsa Ferenc viszont nem visszakozepthatott. Még aznap kelt⁷⁵ válaszeveleiben⁷⁶ jelezte, hogy Jaross Béla december 2-án már kérte közbenjárását a minisztériumnál, hogy a görgényszentimrei házat visszakaphassa – igaz ugyan, hogy ezt a kérést Jaross Béla nem írta alá. A kérést azonban Kajtsa még 2-án fel is terjesztette az ordinariátushoz. A nagyobb nyomaték kedvéért 4-én az egyháztanács határozatra hivatkozva újra felszólította Jarost a költözésre.⁷⁷ Jarosznak a költözéssel kapcsolatos változó elhatározásait Kajtsa és Adorján igyekeztek kihasználni. Adorján Károlynak december 16-án Kajtsához intézett levelét még csak kommentálni sem szükséges: „Értesítem, hogy a 288/953. s [többi] jelentéseit az [kézzel beírva a gépelt szövegbe] A[pát] úr ingatag, ezért megbízhatatlan elhatározása jeleként fel fogom használni.”⁷⁸ Kajtsa a felső támogatás tudatában már egyre magabiztosabban támadja Jarost. A Jaross Béla által határidőre elkészített 1951–1952-es pénzügyi szám-

⁷⁴ *Aranyszájú Szent János, Szent Ambrus, Szent Ágoston és Szent Cirill viharos, egymást kiközösítő korszakát idézve a jelen helyzetre a következő következtetést vonja le: az időre és türelemre alapozott modus vivendi tanácsát adja neki a Szentlélek.* – MFP, Pfi. 1953 – 40. Jaross Béla levele az ordinariátusnak, Marosvásárhely, 1953. november 30.

⁷⁵ Könnyű volt megoldani az ilyen gyors postafordulót, hiszen ugyanabban a plébániaépületben laktak, csupán a kapcsolattartásnak választották ezt a hivatalos formáját.

⁷⁶ MFP, Pfi. 1953 – 288/1953. Kajtsa Ferenc levele Jaross Bélához, Marosvásárhely, 1953. december 3.

⁷⁷ MFP, Pfi. 1953 – 42. Jaross Béla levele Adorján Károlynak. Marosvásárhely, 1953. november 18.

⁷⁸ MFP, Pfi. 1953 – 45. 3158/1953. Adorján Károly levele Kajtsa Ferenchez 1953. december 16.

adásokat el sem fogadja, kéri, hogy azokat az 1950-es évvel kezdje.⁷⁹ Adorján-hoz intézett levelében az elszámolást a következőképpen minősíti: „az 1951 és 1952 évekre nézve is olyan mocskos munkát végzett, ami szégyen”. Kajtsa jelzi azt is, hogy amikor megkérdezte Jarost, mit tett az 1950-es kerületi perselypénzekkel, azt a választ kapta, hogy „megettem”. Végül is érthető Jaross ily kirohánása, hiszen maga Kajtsa is beszámol arról, hogy először a válasz az volt, hogy az egyházközségek egyenesen a püspökségre küldték be a pénzt.⁸⁰

1954-ben folytatódott a Jaross elleni intézkedések. 1317/1954. szám alatt Jaross megkapta Adorján május 8-án kelt felszólítását, mely szerint május 27-én bizottság alakul *Ferencz András* kerelöszentpáli és *László Dénes* maroshévízi plébánosokból, hogy felülvizsgálják a vásárhelyi leltári és anyagi ügyeket. Adorján Károly kéri, hogy a helyszínen Jaross adjon felvilágosítást, s hogy mindennemű levelezést az üggyel kapcsolatosan szüntessen be a kivizsgálásig. A levél alatt olvashatók Jaross kézzel írt feljegyzései: „soha senkinek nem írtam; szomorú dolog, hogy feltételezni sem tudják az emberről az egyenes úton járást [...] A kiküldetés megvolt május 27-én. Sok kicsi piszkos ügy ment le ott; de feltűnő, hogy folytatás és végzés nélkül. A »monitio« még fennáll, és a további fenyegetések is – azokban papi becsületemről esik szó.” Azonos iktatószám alatt Jaross Béla egy újabb levelet is kapott Adorjántól, április 12-i keltezéssel – „szigorúan bizalmas” jellegével el látva. Ebben Adorján „jóindulatúan” jelzi, hogy a Jaross elleni panaszok okozta hullámokat megpróbálta a hivatalos megintéssel⁸¹ és a kártérítésre való kötelezéssel lenyugtatni, de nem sikerült, sokan a 2147. kánonra hivatkozva eltávolítását és a 2346. kánon alapján felfüggesztését emlegetik. Ha ez így megy, jelentést kell tennie a minisztériumnál, ami Jaross állami fizetésének megvonásával járna együtt. Ezért kéri, hogy Jaross „igyekezzék az ügyeket sürgősen rendezni, és minél előbb félrevonulni”.⁸² Kajtsa Ferenc 1954. május 4-én kelt levelében már egyenesen egy kultuszminisztériumi határozat (17302/1948.) átelmélkedését javasolja Jarosznak. Ezt követően Jaross is jobban felkészül a védekezésre. Vezetni kezd egy jegyzetömböt, ahová feljegyzi azokat a botrányokat, amelyek Kajtsa Ferenc marosvásárhelyi ténykedéseit kísérték.⁸³ Az érzékeltetés kedvéért ebből kiemelünk néhány feljegyzést. Kajtsa tevékenységével kapcsolatosan Jaross botrányosnak tartja, hogy bemutatkozó beszédét azzal kezdte, hogy teljhatalommal jött ide, s ugyanebben a beszédben megfenyegette a híveket is. 1954. június 20-án sorba állt fagylaltért és monopolért is. Hatszor állították fel a moziban, mint állójegyet, aki leült másnak a helyére. A hivatalban ingre vetkőzött.

⁷⁹ MFP, Pfi. 1953 – 49. 3020/1953. Kajtsa Ferenc levele Jaross Bélához, 1953. december 22.

⁸⁰ MFP, Pfi. 1954 – 2. 262/1953. Kajtsa Ferenc levele Adorján Károlynak, 1953. december 23.

⁸¹ MFP, Pfi. 1953 – 41. 1640/1953. Adorján Károly hivatalosan megintí Jaross Bélát, amiért nem küldte be az elszámolást 1951–1952-re. Gyulafehérvár, 1953. december 16.

⁸² Kiemelés tőlem.

⁸³ MFP, JBh – Botrányok címet viselő jegyzetömb.

Kajtsa egyik karácsonyi beszédéből két mondatot jegyez fel Jaross: ha nincs a zsebben, nincs karácsony, ha van a zsebben, van karácsony. Prédikációit jellemezve rámutat, hogy gyakrabban szerepel bennük *Dosztojevszkij* és a napi események, mint a Szentírás. A nyarádtői vizitációkor Kajtsa még a templomba se ment be. Azt hiszi, a marosvásárhelyi plébánosság csak abból áll, hogy „jól enni, inni, hangversenyekre járni, tribünökön parádézni...” Nem tájékozódott a közösségről, a reprezentáns személyekről, hivatalos fogadóórákat vezetett be, ócsárolta elődjét. Amikor egyik alkalommal beteghez hívták, nem tudta letenni az épp olvasott regényt („ponyvát”), s csak másnap ment el, amikor a beteg már meghalt. „Annyi nyilvános gikszer után szabad a kérdés: miféle kormányzat az, amely azt ítélte róla, hogy MV-re [Marosvásárhelyre] való? Vagy amelynek vigilanciája mellett – már 18 hónapja – még mindig itt lehet. – Oroszlán és számár meséje megismétlődik rajta, aki »teljhatalommal« küldetett ide, és teljes lelkipásztori tudatlansággal mutatkozott be már az első beszédében. Mi áll fenn a 2 eshetőség közül: Őt félreismerték-e 19 éves papi pályáján? Vagy őneki sikerült félrevezetni 19 évi következetességgel az ordinariátust? Miért ismerte fel Mvhly [Marosvásárhely] már az első hetekben, s azután folytonos bemutatkozásán, hogy hazug, üres, rágalmazó üzletember? [...] Az [akták] bizonyítják, hogy következetesen félrevezette az ordinariátust. Ebben nem lehet menteni, mert tájékozódhatott volna! Belevitte ezt botrányosan felületes intézkedésekbe. »Ökör a kertben.« Nagy az Isten állatkertje! – Szégyen.”

Összegzés helyett egy levél részleteit idézném, amelyet Budapestről az egyik marosvásárhelyi tanácsosnak, *Kovács Elek*nek küldött *Csiszár Lajos* építész-mérnök, presbiter 1954. június 14-én. „Tegnap vasárnap lévén, egy igazi régi, vásárhelyi családnál voltunk hivatalosak [...] Természetesen a legfrissebb hazai hírek kerültek elő, s az én szomorodott lelkemből mindjárt a mi aranyaszájú, kedves apátplébánosunk meggyalázott személye került nagy részvétellel és még nagyobb szeretettel [tel] és tisztelettel, de fájdalommal és megütközéssel a beszéd tárgyává. A sóhajok csak úgy röpködtek, hogy mit akarnak azzal a drága Jaross Béla apátplébánossal? [...] Azt mondá az egyik góbé testvér: »Soha sem felejttem, amikor az apát úr magyar vonatkozású beszédében a többségi uralom embereit olyannak minősítette, akik velünk szemben az évezredes római módot alkalmazzák, homlokunkra sütve a tüzes vas bélyegét.« [...] Ily magyar kisebbségi életben volt Jaross Béla róm[ai] kat[olikus] apátplébános, aki nemcsak saját híveit fogta össze és pasztorálta, hanem az összes vásárhelyi magyarokat, keresztényeket és még izraelitákat is, akik magukat magyarnak vallották. Építette a lelkeket, szeretetet, jóságot hirdetett. Összetartást. Nem is hittük, hogy mily nagy volt akkor – hajdan, az ottani magyarság! Na és mi lesz akkor, ha ez a marakodás célt ér? Ha elkedvetlenítik [...] s otthagyja a székely fővárost? Keresztényi szent örömmel fogja a [tisztelt] plébános úr az Oltáriszentséget a kezébe venni? Láttam még a nyilas fordulat idején ezt a habzó szájat! Bőgött,

ordított. A kurta intelligenciájával azt hitte, hogy a paradicsomba került [...] Fáj, elkésérít ez a viszály. Mivé fog elfajulni? Lesz-e olyan székelő vér, mint amit rajzol Tamási Áron r[ómai] kat[olikus] író a »Hazai tükör« című regényében? Vagy aljas, leköpnivaló ez a mai generáció? Ím, ez a vélemény alakult ki a tegnap a góbtársaságban. Megvetés, gyalázat azok iránt, akik keverik a viszályt. Mintegy 15-en voltunk jelen odavalók, akik fájdalommal gondolva a jóságos főpapra, s megvetéssel a ronda utód személyeskedésére, mely által ő nagyobb nem lehet. Ez a fő készlet csaholásra az ily alacsony lelketleneket? Isten legyen irgalmas velük szemben, s bocsásson meg nekik, mert nem tudják, mit cselekednek [...]. Jaross Béla lelke itt van velünk. Vele együtt érzünk, szeretünk, és nagyrabecsülésünk vele van. Ezt szűrtem le tegnap e nagy és intelligens társaság révén. Ezt közölhetem Isten és ember előtt bizonyítva Neked, Elek Apókám, hogy ezt megmondhassad mindenkinek. Jaross Béla apátplébános Ófőtisztelendőségét szeretettel és tisztelettel üdvözölve kérjük, ne veszítse el a türelmét. Legyen hideg és okos.”⁸⁴

Jaross Béla valóban hideg és okos maradt. Maradt Marosvásárhelyen, ahol Márton Áron szabadulása után visszahelyezte jogaiba. 1959. október 14-én bekövetkezett haláláig így Marosvásárhely apátplébánosa és a kerület főesperese lehetett újra. Az öregedő apátplébános helyett a teendőket már Lestyán Ferenc látta el helyettes plébánosként. Kajtsa Ferenc, annak ellenére, hogy Márton Áron 1956. január 1-jétől Marosújvárra helyezte át, még öt évig nem volt hajlandó elköltözni, s végül a szentháromsági plébániát fogadta el.⁸⁵

FORRÁSOK

MFP – Marosvásárhely főesperesi és plébániai levéltár.

JBh. Jaross Béla hagyaték.

JBhú Jaross Béla hagyatékának újságcikkei.

Pfi. Plébániai és főesperesi iratok

IRODALOM

Jaross, 1937. – Jaross Béla: *Emlékek a marosvásárhelyi róm[ai] kath[olikus] egyházközség múltjából. A hitújítás előtti korszak.* Marosvásárhely, Marosmenti Élet kiadó, 1937.

Lestyán, 2007. – Lestyán Ferenc: *Marosvásárhely katolikus egyháza a kommunista elnyomás idején, 1948–1990.* Kolozsvár, 2007.

Marton–Jakabffy, 1999. – Marton József – Jakabffy Tamás: *Az erdélyi katolicizmus századai.* Kolozsvár, 1999.

⁸⁴MFP, JBh – Csiszár Lajos építész mérnök, presbiter levele Kovács Elek városi tanácsosnak Marosvásárhelyre. Budapest, 1954. június 14.

⁸⁵Lestyán, 2007, 8.

A vallás és az egyház üldözése, korlátozása és ellenőrzése Kárpátalján 1945 és 1990 között

BOHÁN BÉLA SJ

Felkészülés az üldözésre

Lengyelország kétoldali megtámadása 1939 őszén a római egyházat azonnali intézkedésre serkentette. A főpapok a lengyel katolikus egyház számára fakultásokat – különleges engedélyeket – fogalmaztak meg és adtak arra az esetre, ha szovjet fennhatóság alá kerülnének katolikus egyházmegyék vagy egy-egy területük.

1944 tavaszán, a keleti front közeledtével a szatmári püspök, *Scheffler János* előzetes figyelmeztető levelet írt a főespereseknek, majd a nyár folyamán – a budapesti nunciatura révén – a lengyeleknek adott különleges engedményeket, és még három kiegészítést küldtek a kiválasztott helynököknek, hogy felkészüljenek a háborús helyzetre. Ugyanakkor a papságot a hívek mellett maradásra szólították fel.¹

A munkácsi görög katolikus megyéspüspök, *Sztojka Sándor* (+1943) halála után *Dudás Miklós* hajdúdorogi püspök kormányozta Kárpátalja területét, majd 1944 szeptemberében egy politikamentes személy, *Romzsa Tódor* segédpüspöki kinevezésével készültek fel a várható nehézségekre.

A felkészülés nem lehetett tökéletes, mert a későbbi eseményeket nem láthatták előre.

Ugyanakkor készülődött a szovjethatalom is.

– 1944 májusában megalakult a vallási kultuszok ügyeinek tanácsa, amely listát készített a befogadott felekezetekről (a görög katolikusok is szerepeltek rajta), valamint 1944 novemberében a szovjet minisztertanács döntött „a vallási célú imaházak megnyitásának rendjéről” is.²

– A Szovjetunió Népi Komisszárijainak Tanácsa melletti Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács elnöke, *Karpov* feljegyzést készített 1945. március 15–16-án (szerzője Sztálinnak, *Molotov*-nak és *Berij*-ának címezte). A „Tájékoztatás a katolikus egyházról és ezen belül a görög katolikusoktól”³ című dokumentumban megfogalmazott cél a görög katolikus egyház elszakítása volt a Vatikántól Galíciában és Kárpátalján. Ennek megvalósítása érdekében az orosz

¹Bohán, 2007, 150–164.

²Puskás, 2005, 174.

³Uo. 175–179.

ortodox egyház közvetlen tevékenységét tervezték, de fel akarták használni az ókatolikusokat és minden más keresztény vallást is, a keresztény egyházak világkonferenciájának megszervezésével...⁴

– A katonai elhárítás a saját eszközeit és módszerét használta a politikai szereplőkkel szemben.

A püspökök és a papok a legtöbben helyben maradtak, mégis volt kivétel. Különösen azok indultak útnak, akik különleges megtorlásra számíthattak. Körülbelül ötven görög katolikus pap és negyven református lelkész hagyta el helyét. A római katolikusok közül négy plébános és három-négy káplán távozott Kárpátaljáról.

A megtorlástól való félelem nem volt alaptalan, mert aki túlságosan exponált helyen volt (például parlamenti képviselőként vagy állami hivatalnokként), várhatta az eltávolítást vagy az ítéletet, esetleg a kivégzést. Ezt mindenki megértette, és nem nehezményezték távozásukat, sőt esetenként ajánlották is.

Papok nemcsak elmentek Kárpátaljáról, de jöttek is ide máshonnan: A kárpátaljai papok sematizmusa a Szovjetunió idején ötvenhét pap nevét sorolja fel.⁵ Közülük tizenhét még a háború idején vagy közvetlenül utána eltávozott a területéről, de legalább négyen nincsenek beírva olyanok, akik itt maradtak, illetve idejöttek: Ratkovszky, Bakó, Baranyai, Szólics, valamint néhányan azok közül, akik innen mentek el: Kondás, Sipos, Getlik, Marosvári, Tóth Miklós, Ritli István, Csaba István.

A híveiket különösebb ok nélkül elhagyókat Scheffler püspök, illetve később Pásztor Ferenc helynök megrovásban részesítette.

A megfigyelés és várakozás ideje (1944–46)

Nagyon leegyszerűsíteniék a dolgot, ha azt mondanánk, hogy 1944-től 1990-ig a kommunista országokban üldözték a vallást vagy az egyházakat. Nemcsak a különböző országokban volt más és más a helyzet, hanem ugyanabban az országban is változott az évek során.⁶

⁴ Uo.

⁵ *Schematismus Transcarpathiensis*, 1996, 23–26.

⁶ A kárpátaljai vallási közösségek ekkori történetéről különböző íráskorok láttak már napvilágot. A görög katolikus egyházzal: A feldolgozásra leginkább az ukrán galíciai egyházmegyei törekedtek Lembergben (vértanúk életrajza), Kárpátalján Bendász István és Dániel, valamint Szabó György irodaigazgató (Tövises úton...) A leginkább részletes Puskás, 2005. Ebben idézi Bilas publikációit. Az egész Kárpátaljáról hosszabb történeti publikációt közöl Botlik, 1997.

A római katolikus egyházzal: Ez a legkevésbé ismertett. Botlik–Dupka, 1991. rövid és nem eléggé szabatos összefoglalókat adnak. Mások is leginkább egy névsort közölnek az elítéltekről rövid kiegészítésekkel, és néhány interjú adatait ismételtetik több-kevesebb pontossággal. Újabban viszont Melega Gabriella Anna OP egyetemi szakdolgozata eredeti dokumentumok alapján készült. (Melega, 2008).

A front idején és a malenkij robot végrehajtásában a papságot megkímélték, de úgy látszik, volt kivétel. Például Árvay Dezsőt elvitték, de betegen hazaengedték.⁷ A Károlyi Lajost és káplánját, Sipos Ferencet szállító lovas kocsit egy puskás ruszin fordította vissza.⁸ Aki magától ment, azt vitték: Szerednyei János Tarcalról csatlakozott a hívekhez, és ott is halt meg.⁹ Ugyanígy vittek el papokat más magyar területről, Rátkáról, Herceghútról és más községek-ből. Több szatmári papot és teológust is elhurcoltak: Homoki Jánost, László Károlyt, de nincs tudomásunk, hogy Kárpátaljáról elvittek volna valakit.

A front átvonulása után minden egyház igyekezett teljesíteni feladatait az istentiszteletek, az oktatás és szervezeti tevékenysége területén.

Például a római katolikus egyházban Pásztor Ferenc az elemi iskola megnyitását szorgalmazta a szülők kérése alapján. De a szovjet hallani sem akart egyházi iskoláról, és ugyanígy a magyar nyelvű iskolákat is akadályozták. Az ungvári magyar nyelvű gimnázium tanulói és tanára Kisvárdára mentek. A beregszászi magyar gimnázium működését betiltották, így tanárai Tarpára, majd Vásárosnaményba távoztak.

Scheffler János püspök előbb leveleivel, 1945 folyamán pedig látogatásával is erősítette és biztatta a papokat és híveket a kitartásra és a hűségre. Elkezdődött az iskolán kívüli hitoktatás, a vallásos gyakorlatban pedig bizonyos fellendülés is mutatkozott. A háborús károkat szenvedett templomok (Rát, Téglás, Szürte) rendbe hozása után még új templom, illetve kápolna is épült (Borzsova, Gecse). Pásztor Ferenc helynök körlevelei 1946-ban és 1947-ben tovább szorgalmazzák a hitoktatást, missziók tartását stb.¹⁰ Az anyakönyvek beszolgáltatásának pedig határozottan ellentmondtak...¹¹ A papok éves jelentése még az 1948-as évről is határozott lendületet és új tervek mutat (Bene, Kisszelmenc).

Ez volt jellemző a görög katolikusoknál is. „A tanév végéig a heti egy hittanóra még megmaradt, de 1945 szeptemberétől ezt is megtiltották, [...] betiltották a fiatalokat tömörítő egyesületeket [...] a paplakok egy-egy órára hittanteremmé válnak [...] beidézik Romzsa püspököt a népi tanácsra azzal, hogy tiltsa be a hitoktatást a paplakokban és a templomokban. A főpásztor

A református egyházzal: Dupka, 1993. Gulácsi, 1990. Gulácsi Lajos írásából: „...a szovjet és ateista uralkodás közeledte szinte teljesen megbénította az egyház életét is. A félelem és a kétségbeesés pánikszerűen terjedt [...] sok lelkész és egyéb egyházi munkás elmenekült. A háború idején is tevékenykedő száz református lelkészből 40 elhagyta a szolgálati helyét [...] Kárpátalján nem volt vezető egyéniség az egyházunk élén [...] Az úgynevezett Baráti kör [...] kezdi meg [...] a vigasztalás és megtartás evangéliumát hirdetni [...] az állami utasítások főleg szóban történtek.” Magyarországra került lelkész megemlékező írása. (Zimányi)

⁷ Melega Anna OP említett értekezése a plébános testvérének visszaemlékezését idézi.

⁸ Ezt az esetet az idős atya gyakran elmondta.

⁹ Bálint–Horváth, 2005.

¹⁰ Bohán, 2008, 94–97.

¹¹ Uo. 91.

a hatályos ún. sztálini alkotmányra hivatkozik, amely garantálja a lelkiismereti szabadságot és ezzel a vallás szabad gyakorlását. Kijelenti, hogy még ha megmutatnák is a törvénykönyvben a hitoktatást betiltó paragrafust, nem vehetné figyelembe, mert egy magasabb rendű törvényt szegne meg ezzel: tanítsátok a népeket.

Az NKVD [...] külön-külön keresi fel a papokat, letartóztatással fenyegetőzik, ha abba nem hagyják a hitoktatást. Fenyegetik a főpásztort is, erre ő rövid esti istentiszteletet rendszeresít a templomokban, ahová szüleikkel együtt a gyerekeket is elvárják [...] az ungvári székesegyházban, míg lehetséges volt, azaz még 1948-ban is folytatódott a hittanórák.”¹²

A reformátusok is igyekeztek megszervezni működésüket. 1945-ben Mezőgecse községben hitoktató- vagy lelkész-előképző tanfolyamot indítottak. A „Baráti kör” a lelkészek egy csoportja volt, amely intenzív lelkigondozást kívánt végezni, sőt „prófétai módon” 1947-ben Sztálinhoz írt levélben figyelmeztettek a megtérésre. A moszkvai baptista egyházhoz csatlakozásnak pedig határozottan ellenálltak.

Néhány érdekes részlet ezekből az időkből

A szovjet a fennhatósága alá vont területen azonnal felügyelete alá vette az oktatást, az iskolából kitiltotta a hittant, és egyáltalán nem engedélyezett felekezeti iskolát. Mégis voltak kivételek, nemcsak a zeneoktatás, hanem az elemi ismeretek szintjén is. Nagyon elterjedt volt a magánoktatás a háborús időkben, és lehetett „magánvizsgát” tenni. Munkácson volt olyan gyermek, akit magánúton oktattak apácák 1945 és 1948 között. Erről aláírt, lepecsételt dokumentumot adott az oktató apáca és a főnöknő, és ennek alapján iratkozott be a gyermek az állami felsőbb (ötödik) osztályba.¹³

Mindenféle egyesület működését tiltották ekkor – Muzsalyban és Benében a Mária-kongregáció mégis avatott új tagokat, és zászlót is készítettek.

A beregszászi kórházban 1945-ben tíz apáca dolgozott, és Pásztor Ferenc Scheffler János püspökhöz írt levelében jó főnöknőt kér számukra... A templomi hirdetőkönyv szerint „1945 karácsonyától a kórház kápolnájában is lesz szentmise”...

¹² Puskás, 2005, 128–129.

¹³ „BIZONYÍTVÁNY. Alulírott bizonyítom, hogy Bárdos Katalin az 1947–48. iskolai évben mint magántanuló az elemi iskola negyedik osztályát vezetésem alatt jeles eredménnyel elvégezte. – Munkács, 1948. június 20-án Koncz M. Augustina zárdafőnöknő. Pásztor M. Anietta irg. nővér, tanítónő. (rendi pecsét)

Az üldözés első hulláma és iránya (1946–47)

Az üldözés első hulláma olyan személyek ellen irányult, akiket feljelentettek, vagy akik korábban politikai tevékenységet folytattak.

Három római katolikus pap, *Lőrincz István*, *Tóth József* és *Tindira Ernő* helyi vádak alapján kisebb, három-négy éves bűntetést kapott, visszatérésüket viszont megtiltották.

A reformátusok közül *Narancsik Imre*, *Tárczy Dániel*, *Balogh Sándor* és *Gönczy Pál* kerültek börtönbe 1945–46-ban.

A görög katolikus papok közül képviselők voltak néhányan. Az első hullámban csaknem harminc papot vittek el. Még 1945-ben halálra ítélték és kivégezték *Demjanovics Pétert* és *Fenczik Istvánt*, *Volosin Ágostont* Prágából, *Illiczky Sándort* pedig Magyarországról hurcolták vissza. *Ortutay Jenőt* és másokat tíz-húsz évre ítélték. Többen a börtönben vagy Szibériában haltak meg.

Erre az időre esik Romzsa Tódor püspök meggyilkolása is. A Szovjetunióban lényegében a görög katolikus egyház felszámolására irányult az állami hatóság tevékenysége.¹⁴

Bár a szovjet egyházi ügyek tanácsa a görög katolikusokat is felsorolja, a megsemmisítésükre törekedtek. „Az illetékes hivatal folytatja az egyházak regisztrációját, ez azonban a görög katolikusokra nem terjed ki, és ezzel mintegy automatikusan kerülnek törvényen kívüli állapotba.” Erre vonatkoznak az 1945-ben elfogadott irányelvek és intézkedések, amelyeket szovjet vezetők (Sztálin, Molotov) hagytak jóvá. Végrehajtásuk ukrán területen, Galíciában kezdődött el, de az első naptól kezdve megkívánták a munkácsi püspök közreműködését is.

A sajtópropaganda is beindult: „újabb köre indul a görög katolikusok és egyáltalán a katolicizmus elleni újságcikk-agitációnak, ami ebben az időszakban főleg Lvovban Roszkovics álnéven publikáló Jaroszlav Halan írásaiban csúcsozódik ki. »Kereszttel vagy karddal«, »Köpek a pápára« – a galíciai publicista pamfletcímei kellően jelzik a szovjet igények maximális kiszolgálását.¹⁵ Romzsa püspök beadványban fordult az állami hatósághoz: „A beadvány egyik részletét ismerjük „A Szovjetunió lojális állampolgárai akarunk lenni, ezért meg akarjuk kapni törvényeit.”¹⁶

Az erőszakos lépések az egyházmegyes papságon kívül kiterjedtek a szerzetesekre is, összegyűjtötték őket egy vidéki kolostorban. Különböző nyilatkozatok és újságok úgy akarták feltüntetni, mintha az ortodoxok folytatói lennének a szerzetesek szolgálatának.

Mivel az ígéretések és fenyegetések eredménytelenek voltak, következett az erőszak, Romzsa meggyilkolása. Még ez sem hozott kellő eredményt,

¹⁴ Ennek részletes leírását adja Puskás, 2005, 173–195.

¹⁵ Uo. 131.

¹⁶ Uo. 160.

mert a megválasztott káptalani helynök, *Murányi Miklós* kitért az egyezkedés elől.

1949. februárban állami felszólításra hagyták el a püspöki rezidenciát, valamint a plébániaépületeket – kidobva az utcára. Aki pedig nem mert erre a sorsra vállalkozni, azokat, vagyis az aláíró papokat „nem az ortodox egyház, hanem főleg az NKVD térítette az ortodox karámba”.¹⁷

Az utolsó intézkedési terv, amelyet a munkácsi görög katolikus egyházmegye ellen megfogalmaztak, már tartalmazza azokat az elemeket, amelyek később jellemzők voltak az egyházakkal való bánásmódra: házak és templomok elfoglalása, utazási korlátozások, más templomát nem használhatják (későbbi kivétel Csap, ahol a reformátusok a római katolikus templomban tartották az istentiszteletet).¹⁸

Az üldözés erősödése (1948–52)

A görögök elleni fellépés egyre erősödött, ahogy más országokban is az egyházüldözés. 1948. november–decemberben újabb letartóztatások történtek. Ez a folyamat több mint egy éven át tartott, de valójában 1952-ig elhúzódott, amikor – utolsónak – *Bujaló Bernát* helynököt vitték el. (A reformátusok között voltak olyanok, akiket 1956 után börtönöztek be).

Jellemző volt, hogy vezető embereket vettek célba. Egyenként próbálták őket rávenni az „átállásra”. Nem volt közös letartóztatás vagy per, s nem vittek el mindenkit, hiszen az emberek vallásos igényét nem lehetett semmibe venni.

Összesítve: százhuszonhét görög katolikus papot és egy apácát ítéltek vagy hurcoltak el, közülük huszonheten haltak meg kivégzés vagy gyilkosság következtében, illetve a börtönlét miatt. Több mint száz olyan papot, aki nem csatlakozott a pravoszláv egyházhoz, a családjával együtt kitétek a parókiájáról. Huszonhárom református lelkészt ítéltek el, akik közül négyen haltak meg a lágerben. Tizennyolc római katolikus papot hurcoltak el, közülük ketten haltak meg börtönben.

Az ezután következő viszonylagos „nyugalomban” (1952–56) az állami hatóságok a korlátozás és ellenőrzés módszereit kezdték begyakorolni.

Sztálin halála után a lassú felülvizsgálatok, majd a lágerekből való szabadulás kezdődtek el. Ez is egyenként történt (itt is utolsónak maradt *Bujaló Bernát*). A szabadulás nem jelentett rehabilitációt. (Csak *Tőkés György* esetében olvasunk rehabilitációról 1956-ban.) Voltak olyanok, akik nem tértek vissza Kárpátjára (*Murányi, Chira*).

¹⁷ Uo. 166.

¹⁸ Uo. 189–193.

A korlátozások típusai: személyek, épületek, tevékenységek

Az egyházi élet korlátozása már a háború alatt megkezdődött, amikor 1945-ben meghatározták a bejegyezhető vallási közösségek listáját. Ezután kérni kellett a bejegyzést, de nem mindenkinek a kérését fogadták el (például görög katolikusok).

Még a békekötés előtt kiterjesztették az ateista szovjet oktatási előírást, vagyis nem engedtek egyházi iskolákat nyitni. 1945-ben már hitoktatásra sem mehettek be az iskolákba az egyházak képviselői. A vallásos egyesületeket nem engedték működni, később még a rózsafüzér-imádságot sem a templomban. Fokozatosan szorították be a templomokba és a temetőkbe a vallásos megnyilvánulásokat. A körmeneteket, a harangozást megtiltották.

Amikor a Szovjetunió bekebelezte Kárpátalját, a szovjet törvényeket ide is kiterjesztették, vagyis a föld állami tulajdon lett, az egyháznak nem lehetett sem ingatlanja, sem ingósága. Csak a templomokat kérhették bérbe, más épületet nem. Ahol a bérbevétel (regisztrálás) nem történt meg, ott bezárták (Ördarma). Leltárt az állami megbízott készített.

Az iskolák után a többi egyházi épületet is elfoglalták, a városok, községek tanácsai kiutalták másoknak. A szerzeteseket (bazilitákat) összegyűjtötték, az apácákat kilakoltatták. Miután 1949-ben a görög katolikus plébánosokat + is az egyházközség, felszólították a plébánost, hogy hagyja el az épületet. (Ungváron a zeneiskola igazgatójának kinevezett katonatiszt közölte a plébánossal, hogy a plébánia épülete lesz a zeneiskola, és egy héten belül adja át.)

Az egyházaknak nem lehetett irattára, csak olyan feljegyzést készíthettek, amelyet az állam előírt és ellenőrzött (például pénztárkönyv). A pénzt az állami előírások szerint kellett kezelni, ugyanakkor különböző adókkal terhelték az egyháziakat. Ezt az itteni papok „fényűzési adónak” nevezték, mondván, hogy a vallás fényűzés. (Ezt már a görög katolikusok elleni eljárási tervben megfogalmazták 1945-ben.)

Az ellenőrzés kiépítése: személyek, pénz, iratok

Az itt élő és működő személyeket ellenőrzés alatt tartották. Megadott kérdések alapján be kellett nyújtani orosz vagy ukrán nyelven az életrajzi adataikat (káderlap). Romzsa Tódort így „káderezte” első találkozásukkor az állami megbízott.¹⁹

Nemcsak Pásztor Ferencnek, hanem a többi papnak, sőt az egyházközségek vezetőinek, az úgynevezett „húszas tanácsnak” is be kellett szolgáltatniuk adataikat.²⁰ Később a járási hivatalnok tájékoztatta a területi központot (a területi állami egyházügyi hivatalt) a pap adatairól.

¹⁹ Uo. 136.

Az ellenőrzést szolgálta az is, hogy pecsétet nem használhattak, csak a területre kinevezett „adminisztrátornak” adtak egy bélyegzőt.

A templomoknál zajló eseményeket sokféleképpen ellenőrizték: minden pénzmozgásról a pénztárkönyv bemutatásával kellett tájékoztatni félévenként a helyi állami hatóságot. A leltárakat államilag ellenőrizték.

A szentségek kiszolgáltatásával kapcsolatban előírt formában kellett feljegyzést készíteni (nem az egyházban szokásos módon), feltüntetve az ilyen alkalommal befizetett összeget, amelyet időnként be kellett mutatni. Ebből lehetett megállapítani azt is, hogy a templom „húszas tanácsa” tudja-e fizetni a templom bérleti díját, valamint a papot. Ezt az „anyakönyvet” nem is a pap vezette, hanem általában a pénztáros vagy a sekrestyés.

A papi tevékenységet helyileg is korlátozták: már a görögökkel kapcsolatos intézkedés is tiltotta a más rítusú szolgálatot. A papok szolgálata meghatározott templomokra szólt. Ha valakit helyettesíteni kellett betegség vagy szabadság miatt, külön engedély kellett hozzá. Több ilyen megbízás maradt fenn.

Nem engedélyezték a szegények támogatását, például a Szent Antal-perselyből.²¹

Az egyházmegyében volt alap a beteg és nyugdíjas papok számára. Az itt maradt csaknem félszáz pap helyileg próbálta ezt fenntartani, amolyan „magánynyugdíjat” biztosítani. Ezt egy pap adminisztrálta, de – Csáti József elmondása szerint – amikor felfedezték, a nagyobb bajok elkerülése végett az összegyűjtött pénzt valamilyen állami jótékonyági alapba (talán békealapba) adták be.

A helyi (községi-városi) hatóságon kívül járasonként a második helyettes ellenőrizte az egyházak tevékenységét, a területen pedig egy külön hivatalt létesítettek e feladatra. Bármilyen „törvénytörést” a működési engedély

²⁰ 1957. aug. 17-én kelt körlevél 4. pontja: „Az elhalálozás vagy lemondás miatt hiányos ún. 20-as tanács (Dvacetki), akik az egyházközség és a templom regisztrálása idején az állammal kötött szerződést, dohovort aláírták, kiegészítendő. Legalább 21 tagja legyen. A hiányzókat helyébe jelentkező és elfogadott új tagok egy saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, zajavlenyíét küldenek, melyben a szerződésben vállalt kötelezettséget vállalják. Ha az egyháztanács és az ellenőrző bizottság is hiányos a fenti okok miatt, újak választandók helyükre a 20-as tanácsból. Az elvállalt tisztségre nézve azonban nem kell nekik külön nyilatkozatot, zajavlenyíét küldeni. Az így kiegészített »20-as tanács«-ról, egyháztanácsról és ellenőrző bizottságról 2-2 példányban kimutatás (szvedenia) küldendő. A kimutatás fejlécei ezek: 1 No 2 teljes név 3 szül. év 4 lakhely 5 hol dolgozik 6 mivel foglalkozik 7 szudimoszty-előélete büntetlen. – Ha kétség merül fel, Ungvár esetenként szívesen válaszol.”

²¹ 6/1958. Tisztelendő Testvéreik! – Az érvényben lévő állami törvények szerint az egyháznak nincs joguk intézményesen támogatni és pénzbelileg segíteni a rászoruló híveket, erre valók az állam szociális intézményei. – A templomokban elhelyezett ilyen rendeltetésű perselyek (Szt. Antal) jövedelmét a templom dologi és személyi kiadásainak fedezésére lehet használni. A hívek adják a szegényeknek szánt alamizsnát személyesen szegényeiknek. A plébános adakozó és leleményes szíve megtalálja saját jövedelmének feleslege szegények kehehez való juttatásának módját. – Ez azonban nem lehet intézményes eljárás /havi osztogatás/ mert törvénybe ütközik. – Ungvár, 1958. augusztus 28. Dr. Mészáros adminisztrátor.”

időleges megvonásával büntettek, így a papság és a hívek is kiszolgáltatott helyzetben voltak.

Nyilvánvaló, hogy a görög katolikus papok még szigorúbb megfigyelés alatt éltek. 1962-ben újabb „törvényi” intézkedés vagy rendelkezés történt. Erre utal egyrészt Mészáros János szeptember 24-én kelt levele. Ebből úgy tűnik, nem írott törvényt kapott kézhez, hanem szóban mondták el neki Kijevben. Mészáros a levélben leírja, hogy a papnak szerződést kell kötnie a „húszas tanácsal” a fizetésről.²² Mészáros János egy két hónappal későbbi levélben közli, hogy egészségi okok miatt lemond a plébániáról és az adminisztrációs feladatokról: „Mindkét munkahelyen utódom dr. Závodnyik T.”

Az említett „törvényre” utal másfelől az egyházközségi alapszabály elkészítése is Beregszászon, amelynek záradéka így szól: „Jelen ügyviteli szabályzat 1963. évi január hó 1-én lép életbe, tehát azon a napon, amikor az állam az egyházat az alkotmány 126. cikkely alapján különválasztotta.”

Húsz éven át a lassú kihalás ideje tartott. Romzsza Tódor szentelt itt utoljára római katolikus papot, 1947-ben, Hudra Lajos személyében. A katolikusok számára a Szovjetunióban két papnevelő intézet működött, szigorú ellenőrzés alatt: Kaunasban Litvánia részére, és Rigában a Szovjetunió többi területe számára. A beszervezéssel együtt járó megfélemlítés a papságot és az esetleg hivatást érző fiatalit is visszatartotta. Az egyre sürgetőbb öregedés és halálozás egy özvegyember papszentelését hozta magával, aki még a háború alatt végzett teológiát. Závodnyik Tibor levélben közölte a papsággal, hogy 1978. október 29-én Kaunasban Tóth Józsefet áldozópappá szentelték. Titkos szentelések e terület részére nem történtek.

Hajnalodik (1988)

1986 decemberében Münchenben ukrán görög katolikus papok szokás szerint évi lelkigyakorlaton vettek részt. Megkérdeztem, mikor mennek haza Ukrajnába. Lemondóan azt válaszolták, hogy ők már soha.

A következő években mégis enyhülés indult el. A Kijevi Rusz megkezdésének ezredik évfordulóján Moszkvában, Leningrádban és Kijev-

²² 12/1962. Főtisztelendő Plébános Úr! Beregszász. – Az ukrán minisztertanács mellett működő köztársasági vallásügyi meghatalmazottal Kijevben történt találkozásom eredményeképpen közölnöm kell egy általános érvényű vallásügyi intézkedést. (Ez minden vallásra és elismert felekezetre érvényes. A világi hatóságok a maguk részéről is utasítani fogják saját szerveiket.) Nevezetesen minden beiktatott (regisztrált) lelképásztornak szerződnie kell a hitközség egyháztanácsával készpénz fizetéséről. Az egyes esetenkénti készpénzszolgáltatások nyugta ellenében az egyházközség pénztárába folynak be: temetés, keresztelezés, esketés stb.-ért. A pap ugyanezen pénztárból havi készpénzfizetést élvez. – Mellékelek egy szerződés mintát. Egy a hitközség tanácsának, egy a papnak a birtokában marad. A szerződés pénzbeli összegét megállapodás szerint írják bele a szerződésbe. (A mintában szereplő „75” rub. csak gépelési hiba.) – Az év végi adóbevallásnál az ill. pénzügyi szerveknek mutassák be a szerződéseket. – Dec. 15-ig beküldendő a szokásos év végi jelentés is (15/1961) – Ungvár, 1962. IX. 24. Dr. Mészáros János

ben nagy ünnepeket rendeztek. A latin egyház küldöttségében püspökök és bíborosok is részt vettek. Csáti József munkácsi plébános, a kárpátaljai római katolikus egyház vezetője Kijevben találkozott Paskai László bíborossal, és kérte a segítségét, valamint meghívta Kárpátaljára. A látogatásra végül 1989 májusában került sor (ugyanezen év júliusában *Szűrés Mátyás*, a magyar parlament elnöke is látogatást tett Kárpátalján). 1988 Szent Márton napján, a munkácsi búcsún, karácsonykor és 1989 húsvétján magyarországi papok segítettek a templomokban.

Ez időtől kezdve számítjuk az enyhülést vagy „hajnalodást”. Magyarországról (majd máshonnan is) jöhettek papok. A változások egymást követték: bezárt templomokat visszaadtak, az anyakönyveket, a pénztárkönyvet nem kellett ellenőrzésre bevinni a községházára. 1990-ben pápai legátus jött a Szovjetunióba. 1991-ben törvényt fogadtak el a vallással kapcsolatban. A politikai elitétkeket rehabilitálták (1956-ban, 1988 és 1992 között)

Az új élet sokak imájából és szenvedéséből sarjadt.

IRODALOM

Bálint–Horváth, 2005. – Bálint József – Horváth Dénes: Szerednyei János tarcali káplán hőies életáldozata. KALOT Kiadó, Budapest, 2005.

Bohán, 2007. – Bohán Béla SJ: Adalékok a szatmári egyházmegye 20. századi történetéhez. (Ahogy írásokból és saját tapasztalatomból láttam.) In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 2007/3–4., 113–174.

Bohán, 2008. – Bohán Béla SJ: Emlékezés Pásztor Ferenc beregszászi plébános, püspöki helynökre. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 2008/1–2., 87–99.

Botlik, 1997. – Botlik József: Hármassal kereszt alatt: görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig, 1646–1997. Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, Budapest, 1997.

Botlik–Dupka, 1991. – Botlik József – Dupka György: Ez hát a hon...: tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991, Mandátum – Universum, Budapest–Szeged, 1991.

Dupka, 1993. – Dupka György: „Sötét napok jöttek...” Konceptiók perek magyar elítélteiről. A sztálinizmus magyar áldozatainak emlékkönyve 1944–1957. Közread. Dupka György. Budapest – Ungvár, 1993. (Kárpátaljai magyar könyvek 10.)

Gulácsi, 1990. – Gulácsi Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház külön története. Munkács, 1990. A Kárpátaljai református templomok kiadványban 11–13.

Melega, 2008. – Melega Gabriella Anna OP: A római katolikus egyház ellehetetlenítésének kísérlete és papjainak elítélése Kárpátalján. Budapest, 2008. (Szakdolgozat)

Puskás, 2005. – Puskás László: Boldog Romzsa Tódor élete és vértanú halála. A 2001-ben kiadott életrajz bővített változata. Kiadta: Barnaföldi Gábor Archívum, 2005.

A lengyel katolikus egyház a kommunizmus alatt – magyar szemmel

PUCIŁOWSKI JÓZSEF OP

Az összehasonlítás fontos, hogy megértsük a különbséget a két egyház helyzete között. Ha összehasonlítjuk az 1945-beli, tehát mindjárt a II. világháború befejezése utáni magyar és lengyel egyházat, a sok tényező közül háromra kell rámutatnunk:

– Lengyelország a „győztes” országok közé tartozott. Hat éven keresztül mind az ország belterületén, mind keleten és nyugaton, délen és északon harcolt a németekkel.

– A háború után a társadalom több mint 95 százaléka katolikusnak vallotta magát (1939-ben körülbelül 70 százalék).¹

– Az egyház „kellett”, sőt nélkülözhetetlenné vált az északi és nyugati, tehát a volt német területek (melyeket a jaltai és potsdami egyezmény alapján Lengyelországnak adtak át) „lengyelesítésének kényszere miatt, ahol az emberek például nem akartak letelepedni, amíg nem lett papjuk, illetve plébánosuk.”²

Az egyházüldözés párhuzamos a Vörös Hadsereg bevonulásával és a lengyel kommunisták befészkelésével, ami már 1945-ben elkezdődött. Csak ezt nem vette tudomásul az átlagos állampolgár: elkezdte működését – szó szerint szovjet utasításra – a Lublini Katolikus Egyetem, és Krakkóban még a háború befejezése előtt elindult a *Tygodnik Powszechny* című katolikus hetilap. Az államfő, *Bolesław Bierut* (NKVD ezredes – de ezt persze senki sem tudta) rendszeresen járt misére.³ A papok száma a szerzetesekkel együtt kilencezer volt. 1945 és 1947 között körülbelül negyvenet gyilkolt meg közülük a karhatalom, azzal az ürüggyel, hogy a kommunista partizánmozgalom lelkipásztorai voltak. Hétszázan hosszabb-rövidebb letartóztatást szenvedtek el vagy börtönbe kerültek.

A „hivatalos”, „legális” egyházüldözés 1948 decemberétől kezdődött, amikor létrejött a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP), a kommunisták és a „szocialisták” egyesítése után. Ez az üldözés vált nyilvánvalóvá, amikor az

¹ Kłoczowski–Müllerowa–Skarbek, 1986, 53 skk.

² Fijałkowska, 1999, 25.; Zieliński, 2003, 35 skk.

³ Dudek–Gryz, 2006, 9 skk.; Albert, 1994, 559 skk.; Lipiński, 2001, 117.

államhatalom rendszeresen megszegte az 1950 áprilisában kötött egyezményt.⁴

A kézzelfogható egyházüldözéssel az 1950-ben létrehozott egyházügyi hivatal és a belügyminisztérium változó néven működő főosztályai foglalkoztak. A belügyi szervek kezdték kiépíteni a besúgók hálózatát, amely leginkább az egyházmegyei püspöki hivatalokat, szemináriumokat és a szerzetesrendek vezetőségét érintette, illetve ezek bizonyultak a legalkalmasabbnak az együttműködésre.

1953 februárjában az államtanács dekrétumot adott ki, amely szerint minden pap – püspöktől a plébánosokon keresztül egészen a szemináriumi rektorokig stb. – kinevezését egyeztetni kell az állammal. Ez az egyház szerkezetébe való brutális beavatkozást jelentette. Mindezt az egyházügyi hivatal ellenőrizte.⁵

Abban az időben a papok száma majdnem 9300, volt és ebből például 1950-ben börtönben sánylódtól körülbelül ötszáz, majd 1953-ban már kilencszáz.⁶ A bíróságon kihirdetett halálos ítéleteket nem hajtották végre: az elítéltek közül jó néhányan már előbb meghaltak a börtönben, a többiek pedig 1956-ban kiszabadultak.⁷

Lengyelországban az egyház működésének korlátozása mindenekelőtt azon múlt, hogy a papság ki lett szorítva a társadalmi életből. Tudni kell, hogy Lengyelország százhuszonhárom évig tartó feldaraboltsága idején (1795–1918), kivált a 19. század második felétől a sok népművelődési intézmény (a német uralom alatt leginkább, de az orosz uralom alatt is), illetve a hazafiság ápolása (Galíciában) a papságtól függött. Most ezt átvette az állam. Az már más kérdés, hogy hogyan.

Az ötvenes évek elején itt-ott még működtek kis szemináriumok. Az 1950–51-es tanévben tanítottak még hittant az iskolákban, a tanítást imával kezdték a falon függő feszület, illetve az államfő, Bierut elvtárs kicsit lejjebb lévő képe előtt.

1954-ben szüntették meg a teológiát a krakkói Jagelló- és a varsói egyetemen. E két fakultásból Varsóban teológiai akadémiát szerveztek. De működött a Lublini Katolikus Egyetem, és egyetlen egyházmegyei szemináriumot sem zártak be.⁸

Közben a volt német területről minden szerzetest és szerzetesnőt kitelepítettek. A nővérek csak a püspöki, illetve adminisztrátori hivatalban vagy a konyhán dolgozhattak. A papok és a szerzetesek persze mindig használhatták nyilvánosan az egyházi viseletet.⁹

⁴Raina, 1994, 232–235.

⁵Uo. 392.

⁶Fijałkowska, 1999, 122 skk.

⁷Például Czuchnowski, 2003, 212.

⁸Lásd XX. lat Akademii, 1976.

⁹Żaryn, 2003, 125.

A százhuszonhárom évig tartó feldarabolás idején tehát az egyház a nép mellé állt, és a nemzeti eszme fejlődésének alapvető tényezője volt. Az egyház nem alkudott meg sem a berlini, sem a szentpétervári uralkodóházzal és hatalommal. Kissé ugyan alkudozni kezdett a Habsburgokkal, de azt is csak a januári felkelés után (1863–64). Ez a lépés nem befolyásolta a második köztársaság egyházának jellegét, és az egyház politikájára mind 1939 és 1945 között, mind később kihatott. Ezenkívül a világháború háború idején minden ötödik pap meghalt, elsősorban náci haláltáborokban, tehát a fasiszták iránti rokonszenvvel egyetlen papot sem lehetett megvédeni. (Ezt az ötvenes évek elején ugyan megpróbálták *Ciesław Kaczmarek* kielcei megyéspüspökkel szemben, de nem jártak sikerrel.)

1945-ben (tulajdonképpen 1972-ig) Lengyelországban tizenhét püspökség, illetve érsekség létezett. A püspökök száma ekkoriban nagyjából harmincra tehető, közülük némelyeket még az I. világháború előtt szenteltek fel. Mind *August Hlond* (+1948) bíboros-prímás, mind az őt követő *Stefan Wyszyński* idején – akik a lengyel püspöki konferencia elnökei is voltak – látható különbség nem volt a püspökök között.¹⁰

Miután 1953-ban Wyszyński prímást néhány püspökkel együtt internálták (akik közül csak Kaczmarek ült börtönben), és kitiltották őket egyházmegyéjükből, érezhetővé vált bizonyos megalkuvás a püspökök között. De ez csak 1956 tavaszáig tartott, tehát a poznańi felkelésig (1956. június).¹¹

Volt egy igazi lojális főpap, *Michał Klepacz* łódzi megyéspüspök, a volt vilnusi egyetem egyházjogprofesszora (ott élte meg a bolsevikok kegyetlenségét), akit Wyszyński internálása után a püspöki kar elnökévé választottak. Azonban őt sem lehet árulással vádolni. Wyszyński bíboros-prímás és *XII. Piusz* pápa egyaránt megbocsátott neki.¹²

Az igazsághoz tartozik az is, hogy soha egyetlen lengyel püspök sem volt tagja a békepapi mozgalomnak.

Edward Gierek első titkárságától kezdve (az 1970. decemberi vérfürdő után, amikor a tengerparti városokban lövtek a munkásokra) „puhább”, de veszélyesebb korszak kezdődött az egyház életében. A nyílt politika valóban „puha” lett: a nyugati határ elismerése (még *Gomułka* idejében) új kapcsolatot eredményezett a németekkel. Gierek nyugaton óriási kölcsönt vett fel, egészen 1976-ig megjavult az életszínvonal, elcsábították az embereket egy kis Polski Fiattal (ahogy Hitlerék annak idején a németeket Volkswagen-nel), megnyílt a keletnémet határ, Gierek jól beszélt franciául, viszont egy szót sem tudott oroszul. Mindez és még sok minden más pozitívan hatott az emberekre. Kezdték megszokni a kommunizmust, illetve beletörődtek.

De 1976-ban a rózsaszín kommunizmus véressé vált. Radomban és má-

¹⁰Spółeczeństwo-Państwo-Kościół, 2000.

¹¹Wyszyński, 1982; Micewski, 1982; Czackowska, 2009.

¹²Kumor, 1995, 482.

sutt a karhatalom csúnyán elbánt a munkásokkal (halálra verés, bebörtönzés).¹³

A zömében baloldali értelmiségiek ellenzéki mozgalmat indítottak, szamizdatok jelentek meg.¹⁴ A *Tygodnik Powszechny* című katolikus hetilap elég nyíltan a mozgalom mellé állt, mert érezte maga mellett a krakkói érsek, *Karol Wojtyła* bíboros támogatását, aki 1978 őszén pápa lett. II. János Pál felébresztette a lengyeleket, s minden zárandokútja ennek következő fázisává vált. Érdekes, hogy sok közismert kommunista is szimpatizált a pápával csak azért, hogy borsot törjön a szovjetek orra alá.

1984 októberében gyilkolták meg az 1947-ben született varsói papot, *Jerzy Popiełuszkót*. Nem politizált, csak igazat mondott, és az emberek között volt: tudósok, egyetemisták, színészek vették körül. Sokat utazott, rengeteg beszédet mondott, de soha nem uszított: egyszerűen kimondta, amit gondolt. Idén avatták boldoggá Varsóban. Ma könyvek jelennek meg róla. *Popiełuszko* leplezte le a Gierek-rezsim hazugságait.¹⁵ Hasonlóan több más paphoz áldozata lett a belügyminisztérium hírhedt IV. osztályától függő független D osztálynak (a dezinformáció, azaz félrevezetés osztályának).¹⁶ *Popiełuszko* a Gierek-rezsim legveszélyesebb ellensége volt, ezért el kellett némitani. Érezte azt is, hogy tüske a megegyezésre kész egyház nagy részének szemében: nem kapta meg a kellő védelmet a püspöki kar, személy szerint *Józef Glemp* bíboros-prímás részéről, aki ezt nyilvánosan beismerte abban a filmben, amelyben önmagát játssza.

A pártállam Vatikánnal való viszonyával kapcsolatban három periódusról beszélhetünk:

– Az első rövid volt: a háború után, 1945-ben a varsói (tehát nem az emigráns) kormány egyoldalúan megszakította a kapcsolatot a Szentszékkal (a konkordátum 1925-ben jött létre). Közben nem hivatalos úton a kormány lépéseket tett, hogy a Szentszék ismerje el a volt német területeken működő adminisztrátorokat mint püspököket.

– A II. Vatikáni Zsinat idején az állam mindent megtett, hogy a püspöki kar tagjait konzervatívoknak és reakciósnak mutassa be a világ színe előtt – leginkább Wyszyński bíboros-prímást. Kihasznlta a társadalom ekkleziológiaiailag fejletlen mivoltát, és sikerült elég tartósan összeharagítania a bíborost az értelmiségiekkel, akik a *Tygodnik Powszechny*, illetve a krakkói *Znak* és a varsói *Więź* című havilap, valamint az öt katolikus értelmiségi klub (Krakkó, Varsó, Wrocław, Poznań, Toruń) szimpatizánsai, illetve tagjai voltak.

– Félő, hogy VI. Pál pápa idején kialakult a Vatikánban egy elgondolás

¹³ Albert, 1994, 620.

¹⁴ Lipski, 1983; Dudek–Gryz, 2006.

¹⁵ Például Ruane, 2008; Czaczowska–Wiścicki, 2004.

¹⁶ Például Dominiczak, 2000; Tomasik, 2007.

arról, hogy Wyszyński bíborost valamely kongregáció élére ki kellene hívni Rómába (*Franjo Kuharic* horvát bíboros példájára), és így semlegessé tenni az Ostpolitik nevében a lengyel egyházat, illetve elérni, hogy hódoljon be az államnak.

II. János Pált a lengyel kommunista állam már nem tudta becsapni. Profán, csúnya kérdés: II. János Pál nem csapta be a kommunistákat...? De igen.¹⁷

Felmerül a nehéz kérdés: milyen hatással volt az egyházüldözés a lengyel egyházra? Egy falusi plébános szemszögéből nézve a kommunizmus első-sorban (vagy csak) laicizálódást vagy inkább istentelenséget jelentett. A nagyvárosi lelképásztor biztosan meglátta az értelmiségiek kevésbé érzelmi alapú hozzájárulását a hit világához: egy tudatosabb hitet. A munkásság is észrevette, hogy (figyelembe véve a család falusias gyökerét) érdemes templomba járni. Nehéz tárgyilagosan felelni a kérdésre. Az biztos, hogy 1978 előtt másképp, katasztrofálisan néztek ki a dolgok, s II. János Pál pontifikátusának huszonhét éve sok mindent rendezett.

A kommunizmus hatását inkább történelmi szempontból kell károsnak ítélni. De ma a társadalmon mintha nem is látszana a kommunista múlt. Inkább az látható, hogy az egyház kevésbé tudja felfogni a jelent, vagyis a demokráciát, amellyel nem tud mit kezdeni.

Ma még a feltárás komoly probléma, habár a besúgók 10–15 százalék között ingadoztak.¹⁸ De nem is a létszám a legfontosabb, hanem a minőség. Az egyszerű papok (Lengyelországban majdnem huszonötezen vagyunk) hűen szolgálták Istent és a népet. A besúgók elsősorban az értelmiségi pap-ság, a professzorok köréből származtak, illetve a püspöki irodákból. A probléma nehézsége abból fakad, hogy amikor az IPN¹⁹ (ahol jóhiszemű katolikus tudósokból álló gárda dolgozik) fel akarta és akarja tární a múltat, és mivel pap professzor is dolgozik az intézetben, az egyháziak felelős többsége ezt ellenzi. Úgy tesznek, mintha a titkosszolgálat emberei a Szentlélek sugallata alapján tudtak volna mindent az egyházzól.

Rendünkben, ahol szintén 10–15 százalék volt a besúgók aránya, sőt némelykor még annyi sem, senki nem ismerte el a múltját. Szomorú, hogy mi, akik annyit tudunk prédikálni a megtérésről, nem adunk jó példát, bizonyítékot arról, hogyan is kell ezt megtenni. Mindenesetre a múltfeltárás problémája a lengyel egyház jövője szempontjából időzített bombát jelent.

¹⁷ Lasota, 2006.

¹⁸ Dudek, 2000.

¹⁹ IPN – Instytut Pamięci Narodowej (Nemzeti Emlékezet Intézete).

IRODALOM

- Albert, 1994. – Albert, A. (w. Roszkowski): *Najnowsza historia Polski 1914–1993*. London, 1994.
- Czaczkowska, 2009. – Czaczkowska, E. K.: *Kardynał Wyszyński*. Warszawa, 2009.
- Czaczkowska–Wiścicki, 2004. – Czaczkowska, E. K. – Wiścicki, T.: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko...* Warszawa, 2004.
- Czuchnowski, 2003. – Czuchnowski, W.: *Blizna, Proces Kurii krakowskiej 1953*. Kraków, 2003.
- Dominiczak, 2000. – Dominiczak, H.: *Organy Bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*. W świetle dokumentów MSW, Warszawa, 2000.
- Dudek, 2000. – Dudek, A.: *Ślady PRLu. Ludzie, wydarzenia, mechanizmy* Kraków, 2000.
- Dudek–Gryz, 2006. – Dudek, A. – Gryz, R.: *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków, 2006.
- Fijałkowska, 1999. – Fijałkowska, B.: *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*. t. I. 1944–1955, Olsztyn, 1999.
- Kłoczowski–Müllerowa–Skarbek, 1986. – Kłoczowski, J. – Müllerowa, L. – Skarbek, J.: *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*. Kraków, 1986.
- Kumor, 1995. – Kumor, B.: *Historia Kościoła*. Cz. 8. *Czasy współczesne 1914–1992*. Lublin, 1995.
- Lasota, 2006. – Lasota, M.: *Donos na Wojtyłę, Karol Wojtyła w teczkach bezpieki...* Kraków, 2006.
- Lipiński, 2001. – Lipiński, P.: *Bolesław Niejasny: Opowieść o Bolesławie Bierucie Forreście Gumpie polskiego komunizmu*. Warszawa, 2001.
- Lipski, 1983. – Lipski, J. J.: *Komitet Obrony Robotników, KOR*. Londyn, 1983.
- Micewski, 1982. – Micewski, A.: *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*. Paris, 1982.
- Tomasik, 2007. – *Plan pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*. Wstęp P. Tomasik. Warszawa, 2007.
- Raina, 1994. – Raina, P.: *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989* t. I. Lata 1945–59. Poznań, 1994.
- Ruane, 2008. – Ruane, K.: *Racja stanu: Zabić księdza*. Kraków, 2008.
- Spółeczeństwo–Państwo–Kościół, 2000. – *Spółeczeństwo–Państwo–Kościół (1945–2000)*. *Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej*. Szczecin, 15–16 VI. 2000. r., pod red. A. Kaweckiego i in. Szczecin, 2000.
- Wyszyński, 1982. – Wyszyński, S.: *Zapiski więzienne*. Paris, 1982.
- XX. lat Akademii, 1976. – *XX. lat Akademii Teologii Katolickiej...* Warszawa, 1976.
- Zieliński, 2003. – Zieliński, Z.: *Kościół w Polsce 1944–2002*. Radom, 2003.
- Żaryn, 2003. – Żaryn, J.: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Warszawa, 2003.

Hallgató egyház

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

Mielőtt rátérnék a hallgató egyház típusainak elemzésére, szükségesnek látom, hogy az egyházi múlttal kapcsolatos vizsgálódások módszertanáról mondjak néhány olyan szempontot, amelyek az elmúlt húsz év alatt szűrődtek le bennem, s ennek során e témáról a magam gondolkodása is némiképpen átalakult.¹

„Alkotó értelmiség”

Alapvető ismeretelméleti tétel, hogy érzékelésünk alkotó természetű. Az ember lát, s ahogyan lát, olyanná válik világa. Ez az alkotó látás nem csupán azt jelenti, hogy valamilyen észleletünket előítéleteink, kedvünk, élettörténetünk alapján többé-kevésbé a magunk képére és hasonlatosságára alakítjuk. Azt is jelenti, hogy mi magunk választjuk meg rejtőzve izgató világunkból azt, ami számunkra fontos, és olyan kontúrokat adunk neki, amelyek a mi arcvonásainkra emlékeztetnek. Különösen az értelmiségi embernek, aki elsősorban nem is ismereteinek gazdagságával, hanem az ismeretszerzés tényére és sajátosságaira való reflektálásával tünteti ki magát, kétszeresen is tudnia kell látásának, gondolkodásának és beszédének alkotó jellegéről. Egyrészt az ismeret természetének tudása miatt, másrészt az ebből fakadó felelősség miatt. Számára minden alkotó megismerés etikai, erkölcsi természetű – akkor is, ha fizikusként az anyag részecskéinek energiáira bukkan, ha vegyészként az élet törekeny titkát kutatja, vagy ha társadalomkutatóként az együttélés és a kommunikáció vonulatait tárja fel.

„Egy csónakban”

Akik hasonló kérdésekkel foglalkoznak, egy közösségbe tartoznak, egy csónakban eveznek. Elsősorban azért, mert közös téma közös alkotói. Ez a fundamentális közösség akkor is létezik, ha egyébként az adott jelenségekkel

¹ Elhangzott rövidített formában a Tudomány Napja alkalmából a Szegedi Hittudományi Főiskolán 2008-ban szervezett konferencián. A teljes változat elhangzott a Wesley János Lelkészépző Főiskolán 2008. november 8-án. Köszönettel tartozom azoknak, akik a nyers változatot kiegészítő megjegyzéseikkel ellátták, különösen Fehérváry Anikónak, Kopniczky Zsoltnak, Lázár Kovács Ákosnak, Laurinyecz Mihálynak és Zatykó Lászlónak.

foglalkozók alapállása vagy aktuális véleménye akár jelentősen eltér egymástól. Ebben a közös szellemi térben, legyen az bármely nagy feszültséggel töltött, az értelmiségi annak is tudatában van, hogy nemcsak elmélkedő társaival fogja közösségbe az értelmiségi mivolt episztemológiai és etikai dimenziója, de a vizsgált tárggyal való alapvető rokonsága soha nem teheti teljességgel kívülállóvá. Ahogyan az emberről szóló filozófiai reflexió mindig szól magáról a filozófusról, a társadalomról szóló a társadalomkutatóról, úgy mutatja be a vallásról, egyházakról diskurálókat a vizsgált tárgy. Könnyű lenne az objektivitás biztonságát nyújtó távolságtartása révén megmenekülni a megérintődés sebző közelségétől, s az alkotó elmének akár meg is bocsátható, ha visszariad attól, amit felismer, ám a megismerésre való reflexió második lépésében már tudomásul kell vennie: hozzátartozik alkotásához, s a látás bátorsága után az összetartozás vállalásának még nagyobb bátorságot igénylő, súlyos feladata elé kerül.

Megközelítések

A múlt és az egyházak összefüggéseinek vizsgálatánál az egyházi felelősség oldaláról közelíteni természetes és jogos szempont, hiszen az egyházak öndefiníciójuk szerint a megváltás kiemelt hírnökei, az emberért porig hajolt Isten irgalmának közösségi tanúi. A kereszténység válasza a bűnre a megváltás és az ebből fakadó megbocsátás. A keresztény tanúságtétel hitelének és hatékonyságának kulcsa a megváltásba vetett hit tanúsítása, amely más-keppen nem is történhet, mint a saját bűnök feltárásával és az isteni irgalom erejéből véghezvitt folyamatos megtéréssel és állandó reformmal.

Az alkotó értelmiségi közösségről, az intellektuális és erkölcsi felelősségről mondtak értelmében az egyházi magatartás, még inkább az egyházi bűnök vizsgálóinak le kell számolniuk objektivitásukkal. Miközben a tudományosság egzakt igényeinek törekednek megfelelni, saját érintettségük hermeneutikai következményeiről is számot kell adniuk. Az egyházi múlt kritikus feltárásának igénye, ennek az igénynek az artikulálása, részleges kielégítése és az ezzel kapcsolatos elégedetlenség kifejezése megalkotott diskurzus, amely közös térbe fogja az összes szereplőt: az egykori ügynököket mai elemzőjével, a naivat a felvilágosulttal, a megrendültet a kárörvendővel. A kritikus elemzőtől önkritikát vár a megjelölt téma, ugyanúgy, mint a megkritizálttól az elemzések eredménye.

Az egyházban a történelmi bűnök tematikája elsősorban a hit terében értelmezendő, s csak másodsorban, ennek kifejezéseként a társadalmi nyilvánosság agoráin. A kritikus elemzőnek ismernie kell és el kell fogadnia a hit e viszonylag rejtett terét, amelyet az egyházi hagyomány önreflexiója teremtet. Ugyanakkor az egyház tagjai és hivatalviselői számára a hit tere nem védvár, amely menedéket adna a kritika nyilaitól, és nem felmentés a tár-

sadalmi tanúságtétel kötelezettsége alól, hanem éppen hogy megalapozza és inspirálja az irgalom Istenébe vetett hit megvallását.

Három némaság

Az egyházak sokak véleménye szerint tartoznak még megszólalni múltjuk bűneiről, bár nem állítható róluk, hogy teljes némaságba burkolóztak volna idáig. Mégis érdemes talán az egyházak hallgatását finom vonásokkal és pasztellárnyalatokkal megfesteni. Háromféle némaságot látni, melyek egyszerre vannak jelen, s melyek a távolról közelítőnek akár egyformának is tűnhetnek.

Az első az *elnémított egyházé*, amely köztudottan az ötvenes évek elnémított társadalmának egyik vetülete. Az egyház még hiánytalanul őrizte hitvallását, teológiai és pasztorális fegyverzetét, ám a politikai intézkedések és eljárások totális igénnyel némították el. A második némaság a *hallgató egyházé*, amelynek már volna lehetősége megszólalni, de nem él ezzel, vagy azért, mert nem látja elérkezettnek az időt, vagy azért – talán ez az általánosabb –, mert nem találja a szavait, esetleg elfeledte őket. Végül a keresztény hagyomány ismer egyfajta egyházi titoktartást, az *arkánumpfegyelmet*, amelyre a legszentebb történet eltakaró ikonosztázok emlékeztetnek, s amelynek értelmében a meglett mondanivalót csak a beavatottakkal lehet közölni, s amely a nyilvánosság ricsájában üzenet azoknak, akik a lényeg-gekhez közelebb, a szentbe beljebb kívánnak lépni. Ezt a hallgató egyházat az *arkánum egyháza* kifejezéssel jelöljük.

Elnémított egyház: megszakított átmenet

A kommunista párt egy olyan társadalomban kaparintotta meg a hatalmat, amelyet a megkésett modernizáció jellemzett már egy évszázada, benne a katolikus kereszténység kétharmados többségével, az egyházi méltóságok felsőházi tagságával. Két gondolatkör fényre hozta az egyház társadalmi, politikai és kulturális jelenlétét. Egy tradicionálisnak mondható, amely a kereszténységben, annak erős politikai és kulturális dominanciájában látta a társadalom, végső soron az ember boldogulásának letéteményesét. S egy másik, amely a szekularizáció európai folyamatait látván új szavakat és új modelleket igényelt az egyháztól. A teológiában már a háború előtt kísérletek zajlottak a zárt neoskolasztikus és ultramontán gondolati rendszer megnyitására s a kritikus szociális érzékenység elméleti beépítésére. A hagyománycentrikus és a személycentrikus alapállás akadémikus vitáit azonban egyre inkább elnyomta a masírozó katonai egységek ütemes csizmadobogása, a feltépett ajtók csattanása és a nyilvános hangszórókból ordító primitív csasztuskák rémítő zaja.

Leegyszerűsítőnek tűnik a hatalomátvétel előtti pillanat magyar társa-

dalmára egységesként tekinteni, amint a „Köztes-Európa” más társadalmaira is. Kézenfekvőn adódik Ausztriára nézni, ahol egy semleges államban az ausztromarxizmus tíz esztendő után kifulladt, és adott ugyan lendületet a szociáldemokrata irányzatoknak, de nem tette lehetővé a társadalmi víziók heves vitáit, amelyek hatottak a politikai cselekvésre és modellalkotásra, és ami a legfontosabb: nem akasztották meg a szerves társadalomfejlődést. A totális diktatúra ezzel szemben az egész társadalmat torzítóvá tette. Ha bármely szeletére rákérdezzünk, egy torzó darabját vizsgáljuk, s tudnunk kell, hogy részeinek működésképtelensége elsősorban az egész tönkretételével magyarázandó.

Az elnémitás hatékony eszközei

Bőséges és egyre bővülő egyháztörténeti források állnak a múltat kutatók rendelkezésére, melyek hűségéről és árulásról szólnak, s melyeknek a korszakhoz illő árnyalt elemzése komoly szakmai kihívás. Egy dologban az igényes szakemberek egyetértenek: nem csupán kétféle embertípus és kétféle stratégia jellemezte az adott kor hívóinak viszonyát a vallásellenes hatalomhoz. Az életutak színesek, összetettek, s a hűség és hűtlenség határa olyan, mint az országok közötti zöldhatár: tele árnyakkal, tövises bozótokkal, s a lopakodó nem mindig tudja, milyen irányban halad. Nemcsak a keresztényeket és zsidókat, hanem az egész társadalmat sikerült néhány év leforgása alatt tapsviharokba, szovjet indulókba, zajos felvonulásokba némitani. Ismerjük az eszközöket, püspökök és szerzetesek deportálását, a koncepciós papi pereket, az egyetemi felvételből való kirekesztést, pedagógusok állásvesztését, szülők folyamatos zaklatását hittanbeíratások előtt, hosszú a sor. Mondhatjuk, hogy a Köztes-Európában a keletnémetek és a csehszlovákok rosszabbul jártak, a lengyelek és a horvátok jobban. De minden kutatási eredmény azt látszik bizonyítani, hogy sokban sikerrel járt a totális mobilizációs program. Egy egész kulturális régió társadalmi fejlődését sikerült legalább két nemzedékre megakasztania; sikerült kinevetni a nemes értékekbe vetett hitet, s a szolidaritást és felelősségvállalást az úgynevezett önépítés karrierlogikájára cserélni. Ez a legmeghatározóbb öröksége az „elmúlt negyven évnél”. Ez az öröksége a magyar társadalomnak, ezzel kell megbirkózni, ennek közegében lehet megfelelően feltenni a felelősség kérdését.

Személyes drámák és kifáradás

Az ijedtség éberré tesz, a félelem fásulttá. Ebben a hosszú korszakban – különösen az első szakaszában – a társadalom komoly része folyamatos félelemben élt, amely csak a nyolcvanas években vált egyre kevésbé indokoltá, de addigra rutinizálódott az óvatosság. A személyes élettörténeteket hallgatván kirajzolódik, hogyan tompultak el egyre jobban a belső disszonan-

ciák, s az önvád és önfelmentés feszültségét hogyan kezelték sokan az „ez van, ezt kell szeretni” lakonikus egykedvűségével. Miközben a társadalmi vonulatokat figyeljük, a személyes élettörténetek tanítanak meg igazán az óvatos nyilatkozatokra és az elhamarkodott ítéletek kerülésére. Egészségkutatók kimutatták, hogy létezik egy kelet-európai egészség-paradoxon, amelynek jellemzői közé éppen az imént említettek közül fakadó alacsony szintű ellenálló képességet sorolják, s a gazdagon dokumentált kutatási eredmények kimutatják, hogy sajnos csak ritkán igaz az ismert mondás: palma sub pondere crescit – teher alatt nő a pálma.

Ecclesia discens

A hallgató egyház (ecclesia discens) szembeállítása a tanító egyházzal (ecclesia docens) – a katolikus és az anglikán teológiában – eredetileg azon az egyházképen nyugodott, miszerint a püspökök az apostolok utódai, akiknek az a küldetésük, hogy menjenek szét az egész világra, és tanítsák az összes nemzetet. Az egyház ebben az értelemben tanító s egyben hallgató, tanuló egyház, mert hallgatja az evangéliumot. A hagyományos szembeállítás azonban új értelmet kapott a II. Vatikáni Zsinatot követő egyháztani szakirodalomban, amely az egész egyház közösségét tekintette tanítónak és tanulónak egyaránt, s nem a hierarchiát tanítónak és mindenki mást tanulónak. A kommunizmus korszakába érkező egyház teológiája erőteljesen püspök- és papcentrikus volt, s a hívek felelőssége hangsúlyárnyékban maradt. Az egyházüldözés idején a keleti blokk országokban általában egy sorsra jutott a pásztor és nyája, vagyis a keresztény közösségekben a gyakorlat mintegy megelőzte a zsinat jóváhagyó tanítását a közösségi egyházzal. A hagyományos felosztásnak lett, illetve lehetett fontos egyházvédő szerepe is, miszerint a pásztorok védtek-védhették a rájuk bízottakat. Úgy tudni, hogy egyedül az NDK katolikus püspöki kara szögezte le egyik határozatában, hogy az állami hatóságokkal csak a püspökök tárgyalhatnak, s ezzel az állam felé hallgatásra intette a papokat és a laikusokat, kizárólagosan magára vállalván az egyházpolitikai tárgyalásokat. A többi országban azonban nem került sor ilyen tartalmú rendelkezésekre, így az egyház tagjai magukra maradtak annak eldöntésével, hogy mikor és hogyan szólalnak meg, ha egyáltalán megszólalnak.

Mára ezekben az országokban furcsa módon az egész egyház ecclesia discensnek mutatkozik, minthogy a társadalmi diskurzusban sem a vezetők, sem a vezetettek nem vesznek részt olyan mértékben, hogy hangjukat ne lehetne hallatlanra venni. Igaz ugyan, hogy a legfrissebb kutatások szerint tizennégy volt szocialista ország megkérdezettjeinek a fele úgy vélekedett, hogy az egyházak éppen annyiszor emelik fel szavukat, amennyiszer szükséges, ám a válaszolók döntő többsége már az egyházüldözés korszakában nőtt fel, a kényszerből hallgató egyház számukra természetes valóság. Ha a

pártpolitikai vagy privát morális magatartásra vonatkozó nyilvános megszólalásaikat nem erősítene fel a kritikuskok bosszús zsibongása, úgy tűnne, mintha meg sem szólaltak volna az egyházak.

Az áldozat játszmája

Ki vitathatná, aki csak egy kicsit is belepillantott a II. világháborút követő évtizedek kelet-közép-európai vallás- és egyháztörténetébe, hogy a hívők közössége kiemelt célpontja volt az új hatalomnak? Részben azért is, mert képviselői ezekben az egyházakban látták az előző rendszer kulturális és politikai oszlopait. Minthogy egészen – az ismert kifejezéssel élve: totálisan – új épületet akartak emelni, a régit földig kellett rombolni. A társadalom egésze, de legalábbis nagy része vesztese volt ennek a folyamatnak, ugyanakkor talán nem túlzás azt állítani, hogy a legfőbb ellenségnek látott, és mint ilyen elbánt egyháznak a leginkább van történelmi joguk arra, hogy áldozatként értelmezzék magukat. Ez a legerőteljesebb és legáltalánosabb hivatkozási és helyzetértelmezési alap mind a mai napig e korszakkal kapcsolatban.

Ugyanakkor az áldozatszerepnek van egy önvédő és önfelmentő aspektusa is. Aki áldozat, az nem vétke. A magyarországi vallási közösségek közősek e szerep viselésében. Különböző hivatkozási alapokra támaszkodva veszik körül magukat az áldozatszerep védőbástyáival. A keresztény egyházakat a II. világháború utáni sorsuk menti fel a társadalmi felelősség alól, a zsidó hitközségeket pedig a háború előtti borzalom. Miközben bármely vallási közösség szellemiségének kiválóságai között nem nehéz találni olyan elméket, akik a legrettenetesebb sors terhe alatt görnyedve sem mondtak le erkölcsi integritásukról és kitették magukat a büntudat fájdalmának, mert ebben látták megőrizhetőnek az embervolt lényegi elemét, a vágóhídra terelt állaténál is szörnyűbb úton. A többség – a vezetők és vezetettek között egyaránt – mégis az áldozati státusz logikája mentén ért és érvel.

Disciplina arcani

A disciplina arcani a Nagy Konstantin előtti egyházüldözés korszakának szabálya, amely arról rendelkezett, hogy a hit mélyebb titkait a pogányok előtt nem szabad egyszerre felfedni, hanem fokozatosan kell őket bevezetni – ezt nevezték misztagógiának. Az 5–6. századra, amikor a kereszténység már beilleszkedett államvallássá lett a birodalomban, ez a szabály eredeti formájában értelmét veszítette, s átalakult a katekumenekkel és a pogányokkal való bánásmódban a fokozatosság irányelvévé.

A nyilvánosság modern kori paradigmatiszka változása olyan kommunikációs teret hozott létre, amelyben a disciplina arcani ismét megtelik értelmező jelentéssel. Amint a véres egyházüldözések idején értelme volt a titoktar-

tásnak, úgy a mai agyonbeszélt, harsogó nyilvánosság viszonyai közepette is komoly funkciója és üzenete lehet a tudatosan vállalt hallgatásnak. Találón fejezi ki *Bonhoeffer*: Az arkánuszszabály társadalmi kommunikáció nélkül gettó, a társadalmi nyilvánosság arkánuszfegyelmének pedig bulvár.

A múlttal való egyházi szembenézés tényei és folyamatai és ezek nyilvánosság előtti megjelenítése nem járnak ma együtt, aminek egyik oka éppen a bulvárkerülő fegyelmezetség lehet. Az egyházak folyamatosan törekszenek arra, hogy belső nyilvánosságot teremtsenek, s ott érleljék meg a külső nyilvánossághoz szóló mondanivalóikat. A sajtó szemfüles paparazzói, akik az eladható sztori oltárán szakmai öntudattal áldoznak fel személyeket, családokat, bármit, csak alátámasztják az egyházak aggodalmait.

Sokaknak sikerült övéik bensőséges körében számot vetni múltjukkal, és lezárni ezt a témát. A cseh püspöki kar körlevélben szólította fel a papokat, hogy saját püspökük előtt jelenjenek meg, adjanak számot az elmúlt korszakban játszott szerepükről, s egyezzenek meg. Ezekből a beszélgetésekből szinte semmi nem került nyilvánosságra, és a cseh katolikusok mondhatják, hogy túl vannak a múlttal való elszámolás nehéz korszakán. Magyar papi ügynökök közül is sokan törekedtek híveik, egyházmegyéjük, baráti körük előtt tisztázni múltjukat, de a nyilvánosság elől elzárkóztak. Lebuktatásuk érdekes volt, a kiengesztelődés nyilvánosságra hozását nem igényelték.

Az ige sorsa

A háromféle hallgatás leírásában az egyház és a társadalom közötti viszonyra figyeltünk. Azonban az egyháznak a rábízott ígéhez, a hitvalláshoz és annak folyamatosan megújuló megfogalmazásához való viszonyát is szükséges tárgyalni. Az egyháztörténet minden korszakára nézve megállapítható, hogy a pasztorális krízis mögött ott található a hit krízise. Kelet-Közép-Európában az elnémított egyház még őrizte a háború előtti korszak teológiáját, s alkalmazta a fennálló viszonyok értelmezésére. A totális diktatúra azonban a hit értelmezésének kereteit is radikálisan megváltoztatta, és sajátosan kontraszelektív felsőoktatási politikájával elérte, hogy a teológiai élet tudományossága felfüggesztődjék. Sem a teológia művelői, sem a teológiaművelés keretei nem voltak alkalmasak arra, hogy a kor igényeinek megfelelő módon segítsék a hitértelmezés munkáját. A hallgató egyház korszakában lassan elvesztette relevanciáját a korábbi teológiai rendszer, s a II. Vatikáni Zsinatot követő teológiai impulzusoktól elvágvá egy közepes szintű, vízióhiányos teológia vált általánossá. A néhol felbukkanó igényes és ihletett inspirációk szakmai vitájára sem volt lehetőség, bár az egyház bizonyos félhivatalos rétegeit ezek máig hatóan befolyásolták. Ez az a teológiai közeg, amelyben a mai egyházi vezetők, keresztény értelmiségiek nevelődtek. A rendszerváltást követően részben sok minden maradt a régiiben, részben tapasztalhatjuk a korábbi korszak teológiájának lassú kivérzését.

Ám a magas szintű, elsősorban a jó külföldi egyetemeken tanult teológia még beleütközik a korábbi korszak hitbizományainak gátjába, de még inkább belevész egyfajta antiintellektuális spiritualizmus kódébe.

Következtetések

A hallgatást, bármilyen legyen is, a misztikára való bátorság törheti meg. A hallgatás belülről oldódik, bármely külső körülmények között. Ma még a háromféle hallgatás fátylát – sietős türelmetlenséggel vagy irgalmas óvatossággal – félrehajtva a hit töredékeit őrző aggodalommal találkozunk. Elsősorban és végső soron ez az egyházi múlt diskurzusának valódi témája. Ennek tudomásulvétele vár a témában érintettekre és a szó legtágabb értelmében véve érdekeltekre, s ennek értelmezési erőterében vethetők fel adekvátan a múlt tényei és összefüggései.

IRODALOM

- Máté-Tóth, 1994 – Máté-Tóth András: Katolikus konfliktuskultúra. In: *Egyházforum* 1994/1., 30–44.
- Máté-Tóth, 2001 – Máté-Tóth András: *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás*. http://www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vtmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat (utolsó lekérdezés: 2009. augusztus 12.).
- Máté-Tóth–Juhant, 2001 – Máté-Tóth András – Juhant, Janez: *Widerstand und Konformismus*. In: *Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa: eine qualitative Studie*, Szerkesztette Máté-Tóth András és mások. Schwabenverlag, Ostfildern, 2001, 318–338.

Jogszolgáltatás és egyházüldözés

MIKÓ ZSUZSANNA

Az 1945 után az egyháziakkal szemben indult büntetőeljárások három fő korszakát különíthetjük el a jogszolgáltatás során alkalmazott módszerek szerint.

1. Az első csoportba az 1956 előtt indult eljárások tartoznak, amelynek jellegzetes példája a Pócspetri-ügy, amely egy meghatározott politikai cél, az iskolák államosításának végrehajtását szolgálta. Ezt a célt segítette a hatályos jog is, amely lehetővé tette a statáriális eljárás lefolytatását. A rögtönbíráskodás eljárási szabályai – az állam védelmét szolgáló gyorsaság érdekében – a terheltet megfosztották a rendes eljárásban őt megillető garanciáktól. Az eljárás leghosszabb időtartama (az ítélethozatalt is beleértve) háromszor húszonnegy óra lehetett. Az eljárás a szóbeliségre és a nyilvánosság kizárására épült, az ügyész a vádat a zárt tárgyaláson terjesztette elő szóban. A bíróság az ítélethozatalkor nem mérlegelhetette az esetleges enyhítő körülményeket. A bíróság határozata ellen perorvoslatnak nem volt helye. A határozatot hozó bíróság arról dönthetett, hogy az elítéltet kegyelemre ajánlja-e. Ha erre nem tartotta méltónak, azonnal intézkedett az ítélet végrehajtásáról. A kegyelmi kérvénynek a büntetés végrehajtására nem volt felfüggesztő hatálya, a büntetést az ítélet kihirdetésétől számított két órán belül végre kellett hajtani. A nyomozati eljárás során a rendőrök veréssel csikarták ki a vallomásokat például az 1948-as pócspetri ügyben is. Az ítélethozatalban a politikai vezetés fontos szerepet játszott, és a társadalom meggyőzőse érdekében uszító és gyűlölködő propagandakampányt indított. A tárgyalásvezető bíró a politikai megrendelésnek megfelelően a tárgyalást nyilvánvaló elfogultsággal és agresszivitással vezette. Alig hagyta szóhoz jutni a vádlottakat, a szavukba vágott, helyettük mondta el, miként követték el a cselekményt. A szakértői véleményeket az 1989-es perújrafelvételi tárgyaláson is bizonyítható módon meghamisították.

A perújrafelvételi tárgyalás azt is bizonyította, hogy a vádlottak bűnösségének megállapítására törvénysértő módon került sor. Az 1989-ben ítélező Fővárosi Bíróság az eljáró hivatalos személyek tevékenységét is minősítette. Kimondta, hogy az 1878. évi V. büntető törvénykönyv értelmében hivatali visszaélés vétségét valósította meg *Rákosi Mátyás* miniszterelnök-helyettes, *Rajk László* belügyminiszter, *Riesz István* igazságügy-miniszter és *Timár Ist-*

ván azzal, hogy tudatosan és előre kitervelten ártatlan emberek ellen indítottak büntetőeljárást azzal a céllal, hogy a hatalom megszerzése érdekében saját pártjuknak előnyt, a katolikus egyháznak és a vádlottnak jogtalan sérelmet okozzanak. A hivatali visszaélés súlyosabbnak minősülő esetét, büntetett állapították meg Péter Gábor, Décsi Gyula és a rögtönítélő bíróság tanácsának elnöke és tagjai esetében. Közokirat-hamisítás büntettét követte el Olti Vilmos, a budapesti büntetőtörvényszék tanácselnöke azzal, hogy mint közhivatalnok a bírósági tárgyalásról készült jegyzőkönyvbe lényeges ténytet hamisan vezetett be, illetve a jegyzőkönyv tartalmát meghamisította. A bűncselekményeket azonban nem állapíthatta meg jogerősen a Fővárosi Bíróság 1989-ben, amiben nem a bizonyítottság hiánya akadályozta meg, hanem egyrészt az elkövetők halála és az elévülés, „másrészt pedig az a körülmény, hogy nevezettek felelősségre vonására – ezen ügy kapcsán – politikai és történelmi okokból nem kerülhetett sor.”¹

2. A második korszakhoz sorolható, 1957-től meginduló büntetőeljárások már teljesen más képet mutatnak. Az ekkor sorra kerülő eljárásokban nem mutatható ki nyílt jogszabálysértés. Éppen ellenkezőleg, az újonnan hatalomra kerülő Kádár-kormány – éppen legitimációs problémái miatt – különös gondot fordított arra, hogy az eljárások látszólag teljesen a törvényi előírásoknak megfelelően folyjanak le. Ehhez az egyik eszköz az volt, hogy megalkották az eljárások alapjául szolgáló jogszabályokat. Emellett a politikai vezetés csak közvetetten adott iránymutatást az egyháziakkal szembeni eljárások szempontjairól. Az eljáró hatóságok egységes fellépésének érdekében kiadták a belügyminiszter, az igazságügy-miniszter és a legfőbb ügyész 9/1958 BM számú együttes utasítását „a letartóztatottak osztályhelyzetének, az általuk elkövetett bűncselekmények politikai vagy köztörvényi jellegére, valamint a visszaesők fogalmának meghatározására”. Az utasítás felsorolta azokat, akiket a büntetőeljárás során osztályidegennek kellett tekinteni. Ebbe a fogalomkörbe tartoztak azok, akik kizsákmányolásból éltek: a volt tőkésék, gyárosok, üzemtulajdonosok, nagykereskedők, bérháztulajdonosok, vállalkozók, arisztokraták, földbirtokosok és kulákok. Ezenkívül ugyanezen elbírálás alá estek a felszabadulás előtti államapparátusban és állami intézményeknél vezető beosztásban dolgozó személyek a főjegyzőikig bezárólag, a volt horthysta politikai rendőrség valamennyi beosztottja, a rendőrség, a honvédség volt hivatásos állományába tartozók, a VKF/2 (Magyar Királyi Honvédség Vezérkari Főnökség 2., kémelhárítással és hírszerzéssel foglalkozó 2. osztálya) vezetői, tisztjei és valamennyi beosztottja, a jobboldali pártok és szervezetek vezetői és országgyűlési képviselői. Alkottak még egy harmadik kategóriát is, amelynek tagjai az előzőekbe nem tartoztak bele, de az összes körülményt figyelembe véve megállapítható volt, hogy dek-

¹ BFL VII. 5. c. 10550/1948.

lasszált elemek, ilyenek voltak például az egyházi személyek vagy az urasági intézők. Az utasítás meghatározta a politikai büntetett fogalmát is, vagyis az a személy, aki a hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása (a továbbiakban BHÖ)² I., II. és IV. fejezetében meghatározott bűncselekmények valamelyikét követte el. A politikai vezetés szándéka szerint ezeknek az eljárásoknak az elrettentés volt a fő céljuk, a jelentős tömegbázissal rendelkező egyházakat, különösen a római katolikus egyházat kívánták így meggyengíteni. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának az 1963. évi 4. számú törvényerejű rendelete, amely a teljes körű közkegyelem gyakorlásáról rendelkezett, lezárta az egyes társadalmi csoportok ellen irányuló büntetőeljárások korszakát.³

3. A harmadik időszak, amely évkörét tekintve részben ugyan átfedésben van az 1956-os forradalomban részt vevők elleni eljárásokkal, a büntetőeljárások dinamikáját tekintve teljesen más képet mutat. Ebben az időszakban jóval kisebb arányban szerepelnek politikai bűncselekmények miatt megindított büntetőeljárások, és ezek sem egyháziak ellen irányulnak elsősorban. Az ítéletek indoklásában már kisebb a jelentősége a súlyosbító tényezők sorában annak, ha egyházi személy szerepel a vádlottak között. A politikai befolyásolás is távolibb, illetve e téren új szervezet kap szerepet: az Állami Egyházügyi Hivatal.⁴

Az ÁEH elnöke, Olt Károly 1960. december végén levelet írt Nezvál Ferenc igazságügy-miniszternek, amelyben felhívja a figyelmét arra, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal elsőrendű érdeke, hogy az egyházi személyek elleni eljárásokról értesüljön.⁵ Sajnálatosnak tartja, hogy a papok ellen folyó perekről csak esetleges információkkal rendelkeznek. Olt Károly érvelésében kiemeli, hogy egyházpolitikai tekintetben alapvető érdeke az Állami Egyházügyi Hivatalnak, hogy ismerje ezeket az ügyeket, másrészt pedig véleménye szerint akár segítséget is tudnának nyújtani a bíróságoknak. Azt is hangsúlyozza az elnök, hogy nemcsak a politikai okok miatt eljárás alá vont eseteket kívánják megismerni, hanem a köztörvényes eljárásban érintettek ügyéről is tájékoztatást kívánnak kapni. Az ÁEH nemcsak az iratokat kívánja megismerni ezekben az ügyekben, hanem képviselőjét is el akarja küldeni a bírósági tárgyalásokra. Ennek érdekében a vádiratok és ítéletek megküldése mellett az elnök levelében kéri a főtárgyalás helyének és időpontjának közlését is. Az igazságszolgáltatás működésébe való beavatkozás mellett a kegyelmi kérvények elbírálásában is aktívan részt kívánt venni az ÁEH. Olt

² BHÖ, 1958.

³ A jogi eljárások sajátosságairól lásd részletesebben Zinner, 2001 és Mikó, 2006.

⁴ Az Állami Egyházügyi Hivatal működéséhez lásd Köbel, 2005.

⁵ MOL XIX-E-1-z 00166/1965.

Károly ragaszkodott ahhoz, hogy csak a hivatal véleményének kikérése után kerülhessenek az Elnöki Tanácshoz a papok kegyelmi kérvényei.

Az Állami Egyházügyi Hivatal kérésére a hivatali gépezet szokatlanul gyorsan mozgott. Szalay József, az igazságügy-miniszter első helyettese már 1961. január 9-én arról tájékoztatta Olt Károlyt, hogy utasította a bíróságok vezetőit, hogy a papok ellen indított büntetőügyekben a tárgyalás kitűzéséről, helyéről és időpontjáról is értesítsék az Állami Egyházügyi Hivatalt. Emellett a miniszter első helyettese arról is rendelkezett, hogy a vádiratokat és az ítéleteket is küldjék meg a hivatalnak. A kegyelmi ügyek esetében egyelőre arról tájékoztatta Olt Károlyt, hogy a kegyelmi eljárásban való részvétel kérdéseit részletesebben is meg kell beszélniük.

A bíróságok elnökeinek szóló utasítást végül 1961. január 31-én adta ki az Igazságügy-minisztérium. Ebben részletezték az iratok megküldésének rendjét.⁶ Az ellenőrzés teljessé tétele érdekében az utasítást a folyamatban lévő ügyekre is alkalmazni kellett. Az ügy jelentőségét az is jól mutatta, hogy a jelentéstétel legkisebb késedelme esetén a bírósági elnököknek igazoló jelentést kellett készíteniük a késedelem okáról.

Az Állami Egyházügyi Hivatalnak elsőként megküldött büntetőügyben 1960 júniusában született ítélet, majd 1970-ig folyamatosan érkeztek a jelentések az egyháziakkal szembeni eljárásokról.

A titkos ügykezelés keretében összegyűjtött eljárások iratait az Igazságügy-minisztérium és az Állami Egyházügyi Hivatal irattárában azonos ügyszámon kezelték, ami lehetőséget adott arra, hogy teljes képet kaphassak az egyháziakkal szemben az 1960-as években lezajlott bírósági eljárásokról. A közel százötven ügyet áttekintve az eljárások iránya szerint négy fő csoportot különíthetünk el:

- A közbírási eljárásokhoz tartozó politikai bűncselekmények kategóriáját, ahol a fő vádpont a szervezkedés volt, amely az 1960-as években főként a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe való belépés megtagadását vagy az erre való felhívást jelentette.

- Szintén a közbírási eljárások keretében indultak „a demokratikus államrend elleni szervezkedés” vádpontjával fémjelzett eljárások, azonban ezekhez még köztörvényes bűncselekményeket is hozzácsatoltak.

- A köztörvényes bűncselekmények kategóriája, amelybe beletartozott a rablás, a gondatlan emberölés, a kuruzslás stb.

- A magánvádas bűncselekmények csoportja, amelybe elsősorban a becsületsértés tartozott.

Az első csoportba tartozó büntetőügyek egyik jellegzetes példája Cseh Benjámin református lelkész elítélése a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel és államtitok megsér-

⁶ MOL XIX-E-1-z 00135/1960. I. M. TŰK

tésének büntette miatt.⁷ Az 1961 májusában meghozott jogerős ítélet szerint Cseh Benjámin 1957 és 1959 között kapcsolatot tartott fenn Székely Dezső bábaszékeli plébánossal, és részt vett a Székely által vezetett szervezkedésben. Az ítélet szerint tevékenységével a tsz-be való belépést akarta megakadályozni. Emellett súlyosbító körülményként merült fel, hogy az ellenforradalom győzelmét is ígérgette, és kilátásba helyezte a népi demokratikus államrend hamarosan bekövetkező megdöntését. Az államtitok megsértésének bűncselekményét azzal merítette ki, hogy a politikai nyomozó osztályon tudomására hozott államtitkot feleségével és másokkal is közölte. Az eljárás során a bíróság ugyan megállapította, hogy a politikai nyomozó osztály beszerzési kísérlete elől menekült meg akként Cseh Benjámin, hogy ezt a szándékot mindenkinek elmondta. A bíróság álláspontja szerint azonban erre lehetősége lett volna más módon is. Az eljárás megmutatja az 1956 utáni perek során már jól bevált koreográfiát. Az eljáró hatóságok súlyosbító tényezőként kezelték, hogy papi személy ellen folyt eljárás, mindvégig külön kiemelték, hogy neveltetésénél fogva mindig szemben állt a népi demokráciával, valamint hogy sovinizta-nacionalista beállítottsága miatt a későbbiekben is veszélyt jelent a politikai berendezkedésre.

Halász Ferenc Piusz római katolikus lelkész esetében az izgatás tényállását az merítette ki a bíróság 1965-ben meghozott ítélete szerint, hogy volt tanítványaiából, főiskolai leányhallgatókból és tanítónőkből öt-hat tagú csoportot szervezett.⁸ A csoportban hitéleti kérdésekről, a keresztény erkölcs szerinti életéről beszéltek, s e találkozók során Halász Ferenc Piusz is felolvasott írásaiból. A bíróság által szervezkedéssel vádolt közösség úgy működött, hogy a résztvevők levél útján érintkeztek, az üzeneteket egy szervezkedésen kívül álló személy juttatta el Halász Ferenc Piuszhoz. A vádirat ugyan elismeri, hogy a levelek nem teljesen egyértelműek, homályos célzásokat tartalmaznak, a bíróság ennek ellenére bizonyítottan tekintette az izgatás tényállását. A bíróság ítéletének indoklásában kiemelte, hogy a vallás tanainak hirdetése ugyan nem tiltott tevékenység, de ha alkalmas a népi demokratikus államrend elleni gyűlölet felkeltésére, akkor izgatásnak minősül.

A perek második csoportjába tartozó ügyek esetében a politikai bűncselekmény „megerősítése” céljából valamely köztörvényes bűncselekmény miatt is elítélték az egyházi személyeket. Gyakran szerepelt vádpontként a külföldi fizetőeszköz hivatalos árfolyamtól eltérő értékesítése, külföldi fizetőeszköz felajánlásának elmulasztása, illetve nemesfémek tiltott módon történő adásvétele. E bűncselekmények mellett a leggyakrabban előforduló csoport a szexuális bűncselekmények kategóriája. Ezzel új, jogon kívüli eszköz alkalmazása jelent meg az ítélethozatalban. Az 1956-tal kapcsolatos el-

⁷ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Legfelsőbb Bíróság T. Bf. V. 17/1961.

⁸ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Komáromi járásbíróság B. 259/1965.

járások során is előfordult, hogy ha egyházi személy ellen indult eljárás, valamely szakaszában szóba került a fajtalanítás vagy a megrontás gyanúja. A korai esetekben azonban nem látunk példát arra, hogy az ítéletekben ezek megjelentek volna, és szabadságvesztés büntetést szabtak volna ki miattuk. Az 1950-es évek eljárásaiban egyértelmű volt a cél: erkölcsileg aláásni a vádlottak megítélését, megtörni az ellenállásukat annak kilátásba helyezésével, hogy e homályos vádak a bírósági tárgyalás során is elhangzanak. Az 1960-as évek eljárásaiban azonban ezeket a vádakokat a jogi procedúra részévé tették, és az volt a céljuk, hogy azokat a politikai bűncselekményeket egészítsék ki velük, ahol még azok a gyenge bizonyítékok sem álltak rendelkezésre, amelyek alapján például a fentiekben tárgyalt ügyekben eljártak. Emellett a szexuális bűncselekmények bíróság előtti tárgyalása azt is lehetővé tette, hogy erre hivatkozva zárt tárgyalást lehetett elrendelni, így a kevésbé „együttműködő” vádlottak kiállása, vallomásai nem kerülhettek a nyilvánosság elé. A bíróság ezekben az ügyekben összbüntetést szabott ki, így még azt sem kellett indokolnia, hogy az egyes bűncselekményeket milyen súllyal vette figyelembe az ítélethozatalkor.

Palos György Bernardin és vádlottársai 1961. júliusi elítélésekor a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel mellett a bíróság több vádlott esetében is bizonyítottan látta külföldi fizetőeszköz hivatalos árfolyamtól eltérő értékesítését, külföldi fizetőeszköz felajánlásának elmulasztását, aranytárgy tiltott módon történő adásvételét és a természet elleni fajtalanítást.⁹ A politikai bűncselekmény ingatagságát jól jelzi a Fővárosi Bíróság indoklása, mely szerint a vádlottak tevékenysége ugyan nem irányult a népi demokratikus államrend megdöntésére, de állandó aknamunkát folytattak. A bíróság álláspontja szerint a megvádolt ciszterci papok keresztény burzsoá társadalmi rendet akartak létrehozni azzal, hogy elitnevelést folytattak, amellyel a tömegbázisukat akarták megteremteni. A bíróság a jogszabályi tényállás kereteinek kitérítésével már azt is tényként kezelte, hogy vallásos demagógiájukkal az egész szocialista táborra, a Szovjetunióra és végső soron a kommunista ideológiára is veszélyt jelentettek. A bizonyítékok teljes hiányára utalt, hogy a Fővárosi Bíróság arra is kénytelen volt magyarázatot keresni, hogy aktív tevékenység nélkül miért lehetnek veszélyesek a szerzetesek és papok prédikációi és lelkipraktikái. A bíróság ítélete szerint ettől még cselekményeik nem enyhébbek, sőt „szellemi diverzánások, akik az ifjúság lelkével sáfarkodtak”.¹⁰

Egy káplánnal szembeni, 1962 januárjában jogerős ítélettel befejezett ügyben az ítélet tényállást leíró része szinte kizárólag a természet elleni fajtalanítás részleteinek leírására összpontosított.¹¹ A népi demokratikus állam-

rend ellen folytatólagosan elkövetett izgatás tényállását tulajdonképpen a szexuális bűncselekmény mellékszálaként mutatják be. Az ítélet szerint a káplán fiatalkorúakat hívott fel a lakására, ahol a fő indíttatás szexuális célú volt, de közben beszélgetésre is sor került közöttük. Ennek során a káplán elmondta a fiataloknak, hogy a békepapok a kommunisták kiszolgálói, és csak karrierizmusból vállalták a papi szolgálatot. Az ítélet szerint arra is biztatta a fiatalokat, hogy ne lépjenek be a KISZ-be, mert így az egész kommunista rendszert gyengíthetik. Elítélte a tsz-szervezést, amivel szerinte teljesen tönkreteszik a mezőgazdaságot. A bíróság azt is súlyosbító körülményként értékelte, hogy a vádlott azt hangoztatta: Magyarországon nincs sajtó- és szólásszabadság.

A harmadik csoportba tartozó köztörvényes bűncselekmények nagyon változatos képet mutatnak, a súlyos testi sértésként értékelt pofontól kezdve az élet vagy a testi épség halált okozó veszélyeztetéséig.

Egy 1965 októberében elítélt bencés szerzetes pofon vágta diákját, akinek beszakadt a dobhártyája, és ezzel nyolc napon túl gyógyuló sérülése keletkezett.¹² Ebben az ügyben a bíróság szokatlan megértést tanúsított a vádlott iránt, mivel nagyon enyhe büntetést szabott ki, arra hivatkozva, hogy őszintén elismerte felelősségét, és az egyházi előjáró által adott írásbeli figyelmeztetés elég visszatartó erőt jelent a jövőben. A büntetés kiszabását mégis indokoltnak tartották, mivel az ítélet szerint a vádlott büntetlen és feddhetetlen előélete nem lehet enyhítő körülmény hiszen az papi, szerzetesi hivatása gyakorlásának elengedhetetlen feltétele.

A halált okozó testi sértés esetében eljáró bíróság nyilván az ügy egyértelmű jellegéből adódóan tartózkodott attól, hogy az egyházi hivatás vagy a papság népi demokratikus államrendhez való viszonyáról értekezzen az ítéletben. Az, hogy ebben az esetben egy római katolikus lelkész követett el bűncselekményt, kizárólag a személyes körülmények leírásakor derült ki.¹³ Az ítéleti tényállás annyit tartalmazott, hogy a lelkész egy baráti összejöveteletről hazafelé tartva motorkerékpárjával elütött valakit, aki a helyszínen meghalt.

A köztörvényes bűncselekmények csoportján belül külön kategóriát képeztek azok az ügyek, amelyekben egyházi személyeket azzal vádolnak, hogy tevékenységükkel a szocialista gazdaság logikájától eltérő szemléletük miatt óriási vagyona tesznek szert.

Ezen ügyek jellegzetes példája egy teológiai doktor, lelkész-tanár 1960-as ügye, akit üzletszerűen elkövetett árdrágító üzérkedésért, valamint köz- és magánokirat-hamisításért ítélték el.¹⁴ Az ítélet indoklása szerint a vádlott – kihasználva azt a helyzetet, hogy 1956 után az új kormány jelentős állami tá-

⁹ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Fővárosi Bíróság T. B. XVI. 9235/1961.

¹⁰ U. o. 59. p.

¹¹ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Fővárosi Bíróság Bf. I. 1956/1961.

¹² MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Győri járásbíróság 1395/1965.

¹³ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Balassagyarmati megyei bíróság Bf. 24/1962.

¹⁴ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Fővárosi Bíróság B. XIII. 2062/1960.

mogatást adott lakásépítésre, s ennek nyomán Budapesten jelentősen emelkedtek a telekárak – ingatlanokat kezdett felvásárolni és haszonnal eladni. Az ítélet szerint ezzel a magatartásával a kapitalista világ harácsoló szellemét elevenítette fel, mivel minden jövedelmét, amelynek nagy része az ítélet szerint 1945 előtti imakönyvkiadásból származott, telkek vásárlására fordította. Az ítélet szerint a vádlott kisebbfajta ingatlanbirodalmat épített ki, körülbelül huszonöt esetben találták bizonyítottnak a jogtalan haszonszerzést. Az ítélet szerint az ingatlanügyletek során visszaélt római katolikus papi mivoltával, felhasználta a vallásos emberek hiszékenységet. Megsértette az egyházi és világi törvényeket is, a telekkönyvek kiállításakor üldözött papi mivoltára hivatkozva sikerült bejegyeztetnie a tulajdonjogát. Súlyosbító körülményként értékelte a bíróság, hogy teljes erkölcsi nihilizmus jellemezte a vádlottat, amely élesen ellentmond a szocialista erkölcsnek, adósaival szemben a legszigorúbban járt el, akár még csődeljárás megindításától sem riadt vissza.

Egy 1962-es ügy már szinte filmbe illő történetet ír le. Az Igazságügy-minisztérium büntetőjogi osztályának feljegyzése szerint a Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt állt egy lelkész és egy teológiai tanár devizabűntett vádjával. A vádirat szerint 1951-ben vagy 1952-ben a győri püspökvárban szolgálatot teljesítő vádlottak egy kazettát falaztak be, amelyet 1961-ben vettek újra elő. A kazetta arany ékszereket tartalmazott, amelyeket a vádlottak megpróbáltak értékesíteni, és eközben fogták el őket. Ez az ügy is a büntetőeljárás szabályai szerint zajlott, a bíróság ítéletét nem befolyásolta, hogy papi személyekről volt szó.¹⁵

Egy másik ügyből szintén krimibe illő történet bontakozik ki. Egy római katolikus plébánost bűnsegédként vontak felelősségre befolyással való üzérkedés bűncselekményében.¹⁶ A plébános ugyanis kapcsolatba került valakivel, aki a Belügyminisztérium beszerzett ügynöke volt, és felajánlotta, hogy megfelelő pénzösszegért el tud intézni ügyeket. A plébános azzal védekezett, hogy ő csak segíteni akart híveinek, ezért lehetővé tette számukra, hogy a parókián találkozzanak a magát befolyásosnak feltüntető ügynökkel. A kalandos múlttal rendelkező belügyminisztériumi hálózati személy pénzért szinte mindent megígért: az 1956-os forradalomban való részvételért kiszabott börtönbüntetésből való szabadulást, azt, hogy útlevelet szerez, vagy lakáshoz juttat bárkit, illetve segít illegálisan külföldre jutni. Ígéreteit természetesen nem tudta teljesíteni, a kapott pénzt pedig nem adta vissza. A plébános jóhiszeműségét valószínűsíti, hogy azt még a bíróság is elfogadta, hogy anyagi haszonhoz nem jutott. A bíróság azonban azt is megjegyezte, hogy mint művelt, egyetemet végzett személynek tudnia kellett volna, hogy ezen ügyek elintézésére léteznek törvényes megoldások is.

Az általam áttekintett ügyek között egyetlen eset volt, amikor minden politikai szemponttól mentes köztörvényes bűncselekmény miatt járt el a bíróság egy papi személy ellen. 1961. februárban emeltek vádat egy római katolikus segédlelkész ellen, aki egy presszóban többekkel együtt szórakozott, majd egy másik társaságot követtek, és kirabolták őket: elvették a pénzüket és az órájukat. Ebben az esetben sem foglalkozott a bíróság azzal, hogy egy segédlelkész követte el a bűncselekményt, az értékelésnél és az ítéletkiszabásnál ezt a körülményt nem vették figyelembe.

A magánvádas ügyek arra szolgálnak példát, hogy a lelkipásztorok és híveik között is voltak súrlódások, a pap a helyi kisközösségben élve sok esetben egyszerű emberként viselkedett.

Az egyik ügyben egy hívő rágalmozás miatt tett feljelentést az ügyészégen a római katolikus pap ellen, aki azt terjesztette róla, hogy házasságon kívüli viszonyt folytat, és emellett azt is mondta róla, hogy a pap borát a tudta nélkül eladta.¹⁷ Az ügyben a bíróság békéltető tárgyalást tűzött ki, amelynek eredményéről azonban nem szólnak az iratok.

Egy másik magánvádas ügy már bonyolultabb képet mutat. Az iratok szerint az egyik faluban a református lelkipásztor és egyik híve vádaskodásba kezdett egymás ellen.¹⁸ A lelkész szerint a hívő nem fizette ki a stólapénzt és a harangozási díjat, és egyébként is erkölcsstelen életet folytat. Emellett a lelkész azzal is megfenyegette hívét, hogy a kilencvenhárom éves anyósa halála ügyében kéri az exhumálást, mivel véleménye szerint az idős asszony gyanús körülmények között hunyt el. A megvádolt fél az ügyészéghöz fordult, visszautasítva a lelkész vádjait, és kérte, hogy az ügyesség törvényes eszközökkel hasson oda, hogy a lelkipásztor mérsékelje magát, és senkit ne sértegetsen. A bíróság ebben az ügyben is békéltető tárgyalást tűzött ki, amelynek eredményét nem ismerjük.

Az iratok között egyelőre nincs nyoma, hogy a kegyelmi ügyekről tájékoztatást kapott volna az Állami Egyházügyi Hivatal.

Az ÁEH-nak megküldött vádiratok, ítéletek, a tárgyalások helyszínéről szóló értesítések közt nincs nyoma annak, hogy a hivatal érdemben beavatkozott volna a büntetőeljárások folyamatába. Az iratokat érkezettették, iktatták, majd elhelyezték az irattárban. Így tehát a hivatal mindenre kiterjedni kívánó figyelme jelenlegi ismereteink szerint csupán a tudományos kutató számára teremtette meg a lehetőséget, hogy a hatóságok gondos munkája nyomán összegyűjtve tanulmányozhatja az egyháziakkal szembeni eljárások iratait.

¹⁵ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Igazságügy-minisztérium TÜK Büntetőjogi osztály Tb. Eln. 9200/1962.

¹⁶ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Legfelsőbb Bíróság T. B. 44/1961.

¹⁷ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Veszprém megyei bíróság elnöke T. 1962. El. XVI. A. 5/3.

¹⁸ MOL XIX-E-1-z 00166/1965. Esztergom megyei bíróság elnöke T. 1961. El. XVI. A. 9/4.

FORRÁSOK

BFL – Budapest Főváros Levéltára

VII. 5. c. Budapesti Büntető Törvényszék büntetőperek iratai.

MOL – Magyar Országos Levéltár

XIX-E-1–z Igazságügyi Minisztérium TÜK-iratok.

IRODALOM

BHÖ, 1958. – *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*. Közzéteszi az Igazságügy-minisztérium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958.

Köbel, 2005. – Köbel Szilvia: „*Oszt meg és uralkodj!*” A pártállam és az egyházak. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.

Mikó, 2006. – Mikó Zsuzsanna: A forradalom utáni megtorlás bírósági és ügyészségi szervezete, 1956–1961. In: *Történelmi Szemle*, 2006/1–2., 121–169.

Zinner, 2001. – Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Budapest, 2001.

Kollektivizálás és a magyarországi egyházak befolyásának csökkentése

JASON WITTENBERG

Ebben a cikkben¹ azt szeretném bemutatni, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása hogyan hatott az egyházakra, különös tekintettel arra, hogyan gyengítette a vallásgyakorlatot és – bár erre nincs közvetlen bizonyítékom – a vallásos hitet. Nézetem szerint ez két különböző módon történt. Az egyik mód, hogy a szövetkezeti tagság a szocialista ideológia révén a közösség alapjává vált, és ezáltal közvetlenül versenyzett azzal, amit az egyház kínált. A másik mód, hogy a szövetkezeti tagság a vallásgyakorlás hanyatlásával járt együtt, mivel csökkent az a közösségi elvárás, amelyből a vallásosság korábban táplálkozott. Az emberek nem éreztek többé közösségi nyomást a tekintetben, hogy templomba járjanak.

Miként közismert, az egyik legfontosabb változás, ami a vidéki Magyarország 1956 utáni történetében bekövetkezett, a mezőgazdaság újrakollektivizálása volt. A földek közel kétharmada, amelyet 1956 előtt kollektivizáltak, az 1956-os forradalom idején visszakerült eredeti tulajdonosaikhoz. Ennek következtében a magyar szocialista mezőgazdasági szektor Kelet-Közép-Európában Lengyelország után a legkisebb lett.² 1958 decemberében a párt közzétette a kollektivizálás új tervét azzal, hogy 1961 áprilisára be kell fejeződnie. Bár a párt lemondott az erőszakos módszerekről, amelyeket a kollektivizálás első hullámában, az 1950-es évek első felében használt, azt is felismerte, hogy nincs nagy valószínűsége annak, hogy a parasztok önként lemondanak földjükről. „A paraszt – Kádár János, a párt első titkára szerint – azért küzdött, hogy megszerezzen legalább egy kis földdarabot. Minden, amit látott és tapasztalt, azt mondta neki, hogy a föld az egyetlen biztos dolog, hogy a föld az élet. Meglepő, ha ragaszkodik hozzá?”³

A párt a kollektivizálás megvalósításakor igyekezett elkerülni minden egyházi befolyást. A Hajdú-Bihar megyei végrehajtó bizottság titkára 1962-ben ezt így foglalta össze: „a fő feladat az volt, hogy felhasználjuk az egyházat, ahol szükséges, de tartsunk tőlük megfelelő távolságot, ahol lehetséges”, és emlékeztet arra, hogy „a fő cél megelőzni az újjászerveződésüket”.

¹ A szerző köszönettel tartozik Mikó Zsuzsannának és Andrew Jánosnak a magyar fordításban nyújtott segítségéért.

² Kovrig, 1979, 341.

³ Kádár, 1986, 115.

A párt abban az időben, amikor igyekezett növelni jelenlétét a társadalomban a levert forradalom utáni időszakban, azt is felismerte, hogy a papság kulcsszerepet játszhat a propagandakampányban. 1956 után a református egyházi sajtóban tömegével jelentek meg cikkek, amelyekben a szövetkezetek erkölcsi felsőbbrendűségét dicsérték, mint a közösségi és önzetlen élet megjelenítőiért imádkoztak értük, és sürgették, hogy az igazi keresztények csatlakozzanak a tsz-ekhez. A katolikus békepapi mozgalom hasonló véleményyt nyilvánított: „A közösségi élet keresztényibb, mint az egyéni élet [...] így a szövetkezeti mozgalom nem keresztényellenes.”⁴ Feltétel nélkül támogatták a mozgalmat: „Az államra és az állam és egyház közötti megállapodásra tett eskünk azt követeli, hogy támogassuk a szövetkezeti mozgalmat [...] hangsúlyoznunk kell a közös feladatunkat a szószékről és a gyóntatószékben, a magán- és a közösségi fórumokon egyaránt.”⁵ Ez a túlbuzgóan lelkes és magasztos hang a református vagy a katolikus egyház különféle fórumain előrevetítette a papság és a parasztság összefogását a mezőgazdaság szocialista átalakításáért.

A párt azt remélte, hogy korlátozni tudja a papok szerepét a propaganda szférájára, és meg tudja akadályozni, hogy túl nagy szerepet kapjanak a kollektivizálásban, ugyanazon az úton, ahogy biztosítani tudták biztos pozíciójukat más kormányzati szervekben. Azért is nehéz volt meggátolni ezt a „telítődést”, különösen a békepapok körében, mert sokan közülük talán valóban hittek a szövetkezeti mozgalom becsületességében. Kehidán (Zala megye) például a parasztok közül sokan kezdetben nem akartak csatlakozni a szövetkezethez, a helyi szervek minden erőfeszítése ellenére sem. Erre csak akkor volt hajlandó a falu többsége, miután a pap személyesen beszélt a gyülekezet vezetőivel. Kiskanizsán (Zala megye) ugyancsak a helyi pap ment házról házra, és sürgetett mindenkit a belépési nyilatkozat aláírására. Az evangélikus lelkészt Liszón (Zala megye) külön megemlézték „haladó” gondolkodásáért. Belépett a szövetkezetbe, és brigádvezető lett belőle.⁶ Hasonlóan „lelkes” egyházi emberrel találkozhattak Hajdú-Bihar megyében is.⁷ Szemmel láthatóan sikeresebb egyházi missziót végzett a papság a mezőgazdasági szerveződés támogatásában, mint a hazaszeretet vagy a szocializmus eszméje területén. Valóban, a szövetkezetek vezető posztjaira megválasztottak közül sokan nyíltan vallásosak voltak. Így a párt attól tartott, hogy a vallásosság aláassa a „szocialista” jellemet.

Voltak is olyan papok, akik visszautasították az állásfoglalást – a kollektivizálás mellett és ellen egyaránt. Szóba is került a párt és az egyház veze-

tői közötti tárgyalásokon, hogy a papság sok esetben nem túl lelkesen támogatja az újjászervezést. Megfigyelők megjegyezték, hogy például a református egyház vezetősége sokkal inkább bátorította a kollektivizálást, mint a katolikus egyház. Miközben a református lelkipásztorok sürgették a szövetkezetbe való belépést, és a szocializmus építésén dolgoztak a gyülekezetekben, addig a katolikus papok inkább óvakodtak, hogy kifejezzék ellenállásukat. Ahogy egy újjászervezést támogató katolikus pap kijelentette: „a püspök képviselője azt kéri a papságtól, hogy ne ellenezze a szövetkezeti mozgalmat. Azonban ez túl kevés! Megfontoltsággal és megértéssel azt kell tanácsolnunk a hívő gazdálkodóinknak, hogy a szövetkezet az egyetlen lehetséges út.”⁸ Az állásfoglalást elhárítva abban reménykedtek, hogy elkerülhetik mind a párttól, mind az egyházi vezetőktől való eltávolodást. E „passzív” papok közül sokan kimutathatták ellenállásukat a kollektivizálási folyamatban való részvétellel szemben. Zala megye egyes területein sok pap lebeszélte a parasztokat arról, hogy egyházi ünnepeken dolgozzanak, és visszautasították, hogy új időpontra tegyék a misét, megakadályozva ezzel az egész napos munkát.⁹

Néhányszor nyílt konfrontációra került sor papok és helyi tisztségviselők között. Erre példa *Kisfalusi János* görög katolikus pap tapasztalata. Visszaemlékezéseiben feljegyezte, hogy 1959-ben az Állami Egyházügyi Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén megyei funkcionáriusa – az illető egyébként kértett négyosztályos végzettségével: „nagyon buta volt, és csak nagy szája volt” – tanácskozássra hívta, hogy megbeszéljék *Görcsös István*nal, a rakacai szövetkezet elnökével kialakult rossz viszonyát. Kisfalusi a következőket mondja:

„Görcsös Istvánt, akinek nem találtak máshol helyet, Rakacára küldték. Minden héten küldött egy jelentést, ami azonban nem volt elég hatékony, mert én megakadályoztam ebben. Tisztáztam: Görcsös nagyobb kárt okoz a korlátoltságával, mint 100 pap. Ha ő kedvesebben beszélt volna Rakacán az emberekkel, a dolgok jobban mentek volna, de mivel buta és durva, soha nem fog elérni semmit sem.

Görcsös egyszer megkért engem, hogy prédikáljak arról, hogy mindenki lépjen be a szövetkezetbe azért, hogy ne lopjanak. Ebben az időben én még nem voltam elég felkészült, és nem ígértem semmit. Bár nekem meg kellett volna ígérnem mindent, és aztán nem kellett volna csinálnom semmit. Aztán a szövetkezet elnöke lopással vádolt meg. (Ami nem lehetett igaz, mert az elnök az építkezésről mindent ellopott, a követ, a meszet, a fát, mindent, amit lehetett.)”¹⁰

⁴ *Katolikus Szó*, 1960. szeptember 18.

⁵ *Katolikus Szó*, 1961. április 2.

⁶ Zala Megyei Levéltár (ZML) MSZMP Zala Megyei Bizottsága, 1962. Agitációs és Propaganda Osztály. Egyházügyi Hivatal jelentései. 29. é. e.

⁷ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML) MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottság Archivuma. 1. f. 1960–61. Egyházügyi iratok 0076/1962.

⁸ Veszprémi Érseki Levéltár (VÉL) Egyházügyi akták. 2801.44/1959.

⁹ ZML MSZMP Zala Megyei Bizottsága, 1962. Agitációs és Propagandaosztály. Egyházügyi Hivatal jelentései. 29. é. e.

¹⁰ Kisfalusi, 1992, 101–103.

A kollektivizálás vége gyors volt és intenzív, és átalakította a magyar falu képét. 1958 és 1961 között a fél hektárnál nagyobb földeken önállóan gazdálkodó gazdák száma több mint 1 millió 300 ezerről 150 ezerre csökkent. A szövetkezet által megművelt földek aránya 11 százalékról 75 százalékra nőtt. A szövetkezeti tagok száma 140 ezerről ugrásszerűen 1 millió 115 ezerre emelkedett.¹¹ 1961 végére a magyar parasztságnak mindössze 6 százaléka gazdálkodott még egyénileg az eredeti tulajdonán. A veszteség érzése – keveredve a mezőgazdaság növekvő gépesítésével – felgyorsította a földtől való menekülést, amit a kormányzat iparosítási politikája is támogatott. 1959 és 1963 között azoknak az aránya, akiknek a jövedelme és a megélhetése a mezőgazdaságból származott, 41 százalékról 30 százalékra esett.¹²

A vallásoktatásban nyilvántartottak száma
1958–1970 Kollektivizálási
arány, 1952–1962

		1958	1959	1960	1961	1962	1963	1965	1970	1959	1962
Zala megye	Lenti járás	61	48,1	38,3	32,4	29,5	25,2	20,5	12	14	63
	Letenyei járás	–	–	–	17	12	13,2	11,2	1,7	18	59
	Nagykanizsai járás	67	47	35,4	30,2	27,6	25,3	26,1	17,9	38	71
	Zalaegerszegi járás	–	46,1	39,5	29,1	25,7	26,6	18,3	18	40	61
	Zalaszentgróti járás	59	38,2	–	20,6	18	17,1	16,9	6,9	42	67
	Nagykanizsa	–	–	–	3,3	2,1	2,1	1,2	0,04	–	–
	Zalaegerszeg	–	–	–	0,6	0,4	0,9	0,5	8	–	–
	Összesen	50,6	35,6	28,2	21,3	18,3	17,4	13,8	8,2	–	–
Hajdú-Bihar megye	Berettyóújfalui járás	46,1	41,4	29,4	20,4	16,8	13,8	11,8	4,1	59	75
	Biharkeresztesi járás	26,8	21,5	17,2	10,6	7,1	5,4	1,6	0,1	53	74
	Debreceni járás	35,1	33,5	32,3	21,7	19,5	14,6	11,7	6,6	9	53
	Derecskei járás	33,6	31	24,6	18,8	17,4	14,6	7,8	0,5	16	81
	Polgári járás	25	16,9	10,9	6,3	4	4,2	3	0,2	35	61
	Püspökladányi járás	30,1	20,8	11,8	5,7	2,8	1,5	0,6	–	47	66
	Debrecen	–	3	1	0,4	0,04	0,06	–	–	–	–
	Hajdúböszörmény	21,5	13,6	7,1	2,2	1,6	2,3	0,5	0,1	11	63
	Hajdúnánás	16,4	14,4	6,2	2,3	2,1	0,8	0,4	0,1	13	68
	Hajdúszoboszló	21,6	11,1	3,8	2,3	0,6	0,1	–	–	12	41
	Összesen	31,2	26,1	19,6	13	10,8	8,9	6,1	2,5	–	–

¹¹ Donáth, 1976, 290.

¹² Romsics, 1999, 331.

A táblázat talán legfeltűnőbb adata a vallásoktatásban nyilvántartottak számának drámai esése, és ezzel egyidejűleg a kollektivizálási arány növekedése 1958 után az összes járásban. Így például a Zalaszentgróti járásban (Zala megye) a vallásoktatásban nyilvántartottak szintje 1963-ban csak 28 százaléka az 1958-as szintnek. A Püspökladányi járásban (Hajdú-Bihar megye) az 1963-as szint csak 5 százaléka az 1958-asnak. A városokban az arány gyorsabban csökkent, mint a vidéki járásokban, felgyorsítva azt a tendenciát, amely 1956 előtt elkezdődött. A táblázat két jobb szélső oszlopa mutatja azoknak a családoknak az arányát, amelyek beléptek a szövetkezetbe 1959-ben, a kollektivizálás kezdetén, és 1962-ben, amikor a folyamat a végéhez közeledett. Mindkét megye gyors bekapcsolódását a kollektivizálásba illusztrálja a családi részvétel arányának ugrásszerű növekedése 1959 és 1962 között.

Nincs kétség afelől, hogy a vallásoktatásban bekövetkező jelentős esés komoly kudarcot jelentett az egyház és összességében a papság számára. Ez a tendencia több szempontból is igazolja azt a marxizmust, mely szerint szoros összefüggés van a termeléshez való viszony és a valláshoz való viszony között. A vallásgyakorlás csökkenése 1958 és 1963 között olyan gyors volt, hogy nem lehet kizárólag a párt erélyes fellépésének tulajdonítani, s nem játszhatott benne nagy szerepet a gyakran ügyetlen ideológiai nevelés vagy a lassú szekularizációs folyamat. Úgy tűnik, a párt sikeresen alakította át a mezőgazdasági munkások egymáshoz és a földjükhöz fűződő viszonyát. A Szovjetunióban született empirikus tanulmányok azt mutatják, hogy a szövetkezetben (és más hivatalos intézményekben) való részvétel az egyházzal szembeni lojalitást két alapvető módon gyengíti.

Egyrészt a szövetkezetek széles körben terjesztették a szocialista ideológiát a falusi emberek között, akiknek talán nem is kellett közvetlen kapcsolatba kerülniük a szövetkezettel. Ahogy a gyerekeket az iskolában a szocialista eszmék szerint nevelték, úgy szüleik a mindennapok során a szövetkezetekben voltak kitéve a szocialista eszméknek. Másrészt a szövetkezetek alternatívát kínáltak a kikapcsolódásra és a társasági együttlétre. Azoknak, akik az egyéni gazdálkodást választották, ezen érvelés szerint sokkal nagyobb szükségük volt a hívő közösség támogatására.¹³

Néprajzkutatók is úgy látják, hogy a vallásosság hanyatlását a szövetkezetesítés segítette elő azzal, hogy gyengült az a közösségi elvárás, amely korábban a legfőbb éltetője volt. Pécselyen (Veszprém megye) például a falusiak „vallásgyakorlásában – mind a protestánsok, mind pedig a katolikusok esetében – az egyértelmű fordulópontot az 1960-as év jelentette...”¹⁴ Ez a dátum egybeesett a szövetkezetesítéssel. Számos falusi azt mondta, hogy a sok ház körüli teendő vasárnaponként megakadályozza őket, hogy rend-

¹³ Powell, 1975, 140–141.

¹⁴ Vasary, 1987, 236.

szereken ott legyenek a templomban. Mások arról panaszkodtak, hogy túl öregek, betegek vagy fáradtak, és így a templomok csak vallási ünnepeken vagy temetésekkor teltek meg. Ezek a vélemények, amelyek azt tükrözték, hogy eltűnt a társadalmi elvárás a vallásgyakorlattal kapcsolatban, éles ellentétben álltak az 1956 előtti attitűddel. Bakonycsernyén (Veszprém megye) a falusiak hasonlóan panaszkodtak: „a bányák és a szövetkezet elvonja az embereket a templomtól”, és „az embereket csak a pénz érdekli, és nem a vallás”.¹⁵ Kislaposban (Heves megye) hasonló volt a probléma. A szövetkezetesítés következményeként a templomba járók között viszonylag magas volt az idősek aránya, a munkaképes korúak a templomból való hiányzásukat a vasárnapi munka szükségességére vagy a családdal való együttlét fontosságára hivatkozva indokolták. Kislaposon a szövetkezet vált azzá a fórummá, ahol az egész közösség együtt volt, szükségtelessé téve a templomba járást.¹⁶ Ez éles ellentétben állt Varsány (Nógrád megye) esetével, ahol kevés ember dolgozott a szövetkezetben. Itt a templom dominált a közösségi életben. Ezek a falusiak azt mondták: „a vallás egyesítette a közösséget”, és „az embernek tartozni kell valahová”.¹⁷

Ennek ellenére a hitélet és a vallásosság közti kapcsolatot nem kell eltúlozni. Ha a kapcsolat valóban ennyire közvetlen lenne is, csökkenése állna arányban a szövetkezetekben való részvétellel. A számok azonban azt mutatják, hogy nehezebben megfogható összefüggésről van szó. Az összefüggés az 1962-es szövetkezeti és az 1963-os vallásoktatási részvétel között pozitív. Tehát minél magasabb a szövetkezet részvétele ebben a kis mintában, annál magasabb a vallásosság. Ez talán csak statisztikai véletlen, de így is arra utal, hogy egyetlen tényező önmagában nem bomlaszthatja a szövetkezetesítést.

Másodszor a járáásokban a szövetkezetesítés sebessége sokkal gyorsabb volt, mint a vallásosság összeomlása. Így például a Debreceni járásban a szövetkezetbe való belépés aránya közel meghatszorozódott 1959 és 1962 között (9 százalékról 53 százalékra), miközben 1960 és 1963 között a vallásosság csak a felére csökkent (32,3 százalékról 14,6 százalékra). Hasonló arány figyelhető meg a Derecskei járásban ugyanezen időszak alatt: a szövetkezetesítés megötszöröződött (16 százalékról 81 százalékra), miközben a vallásosság csak 41 százalékkal csökkent (24,6 százalékról 14,6 százalékra).

Végül, ha a járásoktól a falvak felé haladunk, világossá válik, hogy a vallásosság szintje a szövetkezetesítés ellenére is fennmaradt. Magyarország más területein végzett vizsgálatok az 1970-es évek első feléből megerősítik ezt az állítást: Somogy megyében a szövetkezeti tagok 30 százaléka, Heves megyében pedig a 27,3 százaléka járt hetente templomba. Heves megyében

¹⁵Kardos, 1969, 99.

¹⁶Bell, 1984, 150–154.

¹⁷Jávor, 1978, 336.

volt három katolikus közösség, ahol a tagok 44 százaléka naponta járt templomba.¹⁸

Összegezve a fentieket, a kollektivizálás fontos fordulópontra volt a magyar egyházak életében. E rövid vizsgálatból az tűnik ki, hogy a szövetkezeti mozgalom sokkal rombolóbban hatott az egyházak befolyására, mint a párt korábbi ideológiai kampányai. Míg korábban a magyar vidék magatartási normái szerint elvárás volt a vallás gyakorlása, ez az elvárás 1959 és 1962 között lecsökkent, legalábbis részben azért, mert az emberek, akik egész héten együtt dolgoztak, nem érezték szükségét annak, hogy vasárnap is összejöjjenek. Néhány elszigetelt falu megtartotta vallásos jellegét, de a legtöbb helyen az egyházak nem őrizték meg hagyományos befolyásukat.

FORRÁSOK

MOL – Magyar Országos Levéltár

XIX-A-21-c 25-7/g/1964 (16. d.)

XIX-A-21-c 25-6/a/1958. (16. d.)

XIX-A-21-c 25-7/e/1962. (16. d.)

HBML – Hajdú-Bihar Megyei Levéltár

MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottság Archívuma

1. f. Egyházügyi iratok 0076/1962.

1. f. 2. cs. 29. ő. e. Egyházügyi főelőadó jelentései.

VÉL – Veszprémi Érseki Levéltár

Egyházügyi akták. 2801.44/1959.

ZML – Zala Megyei Levéltár

MDP Zala Megyei Bizottsága 57. ő. e.

1. f. MSZMP Zala Megyei Bizottsága

Propaganda- és művelődési osztály. 1963. 23. ő. e.

Propaganda- és művelődési osztály. 1964. 24. ő. e.

Agitációs és propagandaosztály. 1959. 26. ő. e.

Agitációs és propagandaosztály. 1960. 30. ő. e.

Propaganda- és művelődési osztály iratai. 1965. 29. ő. e.

2. f. MSZMP Zalaegerszegi Járási Bizottsága 1960. 12–25. ő. e.

4. f. Lenti Járási Bizottsága és alapszervezetei. 2. cs. 21. ő. e.

IRODALOM

Bell, 1984. – Bell, Peter D.: *Peasants in Socialist Transition. Life in a Collectivized Hungarian Village*. University of California Press, Berkeley, 1984.

Donáth, 1976. – Donáth Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

¹⁸Tomka, 1979, 65.

- Jávor, 1978. — Jávor Kata: Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 295–373.
- Kisfalusi, 1992. — Kisfalusi János: *Ne félj, veled vagyok!* Rakaca, 1992.
- Kovrig, 1979. — Kovrig, Bennett: *Communism in Hungary. From Kun to Kádár*. Hoover Institution Press, Stanford, 1979.
- Kádár, 1986. — Kádár János: *A szocializmus megújulása. Válogatott beszédek és cikkek 1957–1986*. Kossuth, Budapest, 1986.
- Kardos, 1969. — Kardos László: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsérnye, 1965)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969.
- KSH, 1959a. — *Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1959.
- KSH, 1959b. — *Zala megye fontosabb statisztikai adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1959.
- KSH, 1960a. — 1960. évi népszámlálás 3. *Hajdú-Bihar megye és Debrecen személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960.
- KSH, 1960b. — 1960. évi népszámlálás 3. *Zala megye és Debrecen személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960.
- KSH, 1962a. — *Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
- KSH, 1962b. — *Zala megye fontosabb statisztikai adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962.
- Powell, 1975. — Powell, David E.: *Antireligious Propaganda in the Soviet Union. A Study of Mass Persuasion*. MIT Press, Cambridge, MA, 1975.
- Romsics, 1999. — Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Tomka, 1979. — Tomka Miklós: A szekularizáció mérlege. In: *Valóság*, 1979/7. 60–70.
- Vasary, 1987. — Vasary, Ildiko: *Beyond the Plan. Social Change in a Hungarian Village*. Westview Press, Boulder and London, 1987.

Az egyházi elhárítás irányítói (1956–1990)

TABAJDI GÁBOR

Tanulmányomban az egyházi elhárítás 1956 és 1989 közötti irányítóit, parancsnokait kívánom bemutatni: Kik foglalkoztak az egyházak megtörésével, manipulálásával a kádári titkosszolgálatokon belül? Kik voltak az egyházellenes akciók kitervelői és végrehajtói? Hogyan segítették az állambiztonság specialistái a külön utas kádári egyházpolitika megvalósulását? Milyen sajátosságait sikerült feltárni eddig az egyházi elhárításnak? Mennyiben befolyásolták ezek a pártállam célkitűzéseinek, egyházellenes terveinek megvalósulását? Ezekre a kérdésekre igyekszem a kutatás jelenlegi eredményeit felhasználva rövid válaszokat adni (és egyben jelezni kívánom a további adatfeltáró munka lehetőségeit).

Az állambiztonsági és más pártállami iratok kutatásának sajátosságai miatt az egyházak és a kommunista hatalom, másként az egyházak és az állambiztonság titkos (titkolni kívánt) kapcsolatából sokáig a hálózati személyek kerültek reflektorfénybe.¹ Az utóbbi időben a kutathatóvá vált és feldolgozott forrásoknak köszönhetően azonban lehetőség van a szereplők mind teljesebb körének megismerésére, bemutathatóvá válik a pártállami rendszer, az elnyomó gépezet működése.² Ez természetesen aprólékos tényfeltáró munkát igényel, meghaladja egy kutató vagy egy kutatás lehetőségeit. Ennek felismerése hozta létre a „Fehér Hollók” munkacsoportot.³ Így az alábbiakban bemutatott tézisek részben egy közös munka gyümölcseként is tekinthetők.

Kik voltak tehát az egyházakkal foglalkozó állambiztonsági tisztetek? A

¹ A kutatási kérdésekkel és a történetpolitikai helyzettel kapcsolatban lásd Szabó Csaba tanulmányát a kötetben.

² Jelentős változást hozott, hogy 2005 óta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) kutathatóvá váltak az egykori belügyi alkalmazottak személyi (úgynevezett fogvatéki) anyagai. Így megkezdődhetett az egykori belügyi alkalmazottak, tartóztartók, parancsnokok karrierjének, tevékenységének alaposabb vizsgálata.

³ Így köszönettel tartozom a munkacsoport minden tagjának az elmúlt másfél évben folytatott beszélgetésekért, vitákért, a tapasztalatcseréért. Tényfeltáró munkánkkal kapcsolatban fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az egyházakkal foglalkozó kommunista káderek után kutatva nem a leleplezés szándéka vagy a kései „igazságszolgáltatás” vezérel. Célunk az egyes eseteken túlmutató összefüggések feltárása. Véleményünk szerint ennek az átfogó látásmódnak az igénye nemcsak az „ügynökközpontú” elbeszéléseket árnyalhatja, hanem érthetőbbé tehet hosszú ideig tartó folyamatokat és egyéni történeteket is.

szervezettörténeti kutatásoknak⁴ köszönhetően ma már viszonylag pontos képünk van az 1945 után megszervezett titkosszolgálatok felépítéséről, illetve ennek (a politikátörténeti fordulópontokhoz köthető) változásairól. A történelmi egyházak lényegében a kezdetektől a kommunista politikai rendőrség célkeresztjébe kerültek.⁵ A BRFK államvédelmi osztályán már 1946-ban külön egyházi csoport működött.⁶ Ekkortól a titkosszolgálati munka egészen a rendszerváltozásig szünet nélkül – igaz, változó intenzitással – folyt a vallásos állampolgárok közösségei és intézményei ellen. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még a III/III-as csoportfőnökség 1988/1989-es éves jelentéseiben és munkaterveiben is jelentős részt foglalnak el a püspökségek, egyházi intézmények elleni feladatok.

A Kádár-korszakban, az 1956-os forradalom miatti megtorlás éveiben a Belügyminisztérium (BM) II/5-C alosztálya, 1962-től, a rendszer konszolidációját, szanálását követően pedig a BM III/III-1. (2.) osztálya foglalkozott az egyházak újbóli megfigyelésével, manipulálásával, megtörésével, a sajátos kádári egyházpolitika titkosszolgálati eszközökkel való segítségével. Alábbiakban tehát a BM III/III-1. osztály (és jogelődjének) állományát és parancsnokait kívánom bemutatni. Csak érintőlegesen foglalkozom a más területeken az egyházakkal foglalkozó állambiztonságiakkal: hírszerzőkkel, kémelhárítókkal, az úgynevezett segédoperatív szervek állományával (lehallgatókkal, megfigyelőkkel stb.), a vizsgálókkal, illetve a megyei szervek állományával.

A belső elhárítás (BM III/III. csoportfőnökség és elődei) állománya az állambiztonsági szolgálatok egészéhez viszonyítva⁷

	Belső elhárítás	Ebből központi állomány	Hírszerzés	Kémelhárítás	Operatív figyelem-környezeti állományozás	Összlétszám
1957	382	146	160	312	466	4837
1960	423	180	200	393	545	4546
1963	539	197	252	622	536	4973
1966	614	248	295	987	547	5261
1969	600	242	356	982	578	5678
1972	540	228	514	924	697	4462
1975	544	231	513	922	699	4502
1978	546	233	497	945	704	4810

⁴ Cseh, 1999, 73–90., Vörös, 2009.

⁵ Az állambiztonsági szolgálatok egyházi elhárítással foglalkozó központi szervei (1945–1990): BRFK ÁVO III. alosztály, illetve VII. alosztály, BM ÁVO B ügyosztály III. alosztály, ÁVH I/2-b alosztály, BM IV/3. alosztály, BM IV/5. alosztály, illetve IV/6. alosztály, BM IV/3-A és B alosztály, BM II/3-C, BM II/5-C, BM II/5-F alosztályok, BM III/III-1-C és BM III/III-1-F, BM III/III-2-A és BM III/III-2-B alosztályok, BM III/III-1. osztály.

⁶ Kahler, 2009, 10.

⁷ MOL XIX-B-1-au 88. d.

Az állambiztonság ötezer fős állományában minden kilencedik-tizedik ember foglalkozott a „belső reakció” elhárításával. Hatvan százalékuk a megyei szerveknél szolgált, a többiek a budapesti központból országos hatáskörrel intézkedtek. Az állambiztonsági létszámok arányainak alakulása jól megfigyelhető a politikai változásoknak. A rendszer megszilárdulása után a III/III-asok létszáma stabilizálódott, a Nyugat felé nyitás következtében a kémelhárítás és a hírszerzés állománya pedig növekedésnek indult. Az operatív technikai eszközök fejlődésével együtt nőtt azoknak a „segéderőknek” a létszáma is, akik az egyes területeken dolgozó operatív tiszteket kiszolgálták.

A fennmaradt állománytáblák, listák és pártiratok alapján a kifejezetten egyházi elhárítással foglalkozó belső elhárítók száma 20–40 főre tehető a budapesti központban. 1958-ban a BM II/5-C alosztály státuszainak száma tizenhat, 1959-ben huszonnégy⁸ volt. 1962 után a III/III-2-A alosztály létszáma harmincegy fő volt, míg 1974-ben negyvenhárom munkatárs dolgozott a III/III-1. osztályon.

A BM III/III. csoportfőnökség központi állománya 1974-ben⁹

	Vezető	Beosztott	Irodai	Összesen
Csoportfőnök és helyettesei	3			3
Titkárság	1	7	2	10
„A” önálló alosztály	1	17	1	19
„B” önálló alosztály	1	6	2	9
III/III-1. Egyházi elhárítás	4	35	4	43
III/III-2. Ifjúságvédelem	4	42	5	51
III/III-3. Ellenséges elemek (F dossziés személyek)	4	42	5	51
III/III-4. Kulturális elhárítás	4	53	7	64

1979-ben országosan nyolcvankilenc fő foglalkozott az egyházakkal,¹⁰ azaz a központot és a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) állományát

⁸ Egy alosztályvezető, egy helyettes, három csoportvezető, tizenhét operatív tiszt, két adminisztrátor. MOL XIX-B-1-au 64. d.

⁹ Tabajdi-Ungváry, 2008, 86.

¹⁰ „Az egyházi reakció elhárítás területén országosan 89 fő dolgozik, 50%-a 10 év felett ezen az elhárítási területen. A terület sajátossága igényli is az állomány stabilitását, miután képzett ideológiai ellenfelekkel kell sajátos politikai együttműködést biztosítani. Állományunk az egyházpolitikai érdekeket és igényeket ismeri, szakmailag ezek figyelembevételével dolgozik.” Harangozó Szilveszter referátuma az egyházi reakció helyzetéről, az ellene folyó munka tapasztalatairól, valamint a további feladatokról. (1979. szeptember 21.) MOL XIX-B-1-x 10-38/7/1979.

leszámítva megynként két fő beosztottal számolhatunk. Egy 1988–89-ből származó listán¹¹ a BM III/III–1. osztályán dolgozó harminchét állambiztonsági tiszt neve maradt fenn.

Ennek a viszonylag kis létszámú csoportnak a jelentőségét az adja, hogy az egyházi elhárítás a terület sajátossága (a rendszer egyházpolitikai céljai, az egyházak felépítése) miatt hatványozottan centralizáltan működött. Ennek eredményességét a korszak egyik legsikeresebb állambiztonsági kádere, *Harangozó Szilveszter* a következőképpen fogalmazta meg 1979-ben, egy belügyi értekezleten: „A külső és belső egyházi reakció terveinek, tevékenységének felderítése, elhárítása [...] erősen centralizált munkaszervezéssel, az illetékes állami, társadalmi szervekkel koordinálva folyik. A feladatok végrehajtásához megfelelő operatív erők, eszközök, pozíciók és módszerek állnak rendelkezésre. Az operatív munka egy tradicionálisan, hosszú távra kiépített erős és stabil hálózati bázisra épül, amely hatékony felderítő, befolyásoló, megelőző és elhárító feladatok végrehajtására alkalmas.”¹²

Ehhez a szolgálatok számára kedvező, kiszámítható helyzethez azonban hosszú út vezetett. Nem kevés időbe és energiába telt, míg sikerült kiválasztani és kiképezni a hatalom elvárásait megfelelően teljesítő munkatársakat. Ezért az állomány bemutatásakor szólni kell néhány szót az előzményekről is: Mit örökölték a kádárista politikai nyomozók a Rákosi-korszakból? Milyen mértékű volt a folytonosság a Belügyminisztérium keretei közt dolgozó állambiztonság és az ÁVH között?

A kommunista politikai rendőrség állománya számos változáson ment keresztül 1945 és 1956 között. Az „államvédelmisták” keretének átalakulása minden más intézménynél jobban mutatta a politikai élet változásait. Közismert, hogy a toborzások során ekkoriban a származás és a politikai megbízhatóság minden más szempontot jelentősen megelőzött. Emellett a szervezetre hatalmas mértékű fluktuáció volt jellemző. A legjobban rekonstruálható folyamat a háború után szolgálatba állóknak a sztálini típusú totális diktatúra kiépülésével párhuzamos lemorzsolódása, eltávolítása. Az 1945-ben kinevezett állomány (897 fő) döntő többségét (821 főt) már 1952 végére bizonyíthatóan eltávolították, az 1947-ben vagy 1948-ban kinevezetteknek pedig több mint 70 százalékát bocsátották el ugyanaddig az időpontig.¹³ 1956-ra tehát az állambiztonsági szervek állományának zöme az ötvenes évek elején kinevezett úgynevezett népi káder volt, akiknek a felvételében az akkori kiválasztási szempontok érvényesültek. Ilyennek tekinthetjük például az egyházi elhárítás területén meghatározó feladatokat ellátó operatív

tisztek közül *Gressa Istvánt*, *Baji Lászlót* vagy akár a már említett *Harangozó Szilvesztert* is.

Gressa István Abonyban született, 1945-ben, tizenöt évesen került Budapestre, ahol segéd munkásként dolgozott, emellett a kommunista ifjúsági szervezetekben tevékenykedett. 1949 elején a „párt javaslatára” jelentkezett a rendőrséghez. 1949 márciusában azonban már Szombathelyre, az ÁVH belső karhatalomhoz vonult be, ahol hat hónapos kiképzést kapott, majd Budapesten, a központi őrségi században szolgált. Miután kéthetes Dzerzsinszkij-iskolát végzett, alhadnagyi ranggal került át a belső reakció elhárító osztály egyházi alosztályára.¹⁴ 1956 előtt és után is a katolikus hierarchia elleni akciókat szervezte.

Baji László a Békés megyei Dobozon született. Szűcssegédként dolgozott, megjárta a szovjet frontot és a hadifogságot is, ahonnan csak 1948-ban tért haza. 1949-ben a Bőripari Szakszervezet ajánlására került a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságához. Egykorú jellemzése szerint „1952-ig a volt államapparátus és az arisztokrata vonalon dolgozott, 1952-ben csoportvezető lett az egyházi alosztály cionista csoportjánál. Mint csoportvezető 1954-ig dolgozott. Ez idő alatt a csoport több ügyet számolt fel, számos ügynöki beszervezést hajtott végre a rendkívül nehéz zsidó ortodox vonalon.”¹⁵ 1954 és 1956. december között hírszerzőként dolgozott. 1957 januárjától a BM II/5–C alosztályon csoportvezetőként teljesített szolgálatot. Ebben a beosztásban a reformátusok és az evangélikusok elleni akcióknak egyaránt főszereplője volt.¹⁶

Harangozó Szilveszter¹⁷ 1929-ben, Kunszentmártonban született szegény sorsú családban. A szolnoki kereskedelmi iskolában még diákszövetségi titkár és egy kongregáció tagja volt. 1949-ben osztálytársai besúgása után javasolták az ÁVH-hoz való jelentkezését. Karrierje meredeken ívelt felfelé: 1952-ben már az ÁVH titkárságát vezette, 1953 után a kulturális elhárítás vonalán dolgozott, majd a belső elhárítás mind átfogóbb területei kerültek irányítása alá. *Hollós Ervin* mellett már helyettesi feladatokat látott el 1956 után, 1977-től pedig a BM III/III. csoportfőnöke lett.¹⁸ Így bár (jelenlegi ismereteink szerint) közvetlen módon nem vett részt egyházellenes akciókban, a terület parancsnokaként minden fontosabb ügy anyagai, jelentései eljutottak az asztalára. Meghatározó szerepe volt a politikai követelmények, elvárások közvetítésében, egy-egy döntés előkészítésében.

Gressa, Baji, Harangozó és a hozzájuk hasonló káderek azonos generációs élményekkel rendelkeztek. Nagy többségük 1956 előtt igen rövid időt töltött

¹¹ Kiszely, 2001, 422–423.

¹² Harangozó Szilveszter referátuma az egyházi reakció helyzetéről, az ellene folyó munka tapasztalatairól, valamint a további feladatokról (1979. szeptember 21.) MOL XIX-B–1–x Belügyminisztérium (országos) főkapitányi értekezletek anyagai. 10–38/7/1979.

¹³ MOL XIX-B–1–au 2. d.

¹⁴ ÁBTL 2. 8. 1. 11345. Gressa István.

¹⁵ ÁBTL 2. 8. 1. 155. Baji László.

¹⁶ Uo.

¹⁷ ÁBTL 2. 8. 1. 13834. Harangozó Szilveszter.

¹⁸ Ungváry, 2007, 29–33.

el az ÁVH-nál, a titkosszolgálati munkához szükséges ismereteket rövid tanfolyamokon, de inkább a gyakorlatban szerezték meg. Megfelelő lojalitás, teljesítmény (ennek megfelelően: pozitív káderjellemezés) esetén a proletárdiktatúra fiatal védőiként gyors karriert futhattak be. Azonban az ÁVH-t is elérő totális terror, bizalmatlanság miatt a kevésbé szerencséseknek a meghurcolás, elbocsátás, esetlegesen a börtön is osztályrészül juthatott. Az 1953 előtt elbocsátott, majd később visszavett operatív tisztekre az egyházi elhárítók között is találunk példát. A permanens félelem tehát az állambiztonság állományát sem kímélte. Az ÁVH folyamatosan forrongó, átalakuló szervezet volt, konszolidációjára nem került sor. Tevékenységi körébe kampányszerű feladatok tartoztak, amelyeket gyorsan változó kollektívák hajtottak végre. A kifejezetten az egyházakkal foglalkozó nyomozói állomány jellemzőiről érzékletes képet kaphatunk a „klerikális reakció ellen harcoló” alosztály (a III/III-1. osztály jogelődjének) 1954-es beszámolójából. A legfontosabb egyházi ügyekkel foglalkozó, tízfős állambiztonsági részlegben hárman voltak harmincévesnél idősebbek, az ÁVH megalakulását megelőzően csak ketten szolgáltak „belügyi” területen, nyolcan pedig az 1953-as átstrukturizációt követően kerültek az elhárítás területére.

BM IV/5. (klerikális reakció ellen harcoló) alosztály állományának jellemzői, 1954¹⁹

Szakmai iskolai végzettség	Állami iskolai végzettség:
Egyéves Dzerzsinszkij-iskola 1 fő	egyetem 3 fő
Hat hónapos hírszerző iskola 1 fő	érettségi 1 fő
Hat hónapos rendőri iskola 1 fő	négy polgári 5 fő
	nyolc elemi 1 fő
Kor szerinti megoszlás	Mióta van a BM-ben?
(37) 1 fő (32) 1 fő (31) 1 fő (29) 2 fő	(1945) 1 fő (1946) 1 fő (1948) 2 fő
(26) 2 fő (24) 1 fő (23) 1 fő (21) 1 fő	(1949) 1 fő (1952) 3 fő (1953) 1 fő
	(1954) 1 fő
Mióta van az alosztályon?	
(1948) 1 fő (1950) 1 fő (1953) 3 fő	
(1954) 5 fő	

A szakirodalom²⁰ már részletesen feltárta, hogy az 1956-ban újjáalakuló állambiztonsági szervek munkatársai az „átmentett légió”²¹ tagjai közül kerültek ki. Rövid megingásuk után a kádárista rezsim egyik legszilárdabb támaszai az egykori ÁVH-sok lettek. Az állomány 99 százalékát igazolták a közvélemény megnyugtatóra felállított bizottságok. Ennek megfelelően

az állomány statisztikai mutatói továbbra is számos kívánnivalót hagytak maguk után, amint azt a felügyeletet ellátó MSZMP KB adminisztratív osztályának adatsorai mutatják. A politikai nyomozó főosztály, illetve vezetői képzettségéről lesújtó képet közöltek a statisztikai táblázatok. 1957-ben az újonnan kinevezett 247 vezető között csupán három diplomást és negyven-nyolc érettségizettet lehetett találni, az összállomány 63 százaléka pedig csak négy–nyolc osztálynyi általános iskolát végzett.²² A politikai rendőrségen dolgozók átlagéletkora 28,6 év volt.²³ Szemléletesen bemutatható az állambiztonsági állomány folytonossága is. Az 1960-as összállomány háromnegyedét 1955 előtt, 18 százalékát 1955 és 1957 között nevezték ki, és csak 6 százalékuk került a belügyhöz 1957 után.

Ezek az adatok érdekes adalékul, magyarázatul szolgálnak az egyházi elhárítás működésének az egyes állambiztonsági dossziékból megismerhető jellegzetességeihez, az „ÁVH-s örökség” elemzéséhez.

1. Ezek közül a leginkább szembevetendő a pontatlanságok, értelemzavaró, hibás adatok, információk előfordulása és továbbélése. Az alacsony képzettségű, műveletlen operatív tisztek írásos munkái (jelentések, értékelések, összefoglalók stb.) nem csupán katasztrofális helyesírási hibákkal vannak tele, hanem súlyos tárgyi tévedések tömegével is. Mindez a titkosszolgálati munka eredményességét is nagyban befolyásolhatta, leginkább azzal, hogy a helytelen névalakok lehetetlenné tették a nyilvántartások hatékony használatát. Ráadásul a tartótisztek gyakori váltakozása miatt ezek a hibás adatok hosszú időn keresztül tovább éltek. Kijavításuk, pontosításuk az újjászervezés után a kádári szolgálatok feladata lett. De az ávós prekonceptiók, minősítések mellett az értelemzavaró alakok még a hatvanas évek dokumentumaiban is előfordulnak.

2. A képzetlenséggel is összefüggésbe hozható az ávósokra jellemző direkt, primitív, brutális fellépés alkalmazása. Az állambiztonsági dossziék árulkodó megjegyzései megerősítik azt a képet, amely szerint a (szakmai) tudás hiányát erőszakos, zsaroló technikákkal ellensúlyozták az egyházi elhárításnál. Ez a későbbiekben különösen a beszervezésekkel kapcsolatban okozott gondot. A sztálinista eljárások (a kádárista terminológiában: a „személyi kultusz idejének gyakorlata”, „avantgardizmus”) elleni küzdelem az MSZMP-szervek fő feladata volt 1957 után. A durva módszerektől szabadulni képtelen beosztottakat, illetve a korábban a párttagok elleni konstruált

¹⁹ A klerikális reakció ellen harcoló alosztály (IV/5) évi beszámolója, 1954. december 10. (Földes György államvédelmi százados). ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 77–123.

²⁰ Bikki, 2002, 36–40; Kajáry, 1999, 61–94; Baráth, 1999, 95–108; Ungváry–Tabajdi, 2006, 5–33.

²¹ Szakolczai, 1999, 18–60.

²² Az iskolai végzettséget más oktatási forma sem pótolta. Pártiskolát az állomány háromnegyede nem végzett, szakiskolai képzésben pedig a vezetők fele, az összállomány 60 százaléka nem részesült. A vezetők és tisztek közül ezren végeztek hat hónapos vagy egyéves iskolát (az 1950-tól megszervezett Dzerzsinszkij-iskolában.) A Szovjetunióban kilencvenheten szereztek szakmai képesítést.

²³ MOL M–KS 288. f. 30. cs. 1959. 1. ő. e.

ügyekben dolgozó állambiztonsági tiszteket fokozatosan és több lépésben bocsátották el a szervezettől.²⁴

3. Az operatív állományra ugyanakkor egy sajátos kisebbségi komplexus is jellemző volt a hálózati személyekkel való kapcsolattartásban. Ez az egyházi elhárítás területén hatványozottan jelentkezhetett. Itt ugyanis sok esetben művelt, több nyelven beszélő, évszázados intézmények tapasztalatával is rendelkező főpapokkal, egyházi vezetőkkel szemben kellett tárgyalóképesnek lenni. Az ezzel kapcsolatos nehézségek gyakori megállapításként szerepeltek a személyi minősítésekben. Az „egyenrangú” partnerséghez szükséges magabiztosságot az alább még említett képzési kampányokkal sikerült biztosítani a belügyi vezetésnek.

4. Ugyanakkor a kommunista párt politikájában bekövetkező változások jelentős politikai bizonytalanságot okoztak az állomány körében. Az egyes átszervezéseket követően gyakori panaszként merült fel a politikai nyomozók passzivitása, bátortalansága. Az önálló munkavégzés a minősítésekben mind fontosabb szempontként szerepelt, egyszersmind megalapozhatott egy felfelé induló karriert. Az állambiztonság tehát újból és újból kitermelte a frusztrált, korlátozott aktivitású munkatársakat, ugyanakkor az alkalmazkodni tudó káderek gyorsan juthattak előre az intézményi ranglétrán. Parancsnokként azonban nekik is meg kellett küzdeniük az állományban tovább élő régi beidegződésekkel, korlátoltsággal és a frusztrációból is fakadó fegyelmi problémákkal.

5. Mindezek magyarázhatják azokat a kudarccokat, hibákat, amelyek a szervezet alacsony hatékonyságát eredményezték. A hangzatos jelszavak és munkatervek ellenére az állambiztonságnak nem sikerült mindenhol beépülni, mindenkit megfigyelni. Mára már ismertté váltak olyan belüleges „kudarctörténetek”, amelyekről több oldalról is rendelkezünk forrásokkal. Például a „Kizártak” fedőnevű ügyben vizsgálat alá vont *Adriányi (Vit) Gábor* külföldre távozását dokumentálhatóan a szervek többszörös mulasztása tette lehetővé.²⁵ Számos más esetben ugyanakkor közvetetten állapítható meg (például kortársi visszaemlékezések vagy egyéb források segítségével), hogy a szolgálatoknak nem sikerült felderíteni a valóban lényeges információt vagy tevékenységet.

Az ÁVH szervezeti kultúrájának továbbélése legalább 1962-ig kimutatható. Az 1956-os megtorlásokat, köztük az egyházak ellen (fáziskéséssel) indított kampányokat a korábbi körülmények között tervezték meg és hajtották végre. A rákosista állambiztonság szelleme azonban még 1964-ben (lásd a *Matheovics Ferenc* volt kereszténydemokrata képviselő ellen lefolytatott máso-

dik pert²⁶) vagy 1967-ben (második KIE-per²⁷) is kísértett. A gyors eredmények felmutatása érdekében az egyházi elhárítás munkatársai is több alkalommal vették elő, használták fel az ÁVH-n megfogalmazott koncepciókat, terveket.

Mindenesetre a BM II/5–C, illetve II/5–F alosztály alkalmazottai között már nem találhatjuk meg azokat, akik például a *Mindszenty József* vagy *Grösz József* érsek elleni ügyek részesei voltak. Helyükbe olyan államvédelmisták kerültek, akik *Péter Gábor* parancsnoksága alatt még alacsonyabb beosztásban szolgáltak, és korábbi eredményeik alapján alkalmasnak látszottak a kádári rendteremtés végrehajtására. Az 1953 utáni állományból is azok maradtak meg, akik alkalmazkodni tudtak az MSZMP egyházpolitikájából és a változó nemzetközi követelményekből fakadó új feladatokhoz. *Bakonyi Lajos*ról például 1958-ban a következőket írták parancsnokai: „1954-ben került operatív területre alosztályunkhoz. [...] Rövid idő után önálló munkaterületet kapott, először a cionista vonalon, majd később az addig teljesen elhanyagolt protestáns vonalat kapta meg. Ezen a területen példásan dolgozott, igen gyorsan ismerte meg területét. [...] rövid idő alatt komoly tárgyalóképes operatív tisztté vált. A hálózat ragaszkodott hozzá, s azok az egyházi személyek, akik a különböző egyházproblémák megtárgyalása során mint társadalmi kapcsolatok kerültek vele össze, respektálták őt. [...] a terület feltérképezése mellett állandóan kutató olyan személyek után, akik alkalmasak ügynöki munkára, s mindig volt előkészítve 5-6 olyan személy, akikkel érdemes volt foglalkozni hálózatépítés szempontjából. Beszervezései-
nek egyik fontos eredménye, hogy az elmúlt évben sikerült egy jól képzett, kvalifikált ügynököt időszakosan nyugatra telepíteni.”²⁸ 1961-ben *Hollós Ervin* a belső elhárítás parancsnokaként már a következőket rögzítette róla: „A katolikus vonalon csoportvezetői üresedés történt. *Bakonyi* elvtársat javasoltuk csoportvezetőnek, mint olyant, aki a korábban szerzett operatív tapasztalatai miatt alkalmasnak látszott e funkció betöltésére. Csoportvezetői kinevezése után hosszú ideig próbálkozott megbirkózni a feladatokkal, de a terület sajátosságaiból adódó mind magasabb követelmények miatt a mai napig nem tudta összefogni csoportját...”²⁹ Úgy tűnik azonban, hogy ez a kudarccal nem roppantotta meg karrierjét, visszatérve korábbi sikerei helyszínére újabb elismeréseket kapott 1964-ben: „*Bakonyi Lajos* r. alezr. elvtárs a protestáns egyházak területén mint főoperatív beosztott dolgozik. Megfelelő szakmai és politikai tapasztalatokkal rendelkezik ahhoz, hogy a területén jelentkező feladatokat sikeresen meg is tudja oldani. *Bakonyi* elvtárs szakmai munkásságára jellemző, hogy időt és fáradságot [sic!] nem kí-

²⁴ Az 1962-ig lezajló elbocsátásokról lásd Baráth, 1999.

²⁵ *Adriányi*, 2007, 86–95.

²⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V–149861/1–4.

²⁷ Lásd Kiss Réka tanulmányát a kötetben.

²⁸ ÁBTL 2. 8. 1. 171. *Bakonyi Lajos*. *Bakonyi Lajos* minősítése, 1958. április 8.

²⁹ Uo. *Bakonyi Lajos* minősítése, 1961. február 22.

mélve célszerűen és következetesen foglalkozik a hozzákapcsolt hálózati személyekkel. Az ügyszerű feldolgozó munkában hasznosítani lehet jó tapasztalatait.”³⁰

A „tapasztalatok” ilyen hangsúlyozása az előzőek alapján korántsem tekinthető pusztán panelszövegnek. A kádárista szolgálatoknál ez a tulajdonság mind fontosabbá vált. A beszervezésekben, a hálózati személyek mozgatójában való jártasság egyházi területen különösen értékesnek számított.

A sikeres módszerek továbbadására, az állomány képzettségi mutatóinak javítására a BM vezetői átfogó és intenzív iskoláztatási programokat indítottak. Az állambiztonsági karrier alapvető feltételévé vált az „élethosszig tartó tanulás”. Az operatív tiszteknek megfelelő szakmai, állami és pártiskolai végzettséggel kellett rendelkezniük. Ezeket többnyire párhuzamosan (jórészt a munkájuk mellett), esti vagy levelező tagozaton abszolválták a hetvenes évek közepéig.

Az egyházüldözés szempontjából szimbolikus a képzés központi helyszíne, a *Dzerzsinszkij*-ről elnevezett akadémia (1959-ig működött). Az intézményt a Szabadság-hegyen, az Isteni Szeretet Leányai rend egykori zárdájában rendezték be, miután azt az ávósok egyetlen éjszaka alatt lerohanták 1949-ben. Az akadémia helyét vette át a BM Rendőrtiszt Főiskola, ahol az állambiztonsági tanszéken már egyházi területre is szakosodhattak a hallgatók. A megfelelő ideológiai képzettség megszerzéséhez a marxista-leninista esti egyetemeken különböző fórumait látogatták a belügyesek. Mindezek túl az operatív tisztek pártalapszervezetükben is folyamatos oktatásban részesültek. A III/III-1-es állomány tagjai vallástörténetet, emelt szintű marxista filozófiát, dialektikus materializmust, de bánásmód-pszichológiát is tanultak.

Több mint száz ávós, illetve belügyes tiszt, egyházi elhárítással foglalkozó állambiztonsági vezető anyagainak átnézése után a felvétellel, beiskolázásokkal, előléptetésekkel kapcsolatban a következők fogalmazhatók meg: Bár a felvételikhez írt életrajzok utólagos konstrukciók, az ellenőrzések miatt nem tartalmazhattak teljes mértékben képzelt adatokat. Így kijelenthető, hogy az 1956 után toborzott állomány tagjai többnyire vidéki, alacsony sorból származó fiatalok voltak. A BM-be a legtöbben középfokú képzettséggel, sok esetben egy sikertelen továbbtanulási kísérlet után jelentkeztek. A toborzásban kulcsszerepe volt a Magyar Néphadseregnek (illetve más fegyveres testületeknek). A jelentkezők többszörös szűrőn estek át: fizikai állapotuk mellett összetetten megvizsgálták a rendszer melletti elkötelezettségüket. Az állambiztonság által készített környezettanulmányok mellett személyi ügyekben mindvégig döntő szava volt az MSZMP, illetve a KISZ szervezeteinek. A BM toborzói kapcsolatot tartottak a korábbi munkahelyek személyze-

ti osztályaival is. A hatvanas évektől megjelentek a „másodgenerációs” állambiztonsági alkalmazottak, vagyis azok, akik már belügyes családból származtak. Ezzel tovább erősödött a szerv zártsága, az állambiztonsági tisztek mindjobban elkülönülő szubkultúrát hoztak létre a magyar társadalmon belül. Ezt az egymás közti magas házassági arány is kifejezően mutatja.

Az állambiztonsági karrier szempontjából vízváltástónak bizonyult az 1956-os „helytállás”. Az októberi napokban történetekre többszörösen rákérdeztek (önéletrajzok, környezettanulmányok, ellenőrzések). A személyi adatlapokon-anyagokban külön részek szolgáltak ezek rögzítésére. (Ezek a leírások még új, kihasználatlan forrásokat jelentenek 1956 történetének teljesebb megismeréséhez.)

Bár a szerv nem biztosított kiemelt fizetést az állomány részére, a kiszámítható gyarapodás mutatói tetten érhetők a személyi anyagokban. A kezdetben vagyontalan operatív tisztek adatlapjain a hetvenes években megjelenik az autó, a telek stb., mint magántulajdonban lévő értékek. A belügyminisztériumi karrier tehát az egyházi elhárítók számára is a társadalmi felemelkedés lehetőségét jelentette. Ez a perspektíva meghatározta világlátásukat, mentalitásukat, a rendszer melletti kiállásukat. Ráadásul a paternalista állam gondoskodása a bölcsőtől a sírig elkísérte a belügyi dolgozókat. Esetükben a szociális juttatások elkülönített (részben konspirált) rendszere jött létre. A saját egészségügyi, kulturális intézmények, sportolási, szórakozási lehetőségek mellett külön belügyes intézmények gondoskodtak a gyermeknevelésről (BM-óvodák) és az üdülésről is. Ösztöndíjak segítették állami tanulmányaik elvégzését, a szakmai és pártiskolákban való tanulást. A munkatársak számára a lakáshoz jutás szinte kizárólagos útja is a Belügyminisztériumon keresztül vezetett. (Valószínűleg ez lehetett a toborzások egyik fő ígérete.) Mindezekkel és a kisebb juttatásokkal (ruhapénz, utazási kedvezmények) kapcsolatos kérdések rendszeresen feltűnnek a belső hangulatjelentésekben is.³¹

A sikeres operatív tisztek közül a szervezet vezetőit a korábbiakhoz hasonlóan a politikai megbízhatóság alapján nevezték ki. Emellett az egyházi elhárításnál kiemelt szempont volt a megfelelő ideológiai képzettség, hiszen tartótisztként mindennapi munkájuk során „kvalifikált ellenséggel”, azaz többnyire művelt, világlátott, nyelveket beszélő egyházi személyekkel kellett foglalkozniuk, sőt, idővel elő kellett készíteniük őket az országhatáron túl végzendő feladatokra is.

A szükséges pártkapcsolat, illetve a szakmai előmenetellel párhuzamos pártkarrier jól kimutatható a III/III-1. osztály parancsnokainak életrajzaiban is. Az eredetileg esztergályosinasként dolgozó, majd a kommunista ifjúsági szervezetekben tevékenykedő *Geréb Sándor*³² 1956 előtt az MDP Pártfőisko-

³⁰ Uo. Bakonyi Lajos minősítése, 1964. március 5.

³¹ Tabajdi, 2010.

³² ÁBT. 2. 8. 1. 9929. Geréb Sándor. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 394. ő. e.

lájának tanára volt. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után minden jel szerint azért került a politikai nyomozó főosztályra, mert ott hiány volt a megfelelő képzettséggel rendelkező káderekben. Először „nacionalista csoportokkal”, azaz a volt jobboldali pártokkal foglalkozott. A megtorlás kezdeti időszakában a pártvezetés számára készülő tájékoztatók összeállítása volt a feladata. Eredményes munkájának köszönhetően került magasabb beosztásba, az egyházi elhárítás területére, ahol az elkövetkező huszonnégy évben változó beosztásokban szolgált. Az eddig feltárt ügyek és fennmaradt tanulmányai arra utalnak, hogy a szerzetesrendek elleni eljárások specialistája volt.

Utóda, Győri Zoltán³³ az 1945 utáni ifjúsági mozgalmakból, közvetlenül a nyíregyházi városi pártbizottság javaslatára került a politikai rendőrséghez 1950-ben. Osztályvezetőként tehát már bőséges ÁVH-s tapasztalatokkal rendelkezett (Nyíregyháza és Sztálinváros mellett korábban dolgozott Budapesten is). Kinevezése előtt azonban, 1964 és 1971 között a belügyminisztériumi KISZ-, majd MSZMP-pártbizottság tagjaként is tevékenykedett. Munkássága során több szocialista állambiztonsági szervvel épített ki „baráti kapcsolatokat”. Irányítása ugyanakkor nem pusztán elméleti jellegű volt, 6-os kartonok tanúsága szerint a katolikus hierarchia több magas rangú tagjának volt tartótisztje.³⁴

A pártkapcsolatok ápolására ugyanakkor a mindennapi munka mellett is szükség volt. Geréb osztályvezetői megbízatása után a BM III/III. csoportfőnökség helyettes vezetője lett, és számos párttiszséget is vállalt a Belügyminisztérium MSZMP-szervezeteiben. Ugyanez igaz Győrire is, akit kortársai „ortodox sztálinistának” ismertek. Kettejük karrierjében közös még, hogy nyugdíjazásuk után, a nyolcvanas években az (egyházak pártállami kezelését is felügyelő) MSZMP Központi Bizottsága agitációs és propagandaosztályának külső munkatársaként foglalkoztak a vallásos szervezetek tevékenységének elemzésével.

A III/III-1. osztály utolsó parancsnoka, a korábban villanyszerelőként és művezetőként dolgozó Tóth Ferenc,³⁵ aki a BRFK állambiztonsági szerveitől került a központba. Szakmai előmenetele során hírszerzői kiképzést is kapott. Alkalmazkodási képessége és feltételezhető szakmai sikerei mellett karrierjéhez neki is szüksége volt a megfelelő politikai szerepvállalásra. Kinevezése előtt a III/III-1. osztály párttitkára volt.

Időszak	Szervezet	Parancsnok	Születési év	BM-szolgálat
1957–1962	BM II/5–C alosztály	Berényi István	1926	1945–1983
1962–1966	BM III/III-2. osztály	Geréb Sándor	1927	1957–1984
1966–1971	BM III/III-1. osztály	Geréb Sándor	1927	1957–1984
1971–1986	BM III/III-1. osztály	Győri Zoltán	1929	1950–1986
1986–1990	BM III/III-1. osztály	Tóth Ferenc	1939	1967–1990

Alosztály	Név	Születési év	BM-szolgálat kezdete	Leszerelés
III/III-1-a	A Római Katolikus Egyházzal szembeni elhárítás			
1972–1984	Bakonyi Imre	1929	1949–	1984
1984–1990	Erős Lajos	1942	1963–	1990
III/III-1-b	Az „illegális” szerzetesrendekkel, illetve a katolikus egyházi vezetéssel szembeni elhárítás			
1973–1981	Balázs Tibor, dr.	1931	1950–	1985
1981–1986	Tóth Ferenc	1939	1967–	1990
1986–1990	Ács Péter	1939	1963–	1990
III/III-1-c	A protestáns és más egyházakkal szembeni elhárítás			
1971–1979	Csongrádi Károly	1924	1946–	1979
1980–1981	Bíró Sándor	?	?	?
1981–1990	Reményi Géza	1943	1967–	1990

1971-től a rendszerváltozásig az egyházi elhárítás három alosztályra tagolódva látta el feladatát. Az A alosztály³⁶ ellenőrizte a katolikus egyházat, kivéve az „illegális”, azaz nem engedélyezett szerzetesrendeket, amelyek a B alosztály³⁷ célterületei voltak. A C alosztályon³⁸ foglalkoztak az evangélikus és református egyházak mellett a szektáknak nevezett kisegyházakkal és a hazai zsidó közösségek ellenségesnek ítélt tagjaival. Jelenleg még ismeretlen időpontban a beosztás némileg módosult, és a B alosztály feladata a papi szemináriumokba és a katolikus hierarchiába való beépülés lett.³⁹ Miként a fenti táblázat adatai is mutatják, az alosztályok vezetői között a nyolcvanas évek elején történt meg a nemzedékváltás, addig ÁVH-s múlttal rendelkező parancsnokok irányították az egyes elhárítási területeket. Ugyanakkor az alosztályvezetők karrierjét elemezve arra következtethetünk, hogy előléptetésükben a politikai megbízhatóság mellett már nagyobb szerepe volt sikeres akcióiknak is.

³³ ÁBTL. 2. 8. 1. 12589. Győri Zoltán. MOL M-KS 288. f. 7. cs. 394. ó. e., 753. ó. e.

³⁴ Így például Kádár László egri érseknek és Bagi Istvánnak, a Pápai Magyar Intézet rektorának, esztergomi segédpüspöknek. ÁBTL 3. 1. 2. M-33265. „Németh László”. ÁBTL 3. 2. 3. M-778/3. „Noggel”, illetve ÁBTL 3. 2. 1. Bt-1682/1-2. „Blanc”. Lásd Tabajdi-Ungváry, 2008, 288–289.

³⁵ ÁBTL 2. 8. 1. 14780. Tóth Ferenc.

³⁶ BM III/III-1-A alosztály.

³⁷ BM III/III-1-B alosztály.

³⁸ BM III/III-1-C alosztály.

³⁹ Vörös, 2009.

Egyes (alacsonyabb beosztású) parancsnokok karrierje a ma még nehézkesen kutatható ügydossziék mellett a személyi anyagokból is rekonstruálható. Jó példa erre *Keresztury György* esete, aki a KISZ központjából érkezett a Belügyminisztériumba 1958-ban. 1960-ban készült jellemzésében a következő olvasható: „Munkája kezdete óta a tájékoztató tiszti feladat elvégzésével bíztuk meg [...] 1958 őszén összesítette az alosztályunk beosztottai által készített helyzetjelentéseket a klerikális reakció országos méretű nyílt ellenséges tevékenységéről. E feladatot jól hajtotta végre...”⁴⁰ Négy év elteltével már első önálló szakmai sikereiről szolt munkája értékelése: „1958–1961 között dolgozott alosztályunkon különböző területeken. Osztálytitkárrá történt kinevezése előtt a »Kizártak« fn. ügyben⁴¹ dolgozott. [...] Korábbi ismereteit felhasználva az igen széles kiterjedésű ügyet viszonylag rövid idő alatt megismerte, és a területen mostanáig általában eredményesen dolgozik. [...] amíg más elvtársak közel egy évtizedig kísérleteztek, az elmúlt évben ő két hálózati személyt szervezett be a szemináriumok területén. Az országban működő teológiák elhárításának megszervezésére – noha még csak kezdeti eredmények – ugyancsak eredményes intézkedéseket tett...”⁴²

Munkájának eredményei 1967-re érték be. A minősítésében megfogalmazott állításokat operatív dossziék anyagaival ma még csak részben tudjuk párba állítani. Ám az ilyen jellegű megállapítások hasznosak lehetnek a további kutatások irányainak kijelölésénél is: „Átlagon felüli képzettsége és jó szakmai érzéke van. Munkaterületén az elmúlt 3 évben igen komoly eredményeket ért el. Nagy része van abban, hogy a megyei szemináriumok elhárítása eredményes. Az általa beszervezett ügynökök többsége megállta a próbát, és jó ügynöki munkát végeznek. A megyei feldolgozás szervezésében, a jelöltek előkészítésében is nagy segítséget ad. [...] Munkája során több esetben élt az operatív munkán túl politikai jellegű javaslatokkal, és azokat az ÁEH megfelelően hasznosította.”⁴³

Keresztury György 1968-ra érte el szakmai karrierje csúcspontját, ami egyszersmind a hazai papképzés megfigyelésében és manipulálásában is határkövet jelentett: „Jól érti a politikai és operatív feladatokat. Kezdeményező, keresi a politikai és operatív helyzetnek legmegfelelőbb új megoldásokat [...] Szorgalmas, kitartó munkájával komoly eredményeket értünk el a szemináriumok operatív ellenőrzése, politikai befolyásolása terén. Új módszerek kidolgozásával és alkalmazásával sikerült a vidéki szervekkel közösen számszerűleg és minőségileg a hálózatot megerősíteni. 1967 júniusában

ideiglenesen csoportvezető beosztásba került.”⁴⁴ Keresztury története más szempontból is érdekességekkel szolgál. 1971-ben ugyanis saját kérésére távozott a szolgálattól, és a MOGÜRT vállalatnál helyezkedett el. Így míg egykori kollégái ebben az időben már nyugállományba készülődtek, ő valószínűleg egy jobban fizető állásban (vélemezhetően a szervvel továbbra is kapcsolatban maradván) fejezte be aktív pályafutását.

A kiöregedő állomány utánpótlásának biztosítása a BM alacsony presztízse és a magas követelmények miatt a hetvenes években sem volt egyszerű. Azonban az új nyomozók felvételét az is sürgette, hogy az évtized elején elfogadott szolgálati törvény és az ehhez kapcsoló nyugdíjrendelkezések miatt megkezdődött az „ÁVH-s” korosztály nyugdíjba vonulása.⁴⁵ Így a hetvenes évek első felében generációváltás zajlott le az egész csoportfőnökségen és az egyházi elhárításnál is. 1975 és 1979 között tizenkilenc fő került el a III/III–1. osztályról. (Közülük tízen mentek nyugdíjba, hat főt helyeztek át „szolgálati érdekből”, ketten fegyelmi okok miatt kényszerültek távozni, míg egy fő saját kérésére távozott a szervezettől.) Helyükre tizenhét, többnyire fiatal operatív tiszt érkezett a szervezethez.⁴⁶

Az egyházak 1956 utáni újbóli megtörésében főszerepet játszó káderek, valamint a hatvanas években még börtönbüntetéssel végződő ügyeket konstruáló tisztek helyét fiatal, már a Kádár-rendszerben szocializálódott állambiztonságiak vették át. Az újonnan érkezők szociológiai jellemzőit vizsgálva továbbra is jellemző maradt, hogy elsősorban olyanok jelentkeztek, akik számára a belügyi karrier szociális szempontból előrelépést jelentett. Ráadásul a politikai rendőrségen tovább élő származási kritériumoknak megfelelően szinte kizárólag munkásszülők gyermekei voltak. A túlnyomórészt alacsony sorból származó belügyesek tanulmányaik során technikai, ritkábban szakközépiskolai szintű képzettséget szereztek. (A leggyakoribb végzettség a gépipari technikus volt). Egy-két esetet leszámítva az érettségit és további képesítéseiket hosszas, felnőttkori képzések útján szerezték meg. Az egyházi elhárításra került újoncokra szinte kivétel nélkül valamelyik fegyveres szervnél (munkásőrség, kormányőrség, néphadsereg), esetleg a rendőrségnél figyeltek fel. Ezt követően a Rendőrtiszti Főiskola elvégzése után, 28–30 évesen nevezték ki őket. Többen közülük már „belügyes” családból származtak, illetve kádergyereknek tekinthetők. A családi összefonódásoknak olyan speciális esete is előfordult, mint *Vágó Jánosé*, aki *Miklós Imre* ÁEH-elnök vejeként került az egyházi elhárításhoz.⁴⁷

⁴⁴ Uo. Keresztury György jellemzése, 1968. március 19.

⁴⁵ A generációváltás folyamata (összhangban a hetvenes évek elején történt kisebb átszervezésekkel) jól nyomon követhető a belügyi pártiratokban és az állambiztonság tagjainak fogymatékai anyagaiban.

⁴⁶ MOL M–KS 842. f. 5. cs. 1. ő. e. Beszámoló taggyűlés jegyzőkönyve, 1979. január 23.

⁴⁷ ÁBTL 2. 8. 1. 14790. Vágó János.

⁴⁰ ÁBTL 2. 8. 1. 2658. Keresztury György. Keresztury György jellemzése. 1960. április 9.

⁴¹ ÁBTL 3. 1. 5. O–11522/1–6.

⁴² ÁBTL 2. 8. 1. 2658. Keresztury György. Keresztury György jellemzése, 1964. február 1.

⁴³ Uo. Keresztury György jellemzése, 1967. június 28.

A fiatalítás olyan járulékos következményekkel is járt, mint a csoportfőnökségi KISZ-alapszervezet létrehozása. Az ifjúsági szervezetnek a helyi pártbizottság számára készített beszámolója az „ávós generációétól” eltérő mentalitásról, szemléletről tanúskodnak. 1976-ban például a KISZ-esek elmúlt kétévi munkájáról szóló jelentésbe a következő, idealizmusról árulkodó mondatok kerültek: „Sokan azt sem tudtuk, mi fán terem az állambiztonsági munka. Minden új volt, minden érdekes volt, fiatalos vehemenciával vetünk részt egy-egy akció végrehajtásában. Azonban a hétköznapi áldozatkészségével itt-ott bajok voltak. Ezen úgy próbáltunk segíteni, hogy megpróbáltuk közösen feldolgozni csoportfőnökségünk történetét. Célunk az volt, hogy elődeink áldozatos, sokszor veszélyekkel terhes munkájának megismerésével, a hagyományok tiszteletével követendő példát állítottunk magunk elé.”⁴⁸ Emellett, a beszámoló szerint, a fiatalok számára eltartott egy ideig az öltözködésben, hajviselésben megkövetelt normák megszokása, az idősebbekkel, parancsnokokkal való „érintkezés” megfelelő formáinak elsajátítása. A beilleszkedés után azonban az új munkatársak is nekiláthatnak a hetvenes években újraírt ügyrendek által⁴⁹ megfogalmazott feladatok végrehajtásának.

A III/III-1. osztály központi állományának tagjai nemcsak a legfontosabb akciók végrehajtói, hanem az egész országra kiterjedő szervezeti és ügynökhálózat irányítói és ellenőrzői is voltak. A beérkező jelentéseket válogatva és értékeléssel ellátva küldték tovább a belügyi és a pártvezetés számára. Szintén a központban dolgozták ki a veszélyesnek tekintett jelenségek kezelését célzó intézkedési terveket. Az egyházi elhárítók mindennap érintkeztek a kémelhárítás (III/II.) és a hírszerzés (III/I.) illetékes osztályaival is. A szervre jellemző szigorú konspiráció ellenére mindezt vélhetően megkönnyítette, hogy a hírszerzők egy része a korábban a „hazai bázison” sikeresen dolgozó egyházi elhárítók közül került ki. Így Földes György, aki 1951 és 1956 között az államvédelem egyházak elleni akcióit irányította, 1958-tól hírszerzőként az olasz–vatikáni vonal vezetője lett.⁵⁰ Berényi István, aki az említett BM II/5–C osztály vezetője volt, 1963-tól londoni kémtevékenysége mellett szintén dolgozott hasonló területen, karrierje végén (1981–1985) pedig a hírszerzőképző parancsnoka lett.⁵¹ (A hírszerzés – BM III/I. csoportfőnökség – és a belső elhárítás kapcsolatában még sok a feltárássra váró kérdés. A hiányosan átadott iratok miatt ma még kevésbé látszik, hogy az ÁEH-ban működő „Világosság” rezidentúrán⁵² kívül hogyan működtek együtt a titkosszolgálatok különböző szervei.)

A Kádár-rendszer belső nyugalmanak érdekében a III/III-1. osztály tagjai az (SZT-tiszteket is foglalkoztató) Állami Egyházügyi Hivatallal, a tanácsok egyházügyi előadóival, a különböző szinteken dolgozó agitátorokkal és propagandistákkal, illetve az állami intézményekben lévő hivatalos és társadalmi kapcsolatokkal⁵³ is folyamatos együttműködést alakítottak ki. Ennek kulcseleme a szervek „szignalizációs”⁵⁴ tevékenysége volt, amelynek során „a hatáskörükbe tartozó, zavaró jelenségek” részleteit, a titkosszolgálati úton szerzett információkat továbbították az illetékes elvtársakhoz. A politikai döntés-előkészítésben játszott szerepük miatt az állambiztonságiakat a pártállam fontos, ugyanakkor folyamatosan csökkenő presztízsű fogaskezekének tekinthetjük.

A havi rendszerességgel készített információs jelentések számos problémát sorolnak fel az állomány megbecsülésével és a munkakörülményekkel kapcsolatban. A hetvenes években visszatérő probléma volt az egészségtelen, zsúfolt elhelyezés. Ez ugyan a Néphadsereg utcai objektum felépülésével részben megoldódott, azonban más tényezők tovább nehezítették a munkát. 1982-ben például még arról panaszkodtak a tagok, hogy a fénymásolásra szánt anyagokat a József Attila utcába kell átvinni, mert a csoportfőnökségen nem található fénymásoló. A BM-menza kritikája vagy a mosdók tisztaságának állapota pedig visszatérő témája a pártvonalon továbbított jelentéseknek. A parkolási nehézségek és egyes eszközök hiánya mellett természetesen a bérekkel, az árakkal és a szolgálati idővel kapcsolatos kérdések foglalkoztatták a leginkább a III/III. csoportfőnökség állományát is.⁵⁵ A rendszerváltozás sajátosságairól és a III/III-asok szociális helyzetéről egyaránt árulkodik, hogy az 1990 januárjában leszerelt nyomozók nagy része a következő hetekben anyagi helyzetére hivatkozva segélyeket kért és kapott a Belügyminisztériumtól.⁵⁶

Az egyházüldözők mindennapi szakmai munkájának feltárása nem könnyű feladat. Jelenleg csak mozaikszerűen lehet az operatív tiszteket és az ügyeket, intézkedéseket összepárosítani. Az egyházi elhárítás központjában zajló megbeszélésekről, a III/III-1. osztály belső értekezleteiről különösen kevés iratot őriznek az ÁBTL-ben. Érdekes kivételt jelent az osztály

⁵³ Hivatalos kapcsolatnak az minősült, aki egy adott területen vezetői munkakörénél fogva kötelezően segítette az állambiztonsági szervek munkáját. Társadalmi kapcsolatnak azt a „szocializmus” hű személyt” tekintették, aki felkérésre vagy önként folyamatosan segítette, tájékoztatta az állambiztonsági szerveket. Feladata szerint információkat adott a környezetében jelentkező „ellenséges” tendenciákról, jelenségekről, eseményekről, személyekről.

⁵⁴ Az állambiztonsági szaknyelv szerint: jelzésadás (tájékoztatás) a titkosszolgálati úton megszerzett információról, felderített tevékenységről az illetékes párt-, állami, társadalmi, gazdasági szervezetnek. Lásd www.abtl.hu

⁵⁵ MOL M-KS 842. f. 4. cs. 8–10. ó. e.

⁵⁶ Az egészségi állapotra vonatkozó konkrét megállapítások a hatályos törvényi rendelkezések értelmében nem kutathatók, az ÁBTL-ben kiadott anyagokban kitakarják őket.

⁴⁸ MOL M-KS 842. f. 2. cs. 28. ó. e.

⁴⁹ Az állambiztonsági ügyrendeket lásd az ÁBTL honlapján: www.abtl.hu

⁵⁰ Szabó–Soós, 2006, 50–53., illetve 2. 8. 2. 1. 1072. Földes György.

⁵¹ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 1025. Berényi István.

⁵² Szabó–Soós, 2006.

1989. június 13-án megtartott értekezlete, amelyen Horváth József csoportfőnök tartott helyzetértékelést. A belső elhárítás vezetője a belügyi anyagokhoz képest is szokatlan nyíltsággal szolt az egység működésének korábbi céljáról: „Itt a változások lényege, hogy megszűnik az a fajta konkrét, egyértelmű beavatkozás az egyházak életébe, amellyel lényegében az egyházak elsorvasztásán munkálkodtunk. Tehát folyamatosan visszaszorítottuk ideológiailag, politikailag, szervezetiileg az egyházak működését.”⁵⁷ A felmerült aggályokra a III/III. csoportfőnöke határozottan kijelentette, hogy a III/III-1. osztályt nem lehet felosztatni, szerepe nélkülözhetetlen, és feladatára nem is pályázik más szerv. Sőt, a bekövetkezett változások a hálózati, illetve az operatív munka megerősítését, tehát intenzívebb munkavégzést tesznek szükségessé: „Számunkra az állam és az egyház viszonylatában rendkívül fontossá válik két dolog: az egyik az információszerzés – az egyházak politikailag milyen irányba mozdulnak, mit kezdeményeznek –, a másik az erre alapuló befolyásoló tevékenység. Mindez azt jelenti, hogy a hálózati munkára még fokozottabb gondot kell fordítani.”⁵⁸ Horváth nem bizonyult előrelátó jónak. A III/III-1. osztálynak hat hónapja maradt az új munkarend kialakítására. Eközben számos dossziét semmisítettek meg, eleinte szabályszerű selejtezéssel, majd ellenőrizhetetlenül. A Duna-gate botrány után az egész III/III. csoportfőnökséget feloszlatták, a titkosszolgálatokat átalakították.

Az itt röviden bemutatott állomány tagjai vettek részt azokban a magyarországi akciókban, amelyekről a kötet több tanulmánya szól. Az ismertített egyházi elhárítók középvezetőként tevékenykedtek a pártállami struktúrában. Ők tekinthetők a pártközpontból érkező utasítások, illetve a belügyi vezetésben jóváhagyott intézkedések végrehajtóinak. Ők azok, akik nem csupán elemeztek, terveztek, hanem már közvetlen kapcsolatba is kerültek az „ellenséges” csoportokkal, személyekkel. Tartótisztként a legmagasabb rangú egyházi személyekkel keresték a kapcsolatot. Mentalitásuk, „munkastílusuk” így alapvetően meghatározta, miként alakult a hatalom és az egyházak titkos kapcsolata. A parancsnokok ugyanakkor jelentős szerepet kaptak az egyházak elleni nemzetközi akciókban is. Bár az ideérkező Stasztisztek „kávéházi csekista” kifejezéssel szolták le kollégáikat, összességében úgy tűnik, hogy a „puha diktatúra” politikai nyomozói teljesítették a hazai pártvezetés elvárásait. Eközben kifinomult módszerekkel végzett munkájuk, a „bomlasztás”, a „lejárátás”, az „elszigetelés” alkalmazása az emberi, bizalmi kapcsolatok megtörését szolgáltatta. A közösségek megosztására, ma-

⁵⁷ ÁBTL ÁBMHT 1. 11. 1. 58. d. Emlékeztető a BM III/III-1. osztály 1989. június 13-i osztály-értekezletéről. Az egyházzal foglalkozó állambiztonsági osztályok értekezletei közül eddig ez az egy vált ismertté.

⁵⁸ Uo.

nipulálására irányuló tevékenységük nemcsak az egyházakon, hanem a társadalom szövetén is mély sebeket ejtett. Remélhető, hogy személyük, tevékenységük megismerése segíti a közelmúlt folyamatainak megértését, a hamis mítoszok lerombolását, a „megmérgezett” közélet tisztulását, végső soron pedig a kádárizmus osztársadalmi „kibeszélését”.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. 11. 1. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai.
2. 8. 1. Az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai.
 - 155. Baji László
 - 171. Bakonyi Lajos
 - 2658. Keresztury György.
 - 9929. Geréb Sándor.
 - 11345. Gressa István.
 - 12589. Győri Zoltán.
 - 13834. Harangozó Szilveszter.
 - 14790. Vágó János.
2. 8. 2. 1. Állambiztonsági szervek „titkos” és „szigorúan titkos” állományú munkatársainak iratai, BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődeinek titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai.
 - 1025. Berényi István.
 - 1072. Földes György
3. 1. 2. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, munkadossziék.
 - M-33265. „Németh László”.
3. 1. 5. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.
 - O-11522/1-6. Kizártak.
 - O-13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar.
3. 1. 9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, vizsgálati dossziék.
 - V-149861/1-4. Matheovics Ferenc és társai.
3. 2. 1. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék, beszerzési dossziék.
 - Bt-741. „Wittmann, Karl”.
3. 2. 3. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék, beszerzési dossziék.
 - Bt-1682/1-2. „Blanc”.

MOL – Magyar Országos Levéltár

- M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyve.
- M-KS 288. f. 7. cs. Az MSZMP KB titkársági üléseinek jegyzőkönyve.

- M-KS 288. f. 30 cs. Az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztrációs Osztály iratai.
M-KS 842. f. 2. cs. MSZMP BM III/III. Csoportfőnökségi Bizottsága. Pártbizottsági ülések.
M-KS 842. f. 4. cs. MSZMP BM III/III. Csoportfőnökségi Bizottsága. Apparátus iratai.
M-KS 842. f. 5. cs. MSZMP BM III/III. Csoportfőnökségi Bizottsága. Csúcsvezetőségek, alapszervezetek
XIX-B-1-au Belügyminisztérium M és Szervezési Csoportfőnökség iratai.
XIX-B-1-x Belügyminisztérium (országos) főkapitányi értekezletek anyagai.
10-38/7/1979. 1979. szeptember 21.

IRODALOM

- Adriányi, 2007. – Adriányi Gábor: *Egy élet nyomában*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.
Baráth, 1999. – Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In: *Évkönyv VII*. Szerkesztette Rainer M. János – Ständeisky Éva. 1956-os Intézet, Budapest, 1999, 95–108.
Bikki, 2002. – Bikki István: A politikai rendőrség újjászervezése, 1956–1962. In: *Rubicon*, 2002, 6–7., 36–40.
Cseh, 1999. – Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata (1945–1990). In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve*, 1999. Szerkesztette Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 1999, 73–90.
Kahler, 2009. – Kahler Frigyes: *A nagy „tűzvörös sárkány” torkában. Koncepciók eljárások a ferences szerzetesek ellen 1945–1956*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.
Kajári, 1999. – Kajári Erzsébet: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. In: *Évkönyv VII*. Szerkesztette Rainer M. János – Ständeisky Éva. Budapest, 1999, 61–94.
Kiszely, 2001. – Kiszely Gábor: *Állambiztonság 1956–1990*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
Szabó–Soós, 2006. – Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember, Budapest, 2006. A tanulmány újraközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.
Szakolczai, 1999. – Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: *Évkönyv VII*. Szerkesztette Rainer M. János – Ständeisky Éva. Budapest, 1999, 18–60.
Tabajdi, 2010. – Tabajdi Gábor: A hírszerzők mindennapjai (1974–1983). In: *Betekintő*, 2010/1. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkid=137> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 22.)
Tabajdi–Ungváry, 2008. – Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–90*. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány – Corvina Kiadó, Budapest, 2008.
Ungváry, 2007. – Ungváry Krisztián: Egyenes út a csúcsra. Harangozó Szilveszter. Egy állambiztonsági főcsoportfőnök karrierje. In: *Rubicon*, 2007/3., 29–33.

- Ungváry–Tabajdi, 2006. – Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: Elbocsátott légió? A BM állambiztonsági testületének személyi állománya, 1956–1963. In: *Belügyi Szemle*, 2006/10., 5–33.
Vörös, 2009. – Vörös Géza: Állambiztonság és egyházak. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/4., 3–19. (www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/vorosgeza.htm) (utolsó letöltés: 2010. szeptember 22.).

Hálózatok, hálózatépítés az egyházakon belül a Kádár-korszakban

VÖRÖS GÉZA

Az egypártrendszer létrejöttétől egészen 1989-ig a mindenkori állami egyházpolitikát az állampárt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), majd a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikája határozta meg, amelynek irányítása alatt összehangoltan működtek együtt a különböző szintű párt-, állami és társadalmi szervek.¹ A pártállami egyházpolitika megvalósításának eszközei sorában a legfontosabbak között szerepeltek az állambiztonsági szolgálatok. Ezek alapvető feladatai közé tartozott a társadalom szövetébe évszázadok alatt beágyazódott egyházak felszámolása, a hitélet és vallásgyakorlás lehetőségének megszüntetése. Az állambiztonság munkáját az állampárt által diktált egyházpolitika végrehajtásához igazította, mely mindenkor meghatározta, hogy a Belügyminisztérium szervei milyen adminisztratív és operatív lépéseket tehetnek.²

Az 1956-os forradalom leverését követően az állambiztonságnak az egyházakkal szembeni fellépésben az MSZMP KB Politikai Bizottságának (PB) 1958. évi július 22-i határozata nagyobb teret engedett az úgynevezett adminisztratív intézkedéseknek, melyeknek célja az 1956. október 23-a előtti állapotok visszaállítása volt.³ Az egyházak vezetőinek megtörését, a maradék ellenállás felszámolásának sikerét jelezte, hogy már tíz évvel később az 1968. március 4-i PB-határozat az „egyházi reakcióval” szemben a politikai fellépést hangsúlyozta, indoklásul azt mondva, hogy „az állam és az egyházak viszonya érdekeinknek megfelelően alakult”.⁴ Az állambiztonsági munkában a korabeli jogszabályok által büntetendő tevékenységek rendőri felderítését követő letartóztatások helyett az operatív megelőző intézkedésekre helyeződött át a hangsúly.⁵ Operatív megelőző intézkedéseket a központi szervek előzetes engedélyével lehetett elkezdni. Ez lehetett bomlasztás (csoportokon belüli valós vagy mesterségesen előidézett ellentétek szítása), egyházfegyelmi eljárás indíttatása az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) vagy az illetékes egyházi előjáró segítségével, a belügyi szervek általi figyelmeztetés, lejára-

Hálózatok, hálózatépítés az egyházakon belül a Kádár-korszakban

tás kompromittáló adatokkal, áthelyeztetés (ez is elsősorban az ÁEH-n keresztül), és kivételes esetben rendőri felügyelet alá vonás.⁶

A megelőzés alkalmazásának feltétele az információszerzés és a helyzet pontos ismerete volt. Az állambiztonság operatív erői titkos (operatív) eszközök felhasználásával és operatív módszerek alkalmazásával szerezték meg a kívánt információkat.⁷ Az operatív erő a BM hivatásos és tartalékos állományát, valamint a hálózaton kívüli – hivatalos, társadalmi és alkalmi – kapcsolatokat foglalta magában. A titkos (operatív) eszközök lehetnek: nyilván tartások, környezettanulmányozás, operatív figyelés, postai küldemények ellenőrzése,⁸ operatív technikai eszközök (például szoba- telefonlehallgatás stb.), krimináltechnikai eszközök (például speciális fényképezőgépek, mikroszkópok stb.), operációk (például titkos őrizetbe vétel, a ruházat titkos átvizsgálása stb.), valamint a hálózat. Az operatív módszerek közé tartozik az operatív tiszt személyes adatgyűjtése, információk ellenőrzése, az operatív meghallgatás, amikor az eredeti célt eltitkolva hallgatják ki a gyanúsítottat, különböző azonosítási eljárások (személy-, tárgy- vagy nyomazonosítás), információgyűjtés adattárakból (levéltári, irattári nyilvántartások) és a hálózati felderítés.⁹ Az operatív módszerek közül a hálózati felderítés révén szerezte az állambiztonság az érdeklődési körébe került célcsoport tagjainak tevékenységéről a legtöbb, általuk titkolni akart információt. Ennek eszköze a hálózati személy volt, akit vagy a csoport tagjai közül szervezett be az állambiztonság, vagy már ügynökként kapott utasítás alapján ismerkedett meg a célszemélyek közül valakivel, így jutván hozzá a politikai rendőrséget érdeklő információkhoz.

„A hálózat az állambiztonsági szervek titkos segítőtársainak összessége”, akik közvetlen és személyes kapcsolatban állnak a célszemélyekkel vagy -csoportokkal, ezért olyan fő eszköz a felderítésben, amely „más operatív eszközzel nem valósítható meg”.¹⁰ A hálózati munkát a Kádár-korszakban két norma alapján végezték: az első, mely még a forradalom előtti utasításokra épült, a 33/1958-as,¹¹ a másik, mely ezt hatályon kívül helyezte, és a rendszerváltásig meghatározta a hálózatépítés kereteit, a 005/1972-es számú belügyminiszteri parancs volt.¹² A hálózati személyek „szervezetszerű titkos együtt-

⁶ ÁBTL 4. 1. A-3794. 42-47., ÁBTL 4. 1. A-3824. 45-50.

⁷ A tanulmányban található állambiztonsági szakkifejezések magyarázatához lásd ÁBTL 4. 1. A-3036., ÁBTL 4. 1. A-3037., ÁBTL 4. 1. A-3046/1-5., ÁBTL 4. 1. A-3056/1-2.

⁸ „K” ellenőrzés: „A postai küldemények operatív („K”) ellenőrzése az állambiztonsági és bűnügyi operatív munka egyik titkos nyomozati (operatív) eszköze, amely alkalmas a bizalmas nyomozás alatt álló személyek, szervezetek ellenséges tevékenységének, kapcsolatainak felderítésére, valamint operatív és jogi erejűvé tehető bizonyítékok beszerzésére.” ÁBTL 4. 1. A-3046/3. 5. A „K” ellenőrzés szabályozásához lásd ÁBTL 4. 2. 10-21/19/1970.

⁹ ÁBTL 4. 1. A-3103. 5-47.

¹⁰ ÁBTL 4. 2. 10-21/5/1972. 9.

¹¹ ÁBTL 4. 2. 10-21/33/1958.

¹² Orgoványi István: Az állambiztonsági szervek hálózati munkáját szabályozó belügyminiszteri parancsok 1954-1989. Megjelenés előtt.

¹ A kérdés alapos tárgyalását lásd Köbel, 2005, 32-44.

² ÁBTL 4. 1. A-3824. 48.

³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. Közli: Ságváry-Vass, 1973, 237.

⁴ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 448. ő. e.; ÁBTL 4. 1. A-3971. 13.

⁵ ÁBTL 1. 11. 6. 11-700/1970. 14-18. 62-72.

működésben állnak” az állambiztonsági szervekkel.¹³ A hálózat funkciója rendkívül sokrétű volt.¹⁴ Az ellenségesnek nyilvánított személyekre, csoportokra vonatkozó titkos információgyűjtés, felderítés mellett operatív kombinációk végrehajtását (kutatás, figyelés, dezinformációk terjesztése, bomlasztás, büntetőeljárás kezdeményezéséhez szükséges bizonyítékok szerzése) is végezte. Feladata többek között az ellenséges tevékenységet végző személyeknek a felkutatása és felismerése, beszerzési jelöltek kutatása, jellemzése, elhárítási vonalak (például ifjúsági vonal), objektumok (hadiipari, hírközlési kutató-kísérleti üzemek stb.) preventív védelme, ellenséges akciók (például merénylet) megghiúsítása volt. E tevékenységeken kívül a börtön-elhárításnál¹⁵ is használták az ügynökséget. Sok esetben a hálózat segítségével végezték a levéllenőrzést és alkalmazták az operatív technikát¹⁶ is.

A hálózat feladatköreinek felsorolásából is kitűnik, hogy tagjai sokszor bonyolult, rendkívül fontos és kényes megbízatásokat teljesítettek. Az állambiztonság a velük való kapcsolatot részben az együttműködésük alapja szerint, részben a kitűzött feladatok elvégzésének értékelésével minősítette.¹⁷ A 33/1958-as parancs a hálózati személyeket feladatuk és felhasználásuk alapján a következő kategóriákba osztályozta: ügynök, informátor, rezidens, „K”- és „T”-lakás tulajdonosa.¹⁸ Benkei András belügyminiszter 1973. január 1-jétől hatályon kívül helyezte a 33/1958-as parancsot, arra hivatkozva, hogy „az utóbbi évek társadalompolitikai változásai és az operatív helyzet módosulásai szükségessé teszik a hálózati munka továbbfejlesztését”.¹⁹ A belügyminiszter által kiadott új, 005/1972-es parancs értelmében ezt követően a hálózati személy a beszerzési alaptól és alkalmasságától függően a megbízhatóság ranglétráját végigjárva eljuthatott az ügynöki státustól a titkos megbízotton („tmb.”) keresztül a titkos munkatárs („tmt.”) címig.²⁰ Az ügynök általában terhelő vagy kompromittáló adatok kényszere miatt,

¹³ ÁBTL 4. 2. 10–21/5/1972. 9.

¹⁴ ÁBTL 4. 1. A–3846. 15–23.

¹⁵ Börtönelhárítás: „operatív felderítés és adatgyűjtés-előzetes ellenőrzés, bizalmas nyomozás teljesítése a büntetés-végrehajtási intézetekben fogva tartott rabok között.” ÁBTL 4.1. A–3036. 30.

¹⁶ Operatív technika: „tágabb értelemben az állambiztonsági bűnüldöző munka titkos nyomozati (operatív) eszköze. Szűkebb értelemben azoknak a technikai – fizikai, kémiai – eszközöknek és módszereknek az összessége, amelyekkel az állambiztonsági és a bűnügyi szervek titkos nyomozati intézkedéseik során, azok felhasználásával rendszeres, célirányos, megbízható információkat szereznek az ellenséges hatalmaknak, azok szerveinek, megbízottainak, valamint más súlyos bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személyek tevékenységének felderítéséhez, megszakításához, a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, gazdasági intézményeinek, fegyveres erőinek, testületeinek és állampolgárainak védelméhez.” ÁBTL 4. 1. A–3036. 146. Az operatív technika alkalmazásának szabályozásához lásd ÁBTL 4. 2. 10–21/17/1971.

¹⁷ ÁBTL 4. 1. A–3046/4. 16., ÁBTL 4. 1. A–3103. 95.

¹⁸ A 33/1958-as parancsban meghatározott hálózati személyek kategóriáinak (rezidens, ügynök, informátor, „K”- és „T”-lakás tulajdonos) leírását lásd ÁBTL 4. 2. 10–21/33/1958. 4–10.

¹⁹ ÁBTL 4. 2. 10–21/5/1972. 3.

²⁰ ÁBTL 4. 2. 10–21/5/1972. 11–13.

esetleg anyagi érdekből működött együtt az állambiztonsággal. A titkos megbízottat elvi, hazafias meggyőződés vezérelte „munkájában”,²¹ de mindkettő csak a hálózati funkció valamely elemét töltötte be. A titkos munkatárs azonban, ahogy a 005/1972-es parancs fogalmaz, a hálózat „kipróbált tagja”, aki „hazafias meggyőződésből fakadó hivatástudattal, magas fokú áldozatkészséggel” végezte a legbonyolultabb hálózati feladatokat is, mivel tapasztalata és képzettsége alkalmassá tette erre.²² Sőt a titkos munkatárs – egyedül a hálózat tagjai közül – elláthatta a rezidensi teendőket is, azaz egy operatív tiszt irányítása és ellenőrzése mellett vezethette a hálózati személyek egy csoportját.²³ Az operatív tisztek állandóan törekedtek arra, hogy a hálózat tagjainak összetételében növeljék a titkos munkatársak arányát, hiszen az ügynökségnek csak e legkvalifikáltabb tagjai tudták a legsokoldalúbb módon felderíteni az állambiztonság által ellenségnek tartott személyek, csoportok célját és tevékenységét. Az állambiztonsági szervek hálózati munkájának helyzetéről 1977-ben Vagyoczký Béla²⁴ rendőr alezredes, a BM III/7-es koordinációs és titkársági osztályának vezetője készített jelentést. Ebből kiderül, hogy a BM III. Főcsoportfőnökség összhálózatán belül a titkos munkatársak aránya 9,1 százalék volt, ami az értékelés szerint meglehetősen kis szám, és ez a hálózati munkát negatívan befolyásolja.²⁵ Ugyanezen esztendőben az egyházi elhárítás területén foglalkoztatott 421 hálózati személyből mindössze 5,2 százalék, azaz csak 22 fő kapta meg a tmt. minősítést, ami kedvezőtlenebb arányt mutatott az összhálózathoz képest.²⁶ Vagyoczký nehézségként említette meg jelentésében, hogy 1973 és 1977 között az operatív állomány fele kicserélődött.²⁷ Az osztályvezető szerint „mind a vezetők, a személyi állomány megfelelően értelmezi, és többségük végzi is a hálózati munkával összefüggő feladatokat. A hálózatépítés és a hálózati személyek foglalkoztatásának gyakorlati végzésében azonban érezteti hatását az operatív állomány fiatalításával járó gyakorlati tapasztalat hiánya, az operatív állomány hálózattartó munkára való – alapvetően a korszerűbb és fokozottabb igények kielégítésére való – felkészítésének gondjai.”²⁸ A hálózat minőségének javítására a nyolcvanas években is törekedtek, és célként fogalmazták meg a hosszú távon alkalmazható ügynökség létszámának növelését.²⁹

²¹ A 005/1972-es parancsban megfogalmazott hazafias meggyőződés nagyon sokszor inkább azt jelentette, hogy a hálózati személy jelentéseiért cserébe valamilyen előnyben részesítést, karrierjének egyengetését remélte az állambiztonságtól.

²² ÁBTL 4. 2. 10–21/5/1972. 11.

²³ ÁBTL 4. 2. 10–21/5/1972. 10.

²⁴ ÁBTL 2. 8. 1. Az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai. 14457. Vagyoczký Béla, ifj. A vezető pozíciót betöltő állambiztonsági tisztek életrajzához lásd www.abtl.hu – Állambiztonsági vezetők életrajzai.

²⁵ ÁBTL 1. 11. 1. 45–161/3/1977. 7.

²⁶ ÁBTL 1. 11. 1. 45–161/3/1977. 2. számú melléklet.

²⁷ ÁBTL 1. 11. 1. 45–161/3/1977. 9.

²⁸ ÁBTL 1. 11. 1. 45–161/3/1977. 11–12.

²⁹ ÁBTL 1. 11.1. 45–198/1987. 12.

Az ügynökjelölt kiválasztását, azaz a „tippkutatást” a célszerűség (például operatív helyzet, a jelölt hírszerző lehetősége, személyisége, távlati célok stb.) vezérelte.³⁰ Általában valamilyen konkrét feladat elvégzésére, az esetek nagy részében feldolgozás alatt álló ellenséges tevékenység felderítésére kívánták bevonni a hálózatba a jelöltet. Azonban a hosszabb távú tervezésben szükségesnek ítélték meg olyan személy beszervezését, aki rendelkezett külföldi egyházi kapcsolatokkal, és lehetősége volt arra, hogy nyugatra utazzon, s az ottani egyházi központokban vagy emigráns szervezetekben támadólagos elhárítást, azaz aktív, a megelőzést szolgáló felderítő munkát végezzen.³¹ Ennek érdekében igyekeztek olyan ügynökjelöltet kiválasztani, aki hitelt érdemlően tudta képviselni a párt kül-, bel- és egyházpolitikáját a különböző nemzetközi szervezetekben.³² Egy hálózati személy keresésénél fontos szempont volt, hogy az a közeg, ahonnan információt kellett szereznie, egyenrangú félnek tekintse, hisz például egy káplán sohasem lehet egyenrangú partnere egy püspöknek, így kárba vesztetett egy jó hírszerzési lehetőség, például egy püspöki székhelyen lévő belvárosi plébánia.³³ A tippkutatásnál figyelembe vették, hogy a jelölt bevezethető-e az ellenséges csoport tagjai közé, rajta keresztül befolyást gyakorolhatnak-e erre a körre. Általános szabályként a tippkutatás elsősorban az egyházi személyekre terjedt ki, ám a tapasztalatok alapján a beszerzésre kiszemelt személyek körét lassan olyan világi személyekkel is bővítették, akik az egyházak által fenntartott vagy velük szoros kapcsolatban álló munkaköröket láttak el.

A beszervezést végrehajtó operatív tisztnek a jelölt személyes tulajdonságain, kapcsolatrendszerén (belföldi, külföldi, egyházi, világi stb.) kívül ismernie kellett néhány olyan sajátosságot is, mely csak egyházi személyek esetében fordult elő. 1963-ban *Berényi István*³⁴ rendőr őrnagy, a BM III/III-2-a, a klerikális reakció elhárítás alosztályvezetője öt pontban foglalta össze a beszerzésnél betartandó alapelveket. Berényi szerint az egyházi személyek beszerzésénél első alapelveként azt kell figyelembe venni, hogy „a papok, illetve a jelöltek hosszú éveken keresztül lelki közösségben élnek, és a vallás hatására – mellyel óráról órára foglalkoznak – lelki világuk is más, mint a világi embereké, érzékenyebbek, egymás között, de más kategóriához tartozó személyekkel is rendszerint finom intelligens formában beszélnek, többségük magas műveltséggel rendelkezik, és minden olyan mozzanatra, mely szerintük az általános intelligenciával ellenkezik, felfigyelnek és következtetéseket vonnak le. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy sokszor a beszerzések során képmutatóan, farizeus módon hazudnak, mégis igen fontos,

hogy az operatív tisztnek is elsősorban műveltségükről adjanak tanúbizonyságot.”³⁵ Második alapelveként szükséges szem előtt tartani, hogy a jelölt az elé tárt terhelő vagy kompromittáló adatok ismeretében hajlandó-e vállalni az együttműködést, és ha igen, milyen feladat elvégzése várható el tőle. Azonban ha a jelölt a fent említettek ellenére is elutasította az állambiztonság „segítő kezét”, vállalván akár a börtönbüntetést is, „ebben az esetben beszerzésére nem kell rátérni”.³⁶ Harmadik szempontként vette fel Berényi, hogy vannak egyházi személyek, akik hajlandók segíteni a politikai rendőrség munkáját, de csak bizonyos, általuk megfogalmazott kérdésekben. Ez esetben az állambiztonság csak akkor élt a beszerzés lehetőségével, ha az így megszerezhető információ mennyisége és minősége ezt indokolta. Negyedik alapelveként fogalmazta meg az alosztályvezető az egyházi személyek beszerzésénél felmerülő problémát: a lelkiismereti kérdést, tudniillik, hogy az illető tettével elárulta egyházát. Ezt a viselkedést paptársai sok esetben hamar észrevették, és kérdéseik hatására – ezt „gyóntatásnak” hívták – sokszor bekövetkeztetett a dekonspiráció. Ezért az operatív tisztnek, hogy ezt a helyzetet elkerülje, a beszerzést követően minél hamarabb (általában három-négy nap múlva) meg kellett tartania az első találkozót, hogy megerősítse kapcsolatukat, és megakadályozza ügynöke lelepleződését. Berényi az egyházi elhárítás tisztjei számára a beszerzésnél betartandó utolsó kötelező szabályként jelezte, hogy „az soha nem történhet rendőri vagy belügyi objektumban, még abban az esetben sem, ha erre megfelelő indok áll rendelkezésre. Számos példa és gyakorlati tapasztalat igazolja, hogy e kategórián belül mindig azok között keresik az ügynököt, akinek valamilyen dolguk volt a rendőrséggel.”³⁷

A hálózati személyek beszerzésénél kétféle módszert alkalmaztak: az egyik a gyors módszer, melynél a gondos előkészítés után egy beszélgetés is elegendő a sikerhez, a másik a fokozatos, ilyenkor az operatív tiszt a jelölt által végrehajtott néhány feladat teljesítésétől függően, több találkozást követően hajtotta végre a beszerzést.³⁸ Egyházi személyek esetében általában a hosszú tanulmányozást követő fokozatos módszert alkalmazták.³⁹ Az operatív tiszt a tanulmányozás eredményeképpen összegyűjtött információk alapján felállította a beszerzés alapját: tények, adatok révén alakította ki a jelöltben az együttműködési hajlandóságot és vont be az illetőt a hálózati munkába. Ez lehetett hazafias alap: a kiszemelt vállalta a szocialista vívmányok fokozott védelmét;⁴⁰ lehetett terhelő alap: valamilyen bűncselekmény

³⁵ ÁBTL 4. 1. A-3794. 52.

³⁶ ÁBTL 4. 1. A-3794. 53.

³⁷ ÁBTL 4. 1. A-3794. 53.

³⁸ ÁBTL 4. 1. A-3103. 75-76.

³⁹ ÁBTL 4. 1. A-3824. 77., ÁBTL 4. 1. A-3168/4. 18.

⁴⁰ Az esetek egy részében ez a szempont is szerepet játszhatott, de nagy többségében inkább egyéni okok (család, karrier stb.) állhattak ennek vállalása mögött a hálózati személyek részéről.

³⁰ ÁBTL 1. 11. 1. 45-161/3/1977. 12-14.

³¹ ÁBTL 4. 1. A-3794. 47-48.

³² ÁBTL 4. 1. A-3168/4. 17.

³³ ÁBTL 4. 1. A-3794. 50.

³⁴ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 1025. Berényi István.

elkövetéséért járó szankciót került el; lehetett kompromittáló alap: erkölcsi botlásának nyilvánosságra hozatalától mentesült, vagy ritka esetben anyagi juttatásért működött együtt a jelölt.⁴¹ Az 1950-es és 60-as években az egyházi személyek beszerzése a terhelő és kompromittáló adatok kombinációja alapján történt, mivel javarészt abból a körből szervezték be őket, amelyben – a korabeli jogszabályok által – büntetendő, ellenséges tevékenységet végeztek.⁴² Az 1960-as évek végétől inkább a hazafias alap került előtérbe, ezt az eseteknek csak egy részében kombinálták terhelő adatokkal.⁴³ Ennek oka, hogy ekkorra az egyházak és az állam közötti viszony sokat javult,⁴⁴ ezért a töréspontok inkább az egyházakon belül jelentkeztek.⁴⁵ A jelölt az „ellenséges tevékenység” megelőzéséhez, félbeszakításához nyújtott segítségért cserébe nagyobb mozgásteret kaphatott a maga és társai számára, hogy az állam által engedélyezett működését folytathassa.⁴⁶ Az operatív tisztek egzisztenciális helyzetének javítását és a karrier lehetőségének támogatását ígérve ösztönözték a beszerzés elfogadására a jelöltet.

Az egyházi elhárítás tisztjeinek még egy problémával kellett szembesülniük a beszerzések végrehajtásánál. A jelöltek egy jó része, bár vállalta az együttműködést, a beszerzési nyilatkozatot nem volt hajlandó aláírni. E kérdés megoldására több lehetőség is kínálkozott az operatív tisztek számára. Berényi István szerint: „alkalmazzuk azt a módszert, hogy a nyilatkozat helyett rendszeresen íratjuk a jelöltet, és az általa adott anyagokat tekintjük a konspiráció biztosítékául. Több esetben alkalmaztuk azt is, hogy egy-egy konkrét feladat végrehajtása előtt mi magunk készítettük el az írásos utasítást, amit jóváhagyólag az ügynökkel aláíratunk. Előfordultak olyan esetek is, amikor a jelöltek kérvény formájában fordultak a Belügyminisztérium vezetőségéhez, amiben elítélték eddigi tevékenységüket, és biztosítják a BM vezetőségét arról, hogy a jövőben bármilyen ellenséges tevékenység jut tudomásukra, arról rendszeresen beszámolnak a kihallgatást végző operatív tisztnak.” Erre a kérvényre „mi is írásban válaszoltunk, amelyben leírtuk, hogy a Belügyminisztérium vezetői, figyelembe véve eddigi tevékenységét és hozzánk való viszonyát, pozitívan értékelik munkáját, és hozzájárulnak ahhoz, hogy a jövőben velünk rendszeres kapcsolatban álljon, s ezt tudomásulvétel végett vele is aláíratuk.”⁴⁷ Tóth Ferenc rendőr alezredes,⁴⁸ aki 1986-tól a BM III/III-1. osztály (egyházi reakció elhárítás) vezetői tisztét töl-

tötte be, egy másik módszer alkalmazását írta le az állambiztonsági ismereteket tanuló rendőrhallgatók számára. „A beszerzési folyamat egyik neurálgikus pontja a nyilatkozatvétel. Előfordul, hogy már előre tudjuk, a jelölt az együttműködést vállalni fogja, kész információt szolgáltatni, irányításunkat elfogadni, de nyilatkozatot nem hajlandó írni (ennek erőltetése már komoly konfliktusokat okozott). Áthidaló megoldásként esetenként – mint formát – a »pro memoria«-t (emlékeztető) alkalmazzuk. Ezt előre – gondosan kidolgozva formáját és tartalmát – megírjuk, és a beszerzéskor mint egy »emlékeztetőt« vagy megállapodást kölcsönösen, ünnepélyes keretek között aláírjuk. A »pro memoria«-t úgy szerkesztjük, hogy tartalmazza mindazokat a kritériumokat, amelyeket egy nyilatkozatnak tartalmaznia kell.”⁴⁹ Tóth szerint abban az esetben, ha ezt sem sikerül elérnie a leendő tartótisztnak, de úgy ítéli meg, hogy a jelölt e nélkül is megbízható, és feladatát el fogja látni, el lehet tekinteni a nyilatkozatvételtől.⁵⁰ Az osztályvezető tanulmánya jól mutatja a korábbi időszakhoz képest történt szemléletbeli változásokat: a „beszerzés szóhasználata helyett a mindennapi munkában egyre gyakrabban használjuk az »együttműködés« fogalmát. E meghatározáson azt értjük, hogy a jelölt előtt olyan együttműködési perspektívát vázolunk fel, amelyet lelkiismeretével össze tud egyeztetni, ugyanakkor érdekeltségét is megtalálja.”⁵¹

A beszerezett egyházi személyekkel való kapcsolattartás is több figyelmet, gondos tervezést igényelt az operatív tiszt részéről, hisz az általa vezetett hálózati személynek nagy tapasztalata volt az emberekkel kapcsolatos bánásmódban. A tartótisztnak figyelnie kellett arra, hogy a beszámoltatások során, ha a megadott feladatokon túl más témákról is beszélgetnek, egyrészt ne hagyja, hogy ügynöke átvegye a kezdeményezést, vagyis ő vezesse tartóját, másrészt ne keveredjen vele hitvitába.⁵² A tartótiszt az emberi érzésekre ható kérdéseivel, néhány apró figyelmességgel, ajándékkal szinte baráti szintre emelhetette kapcsolatukat, ami a kiadott feladatok elvégzésének hatékonyságát, az ügynök kezdeményezőkézségét, őszinteségét növelte. A tartótisztnak szem előtt kellett tartania, hogy az egyházi személyek általában kerülik a hazugságot, hiszen bűnnek tartják, ideológiailag mindig ellenfelek maradnak, ezért fokozott hangsúlyt kellett helyeznie a hálózat politikai nevelésére.⁵³ A jelentés átadásánál, a beszámoltatás szervezésénél a tartótisztnak figyelembe kellett vennie, hogy egyházi személy az ügynöke, ezért a dekonspiráció veszélyének elkerülése vagy az esetleges el-

⁴¹ ÁBTL 4. 2. 10–21/5/1972. 18–19.

⁴² ÁBTL 4. 1. A–3794. 53–54.

⁴³ ÁBTL 4. 1. A–3824. 77.

⁴⁴ Balogh, 1997, 393–394.; Szabó, 2005, 48.

⁴⁵ Balogh, 1997. 414; Lénárd–Tímár–Szabó–Soós, 2006, 247–258.; Tomka, 2005, 164–165.

⁴⁶ ÁBTL 4. 1. A–3824. 76.

⁴⁷ ÁBTL 4. 1. A–3794. 60.

⁴⁸ ÁBTL 2. 8. 1. 14780. Tóth Ferenc.

⁴⁹ ÁBTL 4. 1. A–3168/4. 18.

⁵⁰ ÁBTL 4. 1. A–3168/4. 18.

⁵¹ ÁBTL 4. 1. A–3168/4. 18.

⁵² ÁBTL 4. 1. A–3168/4. 19.

⁵³ ÁBTL 4. 1. A–3794. 62.

utasítás lehetősége miatt a találkozók többnyire „K”- és „T”-lakásokban⁵⁴ tartották, s nem nyilvános helyeken (például szórakozóhelyek).⁵⁵

Az egyházi elhárítás tisztjei által foglalkoztatott ügynökség számáról a hálózati statisztikák alapján kaphatunk képet. Az 1956 előtti időszakból sajnos kevés adattal rendelkezünk, főként a forradalom alatti megsemmisítések, iratanyag-eltűnések miatt. Az 1955. december 31-i állapot szerint a központi és a megyei államvédelmi szerveknél összesen 35 793 főt tartottak nyilván, melyből 423 személyt foglalkoztattak egyházi vonalon.⁵⁶ Ez 1,12 százalékot jelentett. Az országos hálózati létszám 1956. július 1-jére 30 855-re, az egyházi vonalon foglalkoztatott ügynökség 307 főre csökkent. A forradalom alatt a hálózat szétfelbomlott, dekonspirációk történtek, főként a megyei alosztályok által foglalkoztatott ügynökségeken,⁵⁷ a nyilvántartások jó része megsemmisült, az operatív tiszteket más szolgálati helyekre vezényelték, ami megnehezítette az ügynökség újraépítését.⁵⁸ 1957 májusától a BM Politikai Nyomozó Főosztály II/5-c alosztálya 16 fővel végezte az egyházakkal szembeni állambiztonsági munkát.⁵⁹ Az 1966 júliusától önálló BM III/III-1. osztállyá váló egyházi reakció elhárítás szervezeti egységében kezdetben 32, 1974-ben 43,⁶⁰ az 1989. március 31-i állománytábla szerint pedig 38 operatív tiszt dolgozott.⁶¹ A forradalom leverését követően a hálózat újjászervezése nehezen indult meg. Nagy szerepet játszott ebben az operatív tiszt állomány, közülük is elsősorban a megyei alosztályokon dolgozók szakmai felkészületlensége, gyakorlati tapasztalatainak hiánya.⁶² A nyilvántartások egy része a felkelők kezébe került, más részét államvédelmi tisztek semmisítették meg, mielőtt elhagyták volna a BM épületét október 30-án.⁶³ Sok esetben a hálózati személyek megtagadták az addig végzett operatív munkát.⁶⁴

⁵⁴ „K”-lakás: „A konspirált lakás az állambiztonsági szervek fedés alatt működtetett bérleménye, amelyet hálózati személyek, és »SZT« (szigorúan titkos – V. G.) állományú tisztek fogadására, operatív akciók lefolytatására, ellenséges objektumok, személyek időszakos figyelmére használnak.” ÁBTl 4. 2. 10–22/22/1976. 9., „T”-lakás: „A találkozási lakás (továbbiakban: »T«-lakás) természetes vagy jogi személy tulajdonát, bérleményét képező olyan helyiség, amelyet a bérlő vagy tulajdonos írásbeli (szóbeli) megállapodás alapján a Belügyminisztérium és a rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szervei rendelkezésére bocsát anyagi ellenszolgáltatásért vagy ellenszolgáltatás nélkül. A »T«-lakás – fedéssel a hálózati személyek fogadására, operatív akciók és figyelések lebonyolítására szolgál.” ÁBTl 4. 2. 10–22/22/1976. 10.

⁵⁵ ÁBTl 4. 1. A–3016/19. 30.; ÁBTl 4. 1. A–3168/4. 20.

⁵⁶ ÁBTl 1. 11. 10. Összesített statisztikák (országos) 1955.

⁵⁷ ÁBTl 3. 1. 5. O–13405/3-a. 124. A klerikális reakció tevékenységéről, 1958. július 14.

⁵⁸ ÁBTl 4. 1. A–3017/39. 63.

⁵⁹ „Klerikális reakció elleni elhárítás alosztály” elnevezést kapott az alosztály. MOL XIX–B–1–au 27–286/1957. 1. cs. 26. d.

⁶⁰ Tabajdi–Ungváry, 2008, 86.

⁶¹ ÁBTl 1. 11. 6. 16–80/73/1989.

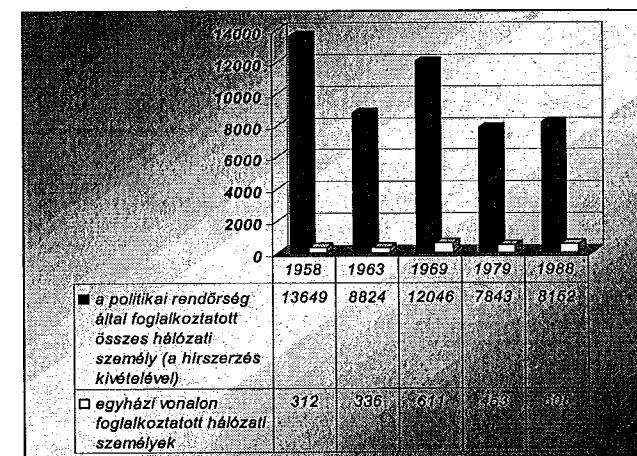
⁶² ÁBTl 3. 1. 5. O–13405/3-a. 124. A klerikális reakció tevékenységéről, 1958. július 14.

⁶³ Baráth, 2004. 257–262.

⁶⁴ ÁBTl 3. 1. 5. O–13405/3-a. 128. A klerikális reakció tevékenységéről, 1958. július 14.

Mindezek ellenére növekedés figyelhető meg az egyházi vonalon foglalkoztatott hálózati személyek számában.

Az 1958. évi statisztikai összesítés szerint a központi és a megyei állambiztonsági szervek által foglalkoztatott 13 649 hálózati személyből 312 fő „dolgozott” egyházi vonalon, közülük 294 volt egyházi személy.⁶⁵ 1963-ban a politikai rendőrségnek – az 1962-es nagy átszervezést követően – az összhálózatában 8824 személyt tartottak nyilván, melyből 336-an voltak egyházi körből beszerelve.⁶⁶ Az 1969-es összesítések alapján az országos hálózat létszáma 12 046, az egyházi vonalon foglalkoztatott ügynökségé 611 főre nőtt meg.⁶⁷ A tíz évvel később, 1979-ben készült statisztikából kiderül, hogy a III. Főcsoportfőnökség központi, és a rendőrkapitányságok állambiztonsági szerveinél foglalkoztatott hálózati személyek száma 7843 fő volt, melyből 453-an egyházi vonalon jelentettek.⁶⁸ 1988-ban – a BM országos ügynökségének létszámát bemutató statisztikai jelentés szerint – már 504 főt foglalkoztattak egyházi vonalon a 8152 hálózati személyből.⁶⁹ Mindebből kitűnik, hogy az országos hálózaton belül 1958 és 1988 között, tehát harminc év alatt az egyházi vonalon foglalkoztatott hálózati személyek számaránya 2,28 százalékról 6,18 százalékra nőtt.

1. ábra: A politikai rendőrség által egyházi vonalon és más területeken foglalkoztatott hálózati személyek létszámának változásai

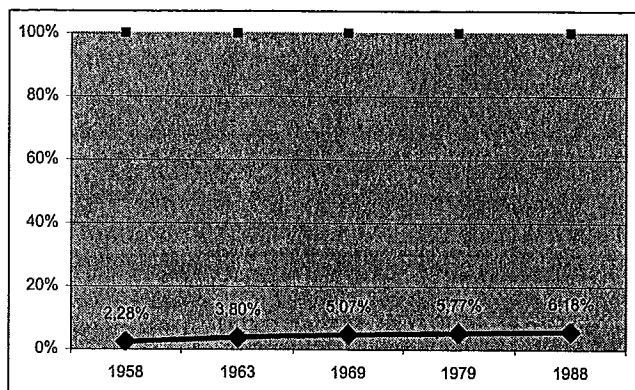
⁶⁵ ÁBTl 1. 11. 10. Összesített statisztikák. 1958. Országos hálózati összesítők. 1958. Az 1958 és 1988 közötti időszakra vonatkozóan felhasznált statisztikai adatok a hírszerzés által foglalkoztatott hálózat létszáma nélkül értendők.

⁶⁶ ÁBTl 1. 11. 10. Összesített statisztikák 1963–65. Országos hálózati összesítők. 1963.

⁶⁷ ÁBTl 1. 11. 10. Összesített statisztikák 1968–70. Országos hálózati összesítők. 1969.

⁶⁸ ÁBTl 1. 11. 10. Összesített statisztikák 1978–1981. 1978. I. félévi és 1978. éves összesített statisztikák.

⁶⁹ ÁBTl 1. 11. 10. Hálózati (éves, féléves) összesített hálózati statisztikák. 1988. Összesített statisztika. 1988.

2. ábra: Az egyházi vonalon foglalkoztatott hálózati személyek százalékos arányának változása az összhálózathoz viszonyítva

Bár csekélynek tűnik ez az arányszám, más értékeket kapunk, ha a beszerzés után az egyházak vezető tisztségeibe eljutó hálózati személyek számát nézzük. A katolikus egyházon belül a Kádár-korszakban összesen tizenkét egyházi személyről bizonyítható egyértelműen, hogy hálózati tevékenységet végeztek főpapi kinevezésük előtt.⁷⁰ A protestáns egyházaknál talán még rosszabb az arány. A két evangélikus püspök közül 1958-ban az egyik,⁷¹ 1967-től kezdve mindkettő hálózati tevékenysége dokumentálható.⁷² A református egyház vonalán: 1959-ből egy,⁷³ 1979-ből három,⁷⁴ a rendszer-váltás idejéből pedig mind a négy püspökkel kapcsolatban fennmaradt a megválasztását megelőző időszakban végzett hálózati munkáját bizonyító dokumentum.⁷⁵ Az egyházi elhárítás tisztjei a kisegyházak tagjai között is találtak olyan beszerzésre alkalmas jelöltet, akiből később a hálózat tagjaként, részben az állambiztonság segítségével egyházi vezető lett.⁷⁶ Nehéz

⁷⁰ ÁBTL 3. 1. 2. M-24102. „Alfonz”; ÁBTL 3. 1. 2. M-24170. „Kerekes”; ÁBTL 3. 1. 2. M-30613. „Kiss János”; ÁBTL 3. 1. 2. M-33265. „Németh László”; ÁBTL 3. 1. 2. M-33307. „Kormányos István”; ÁBTL 3. 1. 2. M-35493. „Körmöczy”; ÁBTL 3. 1. 2. M-37069. „Szemere”; ÁBTL 3. 1. 2. M-37075. „Tanár”; ÁBTL 3. 1. 2. M-37304. „Mátrai”. A „Blanc”, a „Nyiri” és a „Wittmann Karl” fedőnevű ügynököknek csak a hírszerzésnél irattározott hálózati dokumentumai találhatók a történeti levéltárban: ÁBTL 3. 2. 1. Bt-1682/2-3. „Blanc”; ÁBTL 3. 2. 3. Mt-1915/1 „Nyiri”; ÁBTL 3. 2. 1. Bt-741. „Wittmann Karl”.

⁷¹ ÁBTL 3. 1. 2. M-32401. „Pécsi”.

⁷² ÁBTL 3. 1. 2. M-32401. „Pécsi”; ÁBTL 3. 1. 2. M-32404. „Szamosi László”; ÁBTL 3. 1. 2. M-41832. „Egresi”.

⁷³ ÁBTL 3. 1. 2. M-29608. „Szatmári”.

⁷⁴ ÁBTL 3. 1. 2. M-35964. „Keresztesi Péter”; ÁBTL 3. 1. 2. M-29600. „Tolnai Lajos”; ÁBTL 3. 1. 2. M-40917. „Zempléni”.

⁷⁵ „Keresztesi Péter”, „Tolnai Lajos” és „Zempléni” fedőnevű ügynökök mellett „Rajnai” fedőnevű ügynök végzett hálózati munkát. ÁBTL 3. 1. 2. M-41622. „Rajnai”.

⁷⁶ ÁBTL 3. 1. 2. M-40918/11. „Szaniszló Pál”.

dokumentálni, hogy valaki főpapként hálózati személy maradt volna, bár erre is akadt példa.⁷⁷ Az állambiztonság az ügynökként foglalkoztatott főpapok lelepleződésének elkerülése végett vélelmezhetően inkább a hálózathoz való kizárásuk mellett döntött, és társadalmi kapcsolatuként⁷⁸ foglalkoztatta őket.⁷⁹ Mindezek az adatok az állambiztonság hálózatépítő munkájának sikerét, az ügynökök vezetésének, képzésének és nevelésének eredményességét mutatják.

A hálózat építésének iránya nem csak az egyházak vezetői közé való beépítés volt. Az 1950-es évek végén, az ügynökség újraesztésének időszakában a minőségi hálózatépítést határozták el. Az egyházi elhárítás központi alosztálya a püspöki székhelyek, a megyei alosztályok pedig az adott közigazgatási területen élő papság ellenőrzését végezték.⁸⁰ A református egyházban való hálózatépítésnél – az egyházi könyvtárakban, levéltárakban és a sajtónál dolgozók közé való beépülés mellett – 1957 júliusában célterületnek jelölték meg az addig elhanyagolt teológiák tanári karát.⁸¹ A központi és a megyei alosztályok egymással együttműködve próbáltak érvényt szerezni az egyházpolitikai direktíváknak, ami természetesen nem ment zökkenők, tévedések, elhibázott szakmai döntések nélkül. 1961. május 5–6-án országos értekezletet tartottak a politikai nyomozó szervek. Az első napon felszólaló Hollós Ervin⁸² rendőr alezredes, a BM II/5. (belső reakció elleni harc) osztály vezetője az ügynökséggel kapcsolatos problémaként vetette fel a túl nagy fluktuációt, valamint azt, hogy nem kielégítő a hálózati személyek vezetése, ezért nem érnek el megfelelő eredményt a tartótisztek az operatív munka során.⁸³ Szóvá tette azt is, hogy a tisztek nehezen alkalmazkodnak az új helyzetekhez, hiába van papíron öt-hat általa tartott hálózati személye egy „ope-

⁷⁷ ÁBTL 3. 1. 2. M-33307. „Kormányos István”; ÁBTL 3. 1. 2. M-37069/3 „Szénási”; ÁBTL 3. 1. 2. M-32401. „Pécsi”; ÁBTL 3. 1. 2. M-29608. „Szatmári”; ÁBTL 3. 1. 2. M-40917 „Zempléni”.

⁷⁸ Társadalmi kapcsolat: „Társadalmi kapcsolatnak nevezzük azt a szocializmushoz hű személyt, aki felkérésre vagy önként folyamatosan segíti, tájékoztatja az állambiztonsági szerveket.” ÁBTL 4. 1. A-3036. 183.

⁷⁹ „Pécsi” fedőnevű ügynököt magas tisztségei (tagja volt több nemzetközi egyházi szervezet vezetőségének, a Hazafias Népfront Országos Elnökségének és a Béke Világatánácsnak), valamint országgyűlési képviselővé történt megválasztása miatt kérelmére 1971-től a BM III/III-1-c alosztálya társadalmi kapcsolatként foglalkoztatta. ÁBTL 3. 1. 2. M-32401/3. 387. Összefoglaló jelentés „Pécsi” fn. [fedőnevű – V. G.] ügynök munkájáról, 1971. április 27.

⁸⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a. 138. A klerikális reakció tevékenységéről, 1958. július 14. 138., A hazai egyházakkal szembeni elhárítás szervezettörténetéhez lásd Vörös, 2010, 286–292. (A tanulmány végén található szervezettörténeti táblában tévesen jelent meg az 1966 és 1990 közötti korszakra vonatkozóan a BM III/III-1. osztály elnevezése. Helyesen: Egyházi reakció elhárítás osztálya.)

⁸¹ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/1. 14. A ref[ormátus – V. G.] egyház operatív helyzetéről, 1957. július 29.

⁸² ÁBTL 2. 8. 1. 2094. Hollós Ervin.

⁸³ MOL XIX-B-1-x 10-2/29/1961. 72. Köszönöm Tabajdi Gábornak, hogy felhívta figyelmemet e forrásra.

ratív munkásnak”, azok közül csak egy-kettő olyan van, aki esetleg tényleg használható információkat szolgáltat. A tisztek sokszor nem abban a társadalmi csoportban keresték a beszerzésre alkalmas ügynökjelölteket, ahonnan meg akarták szerezni az információkat, mondván, úgysem lesz sikeres a beszerzés egy rendszerrel ellenséges körből. Bár az osztályvezető is elismerte, hogy nem könnyű egyházi személyt beszervezni, „a tapasztalat bizonyítja, hogy nincs olyan társaság, ahova ne lehessen behatolni, ha megtaláljuk a kulcsot ehhez a behatoláshoz”.⁸⁴ Hollós a sikeres hálózatépítéssel és vezetéssel kapcsolatban még kiemelte, hogy rendkívül fontos az osztályok közötti együttműködés, amit szerinte jól bizonyított a „Fekete Hollók”⁸⁵ ügy feldolgozása is.⁸⁶

Az állambiztonság igyekezett ügynöki hálózatot kiépíteni a legfontosabb egyházi objektumokban, szervezetekben. Egy 1963-ban megjelent állambiztonsági tankönyv hét nagy célterületet határozott meg az egyházi elhárítás tisztjei számára, ahol hálózattal kellett rendelkezniük.⁸⁷ Az első az egyházak felső vezetése, a püspökar, a püspöki aulák figyelése volt. Ez nemcsak az ellenséges tevékenység felderítését szolgálta, hanem az egyházi vezetők hangulatának feltérképezése mellett befolyásolási lehetőséget adott arra, hogy pozitív politikai állásfoglalásokra bírják őket. A második a teológiák tanári karából és a hallgatók közül, a harmadik az egyházi sajtó területén dolgozók köréből történő beszerzés volt. A negyedik célterület, ahol hálózati személynek alkalmas jelölteket kerestek, a nyugati egyházi központokkal kapcsolatban álló szervezetek köre volt. A szerzetesrendek sem kerülhették el az állambiztonság éber figyelmét: az ötödik és hatodik irányvonal a legálisan, illetve illegálisan működő rendek soraiba való hálózati beépülés volt. A hetedik célterület a határok mentén, azok közül is elsősorban a nyugati határ közelében lévő plébániák köre volt, mivel az ott működő egyházi személyeken keresztül próbálták jobban ellenőrizni az emigrációval meg-lévő kapcsolatokat. A felsorolásból érzékelhető, hogy az állambiztonság szinte a teljes egyházi szervezetet igyekezett ügynöki hálózattal átfogni. Ehhez szükséges volt a hálózati munka minőségének folyamatos javítására és az ügynökjelöltek lehetőség szerinti leggondosabb kiválasztására. A protestáns teológiák operatív ellenőrzését csak 1965 őszén kezdte el az egyházi

elhárítás.⁸⁸ A budapesti és a debreceni református, valamint a budapesti evangélikus teológiai akadémiák tanári karában 1966-ra három társadalmi kapcsolat mellett már négy ügynökkel rendelkezett az állambiztonság, a hallgatók közül pedig három személyt sikerült bevonniuk a hálózatba.⁸⁹ Ugyanezen esztendőben protestáns felekezetek megfigyelésére országosan 52 református és 26 evangélikus ügynökkel rendelkezett a politikai rendőrség. Közülük nagyjából a fele volt olyan, akit megbízhatónak minősítettek, és aki a pártállam egyházpolitikáját képviselte nemcsak itthon, hanem a nemzetközi szervezetekben is.⁹⁰

A hazai területen dolgozó egyházi elhárítás együttműködött a hírszerzéssel,⁹¹ hogy hálózati úton feltérképezhessék a magyarországi egyházi személyeknek a Vatikánnal és nemzetközi egyházi szervezetekkel (például Keresztény Békekonferencia, Egyházak Világtanácsa, Európai Egyházak Konferenciája, Lutheránus Világszövetség, Református Világszövetség) meglévő kapcsolatrendszerait, és ezeken keresztül a hírszerzési feladatok mellett az ország kül- és egyházpolitikájának érvényesülését is elősegítsék.⁹² A BM II/5-c alosztály által foglalkoztatott és külföldre utazó ügynököket 1958 második felétől azzal bízták meg, hogy keressék a kapcsolatot a Vatikánnal és a nemzetközi protestáns egyházi szervezetekkel, valamint az emigráns, főként papi csoportok tagjaival. A hálózati személyeknek az információszerzés mellett a nemzetközi egyházi szervezetek munkájába való bekapcsolódás és ezen keresztül a pártállam aktuális egyházpolitikai elveinek, intézkedéseinek a védelme volt a feladatuk. A jelentésből kiderül, hogy a klerikális reakciót elhárító alosztály majd minden egyházon és felekezeten belül már 1958 közepétől rendelkezett olyan kvalifikált ügynökökkel, akik képesek voltak megfelelni a fenti követelményeknek.⁹³ Az 1964. szeptember 15-én a Vatikán és a Magyar Népköztársaság között megkötött részleges megállapodás értelmében a magyar állam irányítása alá került Pápai Magyar Intézet a hatvanas évek közepétől a hírszerzés számára jelentett hídfőállást. Az emigráns papság helyébe kiküldött hazai egyházi személyek (tanárok, ösztöndíjasok)

⁸⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/1. 202. A protestáns egyházon belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása és további feladataink, 1966. október 12.

⁸⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/1. 203. A protestáns egyházon belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása és további feladataink, 1966. október 12.

⁹⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/1. 211. A protestáns egyházon belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása és további feladataink, 1966. október 12.

⁹¹ A hírszerzés egyházakkal kapcsolatos szervezettörténetéhez lásd Vörös, 2010. 293–295.

⁹² ÁBTL 4. 1. A-3967. 138.; ÁBTL 3. 1. 5 O-13586/1. 203–213. A protestáns egyházon belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása és további feladataink, 1966. október 12., ÁBTL 4. 1. A-3967. 138.; ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/6. 192–198. A Vatikán MNK (Magyar Népköztársaság – V. G.) ellen irányuló aknamunkája felderítésére, illetve a Vatikán irányító központjaiba való behatolásra vonatkozó 1964. évi közös munkaterv, 1964. március 21.

⁹³ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a. 184–197. 1958. évben a támadólagos elhárítási munkánkról, 1958. november 29.

⁸⁴ MOL XIX-B-1-x 10-2/29/1961. 75.

⁸⁵ Fedőneve annak a bizalmas nyomozásnak, melyet 1958-ban indítottak az egész országra kiterjedő, katolikus papok, szerzetesek által irányított ifjúsági szervezetek, csoportok illegális vallásos tevékenységének felderítésére. E tevékenységet államellenes-klerikális szervezkedésnek minősítették. Megtálatottak voltak közöttük a bencés, a ciszterci, a jezsuita és a piarista rend, a KIOE, a KLOSZ, a „Regnum Marianum” egyes tagjai, akik az ifjúsági és felnőttcsoportokat, családközösségeket vezették.

⁸⁶ MOL XIX-B-1-x 10-2/29/1961. 77.

⁸⁷ ÁBTL 4. 1. A-3794. 48–50.

közül többen, valamint az 1965 és 1987 közötti időszakban az intézet vezetői többnyire a hírszerzés által foglalkoztatott hálózati személyek voltak.⁹⁴ A BM III. Főcsoportfőnöksége az 1970-es években készített éves munkajelentéseiben a hírszerzésnek a Vatikánnal és a nemzetközi egyházi szervezetekkel kapcsolatos információszerzési tevékenységét sikeresnek ítélte meg. Az 1976-os éves munkajelentésben is az szerepel, hogy „a Vatikán elleni hírszerző munka a tervezettnek megfelelően alakult. Hálózati lehetőségeinket eredményesen használtuk fel az információszerző munkában és a nemzetközi együttműködés kereteiben vállalt feladatok végrehajtásában. A nyugati protestáns központok, szervezetek és intézmények részéről rendkívül aktív, tervszerű, a szocialista tábor országai és a Szovjetunió balti államai (Észtország, Lettország, Litvánia), valamint Kazahsztán ellen irányuló fellaázító tevékenységet derítettünk fel. Ezt dokumentáltuk, s a szovjet szervekkel együtt ellenintézkedések realizálásában vettünk részt.”⁹⁵ A nyolcvanas években továbbra is fő feladata maradt a hírszerzés munkájának – az USA, az NSZK és más NATO-országok, illetve Kína és Izrael mellett – a Vatikán és a nemzetközi egyházi szervezetek elleni titkosszolgálati tevékenység.⁹⁶

Az 1960-as évek második felében elvégezték a megyei állambiztonsági szervek által foglalkoztatott hálózatok átfogó ellenőrzését. A róluk szóló jelentések fontos megállapítása az volt, hogy a beszerzéseket az addigi ellenséges tevékenységek felderítése mellett a támadó elhárítás megerősítése érdekében végezzék.⁹⁷ A 1970-es évektől az egyre nagyobb teret nyerő lojális egyházi vezetés támogatása mellett az egyházakon belüli ellenzék, az ifjúság nevelésével foglalkozó egyházi személyek, csoportok kötötték le az állambiztonság figyelmét. A beszerezett hálózati személyeket is e körök felderítésére, tevékenységük ellehetetlenítésére kívánták felhasználni.⁹⁸ Az 1980-as években ez a tendencia folytatódott. A jelentések továbbra is ugyanazokat a

⁹⁴ ÁBTL 3. 2. 1. Bt-741. „Wittmann Karl”; ÁBTL 3. 2. 1. Bt-1307/1-2. „Ludvig Beron”; ÁBTL 3. 2. 1. Bt-1682/2-3. „Blanc”. A „Nyíri” fedőnéven jelentéseket adó rektornak csak munkadosz-sziéja maradt fenn: ÁBTL 3. 2. 3. Mt-1915/1. „Nyíri”. A „Körmöczi” fedőnéven jelentő rektortól nem maradt fenn beszerzési iratanyag, csak az 1. 11. 4. állagába került BM III/I. Csoportfő-nökség irataiban, a vatikáni-magyar kapcsolatokkal foglalkozó információs jelentésekben olvasható néhány, a hírszerzés számára adott jelentése. ÁBTL 1. 11. 4. E-V/1987. 24., Bandi, 2010. 202–204.; Bottoni, 2010. 264–265., lásd még Fejérdy Andrásnak a kötetben található, *Állam(biz-tonság)i játszmák a Pápai Magyar Intézet átvétele körül* című tanulmányát.

⁹⁵ ÁBTL 1. 11. 1. 45-197/1976. 15–16.

⁹⁶ ÁBTL 1. 11. 1. 45-197/1982. 15., ÁBTL 1. 11. 1. 45-198/1987. 9., ÁBTL 1. 11. 1. 45-198/1988. 9.

⁹⁷ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4. 12–15. Jelentés vidéki munkáról, 1965. április 13., ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4. 43–45. Jelentés a heves [sic!] megyei prot[estáns – V. G.] alsztyálon végzett felmé-résről, 1966. szeptember 9.

⁹⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/7. 195–197. Jelentés szektás-szakadár tevékenység élenküléséről, 1978. január 20., ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/7. 217–219. Jelentés Németh Géza „F”-dossziés sze-mélyről, 1978. március 15.

célokat fogalmazták meg elhárítási feladatként,⁹⁹ amelyeket már a hatvanas években is papírra vetettek.¹⁰⁰ Az éves munkatervekben jól nyomon követhető, hogy az egyházpolitikával kapcsolatos párthatározatok¹⁰¹ végrehajtásánál az állambiztonság számára milyen feladatokat határoztak meg: „akadályozzuk az állam és az egyház viszonyát rontó reakciós törekvéseket, az egyházon belüli szakadár tevékenységet, elősegítjük a lojális erők szerepének növekedését”.¹⁰² Az egyházakon belüli ellenzéki csoportok közül az éves munkajelentések általában két nagy mozgalmat emeltek ki – a *Bulányi György* vezette bázisközösségi mozgalmat és a *Regnum Marianum* papi szervezetet –, melyek tevékenységét nemcsak egyházpolitikai, egyházkormányzati intézkedésekkel próbálták akadályozni, hanem operatív eszközök felhasználásával is igyekeztek bomlasztani közösségeiket.¹⁰³ A hálózati beszerzésekben azonban az ifjúsággal kapcsolatos elhárítási területre helyeződött a hangsúly. Az állambiztonság részéről az új beszerzések nagyobb része az ifjúság megfigyelésére történt, az operatív tisztek az „ellenséges ellenzéki csoportok prominens képviselői” körében kerestek ügynökjelölteket, az éves munkajelentésekben az egyházi elhárítás vonalát meg sem említették.¹⁰⁴ A nyolcvanas évek közepétől kezdve új elem jelent meg a BM III. Főcsoportfőnökség éves munkaterveiben az egyházi elhárítás vonalán megemlített célok között: „a belső ellenséges ellenzéki személyek és csoportok elleni aktív állambiztonsági intézkedéseinket [...] a különböző reakciós egyházi erők, valamint más ellenséges ellenzéki csoportok közötti akciótörekvés, összefogás akadályozására [...] összpontosítjuk.”¹⁰⁵ Az állambiztonság felismerte: nem szabad megengednie, hogy a kialakuló ellenzéki csoportosulások és az egyházak között olyan kapcsolat jöjjön létre, mely egymást erősítve a rendszer stabilitását ingathatná meg. Ezért újból és újból megoldandó kérdésként szerepelt az éves munkatervekben, hogy „a politikai prevenció elősegítésével és operatív intézkedésekkel akadályozzuk, hogy az egyházi reakció a hazai egyházakat ellenséges társadalmi erővé változtassa, együttműködést alakítson ki az ellenzéki csoportosulásokkal”,¹⁰⁶ „törekszünk arra, hogy az egyházi reakció, az egyházon belüli ellenzéki-ellenséges erők ne tudják megzavarni a párt és a kormány társadalmi, gazdasági kibontakozási

⁹⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/8. 297–320. Összefoglaló jelentés a történelmi protestáns egyházi reakció elhárítási vonal 1982-ben végzett munkájáról, 1982. október 22.

¹⁰⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4. 328–342. A protestáns egyházak fedése alatt folyó ellenséges tevékenység iránya, kiterjedése, a részt vevő személyek befolyásának mértéke. E kérdéssel kapcsolatos feladatok. 1963. február 14.

¹⁰¹ Köbel, 2005. 139–142.

¹⁰² ÁBTL 1. 11. 1. 45-198/1981. 7.

¹⁰³ ÁBTL 1. 11. 1. 45-197/1982. 11–12. 20.

¹⁰⁴ ÁBTL 1. 11. 1. 45-197/1982. 25.

¹⁰⁵ ÁBTL 1. 11. 1. 45-198/1985. 12–13.

¹⁰⁶ ÁBTL 1. 11. 1. 45-198/1987. 12–13.

programjának megvalósítását, illetve ne tudják megakadályozni a cselekvési programhoz szükséges nemzeti egység megteremtését, hogy az egyházi reakció elleni harc továbbra is egyházi kereteken belül maradjon”.¹⁰⁷

Az egyházi elhárítás az 1980-as évek végén nem tudott mit kezdeni a megindult változásokkal. A BM III/III-1. osztály 1989. június 13-án tartott értekezletén Horváth József¹⁰⁸ rendőr vezérőrnagy, a BM III/III. Csoportfőnökségének vezetője már az átmenet időszakára fogalmazta meg az elképzeléseket. „Az osztályértekezletet tehát arra kell felhasználni, hogy elindítsunk egy olyan gondolatsort, amely nem a »sebek nyalogatásával«, nem a bizonytalanság terjesztésével, hanem valamiféle kikristályosodási pont keresésével foglalkozna, és megpróbálnánk önmagunk számára egy olyan fógódot találni, amelyből kiindulva át tudjuk hidalni a következő hetek, hónapok nehézségeit, másrészt el tudunk mozdulni annak az új profilnak, funkciónak és feladatrendszernek az irányába, amelynek első variációjának egyike már ismert, hogy hogyan néz ki az állambiztonsági szolgálatnak a jövőképe. [...] Ebben a tervezetben egy olyan biztonsági szervezet kiépítésére tettünk javaslatot, amely a következő évtizedekben képes modern felfogásban, a modern államok speciális szolgálataihoz hasonlóan önmagát legitimizálni, elfogadtatni a társadalomban, és ugyanakkor képes arra, hogy a nemzet biztonságát hatékonyan szolgálja, védelmezze.”¹⁰⁹ Horváth az osztályértekezleten igyekezett megnyugtani a változásoktól tartó állomány tagjait: „Az alaphelyzet, amit látni kell, az, hogy az osztály funkcióira, helyére más szerv nem pályázik, és más szervvel nem is lehet helyettesíteni. Nem olyan, mint az ÁEH, hogy meg lehet szüntetni, helyette más szervet létrehozni, lehet más profilt adni. Számunkra a speciális szolgálati jelleg meghatározó marad. Lehet az elnevezést, a felügyeletet változtatni, lehet és kell a stílust, a módszert, a fő irányokat újragondolni a munkában, de maga a szervezet és az itt meglévő értékes emberanyag nem helyettesíthető semmi mással.”¹¹⁰ A csoportfőnök beszédében jelezte: az egyházi reakciót elhárító osztálynak megszűnik az a fajta beleszólási lehetősége az egyházak életébe, amely addig megvolt. Az egyház és az állam kapcsolatában Horváth szerint két nagyon fontos dologra kell majd fókuszálnia az állománynak. Egyrészt adatokat kell gyűjteniük arról, hogy az egyházak politikai irányba mozdulnak el, másrészt kísérik figyelemmel az egyházak tevékenységét, hogy ne válhassanak alkotmányellenes mozgalmak, törvényellenesen működő csoportok bázisaivá. Kiemelte a hálózat szerepét ennek megvalósításában: „mindez azt is jelenti, hogy a hálózati munkára még fokozottabb gon-

¹⁰⁷ ÁBTL 1. 11. 1. 45–198/1988. 12.

¹⁰⁸ ÁBTL 2. 8. 1. 14822. Horváth József, dr.

¹⁰⁹ ÁBTL 1. 11. 1. 45–73/3/43/1989. 2.

¹¹⁰ ÁBTL 1. 11. 1. 45–73/3/43/1989. 2.

dot kell fordítani. A megnyert hálózati személyekkel olyanfajta emberi viszony kialakítására kell törekedni, amelyben világossá tesszük, hogy mi az egyházak életébe nem akarunk kívülről beavatkozni, hanem az egyházak vezetésénél szeretnénk olyan helyzetet elérni, hogy a kölcsönös érdekeltég és megbecsülés alapján összehangolt lépéseket tehessünk a békés átmenet biztosítása érdekében.”¹¹¹ Mindez 1989 júniusában, alig több mint négy hónappal a köztársaság kikiáltása előtt hangzott el.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. 11. 1. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai.
45–197/1976. Jelentés a BM III. Főcsoportfőnökség 1976. évi munkájáról.
45–161/3/1977. Jelentés a 005/1972. BM számú parancs és szabályzat végrehajtásáról, az állambiztonsági szervek hálózati munkájának helyzetéről.
45–198/1981. A BM III. Főcsoportfőnökség 1982. évi munkaterve.
45–197/1982. Jelentés a BM III. Főcsoportfőnökség 1982. évi munkájáról.
45–198/1985. A BM III. Főcsoportfőnökség 1985. évi munkaterve.
45–198/1987. A BM III. Főcsoportfőnökség 1987. évi munkaterve.
45–198/1988. A BM III. Főcsoportfőnökség 1988. évi munkaterve.
45–73/3/43/89. Emlékeztető a BM III/III–1. osztály 1989. június 13-i osztályértekezletéről.
1. 11. 4. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), III/I. Csoportfőnökség iratai.
E–V/1987. Vatikáni–magyar kapcsolatok.
1. 11. 6. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), III/III. Csoportfőnökség iratai.
11–700/1970. Az MSZMP KB 1969. november 26–28-ai ülésén hozott, a BM munkájával kapcsolatos határozat és az országos parancsnoki értekezlet direktívái alapján 1970. január 16-án megtartott csoportfőnökségi értekezlet anyaga.
16–80/73/1989. Belügyminisztérium III/III. (Belső Reakció Elhárító Csoportfőnökség) állománytáblázata.
1. 11. 10. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek iratai.
2. 8. 1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai.
2094. Hollós Ervin.
14780. Tóth Ferenc.
14822. Horváth József, dr.

¹¹¹ ÁBTL 1. 11. 1. 45–73/3/43/1989. 4.

2. 8. 2. 1. Állambiztonsági szervek „titkos” és „szigorúan titkos” állományú munkatársainak iratai, BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjeinek titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai.
1025. Berényi István.
3. 1. 2. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, munkadossziék.
M-24102. „Alfonz”.
M-24170. „Kerekes”.
M-29600. „Tolnai Lajos”.
M-29608. „Szatmári”.
M-30613. „Kiss János”.
M-32401. „Pécsi”.
M-32404. „Szamosi László”.
M-33265. „Németh László”.
M-33307. „Kormányos István”.
M-35493. „Körmöczy”.
M-35964. „Keresztesi Péter”.
M-37069. „Szemere”.
M-37069/3. „Szénási”.
M-37075. „Tanár”.
M-37304. „Mátrai”.
M-40917. „Zempléni”.
M-40918/11. „Szaniszló Pál”.
M-41622. „Rajnai”.
M-41832. „Egresi”.
3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.
O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar.
O-13586/1. Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.
O-13586/4. Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.
O-13586/7. Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.
O-13586/8. Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.
O-14963/6. „Canale”.
3. 2. 1. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék, beszerzési dossziék.
Bt-741. „Wittmann, Karl”.
Bt-1307/1-2. „Ludvig Beron”.
Bt-1682/2-3. „Blanc”.
3. 2. 3. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék, beszerzési dossziék.
Mt-1915/1. „Nyiri”.
4. 1. Gyűjtemények, állambiztonsági munkához készült háttéranyagok.
A-3016/19. Simon József: Hálózati munka egyes tapasztalatai a klerikális államellenes összeesküvésekben. Budapest, 1964.

- A-3017/39. Balázs Tibor – Láng György: Az állambiztonsági operatív tevékenység néhány pszichológiai sajátossága. Budapest, 1986.
- A-3036. Állambiztonsági értelmező szótár. Összeállította: Gergely Attila. Budapest, 1980.
- A-3037. Kiegészítések és változtatások az Állambiztonsági értelmező kéziszótárhoz. Összeállította: Gergely Attila. Budapest, 1985.
- A-3046/1-5. Állambiztonsági ismeretek. Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei 1-5. kötet. Szerkesztette Gergely Attila. Budapest, 1975-77.
- A-3046/3. Varga Antalné: A postai küldemények operatív („K”) ellenőrzése. In: Állambiztonsági ismeretek. Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei. 3. kötet. Szerkesztette Gergely Attila. Budapest, 1976.
- A-3046/4. Kukk István – Ocskay Zsolt: Az állambiztonsági szervek hálózata. In: Állambiztonsági ismeretek. Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei. 4. kötet. Szerkesztette Gergely Attila. Budapest, 1976.
- A-3056/1-2. Bajor Keresztély – Borbándi János – Juhász Sándor – Mályi Vilmos – Medve Ferenc – Szili László – Tóth István: Állambiztonsági szolgálati ismeretek. Előzetes ellenőrzés – bizalmas nyomozás. 1-2. kötet. Budapest, 1980.
- A-3103. Lakatos Sándor – Mulik László: Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése. Budapest, 1988.
- A-3168/4. Tóth Ferenc: Az állambiztonsági szervek feladatai az egyházi reakció-elhárítás területén. In: Állambiztonsági szolgálati ismeretek. Elhárítási ismeretek. 4. kötet. Budapest, 1988.
- A-3794. Berényi István: A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataink ezen a területen. Budapest, 1963.
- A-3824. Geréb Sándor: A klerikális reakció aknamunkájának formái és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei. Budapest, 1969.
- A-3846. Kukk István – Ocskay Zsolt: Az állambiztonsági szervek hálózata. Budapest, 1973.
- A-3967. Peágics Ede – Radnai Sándor: Az állambiztonsági szolgálat vezetése és irányítása. Budapest, 1986.
- A-3971. Tóth Ferenc: Ellenséges tevékenység egyházi területen. Budapest, 1987.
4. 2. Gyűjtemények, parancsgyűjtemény.
- 10-21/33/1958. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 33/1958. számú parancsa. A Belügyminisztérium állambiztonsági szerve ügynöki munkájának alapelvei.
- 10-21/19/1970. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 0019/1970. számú parancsa. A postai küldemények operatív ellenőrzésének szabályozása.
- 10-21/17/1971. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 0017/1971. számú parancsa. A titkos operatív technikai rendszabályok alkalmazása.
- 10-21/5/1972. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 005/1972. számú parancsa. Az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelveit tartalmazó szabályzat kiadása.

10–22/22/1976. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 22/1976. számú parancsa a Belügyminisztérium állambiztonsági szervei konspirált villái, lakásai, állandó figyelő- és tartózkodási helyei; találkozási lakásai létesítésének, szervezésének felhasználásának szabályzata kiadására.

MOL – Magyar Országos Levéltár

M–KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.

XIX–B–1–au Belügyminisztérium, M[ozgósítási] és Szervezési Csoportfőnökség Szervezési Osztály (1950–1990).

27–286/1957. Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztály szervezeti felépítése.

XIX–B–1–x Belügyminisztérium, Országos és főkapitányi értekezletek (1953–1990).

10–2/29/1961. 1961. május 5–6-án a politikai nyomozó szervek részére tartott országos értekezlet jegyzőkönyve.

IRODALOM

Balogh, 1997. – Balogh Margit: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). In: *Magyarország a XX. században*. Főszerkesztő Kollega Tarsoly István. II. kötet. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997.

Bandi, 2010. – Bandi István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor – Gyarmati György. ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

Baráth, 2004. – Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve, 2003*. Szerkesztette Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2004.

Bottoni, 2010. – Bottoni, Stefano: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

Köbel, 2005. – Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.

Lénárd – Tímár – Szabó – Soós, 2006. – Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Szabó Gyula – Soós Viktor Attila: *Utak és útvesszők*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.

Orgoványi, m. e. – Orgoványi István: Az állambiztonsági szervek hálózati munkáját szabályozó belügyminiszteri parancsok 1954–1989. (Megjelenés előtt.)

Ságváry – Vass, 1973. – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai*. Sajtó alá rendezte: Ságvári Ágnes – Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

Tabajdi – Ungváry, 2008. – Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. *A párt-állam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–90*. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, Corvina Kiadó, Budapest, 2008.

Tomka, 2005. – Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügyökkérdés*. Szent István Társulat, Budapest, 2005.

Vörös, 2010. – Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

Mindszenty és őrzői – két tiszt az állambiztonság szolgálatában

CZENE-POLGÁR VIKTÓRIA

„Kétségtelen, hogy Mindszenty halála egy sor problémát megoldott úgy a Vatikán, mint a magyar egyház számára, de kezünkől is kivett egy ütőkártyát, amelyet az elmúlt években gyakran tudtunk használni a vatikáni törekvések visszaszorításában.”¹ E mondat, amely egy 1975. június 25-i, többek között Kiss Oszkár alezredeshez, a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnöksége 4-es, a Vatikán, Izrael, valamint az egyházi emigráció elleni hírszerzéssel foglalkozó osztályának² vezetőjéhez is eljuttatott feljegyzésből származik, az állambiztonság számára közel harmincéves korszak lezáró összegzését jelentette. Mindszenty József megfigyelése ugyanis főpásztori kinevezésétől³ 1975. május 6-án bekövetkezett haláláig a politikai rendőrség egyik meghatározó, központi feladata volt.⁴

1955. július 16-án az állami vezetés rövid közleményben adta hírül, hogy „Az igazságügyi miniszter Mindszenty Józsefnek, tekintettel saját és a római katolikus püspöki kar kérelmére, valamint korára és egészségi állapotára, börtönbüntetésére megszakítását engedélyezte. Tartózkodási helyéül a püspöki kar által rendelkezésre bocsátott egyházi épületet jelölte ki.”⁵ A bíborost a következő napon Püspökszentlászlóra szállították, ahol a pécsi püspök egykori nyári rezidenciáján szállásolták el.⁶ 1955. október 10-étől itt tartották őrizetben Grósz József kalocsai érseket is, akivel napi többszöri levélváltás útján tudott kapcsolatot tartani.⁷ A püspökszentlászlói szállás meglehetősen

¹ ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/4. „Vecchio”. 93. Feljegyzés Mindszenty tevékenységéről, emlékiratairól és haláláról, 1975. június 25.

² A politikai hírszerzés szervezettörténeti változásainak legalaposabb összefoglalóját lásd: Tóth, 2009.

³ 1945. szeptember 8.

⁴ Az ÁBTL a jelzett témára vonatkozóan több tízezer oldalnyi iratot őriz, amelyek között megtalálhatók egyrészt kifejezetten a Mindszenty-üggyel kapcsolatban nyitott önálló kötetek, másrészt különböző, a katolikus egyházzal foglalkozó, a BM III/III. Csoportfőnökség (a belső reakció elhárítása), illetve a BM III/I. Csoportfőnökség (hírszerzés) által készített jelentések, állambiztonsági dokumentumok. Ezek közül megemlíthető többek közt: ÁBTL 3. 1. 9. V-700/alap. 1-59. Mindszenty-ügy; ÁBTL 3. 1. 8. Sz-222/alap. 2-18. Mindszenty-ügy; ÁBTL 3. 1. 9. V-147842. Pálincás Antal és társai; ÁBTL 3. 2. 4. K-318. Mindszenty-ügy; ÁBTL 3. 2. 5. O-8-239. Pázmáneum ügye (Ostrom-vár); ÁBTL 3. 1. 5. O-13284. Shelton Turner; ÁBTL 3. 2. 3. Mt-671/7-16 Sampson Frank.

⁵ *Szabad Nép*, 1955. július 17.

⁶ Mészáros, 2008, 201.

⁷ Mindszenty, 1989, 393-394.

Mindszenty és őrzői – két tiszt az állambiztonság szolgálatában

lepusztult volta rendkívül rossz hatást gyakorolt Mindszenty amúgy is gyenge egészségi állapotára.⁸ Részben ezért, részint, hogy közelebb legyen a fővároshoz, a bíborost 1955. november 2-án a Nógrád megyei Felsőpeténybe szállították.⁹ Itt az egykori Almássy-kastély két szobáját és egy kápolnának kinevezett helyiséget jelöltek ki lakóhelyéül. Felügyeletéről tizenhét főnyi őrség gondoskodott, akiknek munkáját az objektum parancsnoka, Németh Hugó rendőr őrnagy irányította.¹⁰

Németh Hugó 1915. december 17-én született Kispesten. Eredeti foglalkozása szerint szűcssegéd volt. 1932-ben belépett a szűcsök szakszervezetébe, amelynek 1938-ban vezetőségi tagja, 1942-ben pedig titkára lett. 1943-ban hadimunkára hívták be a csepeli Weiss Manfréd-gyárba, ahol elkezdte szakszervezeti taggá szervezni az üzem dolgozóit, akikkel a Gyopár Turistaegyesület akkor elhagyott budapesti központi helyiségeiben és menedékházaiban engedély nélkül kultúrelőadásokat, politikai tájékoztatókat szerveztek. 1944 októberében a csoport lebukott, és Némethet a dachau koncentrációs táborba vitték. 1945. augusztus 28-án tért haza. Ezt követően folytatta a szakszervezeti titkári teendők ellátását, amíg december 15-én pártutasításra a Vidéki Főkapitányság politikai rendészeti osztályára került, főhadnagyi rendfokozatot kapott és területi előadó lett.

Az 1948-as átszervezés során átkerült az Államvédelmi Osztályra (ÁVO), ahol különböző operatív területeken dolgozott. 1949-ben a Szovjetunióban tanult. Munkájával elégedettek voltak, politikailag az „átlagosnál magasabban képzettnak, feltétlenül megbízhatónak” tartották.¹¹ 1955 októberétől 1956. október 30-áig a felsőpetényi objektum parancsnoki teendőivel bízták meg.¹²

Az általa irányított objektumban Mindszentyt noha a hivatalos álláspont szerint „vendég” volt szigorú ellenőrzés alatt tartották. A bíboros ott-tartózkodása nyílt titok volt, de külső személyekkel sem egyháziakkal, sem civilekkel hosszú ideig nem léphetett kapcsolatba.¹³

A főpapot 1956. október 30-án szabadították ki. A fogvatartókat a forradalmárok őrizetbe vették, Németh Hugó november 4-én szabadult. Elvhu ember lévén november 10-én jelentkezett a belügyi karhatalomba: a Budapesti Honvéd Karhatalmi Tiszti Ezred kötelékében teljesített szolgálatot.¹⁴ 1957-ben innen került a BM II/9. – a környezettanulmány-készítéssel és -figyeléssel foglalkozó – osztályára alosztályvezetőnek. Emellett a vidéki al-

⁸ Uo. 392.

⁹ Balogh, 2002, 266.

¹⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-147842. Pálincás Antal és társai. 357. Pálincás Antal és társai ügyében készített jelentés, 1957. május 3.

¹¹ ÁBTL 2. 8. 1. 4086. Németh Hugó. 1-2.

¹² Uo. 8.

¹³ Tyekviczka, 1994, 5.

¹⁴ ÁBTL 2. 8. 1. 4086. Németh Hugó. 2.

osztályok megbízott instruktora volt.¹⁵ 1960. október 1-jén rendőr alezredessé nevezték ki.¹⁶ Ekkor már tanulmányokat folytatott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, és felettese szerint ez munkájára is kihatott: alosztályvezetőként a vezetéssel lényegében nem foglalkozott, nem szerzett érvényt a miniszteri és főosztályvezetői parancsoknak, utasításoknak. Emiatt vezetői beosztásából leváltották, és 1962. június 20-án nyugállományba helyezték.¹⁷

Mindszenty József bíboros 1956. november 4-én az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségén kért és kapott menedéket.¹⁸ További sorsát meghatározóan tizenöt évig tartó taktikázás, tapogatózás, tárgyalássorozat vette kezdetét.¹⁹

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága és a minisztertanács 1971. augusztus 4-i együttes ülésén megbízta az illetékes párt- és állami szerveket, hogy „folytassák a tárgyalásokat a Vatikán képviselőivel, és ha a számunkra politikailag megfelelő feltételeket elérjük, egyezzenek meg, és oldják meg a Mindszenty-kérdést”.²⁰

A tárgyalások megkezdődtek, amelyeknek eredményeként, 1971. szeptember 9-én *Miklós Imre*, az ÁEH elnöke és *Giovanni Cheli* vatikáni diplomata aláírták a hercegprímás helyzetét rendező megállapodást, amely szerint „A Szentszék biztosítja a Magyar Népköztársaság kormányát, hogy Mindszenty József bíboros, miután elhagyta Magyarországot, tartózkodni fog attól, hogy akár közvetlenül, akár közvetve beleavatkozzék a magyarországi katolikus egyház életébe és ügyeibe, ellenségesen nyilatkozzék vagy tevékenykedjék a Magyar Népköztársaság és kormánya iránt. [...] Annak elvárásban, hogy az esztergomi érseki szék kérdése véglegesen megoldódjék, a Szentszék ezen főegyházmegyébe a jelenleg működő püspökök közül választva egy »Sede plena« apostoli kormányzót nevez ki ugyanazokkal a jogokkal és köteleességekkel, amelyekkel egy megyéspüspök rendelkezik. [...] Mindszenty József bíboros Magyarország területét egy később megállapítandó időben hagyja el azon személyek kíséretében, akiket a Szentszék kijelöl, a bécsi apostoli nunciatúra gépkocsiján vagy repülőgépen, vatikáni útlevéllel ellátva. Az utazás megszakítás nélkül történik az Egyesült Államok budapesti nagykövetségéről Rómába vagy a bécsi apostoli nunciatúra szék-helyére...”²¹ Ezt követően Mindszenty József 1971. szeptember 28-án, a rész-

¹⁵ Uo. 10.

¹⁶ Uo. 6.

¹⁷ Uo. 14.

¹⁸ Somorjai, 2008. 13.

¹⁹ A témáról bővebben lásd Adriányi, 2004; Balogh, 2002, 288–317.; Mészáros, 2001; Ólmosi, 1991, 9–26.

²⁰ Az MSZMP KB és a Minisztertanács 1971. augusztus 4-i közös ülésének határozattervezete. Közli: Ólmosi, 1991, 162.

²¹ ÁBTL 3. 2. 9. R–8–009/1. „Vecchio”. 16–17., valamint Ólmosi, 1991, 170–171.

letes jelentések szerint²² a „tervnek megfelelően, minden feltűnés nélkül, a diszkréció teljes biztosításával”²³ hagyhatta el az ország területét, hogy megszakítás nélkül utazzék a bécsi repülőtérre, majd onnan Rómába.

Az állambiztonság egyértelmű sikerként könyvelte el a bíboros kiutazását. Értékelésük szerint „Mindszenty a Vatikán segédletével úgy kényszerült elhagyni az országot, mint egy értékét veszített politikus. Eltávozásával a szocialista rendszer és a magyar katolikus egyház reakciós politikai vezérének negyedszázados harca zárult le, és megszűnt az ellenállás szimbólumaként létezni.”²⁴

Attól kezdve, hogy a hercegprímás elhagyta a Magyar Népköztársaság területét, a személyével kapcsolatos közvetlen feladatok a hírszerzésre hárultak. Az ÁVH keretében a hírszerzés különálló részlege 1950. január 1-jén alakult meg, a külső hírszerzés osztályaként (I/5.). Több átszervezést követően 1956 novemberétől a Belügyminisztérium politikai nyomozó II. főosztályának keretében, annak 3-as osztályaként működött. Az 1962-es átalakítás után a BM III. Főcsoportfőnökség szervezetében a III/I. csoportfőnökség foglalkozott a külföldi hírszerzéssel.²⁵ E csoportfőnökség feladataihoz a nyugati államok kormányainak kül-, bel- és katonapolitikai terveire, intézkedéseire, tudományos és haditechnikai kutatásainak eredményeire vonatkozó információszerzés éppúgy hozzátartozott, mint felderíteni és elhárítani a kapitalista országokban működő hivatalos magyar külképviseleti szervek és kolóniák elleni úgynevezett aknamunkát.²⁶

A csoportfőnökség osztályokra tagozódott. Mindszenty 1971 és 1975 közötti emigrációs éveiben egy 1972-es átszervezést követően tizenöt osztály végezte a szerteágazó feladatokat. Külön osztály foglalkozott például az Egyesült Államokkal, a tudományos-műszaki hírszerzéssel vagy a személyi ügyekkel, a kiképzéssel, a módszertannal, illetve az operatív összeköttetés szervezésével is. A Mindszenty-üggyel kapcsolatban a BM III/I. csoportfőnökség négy osztálya kapott kiemelt szerepet: a BM III/I–3., mely az NSZK elleni, a BM III/I–4., amely a Vatikán, Izrael, valamint az egyházi emigráció elleni hírszerzéssel foglalkozott (ezen belül az „A” alosztályhoz tartozott a Vatikán), a BM II/I–6. osztály, ahol a tájékoztatást, értékelést, elemzést végezték, s végül a BM III/I–7. osztály, amelynek feladata az emigráns szervezetekre irányuló hírszerzés és bomlasztás volt.²⁷

A munka tehát 1971. szeptember 28-át követően vette kezdetét. Az első in-

²² ÁBTL 3. 2. 9. R–8–009/1. „Vecchio”. 34–39. Jelentés Mindszenty József Bécsbe utazásáról, 1971. szeptember 28.

²³ Uo. 143. Tervezet a Központi Bizottság beszámolójához a Mindszenty-ügyre vonatkozóan, 1971. október 25.

²⁴ Uo. 143–144.

²⁵ Tóth, 2009.

²⁶ ÁBTL 4. 1. A–3036. Állambiztonsági értelmező kéziszótár, 83.

²⁷ Tóth, 2009.

formációs jelentések elsősorban a helyzet nemzetközi visszhangjával foglalkoztak. Az első értékelések pedig még arról szóltak, hogy a „Vatikán a nagy jobboldali nyomás ellenére sem sértette meg a megállapodást. Mindszenty pedig mindeddig a rendelkezésre álló információk szerint nem kísérelte meg, hogy beavatkozzék a magyar egyház ügyeibe, és nem fejtett ki ellenséges tevékenységet”.²⁸ A helyzet tehát rendeződni látszott.

A következő rövid 1971. szeptember 28. és 1971. október 22. közötti időszak fő témája természetesen a bíboros végleges letelepedésének kérdése volt. Az nyilvánvalónak látszott, hogy Mindszenty jövőbeni sorsát különféle politikai megfontolások, az erőviszonyok és a tárgyalások határozzák meg.²⁹ Ebben a kérdésben a magyar állam egyértelműen és mindvégig a bíboros teljes elszigetelése mellett foglalt állást. Mindszenty a tárgyaló felek számára nem kis fejtörést okozva kijelentette, hogy nem Rómában, hanem a bécsi Pázmáneumban³⁰ kíván letelepedni.³¹ A Vatikán pedig egy rendkívül kényes egyensúlyi helyzet fenntartására törekedett, amelynek egyik oldalán a magyar állammal 1964-ben kötött megállapodásban rögzített kötelezettség állt, amely VI. Pál pápa keleti politikájának fontos tényezője, eredménye volt.³² A másik oldalt a katolikus egyház főpásztorának sorsa, érdeke jelentette.

Ebben a meglehetősen bonyolult helyzetben a BM III/I-4. osztályának munkatársai nyílt és operatív eszközökkel³³ igyekeztek felderíteni a bíboros, a Vatikán, valamint az osztrák állami és egyházi vezetők szándékát. Munkájukat saját értékelésük szerint „jelentős számú autentikus, ellenőrzöttnek tekinthető hivatalos és titkos eszközzel szerzett információ”³⁴ segítette.

A Vatikán végül engedett Mindszenty követelésének. A magyar fél felé jelezték, hogy egyrészt nem áll módjukban megakadályozni a döntést, másrészt hangot adtak megkönnyebbülésüknek is, miszerint „Casaroli érzékelte, hogy a Vatikán számára kényelmes, hogy megszabadulnak Mindszenty római jelenlététől, ugyanakkor a Magyar Népköztársaság felé vállalt

²⁸ ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/1. „Vecchio”. 145. Tervezet a Központi Bizottság beszámolójához a Mindszenty-ügyre vonatkozóan, 1971. október 25.

²⁹ Uo. 146.

³⁰ A bécsi Pázmáneum papnevelő intézetet a magyar katolikus papok képzése céljából 1623-ban Pázmány Péter esztergomi érsek alapította. A kommunista diktatúra kiépítése után, 1948-at követően legális úton katolikus papok 1964-ig nem tanulhattak külföldön. Az intézmény kapcsolata az Esztergomi Főegyházmegyével gyakorlatilag megszakadt, jogállása évtizedekre rendezetlenné vált. A Pázmáneumot a BM III/I-4. osztálya kiemelt ellenőrzése alatt tartotta, s az objektumról 1968. június 18-án dossziét nyitottak. ÁBTL 3. 2. 5. O-8-239. Pázmáneum ügye (Ost-rom-vár). 31–34., 41.

³¹ ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/1. „Vecchio”. 151. Áttekintő Mindszenty József bécsi tartózkodása ügyében, 1971. október 29.

³² A témáról lásd bővebben Adriányi, 2004.; Casaroli, 2001.; Szabó, 2005.

³³ A témáról lásd bővebben: ÁBTL 4. 1. A-3046/15.

³⁴ ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/1. „Vecchio”. 150. Áttekintő Mindszenty József bécsi tartózkodása ügyében, 1971. október 29.

garanciával kapcsolatos felelősségüket is meg tudják osztani az osztrák kormányval”.³⁵

Mindszenty 1971. október 23-án, az 1956-os forradalom tizenötödik évfordulóján érkezett Bécsbe. A magyar fél az időzítést jöllehet a véletlen műve volt meglehetősen barátságtalan lépésként értékelte és a Szentszéknél nehezményezte.³⁶ Az idő előrehaladtával ráadásul egyre világosabbá vált, hogy a hercegprímás az elkövetkező időszakban nem tervezi a nyilvánosságtól való visszavonulását.³⁷ Mindezek miatt, ahogy arról Zsigmond Ferenc rendőr alezredes,³⁸ a BM III/I-4. osztálya vezetőjének 1972. január 26-án kiadott szolgálati jegye tanúskodik „Szükséges, hogy [a bíboros – C-P. V.] tevékenységét, politikai megnyilvánulásait és terveit, operatív és legális eszközökkel figyelemmel kísérjük, és amennyiben célszerű, úgy hatékony ellenlépéseket tegyünk.”³⁹

A megfigyelés rendkívül sokrétű volt; a bíborosra és úgynevezett „kapcsolataira” egyaránt kiterjedt, így a vatikáni és osztrák diplomatákra, emigráns egyházi és világi személyekre. A megfigyelés nyílt és operatív eszközöket is magában foglalt: vagyis a sajtószemle éppúgy részét képezte, mint a hálózati személyeken keresztül,⁴⁰ valamint hálózaton kívüli társadalmi kapcsolatok útján beszerzett jelentések. Úgynevezett K-ellenőrzés során⁴¹ megfigyelték a bíboros postáját,⁴² kísérletet tettek 3/e rendszabállyal, vagyis szobahallgatással történő adatgyűjtésre, és a jelentések szerint megfigyelési fotókat is készítettek. A lényegesnek gondolt, sokrétű információkat a párt és a BM felső vezetése felé – ekkor és a továbbiakban is – két irányban, a

³⁵ Uo. 156.

³⁶ Uo. 151.

³⁷ Egy összefoglaló jelentés szerint „Mindszenty József bíboros bécsi letelepedése óta minden lehetőséget felhasznál arra, hogy nyilatkozataival, az emigráció szélsőjobboldali elemeivel folytatott megbeszéléseivel, a »leleplezéseket« ígérő emlékiratainak előre történő népszerűsítésével és nyilvános szerepléseivel bátorítsa és maga köré csoportosítsa az egyes ellenséges emigrációs csoportosulásokat és azok tagjait. [...] A fenti információkból és adatokból egyértelműen megállapítható, hogy Mindszenty aktív ellenséges politikai tevékenységet folytat, amit a Vatikán nem képes vagy nem akar megakadályozni, súlyosan megsértve ezzel a Magyar Népköztársaság és a Vatikán között létrejött idevonatkozó megállapodást.” ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/2. „Vecchio”. 145–164. Összefoglaló jelentés Mindszenty József bíborosról, 1972. szeptember 19.

³⁸ Bővebben lásd: ÁBTL 2. 8. 2. 1. 553. Zsigmond Ferenc.

³⁹ ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/1. „Vecchio”. 7. Feljegyzés, 1971. május 25.

⁴⁰ Lásd például ÁBTL 3. 2. 3. Mt-671/7-16. Sampson Frank anyaga.

⁴¹ Bővebben lásd ÁBTL 4. 1. A-3046/3.

⁴² „Peck John” fedőnévű ügynök jelentéséből: „A posta a Bolzmanngasse 14 alá [a Pázmáneum épülete C-P. V.] a postára érkezik, ahol a Balmhofmissio nővérei teljesítenek szolgálatot. A postát ott osztják szét. A prímásét külön egy szekrényen lévő tálcára teszik. Vegyesen az újságokkal. Innen a titkár viszi fel a szobába. Van idő, amikor a portásfülké őrizetlen, és a posta ott fekszik. Ott szoktam várakozni Dr. Gianone rektorra [Gianone Egon a Pázmáneum 1971-ben kinevezett rektora C-P. V.], ha esetleg foglalt. Sok idő nincsen, hogy a postát átnézhessem. Amit eddig láttam: rengeteg levél érkezik Németországból.” ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/2. „Vecchio”. 142. Jelentés Mindszenty postájáról, 1972. szeptember 18.

III/I. csoportfőnökség 4-es osztályán, valamint külügyi vonalon, tehát a római és a bécsi magyar követségen keresztül (távirati úton) is jelentették.

A jelentések és összegzések alapján kitűnik, hogy az állambiztonság tevékenysége az információszerzésen túl a közvélekedés és főként a hazai nyilvánosság tematizálására, vagyis arra irányult, hogy a bíborosról negatív elképzelést alakítsa ki, majd egy jelentőségét veszített ember és ügy képét. Mindezt jól példázza, hogy az olykor húsz példányban készülő jelentésekből az MSZMP KB, a Minisztertanács, a Tájékoztatási Hivatal, az ÁEH, a Külügy- és Belügyminisztérium mellett a *Népszabadság*hoz is eljuttattak egyet.⁴³

A bíboros emigrációjának idején állambiztonsági megfigyelésének egyik kulcsfigurája Kiss Oszkár rendőr alezredes volt.

Kiss Oszkár 1929-ben született. Az elemi iskolát Eszterházában, a középiskolát Sopronban, majd Fertődön végezte. 1949 áprilisában a Kossuth Akadémia előképzésére a budaörsi repülőtérre hívták be, majd a mátyásföldi repülőtérre helyezték át. 1949. június 15-én szerelt le. Ezt követően került a Belügyminisztériumhoz. A Büntetés-végrehajtási Parancsnokságnál dolgozott politikai tisztként. 1952. május 30-án bűnügyi nyomozóvá minősítették át. 1953 és 1957 között a BM vasúti főosztályán dolgozott. A forradalom idején – a körülmények véletlen egybeesése folytán – a Gyűjtőfogház külső őrségének parancsnoka lett. Részt vett a fegyveres harcokban, majd a karhatalom elől szökni próbáló forradalmárok elfogásában, felkutatásában.⁴⁴ 1957-ben a Budapesti Rendőr-főkapitányság vasúti főosztályára került, ahol a csempészesi osztály előadója, majd 1958-tól 1961-ig vezetője lett.⁴⁵ 1958-ban öt hónapos MSZMP-pártiskolán vett részt, majd elvégezte a marxizmus-leninizmus esti egyetemet. Ezt követően tehetségének, szorgalmának és nem utolsósorban szilárd politikai elköteleződésének köszönhetően magasra ívelő, egyenletes karriert futott be az állambiztonsági szerveknél.

1961-től helyezték át egyházi területre: 1961. május 5-én főoperatív beosztottként került a BM II/5-c alosztályra.⁴⁶ 1962-től 1963. január 15-éig a BM III/III-1c alosztály beosztottja,⁴⁷ 1963 és 1965 között pedig a BM III/III-2a alosztály csoportvezetője volt.⁴⁸ 1965. március 15-én lépett át a belső reakció elhárításától a hírszerzéshez: a III/I-3d alosztályon lett főoperatív beosztott.⁴⁹ 1968. február 15-étől a BM III/I. csoportfőnökség 4. osztályának állományába került, és „Szigorúan Titkos” tisztté minősítették.⁵⁰ Ekkor fedőmunkahelye

a Külügyminisztérium sajtóosztálya volt, majd néhány hónap múlva Rómába helyezték.

1968 szeptemberétől 1973 szeptemberéig a római magyar követségen dolgozott, amely a „Pálmagist”⁵¹ fedőnevet viselő római főrezidentúra vagyis állambiztonsági tisztekből, valamint a hálózat tagjaiból álló, „meghatározott állambiztonsági feladatok ellátására felkészített, leplezett szervezeti forma” volt.⁵² Kiss Oszkár itt 1968-tól 1970-ig mint beosztott, 1970. január 1-jétől 1970. szeptember 1-jéig mint főrezidens-helyettes, ezt követően pedig 1973. augusztus 31-éig a főrezidentúra vezetőjeként látta el feladatát, „Dér” fedőnéven. Egyik legfontosabb megbízatása az volt, hogy a magyar állam és a Szentszék közötti viszony szempontjából figyelemmel kísérelje a Mindszenty-kérdést, rendíthetetlenül képviselve a hivatalos magyar álláspontot. Valamint hogy a bíboros mind határozottabb fellépésével, szuverén megnyilatkozásaival kapcsolatban felhívja a Szentszék elsősorban Casaroli és Cheli figyelmét a két állam közötti megállapodásban rögzítettek betartására.

A róla készült értékelés szerint munkáját magas fokú hivatástudattal végezte, „gyorsan és könnyen megismerte azokat a nyelvi, helyismereti és operatív feltételeket, amelyek a konkrét feladatok és akciók végrehajtásához szükségesek voltak, úgy operatív, mint fedőszervi munkáját rendkívül eredményesen látta el. Alaposan megismerte az egyházi területet, és jelentős érdemeket szerzett a Vatikán elleni munkában, az állam és az egyház közötti rendezett viszony kialakításában.”⁵³

Mindezeknek köszönhetően 1973 szeptemberében, Rómából való hazatérése után a III/I-4. osztályon alosztályvezetővé nevezték ki. Ebben a minőségben irányította az osztálynak a Mindszenty-üggyel kapcsolatos utolsó nagy feladatát, amelyet a bíboros 1975. május 15-i, Mariazellben⁵⁴ zajló, egyfajta politikai demonstrációvá váló temetése állított a állambiztonsági szervek elé.⁵⁵

Kiss Oszkár pályafutásának csúcsát 1976. szeptember 1-jei, a III/I-4. osztály vezetőjévé történő kinevezése jelentette.⁵⁶ 1981-től, miután a III/I-3. és a III/I-4. osztályt III/I-3. osztály néven összevonták,⁵⁷ ennek osztályvezetőjeként dolgozott, egészen 1984. augusztusi nyugdíjazásáig. Szolgálati idején elért eredményeit számos kitüntetéssel ismerték el.⁵⁸

⁴³ ÁBTL 3. 2. 9. R-8-009/4. „Vecchio”. 42.

⁴⁴ Uo. 26.

⁴⁵ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 1049. Kiss Oszkár. 36–37.

⁴⁶ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973/94-220-410/1961. május 5. BM személyzeti főosztályvezetői parancs.

⁴⁷ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973/94-220-605/1962. szeptember 20. BM-parancs.

⁴⁸ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973/94-220-14/1963. január 18. BM-parancs.

⁴⁹ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973/94-220-0048/1965. március 18. BM-parancs.

⁵⁰ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973-94-220. Kiss Oszkár. 6.

⁵¹ Uo. 7.

⁵² ÁBTL 4. 1. A-3036. 165.

⁵³ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 1049. Kiss Oszkár. 16.

⁵⁴ Alsó-Ausztria, Stájerország

⁵⁵ ÁBTL 3. 2. 3. Mt-671. Sampson Frank. 143–144. Sampson fn. ügynök „Mindszenty requiemje” tárgymegjelölésű jelentése, 1975. május 16.

⁵⁶ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973-94-220. Illetékügyek. Kiss Oszkár. 15.

⁵⁷ Tóth, 2009.

⁵⁸ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973-94-220. Illetékügyek. Kiss Oszkár. 17.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2. 8. 1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai
4086. Németh Hugó.
2. 8. 2. 1. III/I. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai
1049. Kiss Oszkár.
3. 1. 5. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék (Operatív dossziék, O-dossziék)
O-13284. „Shelton Turner”
3. 1. 8. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék (Régi archív számon kezelt operatív dossziék, Sz-, Cs- dossziék)
Sz-222/alap. 2–18. Mindszenty-ügy
3. 1. 9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék (Vizsgálati dossziék, V-dossziék)
V-700/alap. 1–59. Mindszenty-ügy
V-147842. Pálkás Antal és társai
3. 2. 3. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék (Mt-dossziék)
Mt-671. „Sampson Frank”
Mt-671/7–16. „Sampson Frank”
3. 2. 4. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék (Kutató dossziék, K-dossziék)
K-318 Mindszenty-ügy
3. 2. 5. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék (Operatív dossziék, O-dossziék)
O-8–239. Pázmáneum ügye (Ostrom-vár)
3. 2. 9. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék (Rendkívüli események dossziéi)
R-8–009/1., 2., 4. „Vecchio”
4. 1. Gyűjtemények, Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)
A-3036. Állambiztonsági értelmező kézikönyvtár.
A-3046/15. Állambiztonsági ismeretek. Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei 15. kötet. Szerkesztette: Gergely Attila. Budapest, 1975/77.
A-3046/3. Varga Antalné: A postai küldemények operatív („K”) ellenőrzése. In: Állambiztonsági ismeretek. Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei. 3. kötet. Szerkesztette Gergely Attila. Budapest, 1976.

IRODALOM

- Adriányi, 2004. – Adriányi Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2004.
- Balogh, 2002. – Balogh Margit: *Mindszenty József*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002.
- Casaroli, 2001. – Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.

Mindszenty és őrzői – két tiszt az állambiztonság szolgálatában

- Mészáros, 2001. – Mészáros István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”. Adalékok az Ostpolitik történetéhez, 1957–1971*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- Mészáros, 2008. – Mészáros István: *Árnyak és fények. Kiegészítések a Mindszenty-életrajzhoz*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Mindszenty, 1989. – Mindszenty József: *Emlékirataim*. Szent István Társulat, Budapest, 1989.
- Ólmosi, 1991. – *Mindszenty és a hatalom Tizenöt év az USA-követségen*. A dokumentumokat válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Ólmosi Zoltán. Lex Kft., Budapest, 1991.
- Somorjai, 2008. – Somorjai Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008.
- Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Tóth, 2009. – Tóth Eszter: *A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata 1950–1990*. (kézirat) 2009.
- Tyekvicska, 1994. – Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Századvég Kiadó 1956-os Intézet, Budapest, 1994.

Az „ideális tartótiszt”

MIRÁK KATALIN

Egykor a Belügyminisztériumban, ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára állományában található az *oktatóanyagok*, amelyeket a belügyi szerv a saját belső használatára készített.¹ Látszólag érdektelen irattípus ez, mégis fontos, mert alapvető ismereteket tartalmaz az állambiztonsági munka belső „fortélyairól”. Lényeges háttérismereteket ad az állambiztonsági szervek, közelebbről az elhárítás működési mechanizmusáról. Segít megérteni az állambiztonsági folyamatoknak azt az oldalát is, amely az ügynöki tevékenységet dokumentáló B- és M-dossziékból ugyan sejthető és kiolvasható, mégis csak mögöttesen látható.

A nem csupán ügynökközpontú történeti kutatás számára e „háttéranyag” nélkülözhetetlen információhalmaz. Bevezet a „másik oldal”, a tartótisztek világába. Megismerése a történeti kutatásnak éppúgy része, mint az ügynökesetek feltárása, a kettő csak együtt ad teljes képet. Oktatóanyag lévén a szövegek didaktikusak, a tartótiszt munkája ideális képét rajzolják meg, mégis alkalmasak arra, hogy a „működtetői részt” az eddiginél tisztábban lássuk.

A hivatalos meghatározás szerint az „operatív tiszt vagy tartótiszt: az állambiztonsági szervek hivatásos állományú beosztottja, akinek feladata a hálózati munka szervezése, az ügynök(ök) irányítása, ellenőrzése”.² Mit jelent azonban az „ideális” jelző, és mit a címbeli szószerkezet?

A tananyag

„...hogyan előbbre jussunk az állambiztonsági operatív tevékenység hatékonyságának fokozása területén.”³

Az oktatási anyagok a hálózat vezetésének, nevelésének és irányításának alapelveit, szakmai és módszertani kérdéseit fogalmazzák meg. Azonban – közvetve – az is kiolvasható belőlük, hogy az állambiztonsági szerv milyennek képzelte el az „ideális, a jó, a hatékony, az eredményes” operatív tisztet.

¹ ÁBTL 4. 1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyag (A-anyag), (1945–1990).

² ÁBTL 4. 1. A–3036.

³ ÁBTL 4. 1. A–3017/39. 1986. 4.

Az „ideális tartótiszt”

Milyen követelményrendszer szerint dolgozott, milyen elvárásoknak kellett megfelelnie, milyen emberi-személyes tulajdonságokkal, szakmai ismeretekkel, felkészültséggel kellett rendelkeznie?

Az oktatóanyagokat eredetileg a hivatásos tiszt állomány (tovább)képzéséhez használták. E segédanyagnak csupán azokat a részeit veszem most sorra, amelyek megfogalmazzák a hálózatvezető tisztre vonatkozó elvárásokat, és a *hálózattartás* fortélyait foglalkoznak. Ezek arra oktatták az operatív tiszt réteget, hogy milyen módszerekkel és eszközökkel tudják a *legeredményesebben* működtetni a hatáskörükbe rendelt titkos segítő csoportját, azaz a hálózatot, az ügynökséget.

Az alábbiakban a *titkosszolgálat szempontjából* „ideális tartótiszt” néhány általános vonását ismertetem. Azokat, amelyek e jól körülhatárolható levéltári forrástípus néhány darabjából kirajzolódnak.

Műfajilag igen vegyes iratokról van szó: tankönyvek, jegyzetek, tanulmányok egyaránt találhatók közöttük.⁴ Formájukat tekintve eleinte rossz minőségű, stencilezéssel sokszorosított példányok készültek, később nyomtatványokként, füzetekként, kisebb könyvekként jelentek meg. A „Szigorúan titkos!” jelzés mindegyiken szerepel.

E háttéranyagok az 1950-es és 1980-as évek között folyamatosan megjelentek. Kiadjuk az 1950-es évektől a BM tanulmányi és módszertani osztálya, később a tanulmányi és kiképzési osztálya volt, az 1970-es évek első felében a BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnöksége, a BM III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökség, a Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszéke, az 1980-as években pedig a BM Könyvkiadó.

Új szemlélet – új módszerek – nagyobb hatékonyság

„...egyre erőteljesebb az igény egy olyan operatív tiszt eszménykép megfogalmazására, amely bizonyos feltételek és lehetőségek megléte esetén követhető.”⁵

1956–58 az állambiztonsági módszerek tekintetében is fordulópontot jelentett. A belső használatra készült tanulmányok is magukon viselik a politikai változások nyomát. Közöttük talán legmarkánsabb a szabadságharc levere után újragondolt és újrafogalmazott egyházpolitikai elvekhez igazított állambiztonsági módszerek változása, módosulása. A hálózattartásba a nyílt, erőszakos fellépés mellé (idővel talán a helyébe?) más titkosszolgálati elvek és módszerek is bekerültek. Bár a pártállam állambiztonságának céljai a kor-

⁴ Tanulságos a tankönyvek jegyzetanyaga is, mert ezek mutatják, hogy mely kiadók kiadványai szolgáltak hivatkozási alapul a tanulmányokhoz. Például a belügyminiszteri parancsok és a BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség által kiadott jegyzetek mellett a Tankönyvkiadó, a Kossuth Kiadó, de a Mezőgazdasági Kiadó pszichológiai, szociálpszichológiai és pedagógiai tárgyú könyveire is hivatkoznak.

⁵ ÁBTL 4. 1. A–3118. 3.

szakban alapvetően mindvégig változatlanok voltak, ezekhez a hetvenes évektől egyre kifinomultabb módszereket rendeltek, és a hálózattartás területén is alkalmazták őket. A fizikai erőszak mellé egyfajta „pszichikai hadviselés” társult. A szerv munkája azonban ettől semmivel sem lett erőteljesebb vagy eredménytelenebb. (Sőt, az eddig ismert evangélikus egyházbeli beszervezések épp a hatvanas évek végétől szaporodtak meg. A nyolcvanas évekből pedig, amikor már olyan kifejezések is bevett fogalmai lettek a hálózattartásról szóló oktatóanyagoknak, mint az „ügynök jogai”, a „hálózati személy személyiségének védelme”, számos újabb eredményes beszervezésről tudunk.)

Az állambiztonsági szervek strukturális átszervezését 1962-ben hajtották végre. Az akkor kialakított szerkezet lényegében a rendszerváltásig megmaradt, bár az évtizedek során több módosítás is történt (például ügyrendi változások, az állambiztonsági feladatokat mindvégig ellátó BM III. Főcsoportfőnökség osztályszerkezetének változásai)⁶

A szerkezetváltással párhuzamosan a hivatásos állományt is átszervezték. A II. világháború után a rendvédelmi szervek első átalakítására már 1945-ben sor került. Akkor a Belügyminisztériumot a régi struktúra szerint szervezték újjá, az új tiszti állományt azonban ideológiai alapon alakították ki. A régi, nagy szakmai felkészültségű hivatásosok nagy részét eltávolították, és helyükre általában alacsony származású, de politikailag tökéletesen megbízható és elkötelezett személyeket vettek fel. Az új tiszti és tiszthelyettesi állományt ettől kezdve a vezetés bizalmát élvező munkás–paraszt fiatalokkal töltötték fel. Az ideológiai hozzáállás és osztályszempontok szerint kialakított hivatásos állomány működése azonban nem hozta meg a kívánt eredményeket. 1956–58-ra egyértelművé vált, hogy az addigi (pusztán a politikai és elvhűség alapján szervezett) tiszti állomány nem az elvárt színvonalon és hatékonysággal dolgozik. Az állambiztonsági szervek a forradalmi sokk után értékelték (és egyben át is értékelték) saját addigi működésüket, és a módszereket is revízió alá vették. Az ideológiai-politikai megbízhatóság és szilárdság mellett ismét mindinkább előtérbe került a szakmai felkészültség és rátermettség. A módszer- és hangnembváltás olyan új hivatásos tiszti állományt is feltételezett, amely mindenféle szempontból alkalmas, és sikerrel megbirkózik az újrafogalmazott állambiztonsági munkával. Az új törekvés, a szakmai „elitképzés” szándéka jelenik meg az állambiztonsági tanulmányokban is.

Az átszervezéssel együtt – a nyugdíjazások és az ezzel egyidejű „fiatalítás” révén – az 1970-es évek első harmadában nagyarányú nemzedékváltás történt. Az 1945 és 1962 közötti időszak jellemzően alacsony iskolai végzettségű, ugyanakkor politikailag megbízható tisztje – mint „ideális tartótiszt”

– helyét fokozatosan átvette az eszmei-politikai hozzáállásában továbbra is szilárd, ugyanakkor kiváló felkészültségű, szakmailag sokoldalúan és jól képzett hivatásos belügyér ideálja. A hetvenes évekre a korábbihoz képest más minőségű hivatásos állomány alakult ki. A munkásosztály „ökle” mindinkább a szocialista államvédelem „szeme és füle” lett, amely természetesen adott esetben továbbra is élt az „ököl” jogaival. Olyan „elitcsapat” képe ez, amely a belügyi vezetés elképzelései szerint az államvédelmi munkának a korábbinál sokkal hatékonyabb eszköze lehet.⁷ (Különösen fontos volt ez a belső elhárításban, azon belül is a kulturális és az egyházi területen dolgozó tiszti rétegben. A tanulmányok rendre hangsúlyozzák, szinte sulykolják, hogy e területeken a hálózattartás akkor lehet igazán eredményes, ha a tartótiszt és hálózata között intellektuális egyensúly áll fenn.)

Mit jelentett a hálózattartó módszerek újszerűsége? A tankönyvek az első oldalakon alapismeretként közlik a III. Főcsoportfőnökségről, hogy „munkáját a párthatározatok, a MNK törvényei, egyéb jogszabályai, a belügyminiszter parancsai és utasításai alapján és a párt szellemében végzi. Feladata a szocialista társadalmi rend védelme a külső és belső ellenség aknamunkájával szemben.”⁸ (1962-től a rendszerváltásig e főcsoportfőnökségen belül végezték a belső reakció, így az egyházon belüli reakció elhárítását is.)

Az újfajta módszertan/irányvonal kialakítása tehát korántsem önálló állambiztonsági ötlet alapján vagy akár belügyminiszteri kezdeményezésre történt. Az elhárítási munka mindig a pártvezetés aktuális irányelveitől függött, politikai megrendelésre működött és pártellenőrzés alatt állt. (Mindezeket pedig a világpolitikai, elsősorban a szovjetunióbeli politikai mozgások jelentősen befolyásolták. Például Magyarországon a hatvanas évek elejétől általános nyitás a külföld felé és belpolitikai konszolidáció, desztalinizáció az ötvenes évek végétől a Szovjetunióban, általános európai enyhülési folyamat a hetvenes években, peresztrojka és glasznosztj a nyolcvanas években stb.)

Bár a hatvanas évekbeli tananyagban a módszer- és szemléletváltás már nyomon követhető, markáns fordulat a hetvenes években következett be. A hálózat működésének szabályozásában fontos mérföldkő volt az 1972. áprilisi 005. számú belügyminiszteri parancs, amely mint az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelveit tartalmazó szabályzat többek között meghatározta a hálózattartással kapcsolatos teendőket is. E dokumentum kiemeli: „Nagyobb figyelmet kell fordítani a meglevő hálózati személyek nevelésére, vezetésére különös tekintettel hírszerző lehetőségeik növelésére.”⁹

Az operatív tiszt felkészültségének szükségességét a jegyzetek az épp aktuális helyzettel is magyarázták. Az 1977-es tananyag a megnövekedett ál-

⁷ A generációváltásról és a „Kádár-rendszerben szocializálódott állambiztonsági” állományról lásd Tabajdi, 2009. 106.; Tabajdi–Ungváry, 2008, 92–93.

⁸ ÁBTL 4. 1. A–3017/39. 6.

⁹ ÁBTL 4. 1. A–3118. 115.

⁶ A különböző szervezeti változásokról lásd Cseh, 1999, 73–91.; Vörös, 2009, 3–20.; Vörös, 2010, 281–333.

lambiztonsági igényeket és a mind magasabb követelményeket azzal indokolja, hogy (a marxi spirális fejlődés elméletének megfelelően) a társadalmi fejlődés egyre magasabbra ível, a technikai fejlődés óriási mértékű, „az el-lenséges hírszerző és elhárító szervek módszerei és tevékenysége egyre tökéletesebbek”. E folyamatok pedig a tisztek és a hálózati személyek elé is mind magasabb követelményeket állítanak.

A fenti hangsúlyváltás természetesen csak az oktatóanyagokban ilyen egyértelmű. Egyelőre azonban nem ismert, hogy milyen színvonalú volt az oktatás, milyen komoly volt a tananyag számonkérése, illetve milyen mértékben érvényesítették az elvárásokat egy-egy operatív tiszt esetében. Némi támpontot adhat ehhez az úgynevezett fogyatéki anyag, amely ma szintén az ÁBTL-ben található.¹⁰ Azonban egykori tartótisztek és hálózati tagok személyes visszaemlékezéseinek sora lenne szükséges ahhoz, hogy valójában lát-hassuk, valójában hogyan felelt meg egymásnak a tankönyvi papírforma és a mindennapi gyakorlat.

Szerep és feladat – a tankönyvekben

„...mindenki, aki hivatásának választotta az állambiztonsági munkát, nem néhány hónapos átmeneti munkának tekinti azt, hanem életcélnek, amely befér az életter-vébe.”¹¹

Az operatív tiszt az ügynök számára mindenekelőtt az elvont hatalom képviselője, konkrét és közvetlen megtestesítője volt. Ő volt a hivatásos állománynak az a tagja, aki rendszeres, „testközel” kapcsolatban állt az ügynökkel. Vezetője, kulcsembere volt a hálózati kapcsolatnak, annak eredményessége rajta állt vagy bukkott. Egy drámai hangú, de keresztyén szem-mel nézve mérhetetlenül kicsinyes és korlátolt állambiztonsági kitélt idézve: az ügynök azzal, hogy „titkos együttműködésbe lépett állambiz-ton-sági szerveinkkel [...] sorsát a szervet képviselő operatív tisztre bízta”.¹²

A tiszt személyének közvetítő szerepét az állambiztonsági oktatóanyagok is hangsúlyozzák és magyarázzák. Például a találkozókon a tiszt által közölt álláspont és az általa adott feladatok az ügynök előtt „az állambiztonsági szerv álláspontjának megnyilatkozásai. Az operatív tisztnek ennek tudatá-

¹⁰ ÁBTL 2. 8. 1. Az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai. Az úgy-nevezett fogyatéki anyag az állambiztonsági szervek hivatásos állományú tagjainak egy dosz-sziéhoz hasonló személyi gyűjtője, amely magában foglalja az adott személy önéletrajzát, a róla szóló környezettanulmányt és a szolgálati ideje során keletkezett iratokat (például sze-mélyi adatlap, esküdteti jegyzőkönyv, minősítések, a kinevezéséről és a szolgálati viszonyának megszüntetéséről szóló előterjesztések, határozatok. A tiszt munkájának szakmai értékelése többféle nyomtatványon (például Minősítési lap) történt. Lásd ÁBTL 2. 8. 1. BM Pest megyei Fogyatéki H/P/131. Rajna Sándor és ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi Fogyatéki 155. Baji László.

¹¹ ÁBTL 4. 1. A–3118. 50.

¹² ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 36.

ban kell beszélnie, cselekednie. Mindezek helyes megvalósítása esetén vár-ható, hogy az ügynök bizalommal legyen az operatív tiszt, közvetve az ál-lambiztonsági szerv iránt...”¹³

Az ügynök rajta keresztül kaphatott bepillantást a hálózati munkába, ér-tesülhetett az elhárítás működéséről, a hatalom szándékairól, az állomány-ról, rajta keresztül szerezhettek tapasztalatokat mindezekről. De – s ezt a tankönyvek erősen hangsúlyozzák – mindig csak a tiszt által szükségesnek tartott mértékig. A tiszt volt az, aki az ügynökkel érzékeltetni tudta a mö-göttes hatalom nagyságát, befolyását a maga intézkedéseivel vagy bizal-masabb információk közlésével is. Az ügynök általa került kapcsolatba azzal a gépezettel, amely az 1945 utáni magyar társadalom mélyre süllyesztett, de kollektív tudásának egyik alapeleme volt.

Követelmények és elvárások

„Ehhez a munkához megfelelő személyi tulajdonságokkal rendelkező operatív tisz-tek szükségesek, akik nem különleges lények, hanem a hivatásukat szerető, józanul gondolkodó, cselekvő emberek.”¹⁴

Az oktatóanyag a tisztre vonatkozó alapelvek, követelmények és elvárások valóságos tárháza.

Először mindig a világnézeti, politikai és erkölcsi követelmények szerepelnek benne. (Ugyanezek a vonatkozó párt- és kormányhatározatokban, belügy-miniszteri, miniszterhelyettesi parancsokban, utasításokban, szabályzatok-ban is megtalálhatók.)

Eszerint a tisztnek határozottan és aktívan védelmeznie kell a Magyar Népköztársaság államrendjét és politikáját, és széles körben tudatosítania kell az MSZMP vezető szerepét. „Népünk ellenségeivel soha, semmilyen körülmények között a legkisebb egyetértésbe sem bocsátkozhat.”¹⁵ Kellő éberséget kell tanúsítania a káros politikai, erkölcsi jelenségekkel szemben, a marxista-leninista világnézet alapján bíráltnia kell a marxizmus-leniniz-mustól idegen eszmei áramlatok minden megnyilvánulását, a nyugati élet-formát csak külsőségek alapján dicsérő nézeteket. „Alakítsa ki környezeté-nek tagjaiban a nép ellensége iránti tudatos és harcossá gyűlöletet.”¹⁶ Mind-ehhez a politikai megbízhatóság, elvi meggyőződés, a marxizmus-leniniz-mus talaján álló eszmei-politikai szilárdság, a szocialista társadalmi rend iránti rendíthetetlen hűség, jellembeli szilárdság, „a szocialista emberhez, a vezetőhöz méltó példamutató erkölcsösség”, hivatásszeretetből adódó jó

¹³ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 36.

¹⁴ ÁBTL 4. 1. A–3118. 11.

¹⁵ ÁBTL 4. 1. A–3118. 17.

¹⁶ ÁBTL 4. 1. A–3118. 18. (Az idézet az ötvenes évek kemény és a hetvenes évek „moder-nebb” állambiztonsági szóhasználatának és elveinek zagyva keveréke.)

munka, magas színvonalú szakmai, technikai felkészültség, rátermettség (nyelvismeret) szükséges. Az egyébként sem rövid listához további – nehezen megmagyarázható, de jól hangzó – „varázsszavak” társulnak: szocialista hazafiasság és proletár internacionalista magatartás, szocialista humanizmus.

Elvárás volt, hogy a tisztnek a munkához és az állambiztonsági szervekhez való viszonya is szocialista alapon álljon. A pártállam állambiztonságának egyik legellentmondásosabb jellegzetessége is megfogalmazódik az oktatóanyagban: a tisztnek „abban a tudatban kell teljesítenie kötelességét, hogy ezzel a szabad emberek békés alkotómunkáját szolgálja, s hozzájárul az emberi szabadság kiterjesztéséhez”.¹⁷ (Mindezt a hálózatba kényszerített vagy csalogatott és tartott emberek tömege által...)

További tartótiszt, „erények”: jellemezze öntudatos fegyelem, szocialista közösségtudat és magatartás, erkölcsösség a társadalmi és magánéletben. „A jól képzett operatív tiszttól távol áll az önteltség... ismeri saját képességeit, amelyeket igyekszik az operatív munkában hasznosítani, ugyanakkor [...] tisztában van fogyatékosságaival, amelyek leküzdésére törekszik.”¹⁸ Magatartása „fegyelmezett, pontos, határozott, szerény és példamutató.”¹⁹ Végül pedig – mindezek koronájaként – „magas fokú politikai képzettsége és meggyőződése alapján vallja, hogy a kommunizmus a legemberibb, leghumanusabb társadalom”.²⁰

Másodsorban következnek a hálózattartó tiszt általános intelligenciájának követelményei: a széles körű általános ismeretek, az alapos tudás, a jó helyzetelemzés és helyzetmegoldás, a kiváló emlékezet, a helyes gondolkodás, a kellő fantázia. A tiszt rendelkezék jó megfigyelőképességgel, tudja megkülönböztetni a fontos és lényegtelen részleteket, szüksége van a koncentrált, és még inkább a megosztott figyelemre. Az anyag szerint ezeknek kiemelkedő jelentőségük van a hálózattartó operatív munkában, akár a hírszerzés, akár az elhárítás területén. Mindez azonban nem a „szobatudós” tudása, hanem a tiszt praktikus, gyakorlati, életszerű készségeit jelenti.

Az egyik szerző illusztrációként külföldi „szakirodalmat” idéz. Egyrészt a pedagógia és a pszichológia jeles külföldi (főleg orosz) képviselőire hivatkozik, másrészt amerikai, szovjet és csehszlovák hírszerző tisztek kémregényeiből, visszaemlékezésiből hoz példákat, a mindenkor propagandista és agitátor művészetének rejtelseivel kapcsolatban pedig magát Lenint citálja.

A jó emlékezőképesség fontosságát *Pára-Napráva* csehszlovák hírszerző regényével támasztja alá: „Egy ügynök [itt: a hivatásos] ne legyen lusta ahhoz, hogy instrukciókat, adatokat, jelentéseket, számokat hússzor, százszor is elismételjen, amíg csak nem képes azokat bármikor elhadarni.”²¹ Az

¹⁷ ÁBTL 4. 1. A–3118. 19.

¹⁸ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 1975. 36.

¹⁹ Uo.

²⁰ ÁBTL 4. 1. A–3118. 20.

²¹ ÁBTL 4. 1. A–3118. 27.

„okulás és a figyelem felhívása érdekében” W. Morgan amerikai operatív hírszerző tiszt „illegális visszaemlékezéséből” azt a gondolatot idézi, hogy helytelen, ha az operatív tiszt a szakmájában egyoldalú, szűk specialista marad. Intelligenciáját folyamatosan és állandóan fejlesztenie kell.²²

A sokoldalú és produktív tudás példaként Rudolf Ábel ezredes állítja a jövő tisztjei elé, aki negyvenöt éven át sikeres hírszerző tevékenységet folytatott. (Az ezredesnek a *New York Tribune* tudósítója által írt jellemzését is idézi.) Következetes ismeretbővítés és az intellektus csiszolása szükséges – hangsúlyozza a tanulmányíró.

A nagy hírszerző elődök és kortársak mint legendás titkos ügynökök, valóságos James Bondok állhattak a magyar tartótiszt előtt, akik elérhetetlenül magas szinten úzták hivatásukat. Eszményképek, ideálok? Vajon mennyi realitása volt a magyar valóságban az eszmények elérésének?

Követelmények és szakmai fogások a hálózattartásban

„...tudását olyan odaadással, érzelmi telítettséggel kell átadnia titkos segítőtársainak, hogy az magával ragadja őket, s eszmei, politikai meggyőződést eredményezzen náluk.”²³

A tananyagban olvasható általános „munkaköri leírás” szerint a hálózatvezető tiszt feladata a megfelelő operatív lehetőségekkel és személyes tulajdonságokkal rendelkező beszervezési jelöltek kiválasztását, tanulmányozását, beszervezését, majd a hálózati személyek céltudatos vezetését, nevelését, ellenőrzését foglalja magában. Ennek érdekében „szakemberként” irányítja, feladatokkal látja el és beszámoltatja az ügynököt, ellenőrzi és értékeli hálózati tevékenységét. E (szak)munka kereteit és elvárásait elsősorban a hivatalos belügyminiszteri parancsok és rendeletek szabályozták. A gyakorlati megvalósítást az operatív alapelvek határozták meg pontosan. Az állambiztonsági tanulmányok azonban az operatív tiszt munkahatékonyságának részleteivel mélyrehatóbban is foglalkoznak. Az elméletet sokszor gyakorlati példákkal (konkrét operatív helyzetekkel, fedőnéven említett ügynökezetekkel) illusztrálták.

Az operatív tiszt az elhárítás területén egyszerre több területtel (üggyel, eseménnyel) foglalkozik. A felderítés, az elhárítás feladatait azonban csak a segítő munkatársakon azaz a hálózaton keresztül tudja ellátni, végrehajtani. Minden tankönyv leírja, hogy a hálózat az elhárító munka legfőbb és legfontosabb eszköze, mert „olyan mélyreható felderítési lehetőséggel rendelkezik,

²² ÁBTL 4. 1. A–3118. 22. A kötet végén található hivatkozások jegyzéke szerint az idézett könyv, W. Morgan: *Az OSS és én* című munkája a BM III/I. Csoporthőnökkégen kéziratként megtalálható volt.

²³ ÁBTL 4. 1. A–3118. 15.

amilyenre más operatív eszközöknek, még a legoptimálisabb [sic!] körülmények között nincs [sic!] módja.”²⁴ Jelentősége mindenekelőtt a személyességben rejlik, hiszen csak a hálózat útján lehet közvetlen, személyes kapcsolatba kerülni az ellenséges elemekkel, csoportokkal, szervezetekkel. Az emberi kapcsolat tehát állambiztonsági területen sem helyettesíthető a technikával. (Még akkor sem, ha az adott időszak csúcstechnikája az elhárítás rendelkezésére állt.)²⁵

A tankönyvek bőséggel szólnak a hálózatépítéssel kapcsolatos tiszti követelményekről és módszerekről. Bemutatják, hogy az úgynevezett beszerzési alapokat a kapcsolat során később hogyan kell és lehet tovább irányítani, felhasználni. (A 6-os karton a „beszerzés alapja” külön címsorban szerepel.)²⁶ Minden tananyag hármas beszerzési alapot említ, így ismert a *hazafias* (eszmei, politikai), illetve a *terhelő* vagy *kompromittáló* alap. Figyelmeztetésként szerepel azonban egy helyen, hogy „jelentéktelen súlyú politikai vagy erkölcsi hibákra utaló adatok csak különleges esetekben használhatóak fel”.²⁷ A harmadik alap az *anyagi érdekelttség*, amely ösztönözheti vagy készítheti a jelöltet a titkos együttműködésre. Az igazán rátermett tiszt a kompromittáló alapú titkos kapcsolatot minőségileg egészen átforgathatja, ha a találkozókon úgy irányítja a beszélgetéseket, hogy mindinkább „feledésbe merüljön a beszerzés alapja, és helyette erősödjenek azok a politikai és általános emberi motívumok, amelyek megteremtik az együttműködés új alapjait”.²⁸

A hálózat tagjainak kiválasztását mindig az operatív feladat jellege határozza meg: „a munka sikeres végzéséhez kell megkeresni azokat a személyiségeket, akik alkalmasak a sajátos feladat ellátására”.²⁹ Vagyis a tisztnek a feladathoz kellett embert találnia, s nem fordítva.

A beszerzési jelöltek megismeréséhez és tanulmányozásához a tan-

²⁴ ÁBTL 4. 1. A-3017/39. 7.

²⁵ Például Berkesi András regényeiben visszatérő szituáció, hogy a történet állambiztonsági tiszt főhőse a beszerzés előtt álló és hezitáló szereplő meggyőzésében az amerikai titkos fegyverek nyújtotta lehetőségeknél sokkal fontosabbnak és hatékonyabbnak nevezi az ügynöki munkát. Berkesi András őrnagy, az ÁVH vizsgálótisztje, 1946-ban a Magyar Közösség perének egyik kihallgató tisztje. 1951-ben a Budapesti Katonai Törvényszék tízévi börtönrre ítélte, 1954-ben a perújítás a felmentésével végződött. 1964-től a Magvető Kiadónál dolgozott. Regényei igen népszerűek voltak a Kádár-korban. Kémtörténeteiben szépirodalmi keretben, de meglepő nyíltsággal és pontosan bemutatja az elhárítás és az állambiztonság belső működését, az operatív tisztek munkáját, a technikai eszközök használatát stb. Berkesi 1948-ban Bőröcz Sándor evangélikus lelkész kihallgató tisztje volt, akit huszonöt évre elítéltek, és a Szovjetunióba deportáltak. Lásd Zászkaliczky, 1995.

²⁶ A kutatás során eddig előkerült harmincnégy evangélikus hálózati kartonon – néhány kivétellel – a „hazafias” alapot jegyezték be. Egy ügynököt „terhelő adatok” alapján szerveztek be, két esetben a rovat nincs kitöltve, egy kartonon pedig a címsor tartalma nem látható, mert az irat kutatásra előkészítése során anonimizálták (kitakarták).

²⁷ ÁBTL 4. 1. A-3017/39. 10.

²⁸ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 37.

²⁹ ÁBTL 4. 1. A-3118. 32.

anyag nem tartja elegendőnek az illető személy írott anyagainak és adatainak az ismeretét. Ennél előbbre valónak nevezi a jelöltek személyiségének, világnézetének, érdeklődésének, eszményeinek, képességeinek és jellemének megismerését, amely a tiszt feladata volt. Figyelmeztetnek azonban, hogy a személyiség megismeréséhez a jó emberismeret, az élettapasztalat vagy a rutin kevés, a tisztnek bizonyos pedagógiai és pszichológiai ismeretekkel is rendelkeznie kell.³⁰

A személyességnek tehát már a kapcsolat kezdetén, a beszerzés során fontos szerepe volt. Az operatív tiszt a jelölt személyes megismerése által mérte fel, hogy operatív helyzetén túl alkalmas személyiség-e ügynöki feladatok teljesítésére. A személyesség később is át- meg átszötte a kapcsolatot. Sokak számára ez elviselhető volt, míg másokban a hatalom megtestesítőjével való bizalmasság viszolygást váltott ki, még több évtizedes kapcsolatban is.

A sikeres beszerzést követő hálózati munka természetesen a tartótiszt vezetésével, irányításával és ellenőrzésével folyt. Ő határozta meg a feladatot, elvégzésének módját, határidejét, időpontját, a beszámolás rendjét, az információátadás formáját, módját, a hálózati személy ellenőrzését. (Utóbbi azonban sokszor nem személyes találkozó során történt, hanem közvetítővel vagy technikai eszközökkel (például rejték hely, „postaládában” elhelyezett üzenet, telefonhívás). Az alapvető cél minden esetben ugyanaz volt: hogy a jelölt „minden tekintetben megfelelő, aktív hálózati személlyé” váljék.³¹

A vezetésnek természetesen szubjektív tényezői is voltak. A tiszt személyiségének jelentőségét minden tananyag aláhúzza: „a hálózati személyek eredményes nevelése mindenekelőtt az operatív tiszt egyéniségétől függ”,³² a tartótiszt egész lényé, „összegyénisége [sic!] hatással van a hálózati személyre”.³³ E „személyes varázs” egészen magasztos, költői szárnyalású – de valószínűleg rettenetesen életidegen, és egyházi összefüggésben szinte nevetséges megfogalmazása szerint: „Az operatív tiszt szilárd marxista-leninista meggyőződését, egész erkölcsi, akarati életét, példáját mint valami láthatatlan sugarat magukba fogadják a hálózati személyek, és ezek hatására formálódnak, alakulnak erkölcsi érzelmeik és alakul magatartásuk. Ez így van még akkor is, ha ez a hatás sem az operatív tisztben, sem a hálózati személyben nem tudatosul.”³⁴

Így a tiszt személyiségének pozitív jegyei is jelentőséget kaptak a kapcsolat kialakításában (például jó megjelenése, öltözké, határozott fellépése, megnyerő modora, beszédstílusa stb. befolyásolhatta az ügynököt, hogy számára a tiszt mennyire szimpatikus vagy ellenszenves). Egyes visszaem-

³⁰ ÁBTL 4. 1. A-3118. 55.

³¹ ÁBTL 4. 1. A-3118. 55.

³² ÁBTL 4. 1. A-3118. 39.

³³ ÁBTL 4. 1. A-3118. 120.

³⁴ ÁBTL 4. 1. A-3118. 120121.

lékezések azt támasztják alá, hogy magasan kvalifikált egyházi ügynökök tartása során az ilyen részletekre tudatosan odafigyeltek. Döntően azonban a tiszt szakmai tekintélye és hozzáértése számított.

A hálózattartás szakmai követelményeit az oktatóanyagok rendkívüli mennyiségben és mindenre kiterjedően tárgyalják. Néhány jellegzetes tétel az operatív tisztnek szóló listáról:

– Tudja irányítani és korlátozni az előítéleteit, mert azok egyoldalú ítéletalkotáshoz vezethetnek, ez utóbbi azonban nem szolgálja a hálózati munka eredményességét.

– Ismerje, állandóan és folyamatosan tanulmányozza az ügynök személyiségét. Erre leginkább a rendszeres találkozók adtak lehetőséget, ahol a tiszt például megfigyelhette, hogyan érkezik az ügynök a találkozóra: milyen alapossággal készült fel a beszélgetésre, mennyiben ad önálló, logikus beszámolót, válaszai mennyiben helytállóak, reálisak, szubjektívek, elfogultak stb.³⁵ Ezek mind az ügynök egyéniségéről árulkodó jegyek voltak, amelyeken keresztül a tiszt közelebb kerülhetett az ügynök személyéhez, és mindjobban irányíthatta.

– Legyen képes olyan helyzetet (légműködést) teremteni, amelyben az ügynök az állambiztonsági feladat háttérének teljes körű ismerete nélkül is „azonosítani tudja magát elképzeléseinkkel, vagyis gyakorlatilag a kényszer érzete nélkül vállalja az általunk meghatározott feladatok megoldását”.³⁶ Ehhez olyan alapot kell találnia az együttműködéshez, amely „az ügynök meggyőződésévé válhat az egyéniségének és körülményeinek megfelelően”.³⁷ Az ügynök mozgósítása ugyanis akkor a legeredményesebb, ha „a kényszerűség helyett egyre több közös érdek és megfontolás alapján előbb belátással, majd mindinkább meggyőződéssel koncentrálni a kijelölt célra”.³⁸ Ha a tartótiszttel és rajta keresztül az állambiztonsági gépezettel való sajátos kapcsolata miatt nem érzi magát „emberi önérzetében megbántottnak”, hanem „egyéni és érzelmi is azonosul, érdekeltté válik a feladatok jó megoldásában”.³⁹ Az ügynöktől tehát teljes azonosulást vártak el, az „igazság értelmi felismerése” mellett az „érzelmi elfogadást is”. Titkosszolgálati konyhanyelven: az ügynök az „eszével és szívével” is dolgozzon a feladatok végrehajtásán, mert ez utóbbi biztosítja a feladatok végrehajtásához szük-

³⁵ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 26.

³⁶ Több evangélikus egyházi ügynök iratanyaga is azt mutatja, hogy az állambiztonság által papíron elképzelt „azonosulás” az ügynök részéről alig vagy éppenséggel egyáltalán nem működött, így a tartótiszt erőfeszítése hiábavaló volt. Lásd például „Zentai Károly” fn. ügynök esetét: ÁBTL 3. 1. 2. M-36569. Ugyanakkor a teljes szemléleti azonosulás elrémisztő példája is ismert, például „Szamosi László” fn. ügynök terjedelmes mennyiségű jelentéseiből. ÁBTL 3. 1. 2. M-32404. 1-5.

³⁷ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 19.

³⁸ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 20.

³⁹ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 29.

séges akaratát.⁴⁰ Az állambiztonsági érdek azt kívánta meg, hogy az ügynök a politikai célkitűzésekkel is azonosuljon. Egy elragadtatott hangú tankönyvi szöveg szerint a tisztnek a „tudását olyan odaadással, érzelmi, telítettséggel kell átadnia titkos segítőtársainak, hogy az magával ragadja őket, s eszmei, politikai meggyőződést eredményezzen náluk”.⁴¹ A tanulmányok persze kevésbé magasztos eszközöket is ajánlanak. Az azonosulást a hatalmi pozíción alapuló tekintély érzékeltetésével (azaz erővel vagy fenyegetéssel) is elérhették, majd finomabb módszerekkel tudták kimunkálni, elmélyíteni. Például olyan kapcsolat kialakításával, amelyben az ügynök is a hatalom gyakorlójának érezhette magát. Ezért a tiszt feladatai közé tartozott az is, hogy olyan körülményeket teremtsen a találkozások alkalmával, amelyek közt az ügynök jól érzi magát, és ahonnan megelégedéssel távozik. Az operatív tisztnek erre több eszköze is volt. Például a tiszt mindig érdeklődést tanúsít az ügynök iránt, kérdéseit minden esetben megválaszolja, vagyis úgy viselkedik, hogy az ügynök érezze saját személyének fontosságát.

– Biztosítsa az ügynök (viszonylagos) önállóságát. A tananyag erre is többféle módszert ajánl: az ügynököt minden találkozón újra és újra meg kell győzni, hogy a szerv bizalommal van iránta. Megfelelően informálni kell, ezzel „aktív függetlenségérzetet” lehet benne kialakítani, és így a függőség érzetét az aktív kezdeményezőkésség hatja át az ügynökben.

– Rendszeresen értékelje az ügynök munkáját, ismerje el eredményességét, de hiányosságaira is mutasson rá. (Például nem őszinte, a beszámolója hiányos, nem valósághű, ki akar bújni a feladat elvégzése alól stb.) Állandóan követelje meg az ügynöktől a fegyelmezett, pontos munkát.

– Az 1986-os jegyzet kötelezően három alapkövetelmény betartását írta elő: a tiszt részletesen és naprakészen ismerje a működési területére vonatkozó párhatazókat, állásfoglalásokat, utasításokat; folyamatosan kövesse nyomon az elhárítási munkaterület állapotát, napi történéseit, eseményeit; állandóan vizsgálja, mérlegelje, ellenőrizze az információk forrásait, alanyait.⁴²

Munka és érzelmek

„A legkisebb jót is meg kell ragadnia, elismerését kell kifejeznie, hogy további jó munkára serkentse őt.”⁴³

A tankönyvi anyag egyik igen meglepő jellegzetessége, hogy azt tanítja: az operatív tiszt és hálózata között idővel és bizonyos technikák alkalmazásá-

⁴⁰ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 35.

⁴¹ ÁBTL 4. 1. A-3118. 15.

⁴² ÁBTL 4. 1. A-3017/39. 15.

⁴³ ÁBTL 4. 1. A-3118. 44.

val egyenrangú, a kölcsönösségen alapuló – azaz normális – emberi kapcsolatot alakul(hat) ki.

Hogyan lehetséges ez? Állambiztonsági szempontból az operatív tiszt akkor vezeti helyesen az ügynököt, ha emberi közelségbe, munkatársi kapcsolatba kerül vele. Ez bizalmat és őszinteséget feltételez a két (különben korántsem egyenrangú) fél között. Kimunkálásához hozzájárulhatott például a tisztnek az a gesztusa, hogy „különösen a hosszabb idő óta dolgozó, kvalifikált ügynök esetében éppen ismereteire, élettapasztalatára hivatkozva kérje ki véleményét” egy-egy állambiztonsági feladat megoldásához.⁴⁴ Az operatív tiszt és ügynök közötti „kiegyensúlyozott, harmonikus emberi kapcsolatra” azért van szükség, mert ez sokkal jelentősebb mértékben befolyásolja az ügynök magatartását és eredményességét, mint bármilyen ráhatás, érvelés vagy anyagi elismerés.⁴⁵

A másik kulcsfogalom a kölcsönösség. A huzamosabb ideig tartó hálózati kapcsolatban a tiszt és az ügynök kölcsönhatással lehetnek egymásra – állítják a tankönyvszerzők. Amikor a tiszt a hálózatot vezeti, ez „nem hagyja érintetlenül az egyéniségének egyetlen oldalát sem”, de a tiszt egész egyénisége is hat a hálózati személyre.⁴⁶

Továbbá a hálózati személlyel szemben támasztott követelményeknek és az operatív tiszt hálózati személy iránti „szeretetének” (!), „tiszteletének” (!), „megértésének” (!) „dialektikus egységet kell képeznie”. (A megértés itt azt jelenti, hogy a tiszt beleéli magát a hálózati személy lelkiállapotába. Ez annál könnyebben megvalósítható, minél kisebb köztük a korkülönbség.)

A tiszt ne csak emberséges magatartást tanúsítson, de jó pedagógiai érzékel, tapintatosan vezessen: ne hamarkodjon el semmit, megfontoltan értékeljen, önérzetében ne sértse meg a hálózati személyt. Ellenkező esetben negatív hatást – bizalmatlanságot, „dacos ellenállást”, kétszínű viselkedést – ér el az ügynöknél.

Egyes tanulmányok az ügynökvezetés általános kérdései mellett több helyen az egyháziakkal tartott kapcsolat sajátosságaira is felhívják a figyelmet, az egyházi ügynökökről külön is említést tesznek. Tanulságos például az alábbi állambiztonsági tapasztalat: „Különösen jelentős szerepe van az érzelmi ráhatásnak a kulturális és a művészeti élet területén dolgozó ügynököknél, továbbá az egyházi személyeknél és a nőknél, akiknél az érzelmi befolyásolás természetes tartozékát képezi az értelmi, logikai ráhatásnak.”⁴⁷

Az interjúk egy része alapján elmondható, hogy magasan képzett egyháziak esetében e részletekre különösen figyeltek (például tiszteletteljes megszólítás és beszédstílus, elismerő utalás az ügynök tudására, szakte-

kintélyére, tájékozottságára). E bánásmód egy idő után azt a hamis és döbbenetesen félrevezető érzetet is kialakíthatta a hálózati személyben, hogy a belügy jobban ismeri és elismeri érdemeit, és inkább megbecsüli, mint a püspöke vagy saját egyháza!⁴⁸

Máshol épp azt hangsúlyozzák, hogy az operatív tisztnek „fejlettebbnek és tökéletesebbnek” kell lennie a hálózati személyeknél. Ez azért is nagyon lényeges – írja a jegyzet szerzője 1977-ben –, mert „a hálózati személyek egyre nagyobb hányada ma már egyetemi (főiskolai) végzettséggel rendelkezik”.⁴⁹ (Az egyházi hálózatiak vezetése esetében bizonyára nagy feladatot jelenthetett, hogy magasabb vagy legalább azonos szinten álljon az operatív tiszt például a képzett lelkésszel vagy a teológiai tanárral.)

Megértés, tisztelet, szeretet, bizalom, őszinteség: mély és alapvető emberi vonások. A hálózatvezetés többek között ezek megismerésére, illetve fel- és kihasználására épült. Az állambiztonság szempontjából kíváncsú, egyébként pedig irreális elképzelések a hálózat vezetője és tagja között kialakuló „normális” emberi kapcsolatról azonban nem számoltak azzal az alaphelyzettel, hogy a többség együttműködési hajlandósága ellenére is viszolygott a titkos kapcsolattól. A társadalom vagy az egyház közössége – nyíltan vagy hallgatólagosan, de – elítélte és megvetette az ilyenben részt vevőket. (Az egyháziak nagy része is tudta, érezte, hogy amit tesz, nem egyeztethető össze hivatásával. Néhány döbbenetesen mélyre süllyedt egyházi ügynök esetétől eltekintve a többség hosszú távon nem tudta magát „jól érezni” ebben a szituációban, még akkor sem, ha az számára különböző előnyökkel járt is.)

A pszichológiai képzettségű állambiztonsági szakemberek e lélektani alapú folyamatokat mégis működőképesnek tartották, és megvalósításukat a kapcsolattartó tiszttól el is várták. Az evangélikus eseteket ismerve mondhatjuk, hogy e pszichológiai folyamatok igen széles skálája jött létre, de a függőség érzésének megszűnéséről vagy teljes kizárásáról a megnyilatkozók egyike sem számolt be. Ugyanakkor az ügynöknek a találkozók alkalmával tanúsított fesztelen viselkedését a tartótisztek az értékelések során több esetben kiemelték.⁵⁰

Pedagógia és pszichológia

„Ahány hálózati személlyel dolgozunk, annyi módon kell velük foglalkozni.”⁵¹

A tiszt és az ügynök személyes kapcsolatának jelentőségével a belső elhárítás mindvégig tisztában volt, a hálózatvezetésben azonban idővel mind nagyobb

⁴⁴ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 43.

⁴⁵ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 21.

⁴⁶ ÁBTL 4. 1. A-3118. 45.

⁴⁷ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 35.

⁴⁸ Lásd interjúk „Deák” és „Veszprémi” volt hálózati személyekkel.

⁴⁹ ÁBTL 4. 1. A-3118. 41.

⁵⁰ Például „Pécsi”: ÁBTL 3. 1. 2. M-32401 vagy „Károlyi”: ÁBTL 3. 1. 2. M-30861.

⁵¹ ÁBTL 4. 1. A-3017/39. 11.

szerepet kapott e kapcsolat. Különösen a *pszichológiai sajátosságai* kerültek mindinkább előtérbe, ezeket oktatóanyagok egész sora hangsúlyosan taglalta. A szerzők kiemelten foglalkoztak azzal, hogy a legújabb (vagy épp csak kísérleti fázisban lévő) pszichológiai és a pedagógiai ismeretek és módszerek hogyan alkalmazhatók a hatékonyabb belső elhárítási munka érdekében.

Az oktatási segédanyagból jól látszik, hogy az elhárítás „kölcsonvete” az említett tudományágak fogalomkészletét, és módszerüket igyekezett felhasználni, beépíteni mindennapi gyakorlatába. Míg azonban e tudományágak eredeti rendeltetése a személyiség kiteljesítése, jobbítása és gyógyítása, addig az állambiztonság a hálózat minél jobb működése szolgáltatásba állította őket.

A hetvenes évek elejétől az oktatóanyagokban a hálózatvezető tiszttel szembeni elvárások közé lassan – mintegy alapelvárásként – egyes pedagógiai és pszichológiai módszertani fogások ismerete és alkalmazása is beépült. A szerzők a tankönyvi bevezetőben rendre megfogalmazzák, hogy ilyen típusú ismeretekre általában miért van szüksége az operatív tisztnek. Felkészültségének mintegy alapelve, hogy „nem nélkülözheti az alapvető pedagógiai és pszichológiai ismereteket, hiszen itt is gondolkodó, érző, cselekvő emberek megnyeréséről, céltudatos, sikeres foglalkoztatásáról” van szó.⁵² A rendszerváltás előtti években írt egyik jegyzet már az állambiztonsági munka múltjára is hivatkozik: „a hálózati operatív tevékenység több évtizedes tapasztalatait meg kell ismerni, mert ezek módot adnak arra, hogy a múlt hibáin okulva tovább finomítsuk munkamódszereinket”.⁵³ A finomításhoz, tökéletesítéshez pedig mind a pszichológia, mind a pedagógia vagy a szociológia (illetve ezek szakágazatai, például a személyiség-lélektan, a szociálpszichológia) segítséget nyújthatnak. A tanulmányok arra törekednek, hogy e tudományágak elveit, illetve az állambiztonsági munka gyakorlati tapasztalatait összevegyék. Ennek részeként a hálózati munka lélektani mozzanatait kiemelten tárgyalják. Az 1986-ban készült tanulmány ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a rendkívül összetett hálózati munkával kapcsolatban mindez nem jelent egyoldalú pszichologizáló szemléletet. (E tény hangsúlyozása közvetve talán arra utal, hogy korábban szemléletbeli különbség volt a pszichológiai módszerek fontosságát túlzottan vallók és a más eszközökre esküdők között?)

Az általános bevezetés után a tankönyvek a legalapvetőbb pszichológiai ismereteket közlik, és mindjárt a lehetséges alkalmazási területüket is megmutatják. Ismertetik a pszichológia nagyjainak elméleteit, és hasznosítható tudásként bevonják a hálózatszervező- és -vezető munkába.

A leendő tartótiszteknek megtanítják például a különböző személyiség-típusokat. Ezeket a tisztnek figyelembe kell vennie a beszervezés, majd a vezetés során is. Az egyik tankönyv a szovjetek mellett nyugati, sőt ameri-

kai (!) pszichológusok⁵⁴ személyiségelméletét is ismerteti, máshol a szerző a hálózati személyeket *Hippokratész* nyomán kategorizálja.⁵⁵ A görög bölcselő és orvos négy közismert személyiségtípust elemzi a szerző abból a szempontból, hogy „ez a típustan mit nyújthat számunkra, akik olyan sajátos emberi tevékenységet végzünk, mint az állambiztonsági munka”.⁵⁶

A tankönyvek pszichológiai alapismeretként tárgyalják az életkori sajátosságokat is, amelyeket a foglalkoztatás során mindig szem előtt kell tartani. Minden életkornak vannak ugyanis olyan jellegzetességei, amelyek jól hasznosíthatók a beszervezés és a hálózatartás során.⁵⁷ A 2025 éveseket például – az e korra jellemző negatív vonások (nagyképu, fölényes, cinikus, egykedvű, megjártssza, hogy mindenhez ért) ellenére – „jól lehet hasznosítani”. Az egyik anyag szerzője szól e korosztály megfelelő állambiztonsági nevelésének fontosságáról és módszereiről, az operatív tiszt szükséges hozzáállásáról, példákkal illusztrálva. Így fontos többek közt a tiszt példamutatása. Az operatív tiszt által hangoztatott elvek és viselkedése között nem lehet eltérés, főleg a fiatalok hálózatiak előtt nem, mert ők sokkal fejlettebb kritikai érzékkel, éles szemmel figyelnek. (Ugyanezért lényeges az is, hogy a tiszt maga is felkészülten jelenjen meg a találkozókon.)

A fiatalokról szóló rész különösen viszolyogtató. Egyrészt ilyen részletességű tankönyvi tárgyalása arra utal, hogy e korosztály állambiztonsági foglalkoztatása általános gyakorlat volt. Másrészt a tiszt és a fiatal hálózati személy „megfelelő” viszonyát a szülő-gyerek kapcsolatot jellemző fogalomkészlettel írja le, és annak nevelési eszközeit ajánlja: „Az operatív tisztek soha ne feledjék el, hogy a jó szó nagyobb lendítője a hálózati személy fejlődésének, mint egy igazságtalan vagy durva, gúnyolódó megjegyzés.”⁵⁸ A tankönyv lapjain a tiszt szinte a szülő (vagy a fiatal számára jellemformáló erővel rendelkező felnőtt) szerepében jelenik meg. Ő azonban a nevelési alapelveket a különleges kapcsolat során állambiztonsági célok érdekében alkalmazza. Az operatív tisztek legfontosabb feladata ugyanis, hogy „helyes tartalommal töltsék ki ezt a sajátosságot, és így a közösen eltöltött évek után valóban teljes értékű hálózati személyt tudnak formálni az ifjúkorából”.⁵⁹

A felnőttkorról szólva az 1977-es tanulmány megállapítja, hogy a hálózat működése szempontjából nagy a súlya a velük való kapcsolattartásnak, mert

⁵⁴ Idézik például Henry A. Murray-t. Lásd ÁBTL 4. 1. A–3118. 5758. A professzor a Harvard pszichológiai klinikájának vezetőjeként tagja volt annak a munkacsoportnak, amely 1943-ban az amerikai hírszerzés (CIA) elődje (OSS) megbízásából tanulmányt készített *Hitler* „pszichológiai profiljáról”. A tanulmány tizenegyezer (!) oldalas függelékében az amerikai hírszerzés által elért személyekkel készített interjúkat közölték. A kötet 2005 áprilisában vált hozzáférhetővé. Lásd Bruhács, 2005–2006.

⁵⁵ ÁBTL 4. 1. A–3118. 58.

⁵⁶ ÁBTL 4. 1. A–3118. 72.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ ÁBTL 4. 1. A–3118. 84.

⁵⁹ ÁBTL 4. 1. A–3118. 81.

⁵² ÁBTL 4. 1. A–3118. 4.

⁵³ ÁBTL 4. 1. A–3017/39. 4.

Hibák

„...teljes őszinteségre részéről nem lehet számítani.”⁶⁶

Az erősen pszichologizáló tanulmányok többsége általában kitér mindazokra a tipikus hibákra is, melyeket a hálózattartás során az operatív tiszt elkövethet. A tartó-tartott kapcsolatnak („interakciónak”) ugyanis – amely mind szorosabbá válhatott sajátos vonásai, sőt állambiztonsági szempontból nemkívánatos „vadhajtásai” is kialakulhattak. Például az a jelenség, amikor az ügynök az elvártnál nagyobb eredményt akart produkálni, mert önmaga szerepének mind nagyobb jelentőséget kezdett tulajdonítani. Ugyancsak az ügynökben alakulhatott ki az a téves érzet, hogy a hálózatba bekerülve, titkos kapcsolata révén különleges jogok, képességek birtokosa lett, amelyek a környezetében élők (egyháziak esetében például lelkésztársai, gyülekezete) fölé emelik, ezzel a többiek sorsát, életét befolyásoló és irányító erőre tett szert, vagyis hatalma lett a többiek felett, s maga is a hatalom részesévé vált.

Az állambiztonsági szakirodalom egy másik gyakori jelenséget is említ, amelyet *rokonszenvstruktúrának* nevez. Ebben az intellektuálisan magasabb szinten álló ügynök kezdi „vezetni” a tartótisztet, aki erre mind kedvezőbb tulajdonságokkal ruhazza fel ügynökét, azonosul a véleményével, átveszi érvelését. (Az evangélikus volt hálózatiakkal készített interjúk szerint ez a szereposztás a magasabb képzettségű egyházi személyek esetében működött is. Legalábbis a lelkész úgy élhette meg, hogy orránál fogva vezeti, sőt irányítja a tartótisztet, s rajta keresztül az egész elhárítást.)

A tanulmányok rendre figyelmeztetik az operatív tisztet, hogy mindig figyelembe kell vennie: az ügynök nem minden esetben őszinte. Az ügynöki „szerepjátás” annál nagyobb sikerrel járhatott, minél jelentősebb volt a „műveltségbeli különbség” tartó és tartott (például egy hadnagy és egy teológiai professzor) között. Ilyen felállás esetén nagy esély volt arra, hogy az ügynök maga akar irányítani: beszélgetni irányítóját, megismerni kapcsolattartóját, és rajta keresztül belelátni a mögöttes hatalmi gépezetbe is. A tartó-tartott kapcsolat alapelvei között azonban egyértelműen leszögezték, hogy tudomásul kell venni: mivel az ügynök mindig „bizonyos függőségi viszonyban van velünk, teljes őszinteségre részéről nem lehet számítani.”⁶⁷

a hálózati személyek 70 százaléka ebbe az életkori csoportba tartozik. Ennek az életszakasznak ismertetőjegye, hogy a felnőtt már nemcsak önmagáért, de családjáért, munkájáért, gyerekeiért, munkatársaiért, közvetlen és nagyobb társadalmi környezetéért is „alkotó felelősséggel tartozik”, magas fokú felelősségtudat jellemzi.⁶⁰ (Talán erre vezethető vissza az egykor beszervezett egyházi személyek jellegzetes mai érvelése: az együttműködéssel „egyházamat szolgáltam..., gyülekezetemért... a színvonalasabb teológiai képzésért... az egyház működésképeségéért... életben maradásáért (!) stb. tettem”...) A felnőtt azonban nehezebben meggyőzhető, ezért „a meggyőzés folyamatát módszertanilag kell e sajátosságához igazítani”, s ez az operatív tiszt számára igen jelentős feladat.⁶¹

A tisztnek tudnia kell, hogy a felnőttkor egyes sajátosságai (például reális önértékelés, értelmi és érzelmi stabilitás, „kialakultság”) biztosítják, hogy ezt a korosztályt lehet a legeredményesebben használni a hálózati munkában. Például „a felnőttre gyakorolt koncentrált racionális, pszichológiailag átgondolt és tapintatos pedagógiai hatás sokkal eredményesebb lesz nála, mint amilyen az az ifjúnál”.⁶²

A jól felkészült operatív tisztnek ismernie kell a felnőtt hálózati személy motívumrendszerét is, mert a felnőttet az érdekeltsége, szükségletei, igényei készítetik a cselekvésre, „ezért az operatív tiszt a motívumokat mint belső szövetséget (mint kapaszkodót) fel tudja használni feladatainak végrehajtása érdekében”.⁶³ Az egyik tanulmány megkülönböztet primer és szekunder motívumokat. Előbbiek a létfenntartás kategóriájába tartoznak, például létszükségletek, anyagi érdekeltség, utóbbiakat a „társadalmi, az erkölcsi, az intellektuális motívumok” testesítik meg. Ezeket a tisztnek látnia kell, és ezek figyelembevételével kell vezetnie a hálózati személyt.

Az operatív tisztnek a személyiség bizonyos – nyílt és elfojtott (latens) – szükségleteit is ismernie és fejlesztenie kell, és tudnia kell felhasználni őket. (Példának említi az egyik anyag az elfojtott agressziót, a szegény elkerülésének vágyát, a pénzszerezési és az uralkodásvágyat, a szexualitás zavarait.) A tanulmány egyértelműen fogalmaz: a tisztnek kötelessége a hálózati személyt ebből a szempontból is jól megismerni. Tudnia kell, hogy mely szükségletek dominálnak nála, illetve melyek az elfojtott szükségletei, mert „esenként az ilyen »felfedezések« nagyszerűen szolgálják a célt”.⁶⁴

A személyiség alapos ismerete két szempontból fontos: lehetővé válik általa a „testhezálló” megbízatás megtalálása, de a negatív tulajdonságok is „jól kihasználhatóak a sikeres hálózati munkában”.⁶⁵

⁶⁰ ÁBTL 4. 1. A-3118. 88.

⁶¹ ÁBTL 4. 1. A-3118. 90.

⁶² ÁBTL 4. 1. A-3118. 94.

⁶³ ÁBTL 4. 1. A-3118. 95.

⁶⁴ ÁBTL 4. 1. A-3118. 59.

⁶⁵ ÁBTL 4. 1. A-3118. 61.

⁶⁶ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 26.

⁶⁷ ÁBTL 4. 1. A-3017/22. 26.

Vezetés, nevelés, ráhatás, meggyőzés, kiképzés

„Nem tudunk tehát senkit meggyőzni addig, amíg azt ő belsőleg el nem fogadja.”⁶⁸

A tankönyvek szerint az ügynök eredményes vezetésének legfőbb eszközei: a nevelés, a meggyőzés és a ráhatás (befolyásolás). A hálózattartó tisztnek ezekkel a képességekkel rendelkeznie kell.

A hálózatvezető tiszt feladata – a konkrét operatív tennivalók ellátásán túl – nem kevesebb, mint hogy átformálja a hálózati személyt: megváltoztassa gondolkodását, eloszlassa kétélyeit, fenntartásait, megdöntse régi, téves hiedelmeit, legyőzze rossz szokásait, és megtanítsa új módon látni. Feladata az is, hogy önző, egyéni gondolkodását felcserélje a közösség érdekeit néző felfogással, de ez „nem megy egyik napról a másikra”.⁶⁹ Sokszor csak több év után lehet eredményt elérni, és a tiszt részéről nagy megértés, emberismeret és türelem szükséges hozzá. A hálózati személyek azonban „nem kísérleti alanyok”, a nevelésre a tisztnek elméletben és gyakorlatban is alaposan fel kell készülnie. „Ellenkező esetben a hálózati személyek nevelése nem éri el a kívánt célt, és a hosszú, fáradságos munka csak hiábavaló időfecsérlés lesz.”⁷⁰

A pszichológiai alapú álláspont szerint „nem lehet valakit akarata ellenére, hozzájárulása nélkül tökéletesebbé tenni”. A tiszt szavainak ezért gondolkodást és érzelmeket kell kiváltania a hálózati személyből. Türelemmel, fokozatossággal elérhető az eredeti célkitűzés. E „tökéletesítés” végső állambiztonsági célja ugyanis az, hogy az „ügynök beállítódása megváltozzék éppen megfelelő magatartásának kialakítása és tevékenységének biztosítása érdekében”.⁷¹ Az operatív tiszt konkrét feladata, hogy az ügynök, akit nevel, „elnyerje a bizalmas nyomozás (megfigyelés) alatt álló személy(ek) bizalmát, mélyítse (velük) a kapcsolatát”⁷². Hangsúlyozzák, hogy különösen az idősebb vagy az intellektuális körben dolgozó ügynökök (például egyháziak!) esetében nem lehet cél a teljes átnevelés és a személyiség megváltoztatása, mert ez irreális követelmény lenne, és konspirációs szempontból sem elfogadható.

Az állambiztonsági szakirodalom autokratikus, demokratikus és *laissez faire* vezetési módot különböztet meg.⁷³ A dokumentumok, de a személyes visszaemlékezések is arról tanúskodnak, hogy a tartótisztek a gyakorlatban mindhárom formával éltek. Az, hogy épp melyiket alkalmazták, a tartótiszt képzettségétől, szakmai rutinjától, de az ügynök személyiségétől, alacsonyabb vagy magasabb egyházi pozíciójától egyaránt függött. (Például utób-

biaknak több szabadságot hagytak, mint a kiszolgáltatottabb helyzetben lévő, alacsonyabb beosztású egyháziaknak.) Állambiztonsági szempontból kívánatos volt a fokozatosság. Eszerint a kapcsolat kezdetén a hatalmon alapuló erő dominál, és az autokratikus vezetési forma érvényesül. „Jó esetben” a nevelés során ez demokratikus jellegű vezetéssé alakul, amely engedi, hogy „minden menjen a maga útján”. A tankönyvi előírás szerint a „folyamatosan demokratizálódó vezetés” sajátja, hogy az ügynök számára mind nagyobb mértékben tesz lehetővé, hogy részt vegyen a feladatok „végrehajtási módjának megvitatásában [...] lehetőséget adunk a véleménynyilvánításra”.⁷⁴ Ez az ügynök számára egyre nagyobb önállóságot, s ezzel együtt mind nagyobb felszabadulást jelent, illetve magabiztosságot ad. Mindez az állambiztonsági logika szerint „hosszú távon nagyobb energiát szabadít fel a közös feladatok végrehajtása érdekében”.⁷⁵ Indokolt esetben azonban s itt a tanulmányíró szakember a túlzottan magabiztossá váló ügynök esetét említi a vezetés demokratikus vonásait szűkíteni vagy akár teljesen mellőzni kell, s ezt az ügynök értésére kell adni.

A tankönyvek megkülönböztetnek politikai és szakmai nevelést. A tartótisztnek ezen belül is különösen nagy hangsúlyt kellett fektetnie a hálózati személyek erkölcsi nevelésére. (Képzeliük el a helyzetet, amint a tartótiszt erkölcsi nevelésben részesít egy lelkészt, s átadja neki a kommunista erkölcsi értékeket...)

A tananyag ismerteti a nevelés legfőbb módszereit: meggyőzés, gyakorlás, ösztönzés vagy jutalmazás, és „az általunk egyre kevésbé alkalmazható büntetés”.⁷⁶ Ez utóbbira az 1977-es jegyzet csak nagyon röviden tér ki. Megjegyzi, hogy a szó szoros értelmében vett büntetést ugyan nem szokták alkalmazni, de a rosszallás, a finom korholás, az elmarasztalás, a helytelenítés szükséges eszközök, s ezeket minden elhárító tisztnek alkalmaznia kell a hálózati személlyel szemben.

Az 1975-ös szakirodalom „az ügynöknevelés leghatékonyabb módszerének” a meggyőzést nevezi.⁷⁷ Ez az a ráhatás, amelyet „az operatív tiszt gyakorol az ügynök értelmére, személyére, beállítódására, azzal a céllal, hogy nézetét átalakítsa, összhangba hozza a szakmai feladatok követelményeivel”.⁷⁸ A meggyőzés kulcsfogalma a hitelesség. A hálózati személynek azt kell látnia, hogy a tiszt „maximális meggyőződéssel, hivatástudattal és áldozatkészséggel végzi azt, amit tesz”.⁷⁹

A meggyőzést a találkozókkal alkalmával a tisztnek nap mint nap gyakorolnia kell. Hogy hogyan, ahhoz a tanulmányirodalom konkrét tanácsokat is

⁶⁸ ÁBTL 4. 1. A–3118. 37.

⁶⁹ ÁBTL 4. 1. A–3118. 38.

⁷⁰ ÁBTL 4. 1. A–3118. 40.

⁷¹ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 44.

⁷² ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 44.

⁷³ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 30.

⁷⁴ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 3031.

⁷⁵ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 31.

⁷⁶ ÁBTL 4. 1. A–3118. 158.

⁷⁷ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 29.

⁷⁸ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 29.

⁷⁹ ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 51.

ad: formája és tartalma legyen összhangban az ügynök fejlettségi szintjével, vegye figyelembe individuális sajátosságait, általános elveket, szabályokat, de konkrét tényeket és példákat is tartalmaznia kell. A hálózati személy fantáziáját is nyerve meg, érvelése legyen minden esetben logikus, ugyanakkor tartalmazzon konkrétumokat is. Például nem elég a kommunizmus távlatait elvont formulákkal jeleznie – hogy „mindenkinek szükségletei szerint jut a javakból” –, hanem konkrét, vonzó jövőképet is kell adnia, amelyben a hálózati személy meglátja „a saját boldogulását is” (!) Ez a ráhatás az ügynök értelmi és érzelmi világát egyaránt érinti. A ráhatás egyik módszere a politikai átnevelés, amelynek során fokozatosan „a szocialista erkölcs követelményei” lesznek meghatározóak.

A meggyőzés során a tisztnek figyelmet kell fordítania arra, hogy a társadalmi szempont hangsúlyozása mellett ügynökét egyénileg is érdekeltté tegye az együttműködésben. E téren a tiszt több eszközzel is élhet: hivatkozhat az ügynöknek az együttműködésben vállalt kötelezettségére, tevékenységének társadalmi szerepére, jelentőségére stb.

A ráhatás az ügynök olyan befolyásolása, amely „alapvetően az erőre, a szellem absztrakt erejére támaszkodik”. Az operatív tisztnek azonban lehetősége van „esetleg csak tapintatos szóval, apróbb megnyilvánulásaival tudatni”, hogy élhetne a hatalmi eszközökkel is. (Ismerve a társadalomnak ezzel merőben ellentétes tapasztalatait, viszolyogatóan cinikus és eufemisztikus megfogalmazása ez a nyílt vagy burkolt fenyegetés alkalmazásának.)

A kiképzés a hálózatvezető tiszt egyik legfontosabb munkaterülete volt. E művelet során a hálózati személy olyan speciális ismeretekre, készségekre és jártasságra tett szert, amely alkalmassá tette a későbbi – operatív – feladatok végrehajtására. (Egyes területeken ez a felkészítés viszonylag gyorsan megtörtént, máshol, például a hírszerzés területén „hosszú hónapokat vesz igénybe”).⁸⁰ A tankönyvi előírás szerint a kiképzés akkor eredményes, ha tartalmilag tiszta (azaz ideológiailag helyes), módszertanilag megfelelő, a beszélgetés, amelynek keretében a kiképzés történik, tervszerűen folyik, és a kiképzést végző tiszt személye, egyénisége, magatartása is vonzó és követendő példa.

A tankönyvek a hálózati személyek elméleti és gyakorlati felkészítési módszereit tárgyalják, s a kettőt egyformán fontosnak ítélik. Operatív gyakorlati kiképzést is emlegetnek.⁸¹ Ennek során a hálózati személy felkészítése az úgynevezett éles (tehát valóságos) akció körülményeihez és feltételeihez hasonló keretek között történik.

Különösen fontosnak tekintik a kiképzést kezdő ügynök esetében, aki előtt még nem ismertek „az állambiztonsági munka értékrendjei [sic!] [...] nem tudja, hogy ebben a szolgálatban milyen szabályok, törvényszerűsé-

gek érvényesülnek, nem ismeri, hogy melyek azok a tények, körülmények, amelyek viszont kívül esnek az állambiztonsági szerv érdeklődési körén”.⁸²

Követelmények – mai szemmel

A tanulmányok az ideális és tökéletes elhárító tiszt idolját rajzolják meg. Nyilvánvaló, hogy az elvárások olyan listája ez, amely emberileg (és valószínűleg szakmailag is) teljesíthetetlen. Minden területen a legmagasabb követelményeket fogalmazzák meg, ezeket egyszerre terjesztik ki a szakmai felkészültségre, az ideológiai, világnézeti és politikai alapállásra, de a tiszt személyiségére, magatartása legkisebb részleteire is. A magánéletre vonatkozó elvárások mércéjét is igen magasra tették: legyen példamutató az „élet minden területén”, éljen úgy, hogy családi és házassága követendő erkölcsi példa legyen a környezete számára is, családjá legyen a szocialista család mintaképe (!). (Különösen akkor látszik, hogy magas a mérce, ha megismerjük, hogy a tisztek általában milyen társadalmi közegből, milyen szintű iskolázottsággal kerültek a belügy kötelékébe.)⁸³

A tiszt, aki e követelményrendszernek mind megfelelt: eszményi alak. Hasonló az idealizált, minden tekintetben kifogástalan szocialista embertípushoz vagy a kiváló úttörőhöz. Olyan hivatásos ember, aki mind személyiségével, mind szaktudásával a társadalmi rend védelmét szolgálja. Nemcsak a mai olvasó-kutató, de a szerzők maguk is látták és tudták: „a lehető legnagyobb pontossággal meg kell fogalmazni a hálózat konkrét feladatait, egyik oldalon a hálózattartó operatív tisztekkel, másik oldalon a hálózattal szembeni általános és sajátos elvárásokat, követelményeket... Itt mindig kísért az ideális, a nehezen teljesíthető általános és sajátos követelményrendszer, a maximális elvárások megfogalmazásának a veszélye... egyre erőteljesebb az igény egy olyan operatív tiszt eszménykép megfogalmazására, amely bizonyos feltételek és lehetőségek megléte esetén követhető.”⁸⁴

A bemutatott iratanyagot természetesen fenntartásokkal és erős forráskritikával kell használni. További kutatási szempont lehet, hogy a tisztek a mindennapokban mennyiben feleltek meg e követelményeknek, az egyes ügyekben mennyiben jártak el az előírásoknak megfelelően. A papírformához képest valójában milyen elhárítók dolgoztak a III/III. Csoportfőnökségen? Milyen módon végezték az egyházüldözést? Vajon csupán a fizetésükért dolgoztak, vagy meggyőződésből harcoltak az egyházi reakció ellen?

⁸⁰ ÁBTL 4. 1. A–3118. 116.

⁸¹ ÁBTL 4. 1. A–3118. 132136.

⁸² ÁBTL 4. 1. A–3017/22. 42.

⁸³ Az állambiztonsági tiszt állomány állapotáról lásd Tabajdi–Ungváry, 2008, 92–93.

⁸⁴ ÁBTL 4. 1. A–3118. 3.

Tisztek az emlékezetben

A tisztek nevét, életrajzát, szolgálati útját a megmaradt iratok alapján ma bizonyos mértékig rekonstruálni tudjuk.⁸⁵ Más jellegű információkat kapunk azonban azoktól, akik egykori hálózati személyként hosszabb-rövidebb ideig személyes kapcsolatban álltak egy vagy több elhárítóval. Az ügynökmúlt memoárirodalma most van születőben, párhuzamosan a történeti-levéltári kutatásokkal. A visszaemlékezések töredékes, mégis igen értékes és tanulságos tartótiszti portrékat rajzolnak elénk. Arcot kapnak a papírfigurák.

Meglepően személyes mozzanatok bukkannak fel az emlékek között.⁸⁶ Élénken megmaradt egy-egy benyomás, mondat, több évtized távlatából is elevenen él többek emlékezetében például a tartótisztek öltözködése, hajviselete, testalkata, kézformája, de beszédstílusa, modora vagy a találkozók alaphangneme is. Jellegetes gesztusok, amelyeket a tisztek – az idézett tanulmányok alapján bizton állíthatjuk – a „tartás” során tudatosan alkalmaztak. (Például az egyik ügynök emlékezetében élénken él, hogy a tiszte „egy alkalommal felemelte az öklét”. A találkozó egy bizonyos pontján ez azt a fenyegető üzenetet hordozta: „tudunk mi másképp is beszélni, más eszközeink is vannak”.)

Zárás vagy nyitás?

Mindeddig arról volt szó, milyen volt az állambiztonság szempontjából „ideális tartótiszt”. Milyen lenne azonban a kutató, a kutatás, a múltfeltárás vagy a titkosszolgálat sokféleképp értelmezhető áldozatainak szempontjából?

Leginkább olyan, akit bár bizonyára máig köt hivatali esküje – közte a titoktartásra vonatkozó –, nem zárkózik el a nyilvánosságtól.⁸⁷ Aki hajlandó interjút adni, s nem kér érte anyagi ellenszolgáltatást... Aki elolvassa a fenti tanulmányt, és hozzászól, kijavítja... Akitől első kézből tudnánk, milyen volt az egyházüldözés „a másik oldalról”. Ilyen lenne a mai „ideális tartótiszt”.

⁸⁵ A Politikai Rendőrség (PRO, ÁVO, ÁVH) munkatársai névsorának egyik legkorábbi közele tiz éve jelent meg. Lásd Kiszely, 2000, 371–378. Az 1957 és 1962 közötti vezetők életrajzát lásd Tabajdi–Ungváry, 2008, 67–82.

⁸⁶ Lásd a „Deák” fn. hálózati személlyel 2006 és 2009 között készített interjút.

⁸⁷ Rajna Sándor (Pest megyei RFK, III/III.), a „Kiss János” fedőnevű hálózati személy, evangélikus lelkész tartótisztjének két, titoktartásra vonatkozó okmánya is ismert. A tiszte 1990. január 31-én nyugdíjazták. Az azelőtt adott esküjében és az utána aláírt nyilatkozatban is szerepel a hivatali titok megőrzésére tett ígéret: „Az állam- és szolgálati titkot híven megtartom.” Esküokmány, 1989. december 19. „A Belügyminisztériumban tudomásomra jutott hivatali titkot senkinek fel nem fedem.” Nyilatkozat. 1990. február 6. Lásd ÁBTL 2. 8. 1. BM Pest megyei Fogyaték H/P/131 Rajna Sándor.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2. 8. 1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai.
Pest megyei Fogyaték H/P/131. Rajna Sándor.
155. Baji László.
3. 1. 2. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, munkadossziék.
M–30861 „Károlyi”.
M–32401 „Pécsi”.
M–32404, 1–5. „Szamosi László”.
M–36569 „Zentai Károly”.
3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.
O–13599/1–2. Evangélikus egyházi reakció
4. 1. Gyűjtemények, állambiztonsági munkához készült háttéranyagok.
A–3017/22. Balázs Tibor Sziklai István: A belső reakció elhárítási területén foglalkoztatott ügynök vezetésének és nevelésének néhány pszichológiai sajátossága. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1975.
A–3017/39 Balázs Tibor Láng György: Az állambiztonsági operatív tevékenység néhány pszichológiai sajátossága. BM Könyvkiadó, 1986.
A–3036. Állambiztonsági értelmező kézikönyvtár. BM Könyvkiadó, [1980].
A–3085. Kovács Tibor: Az ügynökség. II. Az ügynökség kategóriái. Informátor, rezidens, ügynök. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, Bp. 1957.
A–3096. Ocskai Zsolt: Az ügynökség vezetésének néhány problémája. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, Budapest, 1960.
A–3118. Rapcsák Mihály: Pedagógiai és pszichológiai ismeretek. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1977.
A–3849. Bárdos József Csáki Ernő: A hálózaton kívüli kapcsolatok az állambiztonsági munkában. Rendőrtiszti Főiskola, 1972.
A–3852. Bálint István Juhász Sándor: A hálózati személyek minősítése (értékelése), átadása, pihentetése és kizárása; a hálózat jogi helyzete és védelme. Rendőrtiszti Főiskola, 1973.
A–3915. Gergely Attila: A hálózati személy szakmai képzése. Rendőrtiszti Főiskola, 1978.

INTERJÚK

„Deák”. Hangfelvétel és jegyzet az Evangélikus Tényfeltáró Bizottság gyűjteményében.

„Veszprém”. Hangfelvétel és jegyzet az Evangélikus Tényfeltáró Bizottság gyűjteményében.

IRODALOM

- Berkesi, 1986. – Berkesi András: *Útlel a pokolba*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1986.
- Berkesi, 1987. – Berkesi András: *Szélcsend*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Bruhács, 2005–2006. – Bruhács Kinga: Egy rendhagyó jellemrajz 1943-ból. In: *Rubicon*, 2005/10–2006/1. 76–82.
- Cseh, 1999. – Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve*. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 73–89.
- Kiszely, 2000. – Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.
- Tabajdi, 2009. – Tabajdi Gábor: A III/III. Csoportfőnökség egyházi elhárító tisztjei a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/3. 103–115.
- Tabajdi–Ungváry, 2008. – Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–90*. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány – Corvina Kiadó, Budapest, 2008.
- Vörös, 2009. – Vörös Géza: Állambiztonság és egyházak. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/4., 3–19.
- Vörös, 2010. – Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 281–333.
- Zászkaliczky, 1995. – Interjú Böröcz Sándorral. (Készítette ifj. Zászkaliczky Pál) In: *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelműltről*. Szerkesztette Mirák Katalin. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Budapest, 1995. 94.

A pártállam strukturális eszköztára az egyházpolitika szolgálatában

KÖBEL SZILVIA

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a pártállam időszakában mely szervek vettek részt az egyházpolitika végrehajtásában, akkor azt kell válaszolnunk, hogy minden legálisan létező szervezetnek volt valamilyen szinten egyházpolitikai feladata is. Közismert, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal és a politikai rendőrség játszották a legfőbb szerepet ebben a folyamatban, ám ritkábban gondolunk arra, hogy az ideológiai program hogyan hullámszott végig az egész szervezetrendszeren. Márpedig nem szabad alábecsülni ennek jelentőségét, ugyanis a gépezetben minden láncszem fontos volt a cél eléréséhez. Minden szervezet – beleértve az egyesületeket (tömegszervezeteket) is (nemcsak az úgynevezett politikai jellegűeket) – feladatává tették a marxizmus–leninizmus eszmerendszerének képviselését, ami elválaszthatatlan volt a vallással mint ideológiával, és az egyházakkal mint szervezetekkel szembeni küzdelemtől. A legálisan létező szervezetek közül egyedül az egyházak és néhány, egyházakhoz kapcsolódó egyesületi jellegű szervezet állhatott – „legálisan” – a marxizmus–leninizmustól eltérő nézetrendszer, nevezetesen a vallásos világnézet talaján.¹ Azonban még az egyházak sem vonhatták ki magukat a párt által meghatározott irány alól: a marxista–leninista ideológiával egybeforrt pártállam elvárása volt, hogy az egyházak – a szövetségi politika jegyében – a „szocializmus képére” formálódjanak. 1988–89 folyamán – az egyesületi törvény előkészítése és megszületése,² va-

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

A pártállami időkben is működött néhány egyházi jellegű szervezet Magyarországon, a legjelentősebb a Szabadegyházak Tanácsa és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa volt. Státusuknak azonban nem az alkotmányos egyesülési jog volt az alapja. Működésüket a könnyebb ellenőrizhetőség miatt túrték meg, sőt ennek érdekében szorgalmazták is a szervezetbe tömörülést, és e szervezetek az ÁEH kinyújtott karjaként funkcionáltak. Az egyesületekről szóló 1981. évi 29. számú tvr. kibocsátását követően 1982-ben az ÁEH összefoglaló jelentést készített az egyházi jellegű egyesületek alapszabályainak felülvizsgálatához, és javaslatot tett a felügyeletük rendezéshez. Az említett két szervezeten kívül négy egyesület tartozott az ÁEH – rendkívül szigorú – felügyelete alá: Szent István Társulat (jóváhagyott alapszabály 1981-ben), Actio Catholica, Országos Magyar Cecília Egyesület (jóváhagyott alapszabály 1967-ben), Chevra Kadisa. A jelentés említi még az elismert vallásfelekezetek önkormányzati körében működő rendszeres összejöveteleket (például hitbuzgalmi oltáregyesületek, énekkarok, bibliakörök), melyek nem rendelkeztek önálló jogi személyiséggel, tehát jogi értelemben nem minősültek egyesületeknek. MOL XIX–A–21–a 31–1/1982. ÁEH iratanyaga.

² 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról. Ennek a törvénynek köszönhetően ekkortól az egy-

lamint a vallásügyi törvény tervezetének társadalmi vitája nyomán – vált lehetővé, hogy alulról jövő kezdeményezésű, valláshoz, egyházhoz kötődő egyesületek, különböző szervezetek jöjjenek létre, de egyelőre, a politikai rendőrség révén, természetesen állami „megfigyelés” alatt működhetnek.³

Az alábbiakban a pártállami időszak szervezetrendszeréről kívánok áttekintést nyújtani, hogy láthatóvá váljon az az egyházpolitikai mechanizmus, amely a lelkiismereti és vallásszabadság, valamint az egyházak helyzetét meghatározta az elmúlt rendszerben Magyarországon. A szervezetrendszer nem a teljesség igényével mutatom be, mert erre a jelen tanulmány keretei nem alkalmasak. Nemcsak a szervezetek sokrétűsége és nagy száma, hanem az egyes időszakok szerint „hullámzó” és különösen az átmenet éveiben átformálódó egyházpolitika is megnehezíti a teljes körű prezentációt. Céлом inkább az, hogy képet kapjunk arról a strukturális eszköztárról, amely a pártállam egyházpolitikáját érvényre juttatta, és a rendszerváltást megelőző átmenet időszakában is fontos szerepet játszott.⁴

házi vezetőkkel szembenálló vallásos csoportok legális módon szerveződhetnek. MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1989. 2. §. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak az egyházpolitika helyzetéről és megújításának feladatairól. 216.; Lásd Sipos Júlia 1987-ben közölt interjút Halmi Gáborral, mely közérthető összefoglaló az egyesületek rendezetlen jogi helyzetéről, a bürokratikus állami kontrollról. Halmi Gábor a következővel zárja a beszélgetést: „Úgy vélem, mindenekelőtt annak az elvnek kellene érvényesülnie, hogy az egyesülési jog az alkotmányban biztosított jog. Ebből eredően az új jogszabálynak olyan, az államhatalmat korlátozó szabályokat kell csak tartalmaznia, amelyek ennek a jognak az érvényesülését segítik.” Sipos, 1987. 16–17. E sorok írója személyesen tapasztalta meg, hogy milyen nehézségekbe ütközött a nyolcvanas évek második felében az ELTE jogi karán a Magyar Joghallgatók Országos Egyesületét létrehozni, amely az ELZA nemzetközi szervezetéhez kívánt kapcsolódni. Természetesen az egyesület hivatalosan nem lehetett tagszervezete az ELZA-nak, de programokat (például Summer Schoolt Balatonföldváron) már tudunk szervezni.

³ Például a Márton Áron Társaság 1988 decemberében alakult, 1989. március 11-én ünnepi ülést tartott az ELTE jogi karának nagyszalójában, az előadók Gyulay Endre szeged–csanádi megyéspüspök és Pozsgay Imre államminiszter voltak. Pozsgay Imre a következőket mondta: „Új és új sereglések támadnak ma országunkban, versengés lesz, és néha megosztottság fog meggyötörni minket, de azok, akiknek zászlajára Márton Áron neve van írva, jó eséllyel vesznek részt ebben a versenyben... Márton Áron tanításával az a törekvésünk összhangban van, hogy ellenőrzött jogállamot építsünk, amelyben az állam nem sértheti meg önmaga törvényeit. Emberséges hatalmi viszonyokat, tisztességes kapcsolatokat, közösségépítési programot, s ebben a közösségben szabadságot minden embernek, hogy meghatározhassa, kivel akar együtt haladni.” További megalakult vallási jellegű szervezetek: MIOK Kulturális Központ (1988. szeptember 1.), Magyar Zsidók Kulturális Egyesülete (1988. november 20.), Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület (1989. február 25.), Keresztény Értelmiségiek Szövetsége (1989. január 30.), II. Rákóczi Ferenc Katolikus Népfőiskolai Szövetség (a KALOT szellemi öröksége), Ökumenikus Tanács Ifjúsági Bizottsága (önálló tagszervezetként részt vett a Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa – MISZOT megalakításában), Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség – MEVISZ (1988. december 17.), Református Fiatalok Szövetsége – REFISZ (1989. március 18.). MOL M–KS 288. f. 21. cs. 1989. 3. §. e. ÁEH Tájékoztató 1989/1. (1989. március). 566–569. Az ellenőrzéssel kapcsolatban lásd: ÁBT L 1. 11. 1. BM III/III. Jelentések 1986–1989. 30. d.; ÁBT L 1. 11. 6. BM III/III–1. Csoportfőnökség iratai. 35. d. Az 1989 őszén keletkezett iktatókönyvben például a Református Lelkészegyesületről, a MZSKE-ről, a Tolnai Független Lelkészegyesületről találunk adatokat. Lásd még a megfigyeléshez: Vörös, 2010.

⁴ A tanulmány mellékletében a könnyebb átláthatóság érdekében.

Az egyházpolitikai döntések bölcsője – a párt

A társadalom politikai szervezetrendszerének csúcán a párt (Magyar Dolgozók Pártja 1948–1956, Magyar Szocialista Munkáspárt 1956–1989) állt, mint a társadalmi és állami élet irányító ereje. Ez a párt világnézeti alapon elkötelezett állampárt volt, amely egyetlenként testesítette meg a központi hatalmat: minden közügyet érintő kérdést – így az egyházpolitikát is – a pártvezetés döntött el. A párt vezető hatalma a jogban 1972-ben, az alkotmány módosításakor jelent meg konkrétan, amikor lényegében kodifikálták a már több mint két évtizede fennálló helyzetet: „A munkásosztály marxista-leninista pártja a munkásosztály vezető ereje.”⁵ Mivel a párt nem hatósági jelleggel működött, határozatainak nem volt közvetlenül jogilag kötelező erejük az egyes állampolgárokra nézve. Határozatai az állami és társadalmi szervekre voltak kötelezőek, azok feleltek a végrehajtásért, és így jutott el a párt döntése végső soron minden állampolgárhoz.

A marxista-leninista eszmerendszer talaján álló párt fő célkitűzése „az egész nép szocialista átnevelése”, a materialista világnézet terjesztése, és ezzel párhuzamosan a vallás mint rivális ideológia elleni küzdelem volt. A párt egyházpolitikai határozatainak fő vonulatát is ez határozta meg egészen 1989-ig, jóllehet a tartalom változott és szelídült az ötvenes évekhez képest.⁶ Nem beszélhetünk az MSZMP-től különálló állami egyházpolitikáról, hiszen a rendszerváltozásig a politikai mechanizmus ezt nem tette lehetővé.

A párton belül a világnézeti kérdésekben és így az egyházpolitikában is az agitációs és propagandaosztály (mint a párt egyik országos szintű vezető szervének) feladata volt az előkészítő, alapozó munka. Az így előkészített határozatokat aztán a párt központi vezető szervei (MDP Központi Vezetőség, Titkárság; MSZMP Központi Bizottság és Politikai Bizottság) vitatták meg, és döntöttek az elfogadásukról. E határozatok témái lehettek az egyházak működését érintő konkrét gyakorlati kérdések, mint például egyházi vezetők kinevezése és ennek kommunikációja,⁷ az egyházak anyagi

⁵ 1972. évi I. törvény 3. §. (Magyar Közlöny, 1972/32.)

⁶ „A Magyar Szocialista Munkáspárt három évtizedes egyházpolitikája történelmi mércével mérve s a nemzetközi összehasonlítás tükrében egyaránt sikeresnek bizonyult.” Ezzel a mondatlal kezdődött „Az MSZMP viszonyáról az egyházakhoz és a valláshoz” című állásfoglalás-tervezet, melyet az MSZMP KB társadalompolitikai osztálya terjesztett elő 1989. május 9-én. MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1989. 1. §. e. A PB is megvitatta az anyagot. Szűrös Mátyás ekkor megjegyezte, hogy „az értékelés túl szép képet mutat”, szerinte hozzá kellett volna tenni, hogy „a szocialista világban” mondható sikeresnek az MSZMP egyházpolitikája, mert „a polgári demokráciák ezen már túl vannak”. MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1065. §. e. (1989. május 16.) 112.

⁷ Pl.: „A Politikai Bizottság helyesli, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke megtegye a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy dr. Lékai László püspök, esztergomi érsek kinevezése 1976 januárjában megtörténjen. [...] Az esztergomi érsek kinevezésének nyilvánosságra hozatala előtt a Külügyminisztérium tájékoztassa külképviseleteink vezetőit, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke tájékoztassa a szocialista országok egyházügyi hivatalainak vezetőit.” MOL XIX–A–21–e 0022–7/g–1975. (1975. december 16.) 114. „A Politikai Bizottság egyetért

ügyei,⁸ a hitoktatás,⁹ a felekezet törvényes elismerése¹⁰ stb., vagy pedig átfogó jellegű, hosszú időre szóló egyházpolitikai iránymutatások.¹¹

A párt központi vezetése határozta meg az ÁEH státusával (felállításával, átszervezésével, megszűnésével), működésével kapcsolatos kérdéseket is.¹² Döntött az államtitkárok, így az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének és elnökhelyettesének kinevezéséről, valamint felmentéséről,¹³ továbbá az ÁEH kormányfelügyeletéről is.¹⁴

azzal, hogy dr. Lékai László esztergomi érsek kinevezésének nyilvánosságra hozatalára 1976. február 12-én kerül sor: a Magyar Rádióban déli 12 órai hírekben, a napilapok február 13-án közlik az MTI által kiadandó szöveget; a televízió híradója február 12-én a hír ismertetésénél állóképeket közöl az érsekről; az esztergomi érsek 1976. február 16–21. közötti héten tesz esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára az Elnöki Tanács elnöke előtt, amelyről az MTI kommunikét ad ki; az eskütételen Aczél György és Miklós Imre elvtársak, valamint dr. Ijjas József kalocsai érsek vegyen részt; a beiktatásról az MTI adjon ki kommunikét. Tudomásul veszi, hogy az érsek nyilatkozatát az MTI az eskütétel után adja ki; a nyilatkozatot a Magyar Hírlap teljes terjedelemben, a többi lap pedig értelemszerűen rövidítve közölje. Tudomásul veszi, hogy az esztergomi érsek ünnepélyes egyházi beiktatása 1976. február 24-én lesz az esztergomi bazilikában. Az ünnepségen Miklós Imre elvtárs vegyen részt, és köszöntse az érseket; vegyen részt továbbá a megyei tanács elnöke és a megyei népfőnt bizottság elnöke. A beiktatásról a televízió ne közöljön képet; a beiktatásról az MTI adjon ki kommunikét. Tudomásul veszi továbbá, hogy dr. Lékai Lászlót a pápa előreláthatólag április-május hónapban bíborossá nevezi ki; ebből az alkalomból fogadja őt Lázár György elvtárs. [...] Uo. 115.

⁸Pl.: „A Politikai Bizottság hozzájárul, hogy a Minisztertanács az egyházak részére a korábbi évekkel azonos mértékű állami segélyt 1984. december 31-ig folyósítsa. Tudomásul veszi, hogy ennek összege a nyugdíjemeléssel és a jövedelemelőttel együtt 71,4 millió forint.” MOL XIX-A-21-e 0022-7/g-1975. (1975. december 16.) 127.

⁹Pl.: „A Politikai Bizottság [...] hozzájárul ahhoz, hogy [...] a templomi hitoktatás ellenőrzésének jogát a területileg illetékes helyi tanácsok a jog érintetlenül hagyása mellett, újabb intézkedésig ne gyakorolják. Az ellenőrzést bizalmi alapon ruházzák a püspöki karra. Amennyiben indokolt, az Állami Egyházügyi Hivatal intézkedésére a tanácsi szervek magától értetődően éljenek az ellenőrzés jogával. A püspöki kar biztosítsa, hogy a papok az 1/1974. (XII. 6.) ÁEH. sz. rendelkezéssel kiadott szabályzatban foglaltakat betartsák. [...]” MOL M-KS 288. f. 5. cs. 723. ő. e. (1977. július 28.) 9. Kádár János az ülésen hangsúlyozta: „Ami a hitoktatás ellenőrzését illeti, amikor az egyháziakkal erről beszélnek, világosan meg kell mondani, hogy az állam ellenőrzési joga az érintetlen, azonban bizalmi alapon most a püspöki karra ruházta ezt a jogot. Rögtön meg kell nekik mondani azt is, hogy természetesen ha a tapasztalatok rosszak, újra hatályba lép az állami ellenőrzés.” 116.

¹⁰Pl.: MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály javaslata a PB-nek 1988. május 18-án: „Javasoljuk, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke kapjon felhatalmazást a mormon egyház törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánítására.” MOL M-KS 288. f. 22. cs. 30. ő. e.

¹¹Pl.: A PB 1973. december 4-i határozata az egyházpolitikai helyzetről, a vallásos ideológia befolyásáról és a további feladatokról. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 625. ő. e. 81–84.

¹²Köbel, 2000., 2001.

¹³Pl.: MOL M-KS 288. f. 5. cs. 1068. ő. e. (1989. június 13.) 9. Sarkadi Nagy Barna és Bugár Péter elnökhelyettesek felmentése.

¹⁴Pl.: MOL M-KS 288. f. 5. cs. 625. ő. e. (1973. december 4.) 3. „A Politikai Bizottság egyetért azzal, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal kormányfelügyeletét a jövőben a területért felelős miniszterelnök-helyettes lássa el.” Kádár János a határozati javaslat vitája során így érvelt: „Egyébként tradicionális okokból maradt a minisztériumnál a felügyelet. Hajdanában ugyanis úgy hívták, hogy Vallás- és Közoktatás[ügyi] Minisztérium. Minden fordulónál azt mondtuk, ne változtassunk rajta, de most már ez fikció. Azt hiszem, a közoktatási, illetve művelődésügyi minisztérium annyiban foglalkozik ezzel, hogy az évi hittanbefratásoknál instrukciós felada-

A párt központi szervein kívül a megyei, helyi pártbizottságok ideológiai titkárainak volt fontos szerepük az egyházpolitikai határozatok érvényre juttatásában. Ők helyi szinten képviselték a központi döntéseket, szorosan együttműködve a megyei tanácsoknál dolgozó egyházügyi titkárokkal, valamint a többi helyi állami és társadalmi szervvel.¹⁵

A párttagsággal szemben szigorú követelmények voltak. A vallás a párt tagjai számára nem lehetett magánügy, pártfunkciót nem tölthetett be vallásos ember, sőt egyházi-vallásos szertatáson is csak meghívottként vehetett részt.¹⁶

1989 tavaszán felgyorsult a párt és az állam összefonódásának lebontása.¹⁷ Ennek megfelelően a „hivatalos”, „kizárólagos” egyházpolitika is lassan levált a párttól, és „az állam egyházpolitikai tevékenységének” – a többpártrendszer irányába igazodó – „tartalmi és szervezeti reformja” indult el.¹⁸ Az állami és a társadalmi szervek feladat- és hatásköre is e folyamat következtében lépésenként átalakult (átrendeződött), ezért az átmenet időszakában már találkozhatunk jogállami elemekkel is az egyházpolitikai döntésekben és az egyházügyi igazgatásban. Erre a legjobb példa az Állami Egyházügyi Hivatal megszűnése volt 1989 nyarán. Ezzel lényegében megszűnt az egyházak működésébe való közvetlen állami beavatkozás.¹⁹

tai vannak a pedagógusokhoz; a világon semmit sem csinál vele. [...] Ezt a régi tradicionális dolgot a magam részéről megszüntetném. Valamikor ennek volt létjogosultsága.” 139–140.

¹⁵Pl.: MOL M-KS 288. f. 22. cs. 37. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottság 1958. évi, a vallásos világnézet elleni harcra vonatkozó határozata végrehajtásáról a kisvárdai járásban. (1973. július 3.) 1–14.

¹⁶MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. (1958. július 22.) 80–81.

¹⁷„Az államszervezet önállóan, jobb hatásokkal működjön, tisztázott legyen feladatköre és felelőssége. Korszerűsíteni szükséges a párt és a kormány munkamegosztását, a pártnak az államéletre gyakorolt befolyása elveit, eszközeit és módszereit.” MOL M-KS 288. f. 3. cs. 133. ő. e. Az MSZMP országos értekezletének állásfoglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről. (1988. május 20–22.) 32.

¹⁸„Az MSZMP-nek új tartalmú együttműködést kell kialakítani az önálló és független egyházakkal. Ennek keretében először is szükségesnek tartjuk, hogy az új politikai viszonyoknak megfelelően a párt és az állam egyházakhoz való viszonyát határozottan szétválasszuk egymástól. Egy jogállamnak semlegesnek kell lennie az állampolgárok vallásos meggyőződését illető kérdésekben. Csak ezzel fejeződik be valóban az állam és az egyház szétválása, amelyet hazánkban a szocializmusnak kellett véghezvinnie. Tudomásul kell venni továbbá azt is, hogy egy parlamenti többpártrendszer keretében az MSZMP-nek nem lehet kizárólagos joga az állami egyházpolitika tartalmának meghatározására. Ezért kezdeményezzük az állam egyházpolitikai tevékenységének tartalmi és szervezeti reformját, e tevékenység nyilvános társadalmi ellenőrzésének megteremtését, demokratikus érdekegyeztető fórumainak létrehozását.” Állásfoglalás-tervezet az MSZMP viszonyáról az egyházakhoz és a valláshoz, melyet az MSZMP KB társadalompolitikai osztálya terjesztett elő. MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1989. 1. ő. e. (1989. május 9.) 151.

¹⁹1989. évi 14. számú tvr. az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, valamint az ÁEH megszüntetéséről. Az ÁEH megszűnésével azonban nem szűnt meg az egyházak politikai rendőrség általi ellenőrzése, a folyamatok figyelemmel kísérése. Egy 1990. január 9-én keletkezett jelentés szerint az egyházak működésének szabadságát a Vatikán is megelégedéssel nyugtázta: „Moricz 01.18-án Rozgonyinak elmondta: Völlner szerint Vatikán igen elégedett a magyar egyház törvényes mozgásszabadságával. Sikeresek az államközi kap-

1988-ban az MSZMP országos értekezlete megerősítette, hogy az 1986–87-ben elindult „fordulat” és „reform” „folytatásának kiindulópontja a párt működésének megújítása” kell, hogy legyen.²⁰ 1989-re nyilvánvalóvá vált, hogy a párt saját „ideológiájának hivatalos monopóliumára nem tarthat többé igényt”, ezért az „ideológiai apparátus” átszervezése is szükségessé vált. Az agitációs és propagandaosztály nevét a nyolcvanas évek végén társadalompolitikai osztályra változtatták, amely jelzi az „ideológiai” munkában a párt új irányvonalát,²¹ nevezetesen azt, hogy „világnézeti pártból programpárttá kell átalakulnia”. A párttagsággal szembeni követelmények is megváltoztak 1989 tavaszán: a világnézeti meggyőződés a tagok magánügyévé vált, a párttagság saját lelkiismereti ügye lett, hogy „milyen világnézeti indítékból követ szocialista célokat.”²²

Az egyházpolitikai döntések hatósági végrehajtása – állami szervek

A hatósági jogkört igénylő kérdésekben a párt egyházpolitikai döntéseit az állami (elsősorban az államigazgatási) szervek hajtották végre, az illetékesek hivatalból kézhez is kapták a párt határozatait. Elsősorban „az állam és a vallásfelekezetek közötti ügyek intézésére” felállított Állami Egyházügyi Hivatal, valamint a megyei egyházügyi titkárok voltak felelősek a párt határozatok végrehajtásáért, ezen túlmenően azonban minden más állami szervnek²³ volt valamilyen szinten feladata az egyházügyekben is. Az állami szervek áttekintésekor fontos megemlíteni, hogy az „állami funkciót” betöltő személyek nem csak párttagok lehettek ugyan, de a párt arra törekedett, hogy a pártonkívüli állami funkcionáriusok is „fokozatosan elhagyják vallásos meggyőződésüket”.²⁴

Az állami szervek rendszerének áttekintését a Magyar Népköztársaság

legfelsőbb államhatalmi szervével, az országgyűléssel kell kezdenünk. Az országgyűlés mindenekelőtt a törvények megalkotásával, valamint az egyházpolitikai kérdések – szocialista viszonyok között értendő, kirakatjellegű – publikus megvitatásával vett részt ebben a mechanizmusban.

A pártállami jogalkotás sajátossága volt, hogy nagyon kevés törvény született, és ez az egyházakat illető szabályozással is így volt: az ÁEH felállításáról szóló 1951. évi I. törvény volt az utolsó, amely kifejezetten az egyházak ügyét rendezte. 1990-ig, a IV. törvény megszületéséig tehát nem gyarapította a jogrendszert egyházi témájú törvény. Ugyanakkor el kell mondani azt is, hogy születtek egyéb olyan törvények, amelyek ideológiai tartalmuknál fogva végső soron a párt ideológiai, egyházpolitikai irányvonalát erősítették. Például 1953-ban a kisdédóvásról szóló törvényjavaslat vitája során a javaslat előadója elmondta, hogy már kisgyermekkorban meg kell kezdeni a „fiatal nemzedék szocialista nevelését”, és a „törvényjavaslat célja: kialakítani az új típusú embert, aki [...] aktív harcosa lesz a nemzetköziség nagy eszméinek, [...] építője lesz azoknak a nagy eszméknek, amelyeket az emberiség halhatatlanjai, Marx, Engels, Lenin és Sztálin ránk hagytak örökségül”.²⁵

Az országgyűlésben az ötvenes évek közepén vezették be újra az interpelláció intézményét, amely egyike volt az országgyűlés „múltbeli hibáit” kiküszöbölni szándékozó intézkedéseknek, nevezetesen annak, hogy nem volt „élő kapcsolat a nép” és „a nép legfőbb hatalmi szerve” között.²⁶ Így interpelláció formájában időnként – az „ország népét” foglalkoztató, – az egyházakat, vallást érintő téma is napirendre került a törvényhozásban. Ilyen kérdés volt például a hitoktatás ügye.²⁷ A minisztertanács által tartott rend-

²⁵ Országgyűlési Értesítő, az országgyűlés 60. ülése, 1953. március 18-án.

²⁶ Apró Antalnak a Hazafias Népfrent elnökeként elmondott szavait idézte Parragi György országgyűlési képviselő: „[A]z interpelláció gyakorlati bevezetése nagy segítség a képviselőknek ahhoz, hogy közérdekű javaslataikat, ügyeiket itt az országgyűlésben közvetlenül elintézhessék, mert az ilyen közérdekű interpellációkból világosan meg lehet látni, milyen problémák foglalkoztatják az ország lakosait.” Lásd Országgyűlési Napló, az országgyűlés 32. ülése. (1956. augusztus 3., péntek.) 1636.

²⁷ Parragi György országgyűlési képviselő a hitoktatás tárgyában interpellált a minisztertanáchoz 1956-ban. Az interpellációban azt kérdezte, hogy a minisztertanácsnak van-e tudomása arról, hogy „az országban egyes helyeken a hitoktatás tekintetében túlkapások történtek”, „főleg alsó fokú szerveknél [...] különösen Somogy megyében, de Budapesten is”. Elmondta, hogy „egyes szervek a lelkiismereti szabadság súlyos megsértésével [...] nemcsak lelkiismereti kényszer, hanem megengedhetetlen fenyegetéseket, sőt adminisztratív megtorlásokat alkalmaztak olyan szülőkkel és tanulókkal szemben, akik az alkotmányban biztosított joguknál fogva a hitoktatás mellett foglaltak állást”. A képviselő a „fakultatív hitoktatás legmeggyőződésebb híveként” hangsúlyozta, hogy „ma már csak népi demokráciánk legmegalkodottabb és legelvakultabb ellenségei merik állítani, hogy Magyarországon nincs vallásszabadság”, és azért teszi szavá a túlkapásokat, „nehogy az ellenség malmára” hajtsák a vizet azzal, hogy nem kezelik az „alkotmányellenes kilengéseket”. Hegedűs András, a minisztertanács elnöke válaszában hangsúlyozta: „nem helyeseljük azt, ha állami szerveink adminisztratív eszközökkel, visszaélve az állami hatalommal megakadályozzák, hogy vallásoktatásban részesítsék gyermekeiket az olyan szülők, akik ezt kívánják”. Sietett azonban leszögezni, hogy nemcsak állami szervek részéről történtek

csolatok helyreállítására irányuló megbeszélések. Magyarországon az egyház szabadon dönthet intézményei felől. Minden a magyar püspöki kar dinamizmusától függ, állami oldalról minden bürokratikus akadály megszűnt. Megjegyzés: az információ megerősíti a Vatikán már ismert helyzet megítélését.” ÁBTL 1. 11. 4–2610/90. 19.

²⁰ A KB 1986. novemberi határozatában kimondta, hogy „fordulatra van szükség”, 1987 júliusában kidolgozta a gazdasági-társadalmi kibontakozás programját. Ennek végrehajtásához a társadalom minden területén fordulatra volt szükség. MOL M–KS 288 f. 3. cs. 133. ő. e. Az MSZMP országos értekezletének állásfoglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről. (1988. május 20–22.) 23–24.

²¹ MOL M–KS 288. f. 3. cs. 190. ő. e. (1989.) Tézisek az ideológiáról a politikai rendszer reformjának keretében. 91–114. Lásd még <http://www.natarch.hu/archivnet/hangulat/index.php>

²² MOL M–KS 288. f. 5. cs. 1065. ő. e. (1989. május 16.) 70.; MOL M–KS 288 f. 22. cs. 1989. 2. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak az egyházpolitika helyzetéről és megújításának feladatairól. (1989.) 224.

²³ A bíróságok és az ügyészség szerepével, speciális feladatkörükre tekintettel e tanulmányban nem foglalkozom. Lásd Mikó Zsuzsanna tanulmányát jelen kötetben.

²⁴ MOL M–KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. (1958. július 22.) 80–81.

szeres beszámolók alkalmával is esett szó az állam és az egyházak viszonyáról. Az egyes politikai beszámolók az egyházakra is kitértek, mindig az adott témához valamilyen formában kapcsolható kontextusban, gyakran az egyházak békemunkáját illetően. Erre jellemző példa a külpolitikai beszámoló volt, amikor a nemzetközi békemozgalmat és a társadalmi igazságosság gondolatával összekapcsolva népszerűsítették – a békepap országgyűlési képviselők is – a szocializmus egyházpolitikáját.²⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes politikai beszámolók sorában kifejezetten egyházpolitikai beszámolót hosszú ideig nem találunk, ugyanis az Állami Egyházügyi Hivatal fennállása óta első ízben – a meghirdetett „fordulat” jegyében – 1987-ben tehetett jelentést az országgyűlésnek. Ekkor Miklós Imre, az ÁEH elnöke „megnyugtatóan rendezettnak” minősítette az állam és az egyházak kapcsolatát, melyet szerinte az „alkotó együttműködés” jellemezte.²⁹

Az átmenet időszakában az országgyűlés szerepe is átrendeződött. A párt 1988-as országos értekezletén meghirdette, hogy „a népképviselői testületek legyenek a nyílt politizálás fórumai”, és az országgyűlésnek a törvényalkotás mellett „legyen nagyobb szerepe a társadalmi érdekegyeztetésben, a közös érdekek képviselésében, a törvények megtartásának ellenőrzésében, a kormányzati munka kereteinek meghatározásában és a kormány ellenőrzésében”. Ezen az értekezleten megerősítették azt is, hogy törvényben kell szabályozni – többek között – a lelkiismereti és vallásszabadság jogát.³⁰ Így kerülhetett sor arra, hogy többéves, széles körű társadalmi egyeztetés után az utolsó pártállami országgyűlés – igaz, hogy már a közjogi fordulatot követően – 1990 januárjában elfogadta a jogállami kritériumoknak megfelelő,

visszaélések, „hanem a katolikus egyház egyes papjai részéről is”, akik „a hívők szabad vallásgyakorlatát, vagyis az alkotmányban lefektetett jogát akarták korlátozni azzal, hogy megfenyegették a szülőket, hogy amennyiben nem íratják be gyermekeiket vallásoktatásra, nem részesítik őket a szentségekben, és eltiltják a vallás gyakorlásától”. Megjegyezte azt is, hogy „a visszaélések, amelyek egyes papok vagy egyes állami szerveink részéről történtek, kis homokszemek abban a nagy folyamatban, amelynek során az állam és az egyház közötti viszony egyre javul”. A képviselő a választ „igen nagy megnyugvással” vette tudomásul. Lásd *Országgyűlési Napló*, 1956. augusztus 3., péntek. 1636–1640.

²⁸ Horváth Richárd katolikus pap, országgyűlési képviselő 1957. december 19-én a külpolitikai beszámolóhoz a következőket mondta: „Azt mondtuk, hogy a békéhez türelem és hűség és sok áldozatkészség is kell. S éppen ezeknek a jegyében a hívő ember számára is a béke útja legkönnyebb lehet a lojalitás útja szűkebb közössége: egyházak, és nagyobb közössége: hazája között. Ezt érezte meg Grósz József kalocsai érsek, és ezt ismerte el akkor, amikor [...] azt is kijelentette, hogy: »Sok nehézséget megoldottunk, és hiszem, hogy a jövőben is – ha esetleg felmerülne – sikerül mindenféle ilyen differenciát kedvezően megoldani. A mostani viszony az állam és az egyház között békességes és jó», mondotta az érsek.” *Országgyűlési Napló*, 1957. december 19., csütörtök. 2140.

²⁹ Miklós Imre, az ÁEH elnöke 1987. december 17-én tartotta beszámolóját az országgyűlésben. *Országgyűlési Napló*, 1987. december 17., csütörtök. 1717–1757.

³⁰ MOL M–KS 288. f. 3. cs. 133. ő. e. Az MSZMP országos értekezletének állásfoglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről. (1988. május 20–22.) 32–33.

a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló törvényt.³¹

Amikor az országgyűlés nem ülésezett, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (a továbbiakban: NET) mint „kollektív államfő” törvényerejű rendeleteket alkotott, ami a pártállami jogalkotás egyedi formája volt. Az egyházakra vonatkozó nagyobb kérdések is törvényerejű rendeletekben jelentek meg, amelyeket aztán az országgyűlés következő ülésén be kellett mutatni. Ilyen volt például az 1950. évi 30. számú tvr. a szerzetesrendek működési engedélyéről, az 1951. évi 20. számú tvr. és az 1957. évi 22. számú tvr. az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, az 1959. évi 25. számú tvr. az ÁEH felállításáról, az 1976. évi 8. számú tvr. a polgári és politika jogok nemzetközi egyezségokmányának kihirdetéséről, az 1989. évi 14. számú tvr. az ÁEH megszüntetéséről, az 1989. évi 17. számú tvr. a szerzetesrendek működésének engedélyezéséről. A NET további feladata volt, hogy határozati formában döntsön egyrészt az egyházi tisztségek betöltéséhez szükséges előzetes állami hozzájárulásról, másrészt pedig kitüntetések adományozzon egyházi vezetőknek.³²

A minisztertanácsnak (kormány) mint az államigazgatás legfelsőbb szervének szintén komoly feladata volt az egyházpolitika érvényre juttatásában. Rendeleteket, határozatokat hozott; a rendeletek részben a törvények, törvényerejű rendeletek végrehajtását szolgálták (például az ÁEH felállításával, az egyes egyházi tisztségek betöltésével összefüggésben), részben önállóan szabályoztak egy-egy kérdést, például a vallásoktatást 1957-ben.³³ A minisztertanács (a továbbiakban: MT) határozatai egyedi döntések voltak, például egyes munkaszüneti napok munkanappá nyilvánításáról, a családi jellegű szertartásokról,³⁴ a minisztertanács és a Vatikán kapcsolatai-

³¹ Lásd Kukorelli, 2010. A törvény mihamarabbi megszületését az alábbi, 1990-ből származó dokumentum szerint a Vatikán sürgette: „Rozgonyinak január 12-én dr. Paskai László bíboros úr elmondta: A Vatikánban nem a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása feltételének ítélik ugyan, de kívánatosnak tartják, hogy a magyar parlament még a kapcsolatok újrafelvétele előtt fogadja el a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényt.” ÁBTL 1. 11. 4–2610/90. 17.; Az ÁEH 1988/2. tájékoztatójában ezt olvashatjuk: „Colasuonno érsek elmondta, hogy a Vatikán vezető tisztségviselői nagy figyelemmel hallgatták és nézték végig az országgyűlés egyházpolitikai kérdésekről szóló vitáját. Értékelésük szerint az országgyűlési beszámoló nemcsak bemutatta az egyházpolitika fejlődésének útját, de kijelölte a fejlődés irányát is, amellyel teljes mértékben egyetértének.” MOL M–KS 288. f. 22. cs. 30. ő. e. 97.

³² Pl.: 2/1987. számú NET-határozat a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének felmentéséhez és új püspök megválasztásához szükséges előzetes hozzájárulásról; 3/1987. számú NET-határozat az Északi Evangélikus Egyházkerület felügyelőjének megválasztásához szükséges hozzájárulásról; 4/1987. számú NET-határozat a Magyar Izraeliták Országos Rabbitestülete Elnökének megválasztásához szükséges hozzájárulásról; 6/1987. számú NET-határozat római katolikus főpapok felmentéséhez és kinevezéséhez szükséges előzetes hozzájárulásról.

³³ 21/1957. (III. 24.) Korm. számú rendelet a vallásoktatásról. (Magyar Közlöny, 1957/35.)

³⁴ 2006/1970. (IV. 12.) Korm. számú határozat, mely az MSZMP PB családi jellegű szertartások fejlesztéséről szóló 1969. szeptember 9-i határozatát hajtotta végre. A kormányhatározat kimondta, hogy a névadás, a házasságkötés és a temetés társadalmi szertartásainak megszer-

ról³⁵ vagy az egyházügyi igazgatás feletti felügyelet gyakorlásáról.³⁶ Az utóbb említett két határozat utal arra, hogy a minisztertanács feladata volt a Vatikánnal való kapcsolattartás, az ÁEH felett pedig 1973 után közvetlen felügyeletet gyakorolt. Évente egyszer a minisztertanács elnökhelyettese fogadta az egyházak vezetőit, amikor aktuális kül- és belpolitikai kérdéseket vitattak meg.³⁷ Az egyházakkal kötött megállapodások aláírására a minisztertanács adott megbízást.

Az államigazgatás rendszerében – egyházügyi szakigazgatásként – a kultuszárca, valamint az országos hatáskörrel rendelkező Állami Egyházügyi Hivatal szerepét kell kiemelni. 1951-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a vallásügyi igazgatás keretén belül, a vallásügyi főcsoport révén látta el a vallással, egyházakkal összefüggő állami feladatokat.³⁸ 1951-től 1956-ig működött az önálló Állami Egyházügyi Hivatal, 1956 és 1959 között a Művelődésügyi Minisztérium egyházügyi főosztálya lett, majd 1959-től 1989-ig ismét önálló, országos hatáskörű szerve volt az egyházügyeknek. A Művelődésügyi Minisztérium 1973-ig – az MT nevében – felügyelte az Állami Egyházügyi Hivatalt, 1951 után pedig az egyházi gimnáziumok feletti állami főfelügyeletet, valamint az iskolai vallásoktatás tanulmányi felügyeletét látta el.³⁹ A kultuszárca rendeletet, határozatot hozott, utasítást adott ki egyházi témában, ugyanakkor az ÁEH is rendelkezett jogalkotói hatáskörrel.⁴⁰ Az ÁEH feladata volt, hogy az állami szervek egyházpolitikai munkáját koordinálja. 1988-ban az ÁEH tett javaslatot a pártnak arra, hogy gondolják újra „az egyházpolitikával foglalkozó párt-, állami és társadalmi szervezetek közti együttműködés és feladatmegosztás” menetét.⁴¹

Az államigazgatási szervek rendszerében két minisztériumot mindenképpen ki kell emelni.

A Belügyminisztérium (BM) idegenrendészeti hatáskörében az egyházi személyek ki- és beutazásával kapcsolatban hozott döntéseket, a III/III-as csoportfőnökség révén pedig a belső elhárításban végezte az egyházi reakció, illetve a „szekták” elleni munkát.⁴² A belügyminiszter parancsokat, uta-

vezése és megrendezése az állami/tanácsi szervek feladata. MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1973. 38. ó. e. A Minisztertanács Tanácsi Hivatala elnökhelyettesének feljegyzése az MSZMP Politikai Bizottsága 1969. szeptember 9-i határozatának végrehajtásáról. (1973. január 29.) 1–7.

³⁵ 3143/1973. MT számú határozat.

³⁶ 3542/1973. MT számú határozat.

³⁷ MOL XIX–A–21–d 0047–1/1962.

³⁸ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a vallásügyi főcsoport két főosztálya: I. főosztály katolikus egyházi ügyek; II. főosztály nem katolikus egyházi ügyek. Kubinszky, 1947.

³⁹ Köbel, 2000, 2001.

⁴⁰ Például ÁEH és művelődésügyi minisztériumi határozatokkal nyilvánítottak elismertté több felekezetet 1989-ben.

⁴¹ MOL M–KS 288. f. 22. cs. 30. ó. e. Javaslát az egyházpolitikai munka feladataival foglalkozó politikai állásfoglalás kezdeményezésére és néhány időszzerű konkrét teendőre. (1988. május 27.) 136.

⁴² Jelentés a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről. MOL M–KS 288. f. 5. cs. 188. ó. e.

sításokat adott ki, amelyekkel irányították az egyházi reakcióval és a „szektákkal” szembeni munkát.⁴³ A politikai rendőrség az egyházakkal szembeni elhárító tevékenységét már az ÁEH felállítása előtt is végezte,⁴⁴ és annak megszűnését követően is folytatta. Az átmeneti időszakban, mikor az ÁEH megszűnésével az egyházak életébe történő adminisztratív beavatkozás is megszűnt, a BM III/III–1. osztálya továbbra is megfigyelés alatt tartotta az egyházakat, jóllehet az osztály igyekezett a munkát a „kialakult politikai-operatív helyzet” változásához igazítani, és megtalálni az új helyzetben a „helyét, szerepét, végső soron a legitimitását”. Az 1989 nyarán tartott osztályértekezleten érződött a bizonytalanság, hogy az eddigi célt, az egyházak „visszaszorítását” és „elsorvasztását” vajon a jövőben mi váltja fel: „ennek ellenkezője lesz a feladat, a felvirágoztatás, egy kapitalista út?”. Azt határozottan megállapították, hogy az ÁEH megszűnése folytán a „jövőben megszűnik a részletes beleszólás, de megmarad az információszerzés, a befolyásoló tevékenység”, és továbbra is biztosítják a „hálózati személyek védelmét”.⁴⁵

A Külügyminisztérium (KÜM) a nagykövetségek révén sokat tett az egyházpolitika területén: a nagykövetségek az adott ország egyházpolitikai helyzetéről rendszeresen adtak jelentéseket, valamint segítséget nyújtottak a hazai és külföldi egyházi személyek hivatalos programjainak lebonyolításához.⁴⁶ A KÜM véleményezte a BM számára az egyházi személyek ki- és

(1960. június 21.) 1–54. Lásd még Köbel, 2002.; Soós Viktor Attila és Vörös Géza tanulmányát jelen kötetben.

⁴³ MOL XIX–B–1–j.

⁴⁴ Gyarmati, 2000, 118., 133.

⁴⁵ Érdemes idézni még abból, amit Horváth József csoportfőnök az értekezleten elmondott: „Vissza kell lépünk, és újra kell gondolni a szocializmus lényegét a jogállamiság gondolatkörébe helyezve [...] demokratikus, pluralista, igazi szocializmust kell teremtenünk. Az egyházak történelmi kategóriát jelentenek, és helyük van a társadalomban... Kezelni kell őket, és nem elsorvasztani. Az egyház az átmenet időszakában töltse be hirdetett elveinek megfelelő feladatkörét, szolgálatát. Nemcsak az államháztartást kell szanálni, hanem eddigi nézeteinket is, melyek nem felelnek meg a változó körülményeknek... Az egyházaknak stabilizáló szerepet kell játszani az átmenet időszakában. [...] Az egyházak a társadalmi igények szerint mozduljanak, de ne legyenek a reakció, az alkotmányellenesség [...] búvóhelyévé, bázisává. Ha ilyent tapasztalunk, akkor lépni kell, de politikai eszközök igénybevétele. Ebben az osztálynak már nagy gyakorlata van. Ezeknek a lépéseknek a megtételére alkalmas szervezetnek tartja a tervezett társadalmi testületet. Ennek a szervezetnek jelenleg több koncepciója ismert. [...] Az ÁEH-irattárral kapcsolatban reméli, hogy ott olyan anyag nem marad, mely szervünkől származik, arra visszautal. Felhívja az illetékes parancsnok elvtárs figyelmét ennek ellenőrzésére, figyelemmel kísérésére. [...]” ÁBTL 1. 11. 6. 35. d. Feljegyzés az 1989. június 13-i osztályértekezletről. 1–6.

⁴⁶ Az ÁEH iratanyagában a szigorúan titkos iratok között (MOL XIX–A–21–d) találjuk a minden évben összegyűjtött követségi jelentéseket, az egyházak külügyi tevékenységével kapcsolatos beszámolókat. Lásd például: A varsói nagykövetség a lengyel katolikus egyháznak a lengyel alkotmány módosításával kapcsolatos álláspontjáról ezt írja 1976-ban: „Wyszynski bíboros levelet intézett a lengyel katolikus papsághoz, amelyben ellenséges álláspontot foglal el az alkotmány tervezett módosításával szemben. Különösen éles fellépést tartalmaz a levél a párt vezető szerepének az alkotmányba való foglalása ellen. Azzal érvel, hogy a helsinki konferencia a különböző politikai tendenciák együttélését erősítette, s egy párt vezető szerepének

beutazását. Az egyházak nemzetközi tevékenységét, külügyi kapcsolatait az ÁEH irányította, mégpedig a többi szocialista egyházügyi hivattalal egyeztetett módon. Az egyházak külügyi tevékenységük fedezéséhez fokozott állami támogatást kaptak. A Magyar Népköztársaság számára stratégiai fontosságú volt ez a terület, és az egyházaktól elvárták, hogy erősítsék az állam külpolitikáját, és nemzetközi tevékenységük során népszerűsítsék a magyar állam és párt egyházpolitikáját.⁴⁷ A katolikus egyház vonatkozásában kiemelkedő szerepe volt a diplomáciának. Igaz, hogy a Vatikánnal folytatott diplomáciai kapcsolat a pártállami időkben szünetelt, a magyar államnak a Szentszékhöz való viszonyulásában, az 1964-es részleges megállapodás előkészítésében, továbbá a rendszerváltozás után a diplomáciai kapcsolat újrafelvételében a Külügyminisztérium kulcsszerepet játszott.⁴⁸

Az egyházpolitika nem hatósági szintű végrehajtása – társadalmi szerv(ezet)ek, tömegmozgalmak

Gyűjtőnéven társadalmi szervezeteknek nevezték mindazokat a szervezeteket, amelyek – a „lenini elvek” szerinti – pártirányítás alatt álltak,⁴⁹ de nem

alkotmányba való foglalása ellentmond a helsinki elveknek, mivel az a gyakorlatban diktatúrát és nem demokráciát eredményez.” MOL XIX-A-21-d 002-4/1976. A spanyol katolikus egyház Franco halála utáni megnyilvánulásairól a madridi követség munkatársa jelentette *Puja Frigyes* külügyminiszternek: „A spanyol egyház jelenlegi vezetője igen élesen fogalmazta meg a katolikus főpapok politikai véleményét. [...] Egyházi körökből származó információim szerint a beszédet felolvasása előtt látta a király is, de mivel az általa képviselt elveket tartalmazta, azon semmit sem változtatott. [...] Az egyház politikai állásfoglalásai mellett a püspöki konferencia elnöke egy igen jelentős kérdést is érintett: az állam és az egyház szétválasztása, illetve a katolikus vallás mint államvallás megszüntetésének kérdését. [...] A spanyol állam Franco életében nem fejlődött ebbe az irányba, hiszen a rendszer egyik alappillére éppen az egyház és az állam szoros egysége volt. Most, Franco halála után az egyház megtette az első lépést.” MOL XIX-A-21-d 004-4/1976.

⁴⁷ Például: Az ÁEH-nak a magyarországi egyházak 1975. évi nemzetközi tevékenységéről szóló jelentésében ezt olvassuk: „Egyházpolitikai helyzetünk lehetővé tette, hogy a nemzetközi helyzet tartós enyhüléséért, a helsinki konferencia eredményéért folytatott harcban, 1975-ben aktív nemzetközi egyházpolitikát folytassunk. A magyarországi egyházak nemzetközi tevékenysége eredményes volt. Növelte a munka hatékonyságát az egyházak külügyi tevékenységének fedezésére biztosított fokozottabb anyagi támogatás. Növekedett az érdekeinket szolgáló ki- és beutazások száma.” MOL XIX-A-21-d 005-2/1976.

⁴⁸ 1964-ben a Magyar Népköztársaság és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalásról a következőket olvashatjuk: „Casaroli vatikáni megbízott római nagykövetségünk útján javaslatot tett, hogy a tárgyalásokat ez év szeptember 6-tól Budapesten folytassuk. Ez alkalommal kerülne sor a püspöki kinevezések, az állampolgári eskü és a Római Magyar Intézet [Pápai Magyar Intézet értendő] ügyében létrejött megállapodás, továbbá a tárgyalásokról készített jegyzőkönyv aláírására. Az aláírt okmányok »gentlemen's agreement« jelleggel bírnának. [...] Az okmányok aláírása a Külügyminisztériumban történjék, és azon legyen jelen a tárgyaláson részt vevőkön kívül Szilágyi Béla elvtárs külügyminiszter-helyettes és dr. Hamvas Endre, a püspöki kar elnöke. [...]” MOL M-KS 288. f. 5. cs. 341. ó. e. (1964. augusztus 11.) 60–62. Lásd Szabó, 2005, Fejérdy, 2010.

⁴⁹ „A tömegszervezetek és -mozgalmak pártirányításában érvényesülnek az irányítás lenini elvei. A párt a tömegszervezeteket elvi-politikai eszközökkel, valamint a tömegszervezetekben

rendelkeztek állami hatósági jogosítványokkal. A társadalmi szervezetek (nemcsak a politikai, hanem a művészeti, oktatási, tudományos stb. egyesületek és a szakszervezetek is) hatósági jogkör nélkül is nagy hatást tudtak kifejteni, ugyanis a politikai mechanizmusnak ez a része állt a legközelebbi kapcsolatban a társadalom minden rétegével, az egyes állampolgárokkal.

A társadalmi szervezetek közül politikai jelentőségénél fogva kiemelkedett a Hazafias Népfront (HNF), az Országos Béketanács (OBT), a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT), a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ), valamint ezek alsóbb szintű egységei.

A HNF-et 1954-ben hozták létre a párt szövetségi politikájának megvalósítására. Feladata volt a különböző világnézetű és helyzetű emberek összefogása a szocializmus építése céljából.⁵⁰ A HNF kiemelkedő tevékenységi köre volt az egyházi vezetők, papok bevonása a politikai életbe. A HNF Országos Tanácsának mozgalmi és tömegpolitikai osztályán egyházpolitikai referens dolgozott, akinek feladata volt az egyházi személyek politikai befolyásolása, az egyházi tömegbefolyás ellensúlyozása. Az országos és helyi népfrontbizottságokba egyházi személyeket választottak. Az országgyűlési és tanácsi választások alkalmával a HNF az ÁEH-val együttműködve elvárta, hogy az egyházak és a papok a választási előkészületek során támogassák, erősítsék az egész nép és a nemzet érdekeit kifejező politikát. A népfront ki-tüntetések, emléklapok adományozott egyházi személyek részére. „Szabad akadémiát” állítottak fel, ahol a papok politikai nevelése céljából tájékoztató előadásokat szerveztek. Ezenkívül „baráti beszélgetéseket” tartottak az aktuális politikai kérdések megvitatására a HNF székházában.⁵¹

Az Országos Béketanács 1950-től működött, és szervezeti keretén belül dolgoztak az egyházi békebizottságok. A békepapok legfontosabb feladata az volt, hogy az egyházpolitika végrehajtását segítsék az egyházon belül.⁵² Az OBT a népfronttal és az ÁEH-val szoros munkakapcsolatot alakított ki.⁵³

A nyolcvanas évek végén a béketanács kebelén belül zajlottak az alternatív katonai szolgálattal kapcsolatos egyeztetések. A béketanács – a népfronthoz hasonlóan – kitüntető jelvénnel jutalmazott egyházi személyeket.⁵⁴

dolgozó kommunisták útján irányítja. A párt a tömegszervezetek, tömegmozgalmak irányítását a célok és feladatok meghatározásával, a dolgozó tömegek érdekeit, felemelkedését szolgáló állásfoglalások, javaslatok kidolgozásával biztosítja. [...] Mind teljesebben érvényt kell szerezni annak, hogy az irányítás a párttestületek joga és kötelessége. [...] A tömegszervezetekben végzett pártmunkát teljes értékű pártmegbízatásnak kell tekinteni. [...]” MOL M-KS 288. f. 3. cs. 87. ó. e. MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya. Javaslat a XII. kongresszus irányelveihez. (1979. május 19.) 34–35.

⁵⁰ 1972. évi I. törvény 4. § (2) bekezdés.

⁵¹ MOL XXVIII-M-4 52. d. 1971., MOL XXVIII-M-4 1974., MOL XXVIII-M-4 236/e-dosszié-1982.

⁵² „Az agitprop osztályon legyen felelőse a papi békebizottság munkája irányításának.” MOL KS-276. f. 54. cs. 111. ó. e. Az MDP-titkárság ülésének jegyzőkönyve. (1950. augusztus 2.) 2.

⁵³ MOL XIX-A-21-d 0012-8/1960.

⁵⁴ MOL XIX-A-21-c 001.0/28; MOL XIX-A-21-a 24-7/1972.; MOL XIX-A-21-a 24-2/b/1982.

A szakszervezetek aktív részesei voltak a párt politikája alakításának,⁵⁵ „a párt és a tömegek közötti kapcsolat erősítésének”. Kettős hivatásuk volt: egyfelől a „munkáshatalom”, a „társadalom politikai és gazdasági alapjainak” erősítése, másfelől „a dolgozók szocialista szellemű nevelése”. Ez utóbbinak volt szerepe leginkább a vallásos világnézet elleni küzdelemben. A szakszervezetek dolga volt, hogy elősegítsék – a valláserkölcssel szemben – a „szocialista munkaerő kibontakoztatását, a dolgozók politikai, közéleti, szakmai és kulturális fejlődését”.⁵⁶ 1958-ban Gáspár Sándor, a SZOT főtitkára az országgyűlésben a szakszervezeteknek a társadalmi tulajdon védelmével kapcsolatos feladatáról kifejtette, hogy az a cél, hogy „olyan légkör alakuljon ki, amelyben a közösség megveti azt, aki lop, aki dolgozó társai kárára fegyelmezetlenül viselkedik”.⁵⁷ A párt 1960-ban leszögezte, hogy szükség van arra, hogy a szakszervezetek – a többi társadalmi és tömegszervezettel együtt – „javítsák a természettudományos antiklerikális propagandájukat”.⁵⁸

A KISZ 1957 és 1989 között szervezetileg független, de a párt által irányított „egységes politikai tömegszervezet” volt. Mivel az „ifjúság szocialista nevelése” alkotmányos tétel volt, a nyolcvanas évek második feléig, az alternatív ifjúsági csoportok megjelenéséig a KISZ kizárólagos módon szervezhette a „magyar ifjúság” életét.⁵⁹ Titkársága a TIT elnökségével közösen dolgozta ki az ifjúság közötti világnézeti nevelőmunka feladatait. A KISZ KB agitprop osztálya mellett ateista munkaközösséget hoztak létre, mely igen eredményes volt az ifjúsági ünnepek (KISZ-esküvők, névadóünnepek) szervezésében.⁶⁰

Az intézményrendszer reformja a KISZ monopolhelyzetét is megingatta. A párt országos értekezlete 1988-ban kimondta, hogy szükség van „az ifjúság szerveződési lehetőségeinek bővítésére”, és minden támogatást és segítséget megadnak „az egyes ifjúsági rétegek és csoportok érdeklődési körének és sajátos érdekeinek megfelelő, önkormányzó ifjúsági körök, klubok, egyesületek” létrehozásához.⁶¹ Közismert, hogy az ifjúsági szerveződések nagy szerepet töltek be a rendszerváltozás előtti időszakban. 1988–89 folyamán számos vallásos ifjúsági szervezet is létrejött. A fokozatos nyitás elenére az ifjúság szocialista nevelésének kiemelt, alkotmányos pozíciója csak a közjogi rendszerváltozással szűnt meg.

⁵⁵ 1972. évi I. törvény 4. § (3) bekezdés: „A szakszervezetek védik és erősítik a néphatalmat, védik a dolgozók érdekeit.”

⁵⁶ MOL M–KS 288. f. 3. cs. 87. ő. e. MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya. Javaslat a XII. kongresszus irányelveihez. (1979. május 19.) 12.

⁵⁷ Országgyűlési Napló, 1958. január 28., kedd. 2289. <http://1956.mti.hu/Pages/WiW.aspx?id=948>

⁵⁸ MOL M–KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. (1960. március 1.) 61.

⁵⁹ 1972. évi I. törvény 16. §: „A Magyar Népköztársaság különös gondot fordít az ifjúság fejlődésére és szocialista nevelésére; védelmezi az ifjúság érdekeit.”

⁶⁰ MOL M–KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. (1960. március 1.) 61.

⁶¹ MOL M–KS 288. f. 3. cs. 133. ő. e. Az MSZMP országos értekezletének állásfoglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről. (1988. május 20–22.) 35–36.

Egyéb – állami és társadalmi – szervezetek, intézmények

Végezetül szükséges megemlíteni olyan állami vagy társadalmi szervezeteket, intézményeket, amelyek nem az államigazgatás részei voltak, és kifejezetten politikai jellegük sem volt, mégis közreműködniük kellett az egyházpolitikai határozatok végrehajtásában.

Az MSZMP Politikai Bizottságának a vallásos világnézet elleni harcról szóló 1958. július 22-i határozata leszögezte, hogy „nem szabad összekeverni a vallás mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel”. A határozat értelmében amíg a „klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét” igénybe kell venni, addig „a vallásos világnézet leküzdésében [a] felvilágosító és nevelőmunka eszközeit” kell alkalmazni a „marxizmus-leninizmus fegyvereivel [...] mindaddig, amíg a vallásos világnézet az emberek tudatából el nem tűnik”. Ez utóbbi cél megvalósításában kaptak kiemelkedő szerepet tehát mindazok a szervezetek, intézmények, amelyeknek sem államigazgatási, sem politikai feladatkörük nem volt, azonban lehetőségük adódott az embereket – nem hatalmi szóval – megközelíteni.

Kádár János a PB ülésén kifejtette, hogy „legokosabbak az indirekt támadások a vallásos világnézet ellen”. Hivatkozott arra, hogy 1955-ben a Donyec-medencében tett látogatása során a városi párttitkár megosztotta vele azt a tapasztalatát, miszerint „nagy sikerű antialkoholista és vallásellenes gyűléseket” tartanak, „csak éppen az iszákosok és vallásosok száma nem csökken”. Ezért szerinte nem szabad „nyíltan” azt mondani, hogy „a társadalmi fejlődést korlátozza a vallásos világnézet”, hanem „tudományos ismereteket” kell terjeszteni a nép körében, és így majd „csökkennek a vallásos irányzatok”. Az is elhangzott a vitában, hogy meg kell vizsgálni, az egyházak mely területeken fejtik ki hatásukat a tömegekre, és minden területen meg kell indítani a küzdelmet a vallásos világnézet ellen.⁶² Az iskolai nevelés és oktatás (köz- és felső-), a filmgyártás, a könyvkiadás, a sajtó, a tudomány, a művészetek, a sport⁶³ révén eljutott az ideológiai üzenet minden állampolgárhoz, azokhoz is, akik még hírből sem ismerték az Állami Egyházügyi Hivatalt, és a párttal sem volt túl sok dolguk.⁶⁴

1958–60 folyamán keletkezett határozatokban alapozták meg, hogy az egyes területeken milyen módon juttassák érvényre a párt határozatait. A

⁶² MOL M–KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. (1958. július 22.) 26., 29.

⁶³ Kádár János 1958-ban a PB-ülésen a következőket mondta: „Az egyház most a sport területén működik. Nehéz lesz itt megverekedni, mert törvényeink nem tiltják, hogy valaki ne fogjon labdát, és ne hívja a gyerekeket játszani. Itt az a feladat, hogy ezzel a lehetőséggel inkább mi éljünk.” MOL M–KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. (1958. július 22.) 25.

⁶⁴ MOL M–KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. (1958. július 22.); MOL M–KS 288. f. 20. cs. 18. ő. e. A Politikai Bizottság határozata egyetemeink egyes politikai és kérdéseiről. (Dátum nélküli irat.) 3–5. A határozatok vonatkozó részleteit lásd a mellékletben.

sajtó, a rádió és a televízió⁶⁵ feladata volt természettudományos, ateista és antiklerikális tárgyú írások, előadások, műsorok közlése. Ebben a körben még a technikai és műszaki lapoknak is az volt a kötelességük, hogy az újabb tudományos eredményeket közlő cikkekben „vonják le a világnézeti következtetéseket”. A könyvkiadóktól elvárták, hogy ne csak külföldi (elsősorban szovjet) szerzőktől származó vallásellenes műveket adjanak ki, hanem ösztönözzék a magyar szerzőket is ilyen témájú művek írására.⁶⁶ A TIT által szervezett előadásokon, filmvetítéseken, a színházak és a mozik műsorán tervszerűen kellett szerepeltetni antiklerikális filmeket, darabokat.⁶⁷ A közoktatásban egyrészt a pedagógusok marxista képzését („világnézeti átnevelését”) kellett megszervezni, másrészt az általános és középiskolák új tankönyveiben érvényesíteni kellett a világnézeti következtetések levonását, és az osztályfőnöki órák tematikájában szerepeltetni kellett a vallásellenességet. A felsőoktatásban (még a teológiai képzésben is) az egyes szakágak számára kidolgozták a világnézeti nevelési programot, a Művelődésügyi Minisztérium pedig tervet állított össze arra, hogy a hagyományos és családi ünnepeket „fokozatosan megtisztítsák a vallástól”. A Magyar Tudományos Akadémia feladata lett a vallástörténeti és valláskritikai tudományos kutatás megalapozása. A különböző múzeumok és könyvtárak kiállításokkal és vallásellenes könyvek olvasásának az ösztönzésével kellett, hogy eleget tegyenek a határozatoknak. Fontos volt, hogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” a „vallásos ideológia társadalmi gyökereit” gyengítse, mert a parasztság a – kispolgárság mellett – a „legvallásosabb” réteg volt. Mivel a

⁶⁵ A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala felügyelte a munkájukat, egyházpolitikai kérdésekben az ÁEH-val egyeztetve. MOL XIX-A-21-a 36-1/1982.; Az ÁEH és a Magyar Televízió közötti együttműködésről a következő feljegyzés készült 1982-ben: „Az elmúlt évek tapasztalatai igazolták, hogy az együttműködés alapvetően hozzájárult a párt egyházpolitikai célkitűzéseinek megvalósításához. A TV a maga nagy hatósugarával indirekt és direkt módon segítette a Magyar Népköztársaság egyházpolitikájának megértését, helyes értelmezését, a hívők és marxisták közötti együttműködést.” MOL XIX-A-21-a 36-3/1982.

⁶⁶ A határozatokban lefektetett szövetségi politika része volt, hogy a vallás ellen küzdeni kell, de közben nem szabad sérteni a hívők vallásos érzéseit. Érdekes eset volt, amikor Lékai bíboros 1982-ben bepanaszolta a Magvető Kiadót az ÁEH-nál, mert a kiadó a bíboros megítélése szerint „a hívők és a lelkipásztorok vallásos érzületét” sértő műveket jelentetett meg. A kiadó igazgatója, Kardos György elismerte a bíboros panaszának jogosságát, és biztosította az ÁEH elnökét arról, hogy a továbbiakban a legnagyobb gondossággal fog ügyelni arra, hogy ne jelenhessen meg vallásos érzületet sértő mű. Felhívta egyúttal a figyelmet arra, hogy „talán nincs olyan állami kiadó, amely annyira szélesre tárta egyházi és egyházhoz közel álló személyiségek előtt”, mint a Magvető, és „elsőrendű fontosságúnak” tartja „a hívő emberek jó társadalmi közérzetét, nem kevésbé az egyházakkal kialakított pozitív kapcsolatok sérthetetlenségét”. Hajnóczy Péter, Lakatos Menyhért és Moldován György egyes írásairól volt szó. Kardos György igazgató magyarázatképpen leírta, hogy Hajnóczy Péter korai halála, valamint Lakatos Menyhért cigány származása miatt a diszkrimináció vádjára adhatott volna okot műveik közlésének mellőzése. MOL XIX-A-21-a 36-7/a/1982.

⁶⁷ Például Mikszáth: *Különös házasság*, Shaw: *Szent Johanna*, Hasek: *Svejk*, Bródy: *A tanítónő*, Hervée: *Nebáncsvirág*, Kós Károly: *Budai Nagy Antal*.

nők körében is erős volt a vallás befolyása, az Országos Nótanácsnak külön feladata volt ennek ellensúlyozása.⁶⁸

A gazdálkodó állami vállalatok is kaptak részfeladatot az egyházpolitika végrehajtásában. Az Irodaszervező Vállalat és Irodaszervező Gazdasági Iroda feladata volt például a püspökségek, plébániák irodáinak egységes kialakítása, az egységes könyvelés és pénzkezelés bevezetése az egyházi hivatalokban, valamint e hivatalok működésének gazdasági ellenőrzése.⁶⁹

Az állami utazási irodák⁷⁰ a Kádár-korszakban az egyházak külügyi tevékenységének, a papok külföldi útjainak kontrollálásában voltak a pártállam segítségére. A lelkészek „egyházpolitikai szempontból nemkívánatos” külföldi utazásai elkerülése érdekében az ÁEH engedélye nélkül nem utazhattak egyházi személyek külföldre. Ennek megvalósulásához kellett az utazást szervező iroda együttműködése is. Az ÁEH arra kötelezte az egyházügyi titkárokat, hogy a „helyi IBUSZ-kirendeltségeknél jelentkező lelkészek utazási kérelmeit véleményükkel ellátva engedélyezésre az Állami Egyházügyi Hivatalhoz terjesszék fel”.⁷¹

A nyolcvanas évek végén a kulturális szférában végbemenő változások is sürgették az ideológiai kérdések átgondolását. 1988-ban az MSZMP agitprop osztálya megállapította, hogy a „kultúra, benne a művészetek közvetítő-rendszere az elmúlt években” a szellemi élet „ideológiai, politikailag érzékeny területévé vált”, márpedig az ideológiai munka a kulturális szféra „hatékony közreműködése nélkül önmagában nem lehet eredményes”. A középpontban a szocializmusfelfogás megújításának szükségessége állt. Kimondták, hogy „alkotó vitákra van szükség”, és a „vita ne csak a marxisták és más világnézetet vallók között folyhasson, hanem a marxizmuson belül is”. Ellentmondásos helyzet állt elő: miközben továbbra is célként fogalmazták meg, hogy „ahol megingott, vitákban újra kell teremteni a marxizmus hegemoniáját”, tényként állapították meg, hogy „a hagyományos módon értelmezett ideológiai és politikai egység” nem, hanem csupán a „többség konszenzusa” teremthető meg. A dokumentum kiemeli, hogy a társadalomtudományi kutatásban, a kulturális szféra összes szektorában, a művelődéspolitikában, a tömegkommunikáció és könyvkiadás területén korszerűsíteni kell az ideológiai munkát. Hangsúlyozták, hogy az oktatásban a korsze-

⁶⁸ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ó. e. (1960. március 1.) Jelentés és határozat az 1958. július 22-én a vallásos világnézet elleni harcról és a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól hozott határozat végrehajtásáról. 60–63.

⁶⁹ MOL XIX-A-21-a 180/1951. Az ÁEH feljegyzése Gerő elvtárs részére.; MOL XIX-A-21-a 126/1951. Az ÁEH elnökének feljegyzése a pénzügyminiszterhez. Lásd: a Képzőművészeti Vállalat és az Iparművészeti Vállalat II. János Pál pápa számára készített ajándékot. MOL XIX-A-21-a 13a-2c/1982.

⁷⁰ 1948-ban az államosítások hatására az IBUSZ az idegenforgalmi piacon monopolhelyzetbe jutott. <http://www.ibusznyrt.hu/>

⁷¹ MOL XIX-A-21-d 005-12/1961. Lásd például MOL XIX-A-21-a 2-38/1968., 2-86/1968. Egyházi személyek IBUSZ társasutazása a Szovjetunióba és az NDK-ba.

rúsítás „nem jelentheti múltó szellemi divatok és a marxizmustól idegen eszmék tananyagga való avatását”, a tömegtájékoztatás valamennyi területén kiemelt jelentőségű a marxizmus-leninizmus hegemon szerepének érvényesítése, a könyvkiadás pedig az addigiaknál „differenciáltabb társadalmi igényekhez igazodó tematikát alakítson ki”.⁷²

Összegzés

A példák sorát még folytathatnánk,⁷³ de úgy gondolom, hogy a fenti összeállítás is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a pártállam szervezetrendszere milyen mechanizmusokon keresztül szolgálta az egyházpolitika végrehajtását. E rendszer segítségével teljesedett ki az állami és társadalmi élet minden területét lefedő ideológiai program, amely leszűkítette az egyházak mozgásterét, és kialakította az állam és a lojális egyházak megegyezésen alapuló kapcsolatrendszerét. Látható, hogy a világnézetileg elkötelezett (párt)állam az állami és a társadalmi élet egyetlen sejtjének sem hagyta meg azt a szabadságot, hogy az ideológiai, világnézeti kérdésektől távol tartsa magát, és a hivatalos ideológiával szemben akár csak semlegességet is mutasson. A jogállami felfogás szerint az állami szerveknek világnézeti kérdésekben semlegesnek kell lenniük, a „társadalmi szervek” pedig maguk döntenek el, miként, akár világnézeti alapon, akár attól függetlenül fogalmazzák-e meg céljaikat. Pártállamban (és bármely más, ideológiailag elkötelezett államban) erre nincs lehetőség.

A nyolcvanas évek vége felé lépésenként alakult át az intézményrendszer, és ezzel együtt a világnézeti kérdésekhez való viszonyulása is. A fokozatos nyitás azonban nem jelentette egyúttal a marxista-leninista ideológia hegemoniájának megszűnését, ugyanis – amint egy 1989-ből származó pártokumentum megfogalmazza – „a politikai rendszer változatlan alapszerkezete maga volt a kontinuitás alaphordozója”.⁷⁴ Ellentmondásos helyzet alakult ki: megalakulhattak pártok, alternatív ifjúsági szervezetek, miközben az alkotmány formailag még mindig a pártállam intézményrendszerének és a marxizmus-leninizmus eszmerendszerének kiemelt státusát biztosította. Az

⁷² MOL M-KS 288. f. 22. cs. 4. ő. e. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az ideológiai munka feladataira. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az ideológiai munka időszaki kérdéseiről a pártszervezetekben és a tudományos alkotóműhelyekben folytatott vita tapasztalatairól. (1988.) 1987. december 15-étől 1988. február elejéig az ország minden részén a legkülönbözőbb rétegek körében folytak „alkotó” eszmecserék. A pártbizottságokon kívül a szakszervezetek, a KISZ, a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési Minisztérium és intézményei, társadalomtudományi kutatóintézetek, egyetemek és főiskolák, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége és a szerkesztőségek, valamint a kulturális és művészeti élet és más területek szövetségei, egyesületei, testületei rendeztek vitákat. 365–407.

⁷³ Lásd a tanulmány mellékletét.

⁷⁴ MOL M-KS 288. f. 3. cs. 190. ő. e. (1989) Tézisek az ideológiáról a politikai rendszer reformjának keretében. 92.

1989. október 23-án bekövetkezett közjogi fordulattal kapott alkotmányos biztosítékot a pluralista jogállam, amely egyetlen nézetrendszer, vallási felfogás mellett sem kötelezi el magát, hanem megteremti annak jogi lehetőségét, hogy az egyének és a társadalom egyes csoportjai maguk döntsék el, milyen világnézetet fogadnak el és követnek. A pártállam évtizedeiben a szervezetrendszer segítségével megvalósult ideológiai egységuralom azonban nagy tanulságot szolgálhat a jogállamban élők számára is.

FORRÁSOK

ÁBTl – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. 11. 1. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai.
1. 11. 4. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), III/I. Csoportfőnökség iratai.
1. 11. 6. Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai (1962–1990), BM III/III–1. Csoportfőnökség iratai.

MOL – Magyar Országos Levéltár

- M-KS 276. f. 54. cs. Az MDP Központi Vezetőség titkársága üléseinek jegyzőkönyvei.
- M-KS 288. f. 3. cs. Az MSZMP Kongresszusok és konferenciák.
- M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.
- M-KS 288. f. 20. cs. Az MSZMP KB PM Titkárság (IB, SZB) nyomtatott határozatai.
- M-KS 288. f. 21. cs. Az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya.
- M-KS 288. f. 22. cs. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály.
- XIX-A-21-a Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok.
- XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK-iratok.
- XIX-A-21-e Állami Egyházügyi Hivatal. Tematikus iratok.
- XXVIII-M-4 Hazafias Népfőnt iratai.

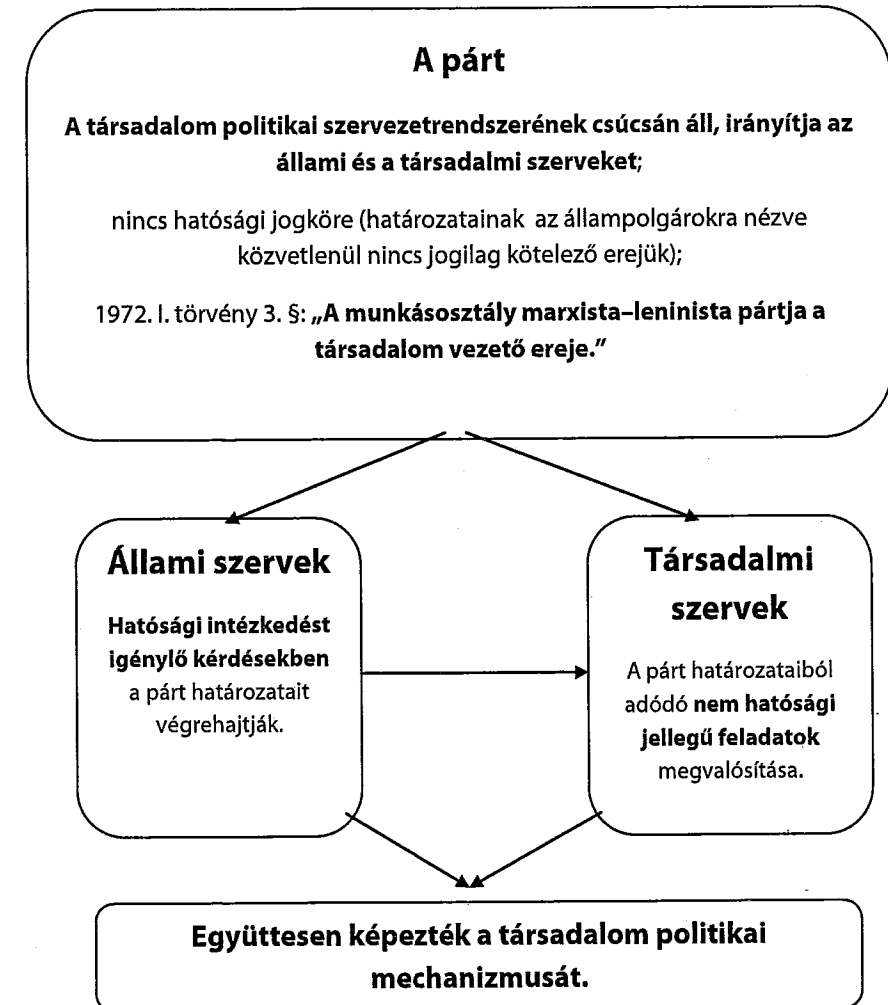
IRODALOM

- Fejérdy, 2010. – Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat (1959–1965)*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2010.
- Gyarmati, 2000. – Gyarmati György: „Ha tied az ÁVO, tied a hatalom... A politikai rendőrség működése 1947–1948-ban. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000.
- Köbel, 2000. – Köbel Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az 50-es években. 1951–1959. In: *Magyar Közigazgatás*, 2000/8., 504–512.
- Köbel, 2001. – Köbel Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig. 1959–1989. In: *Magyar Közigazgatás*, 2001/10., 608–618.
- Köbel, 2002. – Köbel Szilvia: „Aktív ateista propaganda”. Politikai rendőrség és egyházpolitika. In: *Beszélő*, 2002/9–10., 66–74.

- Köbel, 2005. — Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” *A pártállam és az egyházak*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.
- Kubinszky, 1947. — Kubinszky Lajos: *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás vázlata*. Budapest, 1947.
- Kukorelli, 2010. — Kukorelli István: A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény születése és sajátosságai. In: *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért*. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából. Budapest, 2010. június 1–2. Szerk.: Köbel Szilvia. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 2010.
- Mikó, 2010. — Mikó Zsuzsanna: Jogszolgáltatás és egyházüldözés. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László, Budapest, 2010.
- Sipos, 1987. — Sipos Júlia: Jog az egyesüléshez. Interjú Halmai Gáborral. In: *Staféta*, 1987/9., 16–17.
- Soós, 2010. — Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évek végéig. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László, Budapest, 2010.
- Szabó, 2005. — Szabó Csaba: *A Szent István Társulat és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Szabó–Soós, 2006. — Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember, Budapest, 2006. A tanulmány újraközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerk.: Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.
- Vörös, 2010. — Vörös Géza: *Hálózatok, hálózatépítés az egyházakon belül a Kádár-korszakban*. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László, Budapest, 2010.

Mellékletek

Az egyházpolitika kidolgozásában és végrehajtásában részt vevő párt-, állami és társadalmi szervek bemutatása táblázatban (1949–1989)

Pártszervek (MDP, MSZDP)

Agitációs és propaganda/társadalom-politikai osztály a művelődési osztállyal együttműködésben	MDP: Központi Vezetőség (KV), Titkárság; MSZMP: Központi Bizottság (KB), Politikai Bizottság (PB)	Megyei (helyi) pártbizottságok ideológiai titkárai
Egyházpolitikai határozatok előkészítése.	Egyházpolitikai határozatok megvitatása és határozati formába öntése.	Együttműködés a megyei egyházügyi titkárokkal.
Javaslatétel a határozathozatalra.	Személyi kérdések: Az államtitkárok, így az ÁEH elnökének és elnökhelyettesének a megválasztása, kinevezése és felmentése.	Ateista munkacsoportok létrehozása, melynek később Tudományos Ismeretterjesztő Bizottság lesz a neve.

Állami szervek

ORSZÁGGYÜLÉS A Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szerve, törvényalkotó	– 1951. évi I. törvény az ÁEH felállításáról – 1990-ig nem születtek több törvény egyházi témában. – Egyházpolitikai kérdések „publikus” megvitatása (beszámolók, interpellációk). – Egyházi személyek a parlamentben: Beresztóczy Miklós alelnök lett, valamint többen országgyűlési képviselők (Tóth Károly, Nagy Gyula, Szakács József stb.)
NÉPKÖZTÁRSASÁG ELNÖKI TANÁCSA („kollektív államfő”) Ha az országgyűlés nem ülésezett, jogkörét a NET gyakorolta, az alkotmányt azonban nem változtathatta meg.	– 1951 után egyházi témában a legmagasabb szintű jogforrás a törvényerejű rendelet. – NET-határozatok: egyházi tisztségek betöltéséhez előzetes állami hozzájárulás, egyházi vezetőknek kitüntetések adományozása. – Egyházi személy is tagja: például Bartha Tibor református püspök.
MINISZTERTANÁCS (kormány) az államigazgatás legfelsőbb szerve	– 1973-tól az ÁEH a Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozott. – MT-rendeletek, határozatok egyházakra vonatkozóan. – Az 1948–50-es megállapodásokat az állam részéről a kormány nevében a vallás- és közoktatásügyi miniszter, az 1971-ben megkötött szerződéseket a kormány megbízásából az ÁEH elnöke írta alá. – A Vatikánnal való rendszeres kapcsolattartás.
EGYHÁZÜGYI IGAZGATÁS	– Állami Egyházügyi Hivatal (országos hatáskörű szerv). – A megyei tanácsokban az egyházügyi titkár/főelőadó a megyei tanács végrehajtó bizottsága, valamint az ÁEH kettős irányítása alatt állt. – Egyházügyi megbízottak a püspökségeken (1963-ig): az ÁEH elnöke nevezte ki őket, és szervezetiileg függetlenek voltak a megyei tanácstól.

KULTUSZTÁRCA	– 1951-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban vallásügyi igazgatás. – 1956–1959 Művelődésügyi Minisztérium egyházügyi hivatala. – 1973-ig a Minisztertanács nevében felügyeli az Állami Egyházügyi Hivatalt. – 1951 után az egyházi gimnáziumok feletti állami főfelügyelet – iskolai vallásoktatás tanulmányi felügyelete.
BELÜGYMINISZTERIUM	– III/III-as csoportfőnökség – egyházi reakcióval, illegális szektákkal szembeni elhárítás. – Idegenrendészeti hatáskörben az egyházi személyek ki- és beutazásának engedélyezése.
KÜLÜGYMINISZTERIUM	– Nagykövetségek jelentései az adott ország egyházpolitikai helyzetéről. – Egyházi személyek ki- és beutazásának véleményezése.

Társadalmi szerv(ezet)ek, tömegmozgalmak (politikai jellegűek)

HAZAFIAS NÉPFRONT	– 1954-ben hozták létre a párt szövetségi politikájának megvalósítására. – Feladata a különböző világnézetű és helyzetű emberek összefogása a szocializmus építése céljából (1972. évi I. törvény 4. § (2) bekezdés).
ORSZÁGOS BÉKETANÁCS	– 1950-től működött, és szervezeti keretén belül kaptak helyet az egyházi békebizottságok.
SZAKSZERVEZETEK	– Sajátos eszközeikkel elősegítik a szocialista munkaerőkölcs kibontakoztatását.
KISZ, Magyar Úttörők Szövetsége, TTIT (TIT)⁷⁵	– A tanuló és a dolgozó ifjúság világnézeti nevelésének tartalmi és módszerbeli elemeinek kimunkálása.
ORSZÁGOS NŐTANÁCS	– Politikai egyesületként működött, az egyházpolitikai határozatok alapján ki kellett dolgozni a saját munkájára vonatkozó irányelveket.

⁷⁵Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat, a TIT elődje volt.

Egyéb

(állami és társadalmi szervek, szervezetek – a teljesség igénye nélkül)

ÁLLAMI VÁLLALATOK, SZÖVETKEZETEK	– Ecclesia fogyasztási szövetkezet: párthatározat alapján jött létre (1951), kegytárgyak előállítására és terjesztésére. – Irodaszervező Vállalat és Irodaszervező Gazdasági Iroda: Püspökségek, plébániák, egyházi hivatalok irodáinak egységes kialakítása, egységes könyvelés és pénzkészítés bevezetése, működésük gazdasági ellenőrzése.
OKTATÁSI, KULTURÁLIS INTÉZMÉNYEK	– „A tudományos materialista világnézet terjesztése minden állami iskola, az összes egyetem és főiskola, minden állami kulturális-felvilágosító intézet feladata.” ⁷⁶ – „A jövőben [...] a tanár- és tanítóképzőkre elsősorban ateista, antiklerikális beállítottságú szülők gyermekeit lehet felvenni, olyan fiatalokat, akik maguk is antiklerikális, ateista beállítottságúak.” ⁷⁷ – „...Mielőbb el kell érni, hogy egyetemeink az ideológiai harc egyik bázisává váljanak, eszmei-politikai hatásuk falai között túra is kisugározzék. [...] Pártszervezeteink [...] rendszeresen foglalkozzanak a munkás- és parasztszármazású fiatal oktatók szakmai-politikai fejlődésével, és külön is törekedjenek a többi oktatók közül a legtehetségesebbek megnyerésére, ideológiai-politikai átnevelésére. [...]” ⁷⁸
TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK	– „Tudományos szerveink nagy gondot fordítsanak a vallástörténeti, a valláskritikai tudományos kutatás fejlesztésére... A Tudományos Akadémián meg kell erősíteni a világnézeti jellegű, természettudományos kutatómunkát, s annak eredményeit népszerű formában ismertetni kell. A Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium, a Történettudományi Intézet és a TTIT a fentieket figyelembe véve dolgozzák ki a vallástörténeti kutatást és népművelést szolgáló könyvtár és múzeum létrehozásának, valamint megfelelő tudományos káderek képzésének tervét. [...] Tudományosan ki kell dolgozni a kommunista erkölcs, a társadalmi együttélés alapvető problémáit [sic!]. A valláserkölcssel szemben szükséges bebizonyítani, hogy az általános emberi érdekek védelmét, a társadalmi erkölcsöt nem az egyház találta ki. Be kell bizonyítani, hogy korunkban a közélet és a magánélet erkölcsi problémáinak helyes, tudományos megoldása csak a kommunista erkölcs erősítése és kiszélesítése alapján lehetséges.” ⁷⁹
NÉPMŰVELÉSI INTÉZET	– Feladata „a vallási szertartások ellensúlyozására” a különböző családi események (keresztelő, házasságkötés, temetés stb.) ünnepélyes állami formáinak kidolgozása. ⁸⁰

⁷⁶ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. 80.⁷⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. 82.⁷⁸ MOL M-KS 288. f. 20. cs. 18. ő. e. 3.⁷⁹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. 83.⁸⁰ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. 83.

VÖRÖSKERESZT	– Az önkéntes véradás szervezése során a különböző felekezetek papjainak együttműködési készségére támaszkodtak.
EGYESÜLETEK	– „Az egyesületnek [...] működésével a népi demokrácia társadalmi, gazdasági és kulturális célkitűzéseit kell szolgálnia.” 1955. évi 18. számú tvr. 1. § (2) bekezdés.
SAJTÓ	– „A sajtó, a rádió és a televízió a határozat [1958-as] megjelenése óta rendszeresebben közöl és közvetít természettudományos, ateista és antiklerikális tárgyú előadásokat.” ⁸¹
KÖNYVKIADÁS	– „Könyvkiadásunk a következő években nagyobb számban jelentessen meg népszerű, széles rétegekhez szóló műveket, melyek meggyőző formában tárják az olvasók elé a vallás lényegét, az egyház, a Vatikán múltbeli és mai reakciós szerepét.” ⁸²
FILMGYÁRTÁS	– „Filmgyártásunk tegyen intézkedéseket, hogy művészi, nagyhatású játék- és dokumentumfilmek készüljenek, melyek százezres tömegekben segítik elő a vallásos hiedelmek leküzdését és a klerikális reakció elleni harcot. Erőfeszítéseket kell tenni arra, hogy új ateista, antiklerikális tartalmú forgatókönyvek szülessenek régi és új témákkal. [...] A fővárosi és vidéki színházak műsorterveik összeállításánál nagyobb gondot fordítsanak az antiklerikális tartalmú színdarabokra.” ⁸³
UTAZÁSI IRODÁK (IBUSZ, EXPRESS)	– Egyházi személyek ki- és beutazásának ellenőrzése, utazások megszervezése.

Cél és eredmény:

Az állami és társadalmi élet minden területét lefedő marxista-leninista ideológiai program.

⁸¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. 61.⁸² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. 82.⁸³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. 82.

Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évek végéig

SOÓS VIKTOR ATTILA

Egyre több kutató, történész ír intézménytörténeti, szervezettörténeti munkákat az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)¹ vagy a Belügyminisztérium (BM) szervezeti egységeinek munkájáról,² amelyek a párt egyházpolitikájának elsődleges végrehajtói voltak. Ezek az írások olykor kifejezetten a BM egyházi elhárító osztályának vezetőiről és működéséről szólnak.³ E tanulmányoknak köszönhetően mindjobban átláthatóvá válik az egyházakkal szembeni fellépés szervezeti kerete, az irányító és végrehajtó állambiztonsági tisztek tevékenysége. Jelenlegi tanulmányomban az egyházi elhárítás gyakorlati megvalósulását, a két szerv együttműködését, fellépésük néhány konkrét esetét vizsgálom.

Tanulmányom forrásbázisát a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, az ÁEH elnöki és titkosan ügykezelt (TÜK) iratanyaga, a BM titkárságának és kollégiumának iratai, valamint az egyházakkal kapcsolatos operatív iratok, a BM II/5. osztály (belső reakció elleni elhárítás) egyházi alosztályának munkáját dokumentáló anyagok alkotják.

Ezenkívül fontos lenne a korabeli szemtanúk, az eseményeket irányító, formáló személyek visszaemlékezéseinek, a velük készült interjúknak a felhasználása, azonban ezek elkészítése nehézségekbe ütközik, mivel a résztvevők nem kívánják megosztani emlékeiket a történészekkel. Ez alól kivétel a Miklós Imrével Szabó Csaba és Kálmán Peregrin által készített interjú, azonban a kor minden egyházpolitikai eseményében aktívan részt vevő, 1951-től az ÁEH-ban dolgozó és azt 1971-től 1989-ig elnökként irányító „káder kádarcus” mellébeszél, az interjúban nem sok konkrétumot mondott a Belügyminisztériummal vagy az ÁEH működésével kapcsolatban.⁴

Az ÁEH, illetve a BM korabeli munkatársait nem sikerült megszólaltatni. Jóllehet több személy megkeresésével próbálkoztam, mindegyikük elhárította a beszélgetés lehetőségét.

¹ Rajki, 2002; Köbel, 2005; Soós-Szabó, 2006; Lénárd-Tímár-Szabó-Soós, 2006.

² Tabajdi-Ungváry, 2008; Vörös, 2009; Vörös, 2010a.

³ Ungváry, 2007; Tabajdi, 2009; Vörös, 2010b.

⁴ Köszönöm Kálmán Peregrinnek és Szabó Csabának, hogy az interjút rendelkezésemre bocsátották.

Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után...

Magyarországon a II. világháborút követő időszakban az egyházakkal kapcsolatos politikát az állampárt – a Magyar Dolgozók Pártja, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt – határozta meg. Az egyházat érintő ügyekkel, kérdésekkel kapcsolatban a párt vezető szervei hoztak döntéseket, illetve foglaltak meg elvi határozatokat.⁵ Az állampárt által írásba foglalt határozatok és elvek végrehajtásában, megvalósításában minden párt-, állami és társadalmi szerv részt vett. Elsősorban az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal volt hivatott végrehajtani a határozatokat, azonban komoly feladat hárult az Elnöki Tanács, a minisztertanács, a Belügyminisztérium, a Külügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium, a Hazafias Népfront szerveire, az ott dolgozó káderekre.

Tanulmányomban az egyházpolitika megvalósítása szempontjából legfontosabb két végrehajtó és ellenőrző szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszerét mutatom be konkrét példák, esettanulmányok segítségével. A két szerv együttműködésének minden pontját nem ismerjük, nem tudjuk minden részletre kiterjedően bemutatni, hiszen csak részben állnak rendelkezésünkre források. Vélelmezhetjük ugyanis, hogy sok esetben nem dokumentálták, hanem csak szóban intézték az egyes ügyeket, mi viszont csak a rendelkezésünkre álló levéltári forrásokból rekonstruálhatjuk, hogy milyen jellegű ügyekben próbált a BM hatni az ÁEH-ra, és fordítva. Egyes ügyekből, eljárásokból azonban következtethetünk a valós erőviszonyokra és a két szerv kapcsolatrendszerére.

⁵ MOL M-KS 276. f. 52. cs. 12. ő. e. Az MDP Központi Vezetősége 1950. június 1-i határozata a klerikális reakció elleni harcról. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 245. ő. e. Az MDP KV 1953. június 6-i határozata az egyes egyházak helyzetéről és az Állami Egyházügyi Hivatal munkájáról. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 372. ő. e. Az MDP KV 1955. július 11-i határozata az Állami Egyházügyi Hivatal munkájának megjavítására és az egyház reakciós tevékenységének visszaszorítására. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958. június 10-i, az állam és az egyházak közötti viszonyra vonatkozó határozata. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958. július 22-i határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 130. ő. e. Tájékoztató az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1959. május 12-i egyházpolitikai kérdésekben hozott határozatáról. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. március 1-i határozata az állam és a katolikus egyház közötti viszony alakulásának főbb problémáiról. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 448. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1968. március 4-i határozata az egyházpolitikai helyzetről és a további feladatokról. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 625. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1973. december 4-i határozata az egyházpolitikai helyzetről, a vallásos ideológia befolyásolásáról és a további feladatokról. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 874. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1983. február 15-i határozata egyházpolitikánk néhány fontosabb kérdéséről.

Az ÁEH 1956 után – önállóságának megszűnése, majd visszaszerzése

Az 1956 előtti időszakban, de különösen a forradalom alatt és után a politikai döntéshozók, de maguk a Hivatal dolgozói is elég negatívan ítélték meg az Állami Egyházügyi Hivatal működését. Az ÁEH 1951 és 1956 közötti személyi és káderproblémái, szakmai hibái, de sokkal inkább a munkatársaknak a forradalom alatti megnyilvánulásai – „parancsra cselekedtem” –, a korábbi tettektől való elhatárolódás olyan helyzetbe hozta a hivatalt, hogy amúgy sem túl jó híre tovább romlott. Ezt a helyzetet az is negatívan befolyásolta, hogy 1956. december 31-én az Elnöki Tanács 33/1956. számú határozata értelmében megszűnt a hivatal önállósága,⁶ a Művelődésügyi Minisztérium egyik osztálya lett, ugyan egyházügyi hivatal néven, de lényegesen kevesebb hatáskörrel. A hivatal szuverenitásának hiánya azt eredményezte, hogy 1957. január és május között a BM II/3–C alosztálya,⁷ 1957 és 1962 között a BM II/5–C alosztálya,⁸ 1962 és 1966 között a BM III/III–2. osztálya⁹, 1966 után pedig a BM III/III–1. osztálya¹⁰ volt az a szerv, amely az MSZMP egyházakkal kapcsolatos utasításait, határozatait sokkal eredményesebben megvalósította, és határozottabban, keményebben lépett fel az egyházakkal szemben, mint az ÁEH. Az ÁEH és a BM közti rivalizálás 1957 májusától nyomon követhető, különösen a Magyar Katolikus Püspöki Kar tevékenységének dokumentálására 1950. szeptember 13-án nyitott¹¹ objektumdosz-szié-sorozat fennmaradt iratanyagában.¹²

Ugyan az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1959. május 12-i¹³ és a minisztertanács 1959. május 28-i ülésén hozott határozatának¹⁴ értelmében az Elnöki Tanács 25. számú törvényerejű rendelete 1959. június 2-ától visszaállította a Művelődésügyi Minisztérium egyházügyi hivatala 1956 előtti státuszát és nevét, az egyházpolitika végrehajtásában meghatározó szerepe csak

⁶ MOL XIX–A–83–a Minisztertanács. 1956. december 6., 13. és 20-i jegyzőkönyvei. 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny*, 1956/106., 1956. december 29.

⁷ Az Országos Rendőr-főkapitányság keretei között újrászerveződő politikai nyomozó főosztályon belül a II/3–C alosztály feladata volt az egyházakkal szembeni elhárítás 1957. január elejétől május elejéig. Vörös, 2010a. 289.

⁸ Belügyminisztérium politikai nyomozó főosztály, belső reakció elleni harc osztálya, klerikális reakció elhárítás alosztálya.

⁹ Vörös, 2010a. 290.

¹⁰ Uo. 291.

¹¹ ÁBT. 3. 1. 5. O–13405/1. 31. Ipper Pál államvédelmi nyomozó hadnagy (ÁVH I/2. b. alosztály) javaslata objektumdosz-szié nyitására, Budapest, 1950. szeptember 13.

¹² ÁBT. 3. 1. 5. O–13405/1–3/b.

¹³ MOL M–KS 288. f. 5. cs. 130. ő. e. Tájékoztató az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1959. május 12-i egyházpolitikai kérdésekben hozott határozatáról.

¹⁴ MOL XIX–A–83–a 116. jegyzőkönyv, a Minisztertanács 1959. május 28-i ülésének jegyzőkönyve. Az 1959. május 28-i minisztertanácsi ülésen tárgyalta, 1959. évi 25. törvényerejű rendelet, megjelent a Magyar Közlöny 61. számában, 1959. június 2-án.

lassan, évek múlva vált nyilvánvalóvá. A döntés értelmében az ÁEH felügyeleti szerve a minisztertanács lett. A hivatal elnöki tisztségéből leváltották és más funkcióba helyezték Horváth Jánost, és helyére Olt Károlyt, a minisztertanács titkárságának addigi vezetőjét nevezték ki.¹⁵

A hivatal munkatársai is kritikával illették tevékenységüket, az ÁEH iratanyagának 1956-os elszállítása,¹⁶ a politikai munkatársak elmenekülése vagy passzivitása jól mutatta, hogy ők sem voltak megbékélve helyzetükkel, tevékenységükkel.

A hivatal munkatársainak 1956. október előtti ötvenöt fős létszáma kevesebb, mint a felére, huszonöt főre csökkent.¹⁷ A hivatal 1956-ban nemcsak az önállóságát veszítette el, hanem kezdeményezőképességét, határozottságát is. Hosszú évekbe telt, amíg önmagára talált.

Az ÁEH-nak a Művelődési Minisztériumba való beolvasztása, a dolgozók egy részének elbocsátása, a megmaradt dolgozók helykeresése olyan helyzetet teremtett, hogy a hivatal a Belügyminisztériumhoz képest lépéshátrányba került. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozatainak végrehajtása, az egyházakkal szembeni fellépés terén a BM II/5–c alosztály tevékenysége sokkal aktívabb volt, jobban pozicionálták magukat a BM „klerikális reakció elleni elhárítás alosztályának” munkatársai, mint az ÁEH dolgozói. A „klerikális reakció” elleni harcban a BM aktívabbnak mutatkozott.

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1959. május 12-i, „Néhány egyházpolitikai kérdésről” hozott határozata kimondta: „az egyházpolitika hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt alapos, elmélyült elemző munkát igényel...” „Az egyházügyi hivatal nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelye[ke]t az egyházakkal folytatott jelenlegi politikánk és a Vatikánnal szembeni harc megkövetel.” „Az egyházügyi hivatal központi és vidéki apparátusát meg kell erősíteni politikailag tapasztalt, marxista műveltséggel rendelkező elvtársakkal.”¹⁸

Ahhoz, hogy az ÁEH valóban az egyházpolitika meghatározó végrehajtójává váljon, több területen változásra volt szükség. A hivatal 1959-ben ismét bekövetkező önállósága kevésnek bizonyult ehhez. A káderproblémák a hatvanas évek elejéig megmaradtak, és a vezetésben is nehézségek adódtak. 1967 decemberében jelentés készült az Állami Egyházügyi Hivatal munkájáról.¹⁹ Az ÁEH fejlécével ellátott jelentés elkészültét megelőzte egy feljegyzés, amely véleményt és bírálatot fogalmazott meg az ÁEH tizenhat éves te-

¹⁵ MOL XIX–A–83–a 116. jegyzőkönyv, a Minisztertanács 1959. május 28-i ülésének jegyzőkönyve.

¹⁶ Bővebben lásd Vigh, 2006.

¹⁷ Soós, 2008.

¹⁸ MOL M–KS 288. f. 5. cs. 130. ő. e.

¹⁹ MOL XIX–A–21–d 002a–5/c/1967. (37. d.)

vékenységéről, különösen az „ellenforradalom” utáni időszakról és a jövő feladatairól.²⁰ Ebben a két dokumentumban olvasható, hogy Horváth János más munkakörbe helyezése és Olt Károly elnöki kinevezése nem volt szerencsés. Különösen Olt módszerei nem segítették az egyházpolitika megfelelő alakulását.²¹ A vélemény és bírálat szerzője hangsúlyozta, hogy eltekintve egy-két kiemelkedő munkatárstól a hivatal személyi összetétele egyáltalán nem volt megfelelő.²² A feljegyzés írója megállapította, hogy a hivatal személyi állománya lassan ugyan letisztult, de nem javult olyan mértékben, amennyire kellett volna. Problémaként vetődött fel, hogy a hivatalba nem a legjobb káderek kerültek.²³ Az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya az Állami Egyházügyi Hivatallal közösen jelentést készített az MSZMP KB Politikai Bizottság részére. Ezt a jelentést 1968. február 19-én tárgyalta az MSZMP KB agitációs és propagandabizottsága.²⁴ Ezután került az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1968. március 4-i ülésére, ahol megvitatták a jelentést, és meghatározták a további feladatokat.²⁵

Tehát ahhoz, hogy az egyházpolitika végrehajtásában az ÁEH meghatározó szereplő legyen, kellett a hivatal önállósága, és az, hogy az egyházak tevékenységének nemzetközi erősödését az ÁEH hatékonyan nyomon kövesse és ellenőrizze. A II. Vatikáni Zsinat, a Keresztyén Békekonferencia, az Egyházak Világtanácsa, a Lutheránus Világszövetség mind-mind olyan nemzetközi esemény vagy szervezet volt, ahol a magyar felekezetek képviselték magukat, meghatározó szereplők voltak, és kitűnő lehetőséget biztosítottak a hírszerzés, az állambiztonság nemzetközi területen való pozicionálása számára. Az ÁEH törekedett megfelelő kapcsolatot kialakítani azon egyházi személyekkel, akik részt vettek ezeken az eseményeken. Az is hozzájárult a kezdeményező, meghatározó szerep eléréséhez, hogy egy hosszabb időszak után (1957–1963) az ÁEH a Művelődési Minisztérium Szalay utca 10–14. szám alatti épületéből újra önálló épületbe, a Lendvay utca 28. szám alá költözhetett. A legnagyobb siker és eredmény, amely az ÁEH jelentőségét, szerepét kiemelte, a Magyar Népköztársaság és a Vatikán képviselői között lezajló tárgyalások megkezdése és az 1964-ben aláírt részleges megállapodás volt.²⁶ Ez az eseménysor megváltoztatta az ÁEH szerepét, növelte presztízsét. Hiszen sem korábban, sem később nem született hasonló megállapodás a Szentszék és egy szocialista ország között. Az ÁEH munkatársai ezt követően is folyamatosan tárgyaltak, rendszeresen találkoztak a Vatikán képviselőivel.

²⁰ MOL XIX-A-21-d 002a-5/a/1967. (37. d.)

²¹ MOL XIX-A-21-d 002a-5/c/1967. 6. (37. d.)

²² MOL XIX-A-21-d 002a-5/c/1967. 2. (37. d.)

²³ MOL XIX-A-21-d 002a-5/c/1967. 2. (37. d.)

²⁴ MOL M-KS 288. f. 41. cs. 89. ő. e.

²⁵ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 448. ő. e.

²⁶ Szabó, 2005.

A BM egyházakkal kapcsolatos tevékenysége 1956 után

A pártállam helyreállításával egy időben megkezdődött az állambiztonsági szolgálatok újjászervezése is. A szervezeten belül az 1953 és 1956 közötti állambiztonság felépítéséhez hasonlóan alakultak ki a különböző szakterületek. 1957 májusától Berényi István állt a BM II/5-c alosztály élén,²⁷ a belső elhárítás vezetője pedig Hollós Ervin lett.²⁸ Elsősorban az ő feladatuk volt a „klerikális reakció” elleni harc újraindítása. E kezdeti időszakban az operatív munkát természetesen az összes elhárítási területen fokozni kellett, mivel a pártvezetés hatalmának megerősítésére újabb és újabb demonstratív politikai lépéseket kívánt tenni. Emellett a BM dokumentálta a püspöki kar és egyes püspökök tevékenységét, sőt meghatározta, hogy az ÁEH hogyan járjon el egyes kérdésekben.

A Belügyminisztériumban 1957. július 19-én országos értekezlet keretében adtak eligazítást az új tennivalókról a vezetők számára.²⁹ A politikai nyomozók fő feladata az „ellenforradalom” vezetőinek megtalálása, elfogása és bíróság elé állítása lett. Az egyházakkal kapcsolatos belügyi feladatokról Hollós Ervin beszélt részletesebben. Értékelése szerint a klerikális reakció fél éven át jelentős sikereket ért el, mert a „pártnak és a kormánynak nem volt hosszú ideig megfelelő ereje velük foglalkozni”.³⁰ Az állambiztonsági akciók ezt követően még sokáig alkalomszerűen folytatódtak. Ugyanakkor hiányoztak azok a vezérelvek, amelyek alapján a titkosszolgálati úton szerzett információtömeget hatékonyan tudták volna rendezni és felhasználni. Az egységes koncepcióba nem illeszkedő intézkedések ezért csak egy év elteltével álltak össze rendszerré. Az MSZMP vezetése az egyházak és a vallás kezelésével kapcsolatos átfogó politikáját 1958 nyarára dolgozta ki.³¹ Az ekkor megfogalmazott legfontosabb elvek az egész Kádár-korszakban meghatározók maradtak.

Berényi István a visszafogott, helyét kereső ÁEH-val kapcsolatban javaslatot fogalmazott meg 1958. július 14-én.³² Azt tanácsolta az ÁEH-nak, hogy erélyes figyelmeztetésben részesítsen papokat. Akadályozzák meg a lelkeskedő papság szervezői tevékenységét. Az ÁEH kapjon ellenőrzési és jóváhagyási jogkört a szemináriumokban. Külön foglalkozzon egyes püspökökkel, így Grösz Józseffel, Hamvas Endrével, Brezanóczy Pállal, Klempa Sándor-

²⁷ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 1025. Tabajdi–Ungváry, 2008. 54–60.

²⁸ Tabajdi–Ungváry, 2008. 54–60.

²⁹ MOL XIX-B-1-x 10-2/17/1957. Köszönöm Tabajdi Gábornak, hogy a forrásra felhívta a figyelmet.

³⁰ Uo.

³¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e., valamint MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e.

³² ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a 97–139.

ral. Ők voltak a lojálisabb püspökök, velük lehetett és tudott jó kapcsolatot kialakítani mind az ÁEH, mind a BM.

Az 1958-as választások alkalmával Hollós Ervin, a BM II/5. osztály vezetője javaslatot tett az ÁEH számára: „A választások zavartalan lefolyása érdekében figyelembe véve az állam és az egyházi vezetők között jelenleg kialakult jó kapcsolatot, olyan intézkedéseket kívánt a BM II/5. osztály fogatosítani, melyek ezt a viszonyt nem zavarják, ugyanakkor háttérbe tudják szorítani a római katolikus egyházon belül meglévő reakciós papokat anélkül, hogy a választásokra, a tömegek hangulatára negatív hatással lenne.

Ennek érdekében az alábbi intézkedéseket tervezték végrehajtani:

1) Az általunk ismert reakciós papokat megyénként feldolgozás alá vonják, a rájuk vonatkozó anyagokat összegyűjtik, és javaslatot tesznek az egyházi hivatal felé ezen személyek figyelmeztetésére.

Az egyházi hivatal a BM II/5. által elkészített névsor alapján közli az illetékes püspökökkel, hogy az egyházmegye területén kik azok a papok, akik a választás menetét zavarják. Az egyházi hivatal felkéri a püspököket ezen személyek figyelmeztetésére.

2) Ennek végrehajtása után figyelemmel kísérik a püspöki figyelmeztetések hatását, amennyiben ez nem vezet eredményre, úgy az illetékes megyei főosztályok a kijelölt személyeket rendőri figyelmeztetésben részesítik.

3) Amennyiben a fenti intézkedések nem vezetnek eredményre, úgy a már figyelmeztetett személyekkel szemben – figyelembe véve tevékenységük fokát – adminisztratív intézkedéseket fogatosítanak.

a) áthelyeztetés

b) kongruamegvonás

4) Az adminisztratív intézkedések esetén az illetékes megyében lévő rendőri szerv és egyházi megbízott tájékoztatja a helyi pártszervezetet, hogy miért vált szükségessé az adminisztratív intézkedés végrehajtása.”³³

Az egyházak elleni akciókhoz az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. június 21-i ülése adott újabb irányelvet.³⁴ Ekkor a pártvezetés a „belső ellenes erő” helyzetéről és tevékenységéről tanácskozott. Az ülésen részt vett a BM illetékes osztályvezetője, Hollós Ervin is. A PB által elfogadott határozat harmadik pontja átfogó utasításokat adott a politikai rendőrség számára. Legfontosabb feladatként az illegális hierarchia,³⁵ a szerzetesrendi élet és az egyházak külföldi kapcsolatainak felfedését, dokumentálását határozták meg.³⁶ Leszögezték, hogy a határozat realizálását csak alapos előkészületek után lehet végrehajtani. Ugyanakkor utasítást adtak a különböző

³³ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a 158-159.

³⁴ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 188. ő. e.

³⁵ Erről lásd bővebben: Fejérdy, 2010.

³⁶ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 188. ő. e.

egyházi csoportok operatív eszközökkel történő bomlasztására. Ehhez elsődleges eszköznek tűnt, hogy a püspöki kar adjon ki elítélő nyilatkozatot ezekkel kapcsolatban. A határozat egy három évtizedre meghatározó alapelveket is rögzített: „A BM szerveinek ebben a munkában az Állami Egyházi Hivatallal együtt kell dolgoznia, hogy biztosítani tudják az adminisztratív intézkedések politikai előkészítését és kihasználását, az egyház erőinek gyengítését, belső ellentétek fejlesztését.”³⁷

Az ÁEH és a BM együttműködése

Az ÁEH és a BM kapcsolatát az 1951 és 1956 közötti időszakra vonatkozóan nehezebb rekonstruálni, kevesebb forrásanyag áll rendelkezésünkre, mint az 1956 utáni korszakkal, a Kádár-rendszer idejével kapcsolatban. Mindkét szerv ellátta a másikat hasznos vagy fontosnak vélt információkkal. Az 1957 és 1960 közötti időszakra vonatkozóan elvéve maradt fenn egy-egy jelentés, amelyben a BM tájékoztatta az ÁEH-t. Az ÁEH TÜK-iratai között 1961-től külön tétel alatt irattárazták a BM egyházakkal kapcsolatos jelentéseit.³⁸

Olt Károly ÁEH-elnök 1961. július 13-án *Galambos József* rendőr ezredes, belügyminiszter-helyettesnek írt leveléből³⁹ tudjuk, hogy 1961 előtt a BM által az ÁEH-nak megküldött egyházpolitikai jelentéseket az ÁEH megőrizte. E levél mellékleteként Olt Károly tizenhat jelentést⁴⁰ küldött vissza a BM-nek, mert elolvasás után sokkal jobbnak látta, ha visszakerülnek hozzájuk. Tájékoztatta a belügyminiszter-helyettest, hogy a jövőben ezt a gyakorlatot kívánja bevezetni, hogy az ilyenfajta BM egyházpolitikai jelentések kerüljenek vissza a minisztériumba.⁴¹ *Prantner József* 1961-es elnöki kinevezése után először folytatta elődje gyakorlatát. 1961. november 14-én küldte meg *Németi József* rendőrezredes, a BM II. főosztály vezetője a püspökkari konferenciáról készült jelentést betekintés végett *Prantner József*nek.⁴² Németi kérte, hogy *Prantner* elolvasás után küldje vissza az anyagot. Az ÁEH elnöke ezt 1962. február 13-án meg is tette.⁴³ Ugyanezt az eljárást alkalmazták 1962 márciusában. Németi 20-án elküldte *Prantner*nek a püspöki kar 13-i

³⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 188. ő. e. 51.

³⁸ MOL XIX-A-21-d 0041 1961. (13. d.); 1963-tól a 0037-es tételszám alatt található.

³⁹ MOL XIX-A-21-d 0041-1/1961. (13. d.)

⁴⁰ A jelentések tárgya nem ismert, csak az iktatószámuk és keletkezésük dátuma. 1.) 65-3310/3. 1958. szeptember 24.; 2.) 1959. október 14.; 3.) G. 1823/59. 1959. október 20.; 4.) G. 1880/59. 1959. október 29.; 5.) 77-3/2207. 1959. december 11.; 6.) 60-189/60. 1960. február 1.; 7.) 60-138-16. 1960. február 24.; 8.) 60-708/60. 1960. április 9.; 9.) 60-1001. 1960. május 24.; 10.) 60-6/124-1. 1960. szeptember 7.; 11.) 60-6/124-2. 1960. szeptember 7.; 12.) 65-6912/60. 1960. november 18.; 13.) 60-11-30/61. 1961. január 24.; 14.) 60-207/61. 1961. február 14.; 15.) 60-425/61. 1961. március 15.; 16.) 65-1312/40. dátum nélkül.

⁴¹ MOL XIX-A-21-d 0041-1/1961. (13. d.)

⁴² MOL XIX-A-21-d 0041-2/1961. (13. d.) Az átiraton a 60-2290/61. iktatószám szerepel.

⁴³ MOL XIX-A-21-d 0041-2/1961. (13. d.)

konferenciájáról készült 60–679/1962. számú tájékoztató jelentést,⁴⁴ amelyet az ÁEH elnöke 31-én küldött vissza.⁴⁵

Az ÁEH és a BM közti levélváltások, anyagküldések a legmagasabb szinten, az ÁEH részéről legtöbbször Prantner József elnök vagy Miklós Imre elnökhelyettes, a BM részéről pedig Galambos József miniszterhelyettes, Földes László, a belügyminiszter első helyettese, Rácz Sándor miniszterhelyettes, Baranyai György főcsoportfőnök-helyettes, valamint (1963-as kinevezése után) Benkei András belügyminiszter között zajlottak. Ha egy-egy egyházi személlyel vagy csoporttal kapcsolatban a Belügyminisztérium munkatársai olyan információkkal rendelkeztek, amelyek alapján vizsgálati eljárás indulhatott, akkor Köteles István küldte meg az eljárás során napvilágra került információkat.⁴⁶

A jelentések legtöbbször a Belügyminisztérium fejlődésével, néha iktatószámával voltak ellátva, és szinte mindig aláírás nélkül kerültek az ÁEH-ba. Ritkább esetben az ÁEH is küldött anyagot a BM-be, vagy éppen kért onnan. Jól mutatja ezt Miklós Imre elnökhelyettes 1963. július 12-én kelt levele Geréb Sándor osztályvezetőnek, amelyben tájékoztatást adott arról, hogy az ÁEH egyházpolitikai szempontból tanulmányozza Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök személyét, és kérte Geréb Sándort, hogy készítsenek részletes összefoglaló anyagot Dudás püspökről.⁴⁷

1966-ig a „klerikális reakció” magyarországi tevékenységéről, a püspöki kar üléseiről, egyes vizsgálati eljárásokról és a II. Vatikáni Zsinat ülésszakairól, eseményeiről született jelentések jutottak el az ÁEH-ba. 1967-től kifejezetten külföldi, különösen vatikáni ügyekben született jelentések kerültek a hivatal birtokába. E belügyminisztériumi jelentéseket Rácz Sándor belügyminiszter-helyettes küldte meg Prantner Józsefnek.

Az ÁEH munkájáról 1967 decemberében készült jelentés a BM-mel kapcsolatban a következőket emeli ki: „Jó munkakapcsolatot létesítettünk a Belügyminisztériummal, a Külügyminisztériummal, a Művelődésügyi Minisztériummal is. A Belügyminisztérium és a köztünk lévő kapcsolatban helyesen tisztázódott a politikai és adminisztratív módszerek megfelelő egysége, és hogy meghatározó szerepe a párt egyházpolitikájának van, amit a hivatalnak és a Belügyminisztériumnak egyaránt szolgálni kell.

Jó módszernek bizonyult, hogy a Belügyminisztérium illetékes munkatársai a hivataltól rendszeres egyházpolitikai tájékoztatót kapnak, és hogy az egyes BM-munkatársakat is bevonjuk a hivatal elvi-politikai munkájának kidolgozásába.”⁴⁸

⁴⁴ MOL XIX-A-21-d 0035/1962. (17. d.)

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MOL XIX-A-21-d 0037-10/1964. (26. d.); MOL XIX-A-21-d 0037-11/1964. (26. d.)

⁴⁷ MOL XIX-A-21-d 0037-13/1963.

⁴⁸ MOL XIX-A-21-d 002a-5/a/1967. 10. (37. d.)

A megállapítás utal az ÁEH és a BM ellentétére, valamint arra, hogy lassan, a megelőző néhány év alatt a két szerv között együttműködés alakult ki.

Ezt még gyümölcsözőbbé tette, hogy a BM III/I. csoportfőnökség 1968 novemberében felállította az ÁEH-ban a „Világosság” fedőnevű belső rezidentúrát.⁴⁹ A BM hírszerző szerve tehát egy állambiztonsági tisztekből álló, meghatározott állambiztonsági (operatív) feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti formát hozott létre belföldön, az Állami Egyházügyi Hivatal fedése alatt. Mivel az ÁEH „jogköre” csak a hatvanas évek elején egészült ki az egyházak nemzetközi kapcsolatainak – a Magyar Népköztársaság külpolitikai érdekeit szem előtt tartó – irányításával, szükséges volt a hivatal szervezetét is átalakítani, hogy alkalmassá váljon a hírszerző tisztek befogadására. Az ÁEH-ba telepített hírszerző tisztektől azt várták, hogy a magyar papságtól minél több információt szerezzenek be a Vatikán külpolitikájáról, valamint gyűjtsék össze a célobjektumokba tervezett behatolási feltételek bővítéséhez szükséges ismeretanyagot. Az ÁEH-t felhasználva akarták szélesíteni a magyar papság körében a kutató-tanulmányozó munkát, amelynek iránya a Vatikán, a papi emigráció és a protestáns világszervezetek felé mutatott. Öt vaskos dosszié, mintegy kétezer oldal maradt fenn a „Világosság” rezidentúra működése nyomán.⁵⁰ Az iratok számos fontos, nyilván a hírszerzés számára is nélkülözhetetlen jelentést, értékelést, jellemzést stb. tartalmaznak. Ennek ellenére az ÁEH-ba telepített hírszerző tisztek munkája nem lehetett teljesen eredményes. Nyolc évvel a szervezés megkezdését követően, 1976. április 27-én a III/I-4. osztály⁵¹ vezetőjéhez a következő javaslat érkezett: „Tekintettel arra, hogy az 1968-ban szervezett „Világosság” belső rezidentúra megszűnt, javasolom az OL-21/68. sz. Rezidentúra Levelezési dosszié I–IV. kötetét irattárba helyezni.”⁵² Az osztályvezető a javaslattal egyetértett, a dossziék lezárultak és irattárba kerültek. A levelezési dossziék tartalma is megerősíti, hogy a rezidentúra legfeljebb két évig működött, ugyanis a lerakott iratok 1969 és 1971 között keletkeztek, az utolsók 1971 decemberében. Azután már csak az 1976-os javaslat következik a dossziék irattárba kerüléséről. Bajosan tudnánk megmagyarázni, mi lehetett a rezidentúra megszűnésének az oka. A jelentések valóban fontosak, igaz nem fontosabbak, mint az ÁEH irattárában fennmaradt anyagok. Talán éppen az volt a felszámolás oka, hogy a hírszerző tisztek sem tudtak mélyebbre hatolni a célobjektumokban, mint az ÁEH munkatársai.

⁴⁹ Szabó–Soós, 2006.

⁵⁰ ÁBTL 3. 2. 6. O-8-69; O-8-70/1; O-8-70/2; O-8-70/3; O-8-70/4. „Világosság” rezidentúra dosszié.

⁵¹ A III/I. csoportfőnökség a BM hírszerző szerve volt, a 4. osztály a Vatikán és a cionista szervezetek elleni hírszerzés, papi emigráció területén tevékenykedett.

⁵² ÁBTL 3. 2. 6. O-8-70/4. 47.

Az ÁEH vezetőinek, munkatársainak kapcsolata a BM-mel

Az ÁEH elnökének a feladata volt, hogy egyházpolitikai kérdésekben a társ-hatóságok (minisztériumok és főhatóságok) vezetőivel kapcsolatot tartson fenn. Az ÁEH vezetői közül eddig egyedül az 1952 és 1956 között elnökhelyettesként tevékenykedő Varga Józsefről derült ki,⁵³ hogy később a BM munkatársa lett. Elnökhelyettesi tevékenysége során is ismert volt jó belügyes kapcsolatairól. A többi elnök és elnökhelyettes esetleges BM-es munkájáról nem tudunk. Azonban a BM-mel való viszony minden vezető esetében külön kiemelendő.

Horváth János

Horváth 1951-től az ÁEH elnökhelyettese, majd 1952 és 1959 között az elnöke volt. Az 1956 utáni nehéz években, a Művelődési Minisztériumba való betagozódás alatt is ő vezette a hivatalt. 1959. június 2-ától, amikor az ÁEH újra önállóvá vált, Horváth Jánost leváltották. Ez sokakat meglepett, így volt ezzel Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó is, aki mint „Kékes Pál” fedőnevű ügynök 1959. június 23-án a püspöki kar június 17-i üléséről készített jelentést, melyet tartótisztje, Földes György rendőr főhadnagy, a BM II/3–C osztály munkatársa vett.⁵⁴ A jelentés végén található kétoldalas megjegyzésből, melyet valószínűleg a tartótiszt írt, több nagyon fontos információhoz juthatunk, amely az ÁEH és a BM együttműködésének színtereit mutatja. „»Kékes« fn. ügynökkel a találkozó a II/5. osztály konspirált villájában lett lefolytatva. [...] A találkozó során felvetette, hogy Horváth János elvtárs leváltása az egyházügyi hivatal elnöki funkciójából őt rendkívül váratlanul érte, és személyileg sajnálja, mivel előttünk is köztudomású, hogy vele őszinte, baráti, hazafias kapcsolatot tartott fenn. Felvetette továbbá, hogy mivel Horváth Jánoson keresztül került velünk is kapcsolatba, mi az ő további magatartási vonala az egyházügyi hivatal jelenlegi elnökével szemben. Az új elnök ismeri-e őt és a magyar állambiztonsági szervekkel lévő relációját.”⁵⁵ A találkozó során elmondták „Kékesnek”, hogy a jövőben az ÁEH a találkozók megszervezéséből ki lesz iktatva, ugyanis eddig a „Kékes” való találkozókra Horváth János útján került sor.⁵⁶ Brezanóczy Pál Horváth

⁵³ Varga József személyzeti osztályvezető, 1952 és 1956 között az ÁEH elnökhelyettese. 1956-ban leváltották. Ezt követően a BM III/II. SZT-tisztjeként dolgozott. (ÁBTL 2. 8. 2. 372. Varga József; ÁBTL 2. 8. 2. 2. D–180 Varga József.)

⁵⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3–b. 326–332. Hálózati jelentés. Budapest, 1959. július 22. Adta: „Kékes”. Vette: Földes György rendőr főhadnagy; Idő: 1959. június 23. Tárgy: 1959. június 17-én tartott püspöki konferencia. Brezanóczy Pál beszervezésének pontos körülményei nem ismertek, B és M dossziéja nem maradt fenn. „Kékes” fedőnevű ügynök jelentései azonban több dossziéból ismertek.

⁵⁵ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3–b. 330–331.

⁵⁶ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3–b. 331.

Jánoson keresztül került kapcsolatba a BM-mel, és az ÁEH a találkozók megszervezésében tevékenyen részt vett. Ez az ÁEH és a BM, de legalábbis Horváth János és a BM szoros együttműködését mutatja.

Olt Károly

Olt Károly két évig, 1959 és 1961 között állt az ÁEH élén. Kívülről rendelték oda, amikor a párt nem volt megelégedve Horváth János munkájával. Olt Károly nem igazán értett az egyházpolitikához, inkább az ismét önállóvá váló hivatal megszervezése, beindítása volt a feladata. Jól mutatja ezt átirata Galambos József rendőr ezredesnek, melyben így ír: „Legutóbb a Belügyminisztérium betekintésre megküldte egyik egyházpolitikai jelentését, amelyet elolvasás után vissza is származtattam az elvtársaknak.

A korábbi gyakorlat nem ez volt, és számos olyan tájékoztató jelentés birtokában vagyunk, amelyek elolvasása után sokkal helyesebb, ha visszakerülnek a Belügyminisztériumhoz. Éppen ezért ezeket az anyagokat mellékelten visszaküldöm, és a jövőben azt a gyakorlatot kívánom bevezetni, hogy az ilyenfajta tájékoztató jelentések mindenkor visszakérüljenek a BM-hez. (1961. július 13.)”⁵⁷ A Horváth János által kialakított, már-már baráti, de mindenképpen megfelelő munkaviszony Olt Károly értelmezésében mást jelentett. Ő még a BM-jelentéseket is visszaküldte. Amint azt már szintén említettem, ugyanígy járt el elnöksége első idejében Prantner József is.

Prantner József

Prantner egy évtizedig, 1961 és 1971 között állt az ÁEH élén. 1956-tól az MSZMP Tolna megyei pártbizottságának volt első titkára. Először, Olt Károlyhoz hasonlóan ő is visszaküldte Németi József rendőr ezredesnek a püspöki konferenciáról szóló jelentést (1962. február 13.),⁵⁸ majd az első időszak után az ÁEH megtartotta ezeket a BM által küldött anyagokat, amit jól mutat, hogy a BM jelentéseit 1961-től külön tétel alatt irattárazták az ÁEH TÜK-iratai között. Rengeteg dokumentumot küldött meg a BM az ÁEH-nak, amelyeket felhasználtak a napi egyházpolitika intézése során. A püspöki kar üléseiről a hatvanas, hetvenes években is készített feljegyzést a BM, amelyet minden esetben megküldött az ÁEH-nak.

Miklós Imre

Miklós Imre 1971-től töltötte be az ÁEH elnöki tisztségét. Ugyan a vele készített interjúban azt mondta, hogy semmilyen BM-es kapcsolatról nem tudott, az ÁEH országos értekezletein Hollós Ervin és Geréb Sándor többször is részt vett meghívott vendégként, és az nehezen képzelhető el, hogy az ÁEH vezetője ne tudta volna, kik a meghívottak. Érdekes beszélgetések lehettek

⁵⁷ MOL XIX-A–21–d 0041/1961 (13. d.)

⁵⁸ XIX-A–21–d 0041/1961 (13. d.)

a hetvenes-nyolcvanas években Miklósék otthonában is, amikor összegyűlt a tágabb család, hiszen az ÁEH elnökének lánya, Vágó Jánosné Miklós Ilona a BM III/V.,⁵⁹ annak férje, Vágó János pedig a BM III/III-as csoportfőnökségénél szolgált.⁶⁰

ÁEH-munkatársak, akik kapcsolatba kerültek a Belügyminisztériummal

Közel háromszáz ember állt alkalmazásban 1951 és 1989 között az ÁEH-ban. Még teljes névsorral sem rendelkezünk arról, hogy kik dolgoztak ott, arról pedig különösen nem tudunk teljes képet adni, hogy kiknek lehetett egyúttal BM-es munkaviszonya is. Az eddig feltárt nevek csak jelzik, hogy érdekes kutatandó téma az ÁEH munkatársainak BM-es kapcsolatrendszere.

Az eddig feltárt és ismertté vált személyek:

A „Könyves Dániel” fedőnevű informátor, rezidens az a *Prazsák Mihály* volt, akinek 1956 előtt egy T lakás tulajdonosaként volt kapcsolata a BM-mel, majd az ÁEH Veszprém, illetve Vas megyei egyházügyi előadója lett.⁶¹

Kodala Józsefet, aki 1951. november 16. és 1965. szeptember 30. között volt a megyei tanács egyházügyi megbízottja Zala megyében, „Kökény” fedőnéven szervezték be informátornak.⁶²

A következő ÁEH-sok⁶³ – központi és megyei egyházügyi előadók – voltak a BM munkatársai, III/III-as tisztjei az ÁEH-ban beöltött munkájuk előtt, után vagy éppen alatt: *Banadics Ferenc*,⁶⁴ *Baráth Gusztáv*,⁶⁵ *Győri Vilmos*,⁶⁶ *Kolozsvári Ferenc*,⁶⁷ *Lóránt Vilmos*,⁶⁸ *Nagy Károly*,⁶⁹ *Polyák István*,⁷⁰ *Sarus Sándor*,⁷¹ *Szalva János*,⁷² *Szeifert József*,⁷³ *Turai István*.⁷⁴

A „Világosság” rezidentúra tagjaként a következő BM-es tisztek dolgoz-

tak az ÁEH-ban⁷⁵ mint fedőszervben: *Horváth Sándor*,⁷⁶ *Orosz József*,⁷⁷ *Pozsonyi László*,⁷⁸ *Stökl József*.⁷⁹

A BM által készített jelentések felhasználása, sorsa az ÁEH-ban

Az ÁEH és a BM együttműködésének általános áttekintése után néhány konkrét eset, illetve ügy leírásával kívánom bemutatni a két szerv közös munkáját. Az egyházakkal, felekezetekkel kapcsolatban a Belügyminisztérium munkatársai előszeretettel alkalmazták a következő technikákat: I. őrizetbe vétel, rendőri felügyelet; II. egyházfegyelmi eljárás elérése; III. egyházi személyek áthelyeztetése; IV. ügynöki munka. Az ötvenes évek második felében és a hatvanas években e technikák alkalmazásakor az ÁEH és a BM együtt dolgozott.

Őrizetbe vétel, rendőri felügyelet

LETARTÓZTATÁSOK

1957 márciusától folyamatosan tartóztattak le, helyeztek rendőri felügyelet alá egyházi személyeket. Az 1956-os forradalmi események után kiszélesített megtorló és preventív intézkedéseket fogantatosítottak a római katolikus „klerikális reakció” ellen. Ezek során országosan tizennyolc fő elítéltet szállítottak a börtönbe, negyven főt „ellenforradalmi” események miatt vettek őrizetbe, huszonhat főt internáltak, hetvennyolc főt preventív őrizetbe vettek, harmincegy főt egyéb tevékenység miatt tartóztattak le, harmincnégy főt pedig rendőri felügyelet alá helyeztek.⁸⁰

Az 1956 utáni letartóztatások részben a forradalom előtt börtönben lévő személyek ismételt büntetését, részben a forradalom alatti és utáni magatartásért való megtorlást célozták. Az 1961-es év Magyarországon az egyházak, különösképpen a katolikus egyház helyzetében óriási változást hozott. A párt által megfogalmazott, a BM és az ÁEH által végrehajtandó fő feladat az volt, hogy csapást mérjenek az „egyházi reakció szervezkedő elemeire”. Ez a terv az 1961-es letartóztatási, majd perhullámban öltött testet. 1961. február 5-éről 6-ára virradó éjszaka több száz egyházi és világi személyt tartóztattak le országszerte. Az év végére az ÁEH javaslatot készített a katolikus

⁷⁵ Bővebben lásd Szabó–Soós, 2006.

⁷⁶ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 17281. Horváth Sándor.

⁷⁷ ÁBTL 2. 8. 2. 1. 309. Orosz József.

⁷⁸ Személyi fogytéki anyaga nem került elő, azonban BM-állományú munkatársként, a „Világosság” rezidentúra tagjaként került az ÁEH-ba. „Vértesi” fedőnéven hírszerző tiszt volt.

⁷⁹ Személyi fogytéki anyaga nem került elő, azonban BM-állományú munkatársként, a „Világosság” rezidentúra tagjaként került az ÁEH-ba. „Zentai” fedőnéven hírszerző tiszt volt.

⁸⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. d. 279–286. Jelentés, Budapest, 1957. július 10. II/5–c. alosztály Berényi István rendőr százados, alosztályvezető.

⁵⁹ ÁBTL 2. 8. 1. 003/799/1977. 09. 15. BM-parancs. ÁBTL Archontológia. https://www.abtl.hu/archontologia/f?p=108:5:3087466063153707::NO::P5_PRS_ID:1092918

⁶⁰ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 14790. Vágó János.

⁶¹ ÁBTL 3. 1. 1. B–80150. „Könyves Dániel”.

⁶² ÁBTL 3. 1. 1. B–87794. „Kökény”.

⁶³ A kimutatás nem teljes, eddig ezekről a dolgozókról került elő információ arra vonatkozóan, hogy az ÁEH-ban eltöltött időszaka előtt, alatt vagy után dolgozott a Belügyminisztérium kötelékében.

⁶⁴ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 6682. Banadics Ferenc.

⁶⁵ ÁBTL 2. 8. 1. BM Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei fogyték. 1596. Baráth Gusztáv.

⁶⁶ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 1812. Győri Vilmos.

⁶⁷ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 2900. Kolozsvári Ferenc.

⁶⁸ ÁBTL 2. 8. 1. BM Pest megyei fogyték. H/P–23. Lóránt Vilmos.

⁶⁹ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 3983. Nagy Károly.

⁷⁰ ÁBTL 2. 8. 1. BM Pest megyei fogyték. H–2158. Polyák István.

⁷¹ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 4790. Sarus Sándor.

⁷² ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 7087. Szalva János.

⁷³ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 5354. Szeifert József.

⁷⁴ ÁBTL 2. 8. 1. BM Központi fogyték. 5904. Turai István.

szervezkedésben részt vevő papi személyek egyházi felelősségre vonására. Az 1961. februári letartóztatási sorozat, vizsgálati eljárások és bírósági ítéletek után az ÁEH 1961. november 8-án készített el egy javaslatot „a katolikus szervezkedésben és homoszekszuális bűncselekmények elkövetésében részt vevő papi személyek felelősségre vonására”.⁸¹ Az egyházi felelősségre vonást az ÁEH három pontban határozta meg:

a) Az egyházi vezetés realizálja [Sic!] az 1961 márciusában e tárgyban kiadott körlevelet.⁸²

b) Az egyházi reakció államellenes és erkölcstelen cselekményeivel szemben ne az állam, hanem a püspökök és más ordináriusok lépjenek fel.

c) Az egyházi felelősségre vonást elsősorban politikai eszközökkel kell elérni, hogy az okozzon sem nemzetközi, sem belpolitikai szempontból komolyabb zavarokat.⁸³

Az akció keretében ötven római katolikus pap felelősségre vonását kívánták elérni a püspököknél. Az ÁEH jelentése rendelkezett arról, hogy az akciót az ÁEH a BM-mel együttműködve hajtja végre.⁸⁴ Az egyházfegyelmi intézkedésekre a Belügyminisztérium tett javaslatot. 1961. december 11-én kelt a kimutatás arról az ötven egyházi személyről, akikkel szemben a püspököktől intézkedést vártak. A papok személyi anyagát a BM átadta az ÁEH-nak, az átvételt Prantner József és Hollós Ervin aláírásával igazolta.⁸⁵ A papok egyházi felelősségre vonásáról, a püspökök eljárásáról az ÁEH 1962. március 27-én kelt jelentése számolt be.⁸⁶

EGY RENDŐRI FELÜGYELET ÜGYE

Az ÁEH és a BM kapcsolatrendszerében, a hatáskörök elkülönítésében nem mindig tartották be az előírásokat, összekeveredtek a jogkörök. Érdekes példa erre Hamvas Endre 1959. májusi kérelme, melyben a csanádi püspök Horváth Jánoshoz a Művelődési Minisztérium egyházügyi hivatalának elnökéhez fordult *Koós Antal*⁸⁷ tótkomlói segédlelkész rendőrhatalósági fel-

⁸¹ MOL XIX-A-21-d 0059-1/1961.

⁸² A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1961 márciusában kiadott körlevelében elhatárolta magát az államellenes szervezkedésben részt vevő papoktól. Elítélte magatartásukat, és egyházfegyelmi eljárást helyezett kilátásba velük szemben. Balogh, 2008.

⁸³ MOL XIX-A-21-d 0059-1/1961.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ MOL XIX-A-21-d 002-1/1962.

⁸⁷ Koós Antalt azért helyezték rendőrhatalósági felügyelet alá, mert Tótkomlóson, ahol segédlelkész-hitoktató volt, 1957. október 23-án *Szilvási István* tanuló röplapokat terjesztett az „ellenforradalom” évfordulóján. Szilvási kihallgatása során azt vallotta, hogy tagja a Koós-féle ministráncsoportnak, és tőle kapta a röpcédulát. Koós Antal kihallgatása során tagadta, hogy így lett volna. Más bizonyíték nem merült fel Koós Antal ellen, így eljárást nem tudtak ellene kezdeményezni. MOL XIX-B-1-ai 1-a-644/59. (7. d.)

ügyeletének megszüntetése miatt. A rendőrhatalósági felügyeletnek már a neve is jelzi, hogy ez esetben a Belügyminisztérium, és nem az ÁEH hatásköréről volt szó. Hamvas Endre, aki ekkor a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöki tisztét is betöltötte, jó kapcsolatot ápolt Horváth János elnökkel, ezért úgy érezte, hogy egyházmegyéje papjának ügyében az ÁEH-hoz fordulhat. Horváth János 1959. május 7-én kelt levelében továbbította Hamvas Endre kérelmét *Biszku Béla* belügyminiszternek.⁸⁸ A BM II/5. osztály 1959. május 23-án készített javaslatot Koós Antal római katolikus pap ügyében. Az osztály – figyelembe véve Hamvas Endre kérését – nem látta indokoltnak a rendőri felügyelet fenntartását. Javasolták, hogy az ORFK igazságrendészeti osztálya útján szüntessék meg a rendőri felügyeletet.⁸⁹ 1959. június 22-én a BM Országos Rendőr-főkapitányság igazgatásrendészeti osztály 33821/3/1959. számú határozatával megszüntette Koós Antal rendőrhatalósági felügyeletét.⁹⁰ *Borgos Gyula* rendőr ezredes, belügyminiszteri titkárságvezető 1959. június 23-án kelt levelében tájékoztatta Olt Károlyt, az ÁEH új elnökét Koós Antal rendőrhatalósági felügyeletének megszüntetéséről. Kérte az elnököt, hogy a döntésről tájékoztassa Hamvas Endre püspököt.⁹¹

Egyházfegyelmi eljárás elérése

AZ ÁEH FELLÉPÉSE A PANNONHALMI GIMNÁZIUM FORRADALMI MEGEMLÉKEZÉSE MIATT

Pap János belügyminiszter 1962. február 21-én küldött levelet Prantner Józsefnek, az ÁEH elnökének, melyben tájékoztatta a pannonhalmi bencés gimnázium III/a osztályában tartott 1961. október 23-i meglemlékezéséről. A belügyminiszter kérte az ÁEH elnökét, hogy vizsgálják ki az ügyet, és folytassanak le eljárást vele kapcsolatban.⁹² Az ÁEH vezetősége megbízásából *Bai László* és *Herling Jakab*, valamint *Szaló Sándor*, a Győr-Moson-Sopron megyei egyházügyi megbízott 1962. március 8-án és 9-én vizsgálatot folytatott a gimnáziumban. Megállapították, hogy *Karsai Géza* magyar-történelem szakos tanár óráján a III/a osztály tanulói elénekelték a Himnusz, majd a tanár buzdítására imádkoztak, és néma felállással adóztak a forradalomban meghaltak emlékének. Erre az alkalomra a diákok szervezeten készültek. Az ÁEH jelentése szerint a történetekről tudott *Legányi Norbert* főapát és *Vályi Hugó* iskolaigazgató is, akiket Karsai Géza tájékoztatott.⁹³ A gimnáziumban történetekről készült jelentést Miklós Imre elnökhelyettes 1962. március 13-

⁸⁸ MOL XIX-B-1-ai 1-a-644/59. (7. d.)

⁸⁹ MOL XIX-B-1-ai 1-a-644/59. (7. d.) A BM II/5. osztály javaslatát Hollós Ervin rendőr alezredes, osztályvezető, Berényi István rendőr százados, alosztályvezető nevében *Zsiga Ferenc* alosztályvezető-helyettes írta alá.

⁹⁰ MOL XIX-B-1-ai 1-a-644/59. (7. d.)

⁹¹ Uo.

⁹² MOL XIX-B-1-ai 1-a/179/1962. (16. d.); MOL XIX-A-21-d 0024-1/1962. (17. d.)

⁹³ MOL XIX-A-21-d 0024-2/1962. (17. d.)

án küldte meg Geréb Sándornak, aki a szerzetesrendek elleni eljárások specialistája volt.⁹⁴ Hamvas Endre csanádi püspököt, a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökét 1962. március 23-án felkereste Csala László és Herling Jakab, hogy tájékoztassák a pannonhalmi eseményekről. Ezt követően Hamvas Endre tájékoztatást kért Legányi Norbert főapáttól, majd összehívta a püspökkari konferencia rendkívüli ülését 1962. március 29-ére, ahol határozatot hoztak, hogy a fegyelmi intézkedéseket – megtárgyalva az ÁEH-val – hozza meg Legányi Norbert, valamint felhívták a többi tanítórend főnökét, igazgatóit és tanárait, hogy intézeteikben mindenkor az állam és az egyház jó viszonyának szellemében tanítsanak és neveljenek.⁹⁵

Egyházi személyek áthelyeztetése

A BM egyházi személyek áthelyezését, elmozdítását többször kérte az ÁEH-tól, hogy érvényesíteni tudja elképzeléseit, akár beszervezések, akár már beszervezett egyházi személyek esetében. Ennek konkrét megvalósítását példázza Berényi István rendőr százados 1958. január 2-i jelentése, melyben a BM II/5-c alosztály vezetőjeként beszámol az 1957 folyamán az ÁEH-tól egyházi személyekkel kapcsolatban kért intézkedésekről.⁹⁶ A jelentés hat egyházi személy áthelyezésének ügyét és a BM-mel való együttműködés lehetőségét írja le. Az eset azért is érdekes, mert meghatározó személyekről volt szó, és jól látható belőle az ÁEH és a BM együttműködése.

1. *Petróczi Sándor* volt váci püspöki titkárt, aki *Pétery József* püspök bizalmi emberének számított, 1953-tól „*Pintér*” fedőnéven ügynökként foglalkoztatta a BM. 1957 őszén saját kérésére Ceglédre helyezték, hogy mentesüljön az ügynöki munka alól. Ezt a BM az ÁEH-val együttműködve meg kívánta akadályozni, ami nem sikerült, azonban „*Pintér*” ügynökként tovább tevékenykedett.

2. *Holl Béla* lelkésznek, volt váci püspöki könyvtárosnak a váci aulába való beszervezését tervezték, mert a II/5-c alosztály munkatársai erkölcsi kompromittáló adattal rendelkeztek vele kapcsolatban, azonban Felsőgödre helyezték.

3. *Fundéliusz Vilmos* lelkész volt a zuglói plébánián. 1957 decemberében beszervezték, kérték helyben maradását, amit az ÁEH teljesített.

4. *Semptej Lászlót*, a Központi Szeminárium vicerektorát az ötvenes évek első felétől „*Hívő*” fedőnevű ügynökként foglalkoztatta a BM. *Endrey Mihály* püspök el akarta távolítani a Központi Szemináriumából, amit az ÁEH a BM kérésére megakadályozott.

5. *Gábris Grácián* OFM az 1956-os forradalom alatt a II. kerületi forradalmi

⁹⁴ Tabajdi, 2009, 104.

⁹⁵ Hamvas Endre 50. P. K./1962. számú levele az ÁEH-nak. MOL XIX-A-21-d 0024-4/1962. Balogh, 2008. 1101–1102.

⁹⁶ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a. 9–10.

bizottság tagjaként tevékenykedett, ezért 1957 tavaszán beszervezték. A rend vezetése el akarta mozdítani funkciójából, azonban ezt az ÁEH megakadályozta.

6. Klempa Sándor veszprémi püspöki helynök „*László*” fedőnéven a BM ügynöke volt. *Badalik Bertalant* 1957 nyarán a BM az ÁEH segítségével Hejcére helyezte házi őrizetbe, Klempából pedig az ÁEH segítségével püspöki irodaigazgató és helynök lett.⁹⁷

Ezt a hat példát a BM emelte ki 1957-ből, ami mutatja a BM és az ÁEH együttműködését, és azt, hogy miként használta fel a BM az ÁEH-t céljai eléréséhez.

IV. Ügynöki munka

Az ügynöki munka meghatározó volt az állambiztonsági szervek belföldi, illetve külföldi hírszerző, információgyűjtő tevékenységében. A BM pozíciókeresését, határozottságát, klasszikus belügyi stílusát jól mutatja egy 1958. áprilisi példa. Ebben a hónapban ugyanis meghatározó egyházi személyek feltérképezését segítette egy magyar egyházi küldöttség moszkvai látogatása.⁹⁸ A Szovjetunió minisztertanácsa mellett működő egyházügyi tanács meghívására a magyar kormány hozzájárulásával papi küldöttség utazott két hétre a Szovjetunióba. Az utazás célja a Szovjetunió megismerése, személyes tapasztalatok gyűjtése volt. Az ÁEH állította össze az utazó egyházi személyek listáját. Tizennégyen a katolikus egyház, kilencen a református egyház, négyen pedig az evangélikus egyház képviselőiben utaztak Moszkvába.

A küldöttség vezetője Miklós Imre, az ÁEH elnökhelyettese volt, kísérői pedig Herling Jakab, az Országos Béketanács titkára, valamint Csala László, az ÁEH munkatársa, országgyűlési képviselő. Herling korábban és később is dolgozott az ÁEH-ban. Az 1957 és 1959 közötti időszakban, amikor fele létszámmal működött a hivatal, az Országos Béketanács titkára volt. Hollós Ervin, a BM II/5. osztály vezetője javaslatot tett, hogy Berényi István, a BM II/5-c alosztály vezetője is vegyen részt az utazáson. A javaslat szerint azért volt fontos Berényi István részvétele, mert a küldöttségben hét ügynök és két hivatalos kapcsolat volt, akikkel az utazás során rendszeresen érintkezhetett Berényi, valamint figyelemmel kísérhette Brezanóczy Pált. Az ő beszerzésének lehetőségével abban az évben foglalkoztak, majd sort is kerítettek rá. Már az is különös lehetett, hogy ilyen komoly ellenőrzés és irányítás mellett utazik a delegáció, az azonban még érdekesebb, hogy Berényi István a Művelődésügyi Minisztérium titkárságának munkatársaként utazott a küldöttséggel, azaz fedésben, nem felfedve BM-es munkahelyét.⁹⁹ Berényivel

⁹⁷ Bővebben lásd Soós, 2005; Soós, 2007a; Soós, 2007b.

⁹⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a. 48–50.

⁹⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/3-a. 49.

kapcsolatban Brezanóczy feltérképezésén túl azt is kiemelte Hollós Ervin, hogy lehetősége volna Miklós Imrével közösen foglalkozni Hamvas Endrével és több olyan magas egyházi személlyel, akiknek a megnyerése fontos lenne. Valamint figyelemmel kísérhetné a küldöttség tagjainak mozgását, magatartását, tevékenységét, amihez segítséget nyújtana a küldöttségben részt vevő hét hálózati személy (*Horváth Richárd*¹⁰⁰, *Saad Béla* – „*Kövé*”¹⁰¹, *Rozsáli Menyhért* – „*Jánosi Ferenc*”¹⁰², *Kádár Imre*, *Czeplédi István*, *Varga Zsigmond* – „*Váradi Dénes*”¹⁰³, *Grünvalszky Károly*).¹⁰⁴

Berényi István tehát a Művelődésügyi Minisztérium titkárságának beosztottjaként vett részt az utazáson, amelyről május 22-én jelentést írt.¹⁰⁵ Berényi és Miklós Imre utazott a protestáns csoporttal, Csala László és Herling Jakab pedig a katolikussal. Berényi hatékonyan és eredményesen használta fel a moszkvai utat, mind Brezanóczy Pál beszervezése, mind az egyházi vezetők megpuhítása, megnyerése ügyében.

Összefoglalás

Az ÁEH a minisztertanácsnak alárendelt önálló szerv volt. Tevékenységére vonatkozóan a párt határozatai adtak útmutatást. Mivel a hatvanas évek elejéig saját problémáival, káderhelyzetének nehézségeivel volt elfoglalva, addig az egyházpolitika, az egyházakkal való kapcsolat és a „klerikális reakció elleni harc” a BM kezében összpontosult.

A hatvanas évek közepétől a nemzetközi helyzet, a II. Vatikáni Zsinat, a különböző külföldi szervezetekkel való kapcsolattartás megváltoztatta az ÁEH helyzetét. A hetvenes évek elejétől új, képzetesebb és a politikai munkában jártasabb apparátus került pozícióba a hivatalban Miklós Imre vezetésével és irányításával. Az új gárda fokozatosan meghatározóvá vált az egyházpolitika alakításában.

A titkos, mindennapos feladatokat, az ügynökök tartását, az operatív teendőket, a vizsgálati eljárásokat a BM munkatársai teljesítették – ezek kevés sikerrel vagy örömmel jártak. A dicsőséget, az elismerést, a mosolygós együttéléteket az ÁEH munkatársai élvezhették az egyházi vezetők társaságában a hetvenes–nyolcvanas években. Ehhez azonban kellett az ötvenes–hatvanas évek kemény, aktív belügyi munkája, majd az ÁEH tekintélyének megszerzése és tudatos egyházpolitikai építkezésének sikere.

¹⁰⁰ Hivatalos kapcsolat volt, fedőneve nem ismert. ÁBTL 3. 1. 5. O–12232. 27–28.

¹⁰¹ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3b. 343–357.; ÁBTL 3. 1. 2. M–37488. 102–103.

¹⁰² ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3a. 144.

¹⁰³ ÁBTL 3. 1. 2. M–39556 149.

¹⁰⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3a. 48–50. Köszönöm Vörös Gézának az ügynökök beazonosításánál nyújtott segítségét.

¹⁰⁵ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/3a. 69–74.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2. 8. 1. Az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai.

1025. Berényi István.

1596. Baráth Gusztáv.

1812. Győri Vilmos.

2094. Hollós Ervin.

2900. Kolozsvári Ferenc.

3163. Köteles István.

3983. Nagy Károly.

4125. Németi József.

4790. Sarus Sándor.

5354. Szeifert József.

5904. Turai István.

6682. Banadics Ferenc.

7087. Szalva János.

8711. Galambos József.

9929. Geréb Sándor.

14790. Vágó János.

H/P–23. Lóránt Vilmos.

H–2158. Polyák István.

3. 1. 1. Beszerzési dossziék

B–80150. „Könyves Dániel”.

B–87794. „Kökény”.

3. 1. 2. Munka dossziék

M–37488. „Maróti Lajos”.

M–39556. „Debreceni”.

3. 1. 5. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt operatív dossziék (O-dossziék).

O–12232. dr. Polonkai György.

O–13405/1–3–b. Magyar Katolikus Püspöki Kar.

3. 2. 6. A III/I. csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. Rezidentúra-dossziék.

O–8–69, O–8–70/1–4. „Világosság” rezidentúra dosszié.

MOL – Magyar Országos Levéltár

M–KS 276. f. 52. cs. Az MDP Központi Vezetőség üléseinek jegyzőkönyvei.

M–KS 276. f. 54. cs. Az MDP Központi Vezetőség titkársága üléseinek jegyzőkönyvei.

M–KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.

M–KS 288. f. 7. cs. Az MSZMP Központi Bizottság titkársága üléseinek jegyzőkönyvei.

M–KS 288. f. 41. cs. Az MSZMP KB agitációs és propagandabizottság.

XIX–A–21–d Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK-iratok.

XIX–A–83–a Minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve.

XIX-B-1-x Belügyminisztérium országos és főkapitányi értekezletek.
XIX-B-1-ai Belügyminisztérium miniszteri titkárság.

IRODALOM

- Balogh, 2008. – *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II.* Borovi József gyűjtésének felhasználásával összeállította Balogh Margit. METEM – Szeged–Csanádi Püspökség, Budapest, 2008.
- Fejérdy, 2010. – Fejérdy András: Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén: az első Regnum-per helye a magyar egyházpolitikában és a szentszéki Ostpolitikban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989.* Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 129–155.
- Köbel, 2005. – Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” *A pártállam és az egyházak.* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.
- Lénárd–Tímár–Szabó–Soós, 2006. – Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Szabó Gyula – Soós Viktor Attila: *Utak és útvesszők.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.
- Rajki, 2002. – Rajki Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle, 2002/2.,* 74–86.
- Soós, 2005. – Soós Viktor Attila: Badalik Bertalan OP életútja. In: *Domonkos Szemle.* Különszám. Budapest, 2005/1.
- Soós, 2007a. – Soós Viktor Attila: Badalik Bertalan veszprémi püspök internálása. In: *Archiv-Net, 7.* (2007) 4.
- Soós, 2007b. – Soós Viktor Attila: 50 éve mozdították el Badalik Bertalan veszprémi püspököt. In: *A Magyar Katolikus Egyház XX. századi történetéből. Badalik Bertalan veszprémi püspök elhurcoltatásának 50. évfordulójára.* Szerkesztette Trosits András. Veszprém, 2007 (Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola Konferenciasorozat 7.), 19–37.
- Soós, 2008. – Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársainak társadalmi összetétele 1951–1971.* Hajnal István Kör konferenciája, Túrkeve, 2008. (Megjelenés alatt.)
- Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Szabó–Soós, 2006. – Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság”. *Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen.* Új Ember, Budapest, 2006. A tanulmány újraközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989.* Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.
- Tabajdi–Ungváry, 2008. – Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* 1956-os Intézet – Corvina Kiadó, Budapest, 2008.
- Tabajdi, 2009. – Tabajdi Gábor: A III/III. Csoportfőnökség egyházi elhárító tisztjei a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle, 2009/3.,* 103–114.
- Ungváry, 2007. – Ungváry Krisztián: Kik voltak? Mit akartak. In: *Rubicon, 2007/3.,* 29–35.

- Vörös, 2009. – Vörös Géza: Állambiztonság és egyházak. In: *Egyháztörténeti Szemle, 2009/4.,* 3–19.
- Vörös, 2010a. – Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989.* Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 281–351.
- Vörös, 2010b. – Vörös Géza: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. In: *Betekintő, 2010/2.* <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkid=144> (utolsó letöltés: 2010. augusztus 31.)

Visszatekintés? Öngazolás? Kiútkeresés?

Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései

KÁLMÁN PEREGRIN OFM

Az 1990 óta eltelt húsz évben a kommunista diktatúra megismerésének kutatásai főként a Budapesten fellelhető levéltári anyagokra és a helytörténeti emlékekre irányultak. Napjaink egyik parlagon álló területe a megyei szintű forrásanyagok feltérképezése. A vidéki levéltárakban jelenleg is sok olyan információ, apró mozaikkocka rejtőzik, amely nem csupán a helyi vallásüldözés mechanizmusát tenné érthetőbbé, hanem lényegesen módosíthatná és pontosíthatná a kommunista diktatúra egyházpolitikájának eddig felvázolt képét.

E forrásanyagcsoportba sorolhatók *Kiss István* (1928–1997/98?), Nógrád megyei egyházügyi megbízott visszaemlékezései és fennmaradt jegyzetei, amelyeket Salgótarjánban, a Nógrád Megyei Levéltárban találhatunk meg.¹ Az iratcsoport megmaradását Á. Varga László egykori levéltár-igazgatónak köszönhetjük. A rendszerváltás idején ugyanis az egyházügyi megbízott nyaralójába szállította át hivatalának dokumentumait, és el is kezdte megsemmisítésüket. Ekkor látogatta meg Á. Varga László, akinek ráhatása révén sikerült megmenteni az ötvenes-hatvanas évekből néhány dokumentumot, a hetvenes évektől kezdődően az iktatott anyagokat, az egyházügyi titkár határidőnaplóit, illetve az Állami Egyházügyi Hivatalban tartott eligazítások jegyzetanyagát. Kiss Istvánt ő vette rá visszaemlékezésének megírására, amely ma 353 gépelt oldalon olvasható. Tanulmányomban ez utóbbi forrást mutatom be, kiemelve azokat az információkat, amelyek az ÁEH apparátusában történt átalakulási folyamatokra mutatnak rá, Kiss István életútjának tükrében.

A visszaemlékezés általános bemutatása

Az egyházügyi megbízott 1993-ban e szavakkal egészítette ki 1992-ben megírt memoárját, illetve pontosította a közölt információkat: „Önkorrekció és utólagos megjegyzések”. Ez a kiegészítés érzékelteti leginkább a forrásanyag műfaját. A kézirat ugyanis egy olyan ember kiútkeresése, aki körül mindig minden bizonytalan volt, soha nem tudta, kitől, mikor kap újabb pofont. Erre azonban mindig számított, még 1992-ben is: „Sietnem kell [...]”

¹ Kiss István, é. n.

Visszatekintés? Öngazolás? Kiútkeresés?

mert nagyon elszaporodtak a jó hazafiak Budapesten is, Pozsonyban is, bár-mikor megindulhat a kettes főúton észak felé a rétsági páncélos dandár, nekem pedig bármikor kiütheti a tollat a kezemből egy Fülekről kilőtt gránát szilánkja” – írja bevezetőjében.² Nos, mit sikerült Kiss Istvánnak sietve papírra vetnie? „Önkorrekciót és utólagos megjegyzéseket”, a kommunizmusról és politikai pályafutásáról szóló merengését a rendszerváltás fényében.

A visszaemlékezések főbb fejezetcímei

Kiss visszaemlékezése családtörténetének bemutatásával kezdődik.³ Úgy érzi, a család hanyattatásának súlya az ő vállára nehezedik. A sok baj sorolása közepette még születési időpontjának megadásáról is elfelejtkezik. Ezt csak később említi, annak kapcsán, hogy 1970. december 14-én, negyvenkettedik születésnapján vette át a megyei tanácsnál az egyházügyi tanácsos hivatalát. Miként később látni fogjuk, ez a nap egyfajta újjászületést jelentett számára.

„Utam az érzelem szülte magabiztosságtól az elvi stabilitásig” – a második fejezet ezt a címet viseli.⁴ Témája annak bemutatása, hogy a különféle ideológiai képzések Kiss István számára mennyire sötét képet festettek az egyházról, s hogy ezt a működése során tapasztalt események kapcsán miként kellett áthangolnia. Emellett itt olvashatjuk egyházkritikájának főbb pontjait, de a mű egészét átszövik azok a történetek, amelyekben egy-egy pap pikáns életviteléről beszélhet. Érdekes, hogy az úgynevezett konzervatív hierarchiával szemben védelmébe veszi *Bulányi György* lelkipásztori modelljét, és számon kéri a püspökökön a II. Vatikáni Zsinattól való elmaradásukat.⁵ A főpapokkal szemben ő „igazolja” páter Bulányit, ő, akinek felettesi kiélezték ezt a szembenállást.

Ezt a részt az „Egyházak, vallási felekezetek és a vallásosság Nógrádban” című fejezet követi,⁶ amelyben az ÁEH-nak szolgáltatott statisztikai adatok beszerzésének rendszeréről, a statisztikák alapján megszervezett ideológiai harcokról, az egyházak és felekezetek helyi sajátosságairól, valamint a szerző Nógrád megyében kialakított egyéni egyházpolitikájának jellemzőiről olvashatunk. Ezután az ÁEH politikai-szakmai irányító szerepéről szóló fejezetet, valamint az egyházi reakciót, a békepapi mozgalmat, illetve a papság politikai befolyását taglaló részeket találjuk.

² Uo. 5.

³ Uo. 6–43.

⁴ Uo. 44–53.

⁵ Uo. 51.

⁶ Uo. 54–71.

Az ÁEH apparátusa

Kiss István tehát 1970 decemberében lett Nógrád megye egyházügyi tanácsosa. Korábban oktatási vonalon dolgozott, áthelyezése személyes konfliktusok miatt történt. Egyszemélyes hivatalként, a megyei tanácshoz tartozó szakigazgatási szervként működött, az ÁEH-hoz a terület felelősekén csatlakozott. Tevékenységi köre az Esztergomi és Egri Főegyházmegyére, valamint a Váci Egyházmegye és ekkor még Rozsnyói Főegyházmegye magyarországi részeire terjedt ki. Rendeleti úton meghatározott feladatai közé tartozott az egyházakkal kötött megállapodások betartatása, az egyházi nyomtatványok kiadásának felügyelete, a társadalmi szervekkel való kapcsolattartás és a százezer forint alatti felújítások, valamint az ötvenezer forint alatti beruházások engedélyezése. Beszámolójából kitűnik, hogy fél éves jelentéseket kellett készítenie a megye egyházi életéről, statisztikákkal kellett szemléltetnie a hitoktatás és a vallási események népszerűségének alakulását. És tudjuk, ehhez tartozott még bizonyos esetekben a helyezések alakítása is.

Ez a jogkör összességében az 1968-ban született PB-határozat⁷ nyomán alakult ki, amely újrászabályozta az ÁEH működési rendjét. Kiss István azonban még ismerte az előző korok mentalitását, és visszaemlékezése azért is értékes, mert ezeknek jellemzőit is megmutatja.

Az Állami Egyházügyi Hivatal felállítása 1951-ben, Grósz József letartóztatásával párhuzamosan történt, mégpedig azért, mert az 1950-es állam és egyház közti szerződés nem váltotta be a hozzá fűzött kommunista reményeket. A párt e két eseményről szóló határozatáról a püspöki kar Balogh pátertól Tamás Alajos és Csontos Oszkár ferencesek közvetítésével már előre tudomást szerzett. Ez az információáramlás lett aztán Balogh István kegyvesztésének oka.⁸

Az ÁEH első elnökének Kossa Istvánt nevezték ki, aki pártbizalmiként került a hivatal élére, és ebből a körből szervezte munkatársait is, akik között ott volt az ekkor huszonnégy éves Miklós Imre is. Ő kegyvesztettként került az ÁEH-hoz, a szakszervezeti mozgalomból. Horváth János vasesztergályosi képesítéssel jutott az elnöki munkakörbe. Előbb elnökhelyettes volt, majd 1952 és 1959 között ő vezette a hivatalt. Azonban 1956-tól Miklós Imre elnökhelyettes hangolta össze az eseményeket. A forradalom idején az ÁEH-dolgozók szétszéledtek, maguk is úgy gondolták, a jövőben nem lehet az eddigi módon foglalkozni az egyházakkal. A forradalom leverése után azonban újra meg kellett teremteniük létjogosultságukat, amit a diktatórikus intézkedések adminisztratív úton való végrehajtásával akartak elérni. 1959 és

1961 között Olt Károly, majd 1961-től 1971-ig Prantner József állt a hivatal élén. Utóbbi vasúti és építőipari munkás volt.

Kiss István ebbe a világba csöppent bele. Bemutatkozó látogatásakor Prantner a következőkkel anekdotázott: „Olt Karcsi még úgy beszélt a püspökökkel, hogy ne vitatkozzon püspök úr, mert úgy megszorongatom a [...] hogy össze [...] magát.”⁹ Ugyanezt a stílust örökítik meg a megyei egyházügyiésekről szóló feljegyzések is. A fehértvári megbízott például „középső és mutatoujját szétterpesztve Shvoy Lajos püspök felé sziszegte: Te, Lajos, kibököm a szemed, ha nekem hazudol”.¹⁰ Csáti József 1957-ben nyíregyházi hivatalában pofozta a papokat, utóda, egy bizonyos Buhala nevezetű hivatalnok pedig papokat dolgoztatott a kertjében. Mások az egyházmegyei autókat használták saját szórakozásukra, külföldre utazások engedélyezése fejében rendelkezéseket adtak le. Fegyverrel jártak, amit megfelelő helyen és időben az asztalra raktak, hogy a tárgyalópartner érzékelje helyzetének súlyát – tudjuk meg Kiss Istvántól.¹¹

Nógrád megyében 1957-től Benkő Győző volt az egyházügyi megbízott, aki ugyancsak szakmunkásként indult, de már érettségét is szerzett. Kiss István úgy mutatja be, mint aki nem sok vizet zavart, az egyházakat is csak arra használta, hogy jókat ehessen egy-egy plébánián. Érdemes azonban Benkő elődjét is megemlítenünk, mert ő nem más, mint Kalas László, aki Örkény István 1952-ben megjelent, Rákosit dicsőítő, *Az a titokzatos erő* című irodalmi riportjában elmondja a nagyvezér 1919-es salgótarjáni hőstetteit.¹²

Az ekkori ÁEH-apparátus általános jellemzésére hadd idézzek ismét néhány sort az egyházügyi megbízottól: „A hivatal munkatársai is, a vidékiek is elhanyagolt, slampos, borostás kinézettel ültek le tárgyalni az egyházi partnerekkel. Úgy, ahogy az egy munkáskádertől elvárható.”¹³ Igen, más forrásokból is igazolható, hogy az ÁEH-apparátust ebben az időben munkáskörnyezetből kikerült emberek, '19-es forradalmárok vagy éppen az auschwitz-i lágereket megjárt kommunisták közül válogatták ki. Stílusuk, zsigeri egyházellenességük és alacsony intelligenciájuk már önmagában, mindenféle párthatározat nélkül befolyásolta az egyházpolitika alakulását.¹⁴

Prantner elnökségének utolsó évében ezen szeretett volna változtatni. Az ÁEH szerepe ekkorra megerősödött, mert a vatikáni tárgyalások következtében olyan sajátos módszert tudott bevenni a pártba, sőt az egész szocialista blokkba, amely addig ismeretlen volt, és amelyet még a külügynek sem sikerült megvalósítania: a tárgyalások általi csatanyerést. Ehhez a státuszhoz kellett felemelni az apparátust. Ennek első lépéseként ruhapénzt kaptak a

⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 448. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1968. március 4-i határozata az egyházpolitikai helyzetről és a további feladatokról.

⁸ Lásd Haas, 2010, 169–170.

⁹ Kiss István, é. n. 75.

¹⁰ Uo. 77.

¹¹ Uo. 77–78.

¹² Uo. 75–77.

¹³ Uo. 78.

¹⁴ Miklós Imre szóbeli közlése. Miklós, 2001–2003.

központi és megyei dolgozók, amiből öltönyt és nyakkendőt kellett venniük.¹⁵

A színvonalemelés ezzel párhuzamos és ennél lényegesen fontosabb lépése azonban Miklós Imre tudatos apparátusépítésének köszönhető. Miklós a háború miatt nem érettségizett, de elvégezte a középiskolát, és ezzel a kezdeti szakaszban a hivatal egyik magasan iskolázott munkatársának számított, gyorsan ívelő karrierje talán épp ennek köszönhető. Tudatosan képezte magát, egyetemre is járt, és olyan személyeket helyezett a környezetébe, akiknek tanári képesítésük volt. Kiss István e kádercsere, a munkáskörnyezetből kikerült megyei vezetők felsőfokú végzettséggel rendelkező személyekre váltása közepette került képbe.¹⁶ Ezek az emberek ugyanis a kommunisták második generációjához tartoztak, azok közé, akiknek már ez a rendszer adott továbbtanulási lehetőséget, és így nevelte fel őket a pártideológia szerint, s ezért hálások voltak. A hivatalba kerülve tovább fejlődtek, ugyanakkor még őriztek valami keveset abból a falusi-vallásos légkörből, amibe beleszülettek. Ők lettek a végrehajtói annak a folyamatnak, amikor féhérgallérosan, szépen, lassan és apró lépésekkel sikerült az egyházat egyfajta politikai szövetségessé degradálni. Ez a kényszer azonban egyfajta túlélést biztosított az egyházaknak, a katolikus egyház számára pedig némi stabilitást adott a Rómához való hűség legalább formális megőrzéséhez. Ezért is emlékszik úgy mindegyik ÁEH-s, hogy ő az adott szituációhoz képest mindig csak jót tett az egyházaknak.

A rendszerváltozáskor már kész helyek várták ezeket a munkatársakat. Pozsonyi László,¹⁷ Miklós Imre tolmácsa Göncz Árpád egykori szobájában kapott helyet a fordítóirodában,¹⁸ Bugár Péter 1973–1989 között az ÁEH elnökhelyettese, latin szakos tanárként iskolaigazgató lett Óbudán,¹⁹ mások az IBUSZ-nál, Sarkadi Nagy Barna²⁰ aki 1982–1989 között volt az ÁEH elnökhelyettese, pedig az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.-nél, később pedig a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt.-nél töltött be magas pozíciót. Kiss István instruktoráról, Nagy Ferencről írja: először a Pénzügyminisztériumba, majd nagyobb fizetésért az OTP-be került, ahol „az egyházak, főleg a kisegyházak hitelügyleteinél veszi sok hasznát ÁEH-s tapasztalatainak az OTP”.²¹ Talán ezekből a példák közül is jól érzékelhető, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal miként emelkedett ki a proletárstílusból, és lett egyfajta pártelit-

¹⁵ Kiss István, é. n. 78–79.

¹⁶ Uo. 79–80.

¹⁷ BM-s életútját bemutatja: Szabó–Soós, 2006, 42–43.

¹⁸ Uo. 79.

¹⁹ Munkásságát Demszky Gábor budapesti főpolgármester 2010-ben Pedagógus Szolgálati Emlékéremmel, Hiller István oktatási és kulturális miniszter pedig Apáczai Csere János-díjjal jutalmazta.

²⁰ 2010-ben elhunyt.

²¹ Kiss István, é. n. 80.

képző hely, ahonnan a rendszerváltozáskor talán csak néhány telefon kérdése volt a biztos továbblépés, továbbélés a neoliberális világ valamelyik posztján.

Ugyanakkor azt is érdemes megfigyelni, hogy miközben ezek az emberek minden megnyilatkozásukban arról beszélnek, milyen sok jót tettek az egyházaknak, mintegy előkészítve a rendszerváltást, ugyanúgy az első pillanatban szétszéledtek 1990-ben, mint 1956-ban. Vagyis titkon jól tudták, nem „szalonképes” az, amit a korábbi években műveltek.

A hivatali személyzet átalakulásának utalásszerű bemutatása után a Nógrád megyei egyházügyi megbízott visszaemlékezéséből hadd emeljem ki azokat a megjegyzéseket, amelyek valamelyest betekintést engednek a BM és az ÁEH kapcsolatának rendszerébe.

Kiss Istvánt munkája megkezdésekor Szeifert József²² vezette be ebbe a világba, aki maga is belügyes környezetből érkezett az ÁEH-hoz.²³ „Ők is segítenek bennünket, ez a segítség kölcsönös. De egyházi körökben erről semmit sem tudhatnak”²⁴ – mondták az új titkárnak. A belügyi szervekkel való további kapcsolattartásban egy Havasi István²⁵ nevű specialista volt a kulcsfigura, aki a korábban már érzékeltett munkásmozgalmi stílusban beszélt Kissnek a papságról. Havasi aztán 1971-ben a belső elhárításnál osztályvezető lett, majd a megyei kapitányság függetlenített párttitkára volt. Mindezt ’56-os érdemeiért kapta.²⁶ Kiss István így ír róla: „Először arra gondoltam, hogy csupán előttem akarja keménységét, politikai szilárdságát bizonygatni beszédmódjával, trágár stílusával, mellyel egyházi személyeket illetett, de korántsem erről volt szó. Amint később kiderült, a papsággal való kommunikációnak ez a primitív, a hatalom pozíciójából megnyilvánuló formája még a ’60-as években is széles e hazában a rendőrség, sőt az ÁEH apparátusa körében is általános volt.”²⁷

Kiss feljegyzései szerint az egyházat felügyelő belügyes szakmát az ő hivatalkezdésekor, 1970-ben kezdte kitanulni Andó József²⁸ is, aki a megbízott működésének idején szinte végig ezt a feladatkört látta el Nógrád megyében. Kiss és Andó 1971-től – Kiss jellemzése szerint – baráti kapcsolatban dolgozott együtt, mindig, mindenről tájékoztatták egymást, sőt, jelentéseiket is úgy adták be, hogy azonos számadatok és jellemzések szerepeljenek benne. Andó feladata volt a papság és a búcsúk látogatása, illetve az információszerzés egészen 1985-ig. Őt Józsa Mihály hadnagy váltotta.²⁹

Kiss egy ideig bejáratos volt a megyei kapitányság klubjába. Az itteni ta-

²² BM-s életútját bemutatja: Szabó–Soós, 2006, 87., 187. jegyzet.

²³ Kiss István, é. n. 280.

²⁴ Uo.

²⁵ ÁBTL 2. 8. 1. 11449. Havasi István.

²⁶ Kiss István, é. n. 280.

²⁷ Uo.

²⁸ ÁBTL 2.8.1. Nógrád megyei fogvaték 1490. Andó József.

²⁹ Kiss István, é. n. 281–283.

lálkozások az információcsere alkalmi voltak. Itt és más zártkörű hatósági rendezvényeken kötött barátságai, beszélgetései révén döbbsen rá, hogy például a megyei tanács egy-egy posztján ki milyen fedőmunkával figyeli a rendszer működését.

Ezen a ponton engedtessek meg egy kis ferences részrehajlás, hiszen a Nógrád megyei elhárítás egyik központi munkaterülete volt a mátraverebély-szentkúti búcsújáró hely. Andó József belügyes rendszeres „búcsújáró” volt. A nagybaldogasszonyi főbúcsún például végig, azaz három napon át a kegyhelyen tartózkodott. Figyelte a prédikációkat, a Csehszlovákiából érkező buszokat, a zarándokok számát. Kiss István csak a nagymisékre járt, de Andó tájékoztatta: „pénteken éjszaka az egyik misén P. Barsi Balázs izgató hangú, politikai tartalmú prédikációt mondott. Számomra ez az infó fontos volt, mert a 70-es években megköveteltük, hogy csak csendes misét tartsanak, prédikáció nélkül”³⁰ – írja visszaemlékezésében Kiss.

A Belügyminisztérium a hetvenes években nemcsak a prédikációk rendjét, hanem a gyóntatók személyét is meghatározta. Az akkori szentkúti plébános, *Palotai István* 1971 februárjában már magától vitte a listát, nehogy később baj legyen a nem engedélyezett személyek jelenléte miatt. A tájékoztatlan egyháziügyi titkár ekkor tudta meg, hogy ezt a listát a BM-ssel kell jóváhagyni, aki ki is törölte néhány nevet.³¹

Kiss István egy esetben megemlíti, hogy BM-s kapcsolata arra kérte, látogasson el valamilyen ürüggyel *Havasy Gyulához* (1920–1996) a mátraverebélyi parókiára, majd rajzolja le neki a ház skiccét. Mindketten tudták, mindez miért szükséges. Kiss István *Tarnai Imre* atyát említi, aki hazaérkezése után többször észlelte, hogy idegenek jártak a plébániaépületben, vagyis házkutatás volt. Szerinte Imre atya egy idő után, ha elutazott, a bejárat kilincsre akasztotta a kulcsot, hogy a rendőrségnek ne kelljen a zárral babrálania. Tarnai Imrét megkérdeztem erről, ezt az információt nem tudta alátámasztani. A megbízott emlékezete ebben valószínűleg pontatlan volt, és Havasy Gyula lehetett ez a személy.

Nógrádban az ilyen jellegű megfigyelések főként a Bokor-közösségre terjedtek ki. A mozgalmat ugyanis ugyanúgy jellemezték a beszervezések, mint az egyház egészét, így a csoportok mozgását is figyelemmel tudták kísérni a belügyi hatóságok.

Befejező okfejtésként talán nem haszontalan megkérdeznünk: De hogyan kapcsolódott mindehhez Kiss István személyes életútja? Ezt a kérdést visszaemlékezésében ő maga is felteszi, amikor így ír: „Én is ezek közé a becs-telenek közé tartozom?”³²

³⁰ Uo. 285.

³¹ Uo. 286.

³² Uo. 278.

Ahhoz, hogy választ adjunk, hadd idézzek fel néhány epizódot Kiss István negyvenoldalas családtörténetéből. Ha nagyapja Amerikában keserve-sen összegyűjtött pénzét egy héttel később váltja be, a családé az egyik Almásy-kúria, így azonban az infláció miatt csak egy nádfedelees ház jutott nekik. Szülei házasságkötésük után bujkáltak a későbbi nagyszülők haragja elől, házról házra költöztek, alig fogadták be őket, gyermekeiket nagyon nehéz körülmények közt nevelték. Aztán a megélhetés miatt faluról falura kellett járniuk. Kiss István meg is jegyzi később Adácsról, családjuk egyik állomáshelyéről: „ha itt születek, talán egy utcában lettünk volna glodgatyások [sic!] Bánk József váci püspökkel”. De azt is feljegyzi, hogy Deákiban gyakran látott a szembe-szomszéd előtt egy autót, amely Serédi Jusztiniánt szállította, aki szüleit jött meglátogatni. Ezután Budapest munkáskörnyezete, majd újból a vidéki élet következett. Gyökértelen élet.

Kiss István környezete vallásos volt, hitüket azonban leginkább a pokoltól való félelem és az ezzel járó moralizálás jellemezte. Egri főiskolásként Kiss a Mária-kongregáció titkára lett. Az itt eltöltött évek során azonban érkezett ahhoz a ponthoz, amikor szakított az egyházzal. Elmondása szerint szülei 1946-ban nem tudták fizetni a kollégiumi tartásdíjat. A költségek megszerzése végett apja napszámot vállalt, az így kapott pénzből krumplit vásárolt. Szekérre rakta az árut, amit ki is pakoltak a kollégium pincéjébe, ám ekkor megjelent egy bizonyos *Halmos* prelátus, aki azt mondta: a krumpli kicsi, hozzanak inkább Szabolcsból, ott nagyobb terem. „Apám a szekér oldalába kapaszkodott, kiemelt a szekérderékből egy pár összekötött lábú élő tyúkot, és az udvari bejáratához vágta, majd elkezdett zokogni.”³³ Ez olyan hatással volt a tizenéves fiatalra, hogy szembefordult a válásgyakorlással, és a Népi Kollégiumok Országos Szövetségéhez (NÉKOSZ) társult.

Ettől kezdve a kommunista közeg biztosította számára ugyanazt a fel-emelkedési lehetőséget, amelyet *Serédi, Bánk* vagy más eszes parasztfiúk az egyháztól kaptak meg. A párt, a tanítói munka számára a társadalomban való megkapaszkodás lehetősége lett. Ugyanakkor az új rendszernek is szüksége volt rá, hogy vele és a hasonló helyzetbe került fiatalokkal megalapozza egy új, kommunista értelmiség kialakulását. Ebben a közegben azonban – annak ellenére, hogy Kiss iskolaigazgató, majd tanfelügyelő lett – sohasem érezte magát otthon. Megmaradt benne egyfajta paraszti önérzet, amelyet csak akkor tudott elhallgattatni magában, amikor Miklós Imrében és az ÁEH néhány vezetőjében olyan pártfogókra talált, akik megadták neki az egész életén át nélkülözött biztonságot. És ezért ő hűségese hivataltok lett. A rendszerváltozás után visszavonultan élt, egyes egyháziak úgy tudják, öngyilkos lett.

³³ Uo. 18.

Életpályája, önértelmezése és rendszerszemlélete jellegzetesen annak a másodgenerációs kommunista kádertípusnak a példája, amelyet például Miklós Imre képviselt. Csak éppen Miklós Imre számára *Kádár János* jelentette az említett kapaszkodót.

Visszatekintés? Önigazolás? Kiútkeresés? – Mit mondhatunk e forráscsoportról? Úgy gondoljuk, olyan kapocs, amely összeköti a helytörténet és a kommunista rendszer egészének két térfelét, és segíti összefüggéseik megismerését. Kiss István iratanyagának legjelentősebb sajátossága azonban az, hogy a rendszer középszintjén mutat rá azokra az emberi jellemzőkre, személyes sorsokra és politikai szituációkra, amelyek a diktatúra világát helyi és országos szinten egyaránt befolyásolták.

FORRÁSOK

ÁBTL – *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

2. 8. 1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai.

Nógrád megyei fogyaték 1490. Andó József.

11449. Havasi István.

MOL – *Magyar Országos Levéltár*

M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.

NML – *Nógrád Megyei Levéltár*

XXIII. 20. Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága egyházügyi titkárnak iratai. Kiss István: Visszaemlékezés.

INTERJÚ

Miklós, 2001–2003 – Miklós Imre visszaemlékezései. Kálmán Peregrin és Szabó Csaba által 2001 és 2003 között készített interjú (hanganyag, a szerzők tulajdonában).

IRODALOM

Haas, 2010 – Haas György: *Balogh páter. A huszadik század Fráter Györgye*. Bába Kiadó, Szeged, 2010.

Szabó–Soós, 2006 – Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: *„Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen*. Új Ember, Budapest, 2006. A tanulmány újraközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.

„Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...”

Egyházi kitüntetések és a pártállam

MÓZESSY GERGELY

A római katolikus egyház csak 1990-ben, a rendszerváltással nyerte el a különböző egyházi állások és tisztségek betöltésében a teljes szabadságot Magyarországon. 1918-ig a főkegyúri jog korlátozta a legmagasabb szinteken, a kegyúri rendszer pedig a hierarchia alsóbb, plébániai fokán.¹ A két világháború között utóbbi érintetlen maradt – bár a harmincas években erősödő tendencia volt, hogy egyre több kegyúr, szabadulni igyekező anyagi kötelezettségeitől, lemondott előjogairól, így a plébános kiválasztásának jogáról is –, míg az egyházi felső vezetés kinevezési gyakorlatát diplomáciai eszközökkel kontrollálta az állam. Igaz, a korábbinál jóval csekélyebb mértékben. A püspöki kinevezésekre vonatkozó előzetes egyeztetés menetét a Szent-székkal kötött *intesa semplice* rögzítette.² A kommunista diktatúra idején pedig két törvényerejű rendelet és egy kormányrendelet határozta meg az egyházi állások betöltésének körülményeit.

Az Elnöki Tanács 1951. július 4-én megjelent 1951/20. számú törvényerejű rendelete 1946. január 1-jei – visszamenőleges – hatállyal kötötte „egyes egyházi állások” betöltését állami hozzájáruláshoz. A rendelet 1. §-a mindössze az érsekek, címzetes érsekek, püspökök, segédpüspökök, főapátok, apátok és tartományfőnökök kinevezéséhez követelte meg a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes jóváhagyását.³ A jogszabály önmagában tehát nem haladta meg azt a méltósághatárt, melyre a két világháború között is hatással lehetett az állam. Problematikus elem azonban a szabályozás „visszamenőleges hatálya”, amely megteremtette annak lehetőségét, hogy a hatalom saját kénye-kedve szerint értelmezze a köztes évek (1946–51) kinevezéseinek érvényességét. Így például az 1951. május 3-án püspökké szentelt székesfehérvári segédpüspök egészen 1959-ig semmiféle püspöki feladatot nem végezhetett.⁴ Ráadásul a diktatúra nem volt finnyás, ha az önmaga számára meghúzott jogi keretek átlépéséről volt szó. Már ekkor – nyilvánvaló módon – befolyásolta a rendeletben rögzítettekén kívül eső egyházi hivatalok betöltését is. 1951 nyarán nyomást gyakorolt káptalani helynökök választá-

¹ Csizmadia, 1966, 263–383.

² Gergely, 1997, 24–26., László, 2005, 176–183.

³ *Magyar Közlöny*, 1951/101. (július 4.); újabban közli Balogh–Gergely, 2005, 959.

⁴ Vö. Mózes, 2007a., 134.

sára, majd országszerte kieroeltette új irodaigazgatók és püspöki helynökök kinevezését. (Jelen tanulmányunkban elsősorban az ekkor oktrojáltan kinevezett huszonegy pap karrierjére kívánunk fókuszálni.) A kormányzat logikája érthető: ezek valóban egyház-igazgatási kulcspozíciók voltak, segítségükkel az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal megbízottjai teljes kontrollt gyakorolhattak egy-egy püspökség irányítása felett. A hatalom azonban még ennél is tovább ment: még az első látásra mellékesnek látszó egyházi kitüntetéskultúrába is benyomult. Az írásunk címében idézett formula egy 1952-ben Székesfehérvárott kelt, nyilvánvalóan kieroszakolt címzetes préposti kinevezésben olvasható.⁵

A második, jóval aprólékosabb jogi szabályozás az 1957. március 24-én kihirdetett 1957/22. számú törvényerejű rendelet. Ez a helynöki, kanonoki, esperesi, irodaigazgatói és járási székhelyeken a plébánosi tisztségek betöltéséhez kívánta meg az állami hozzájárulást, továbbá az oktatás területéről az iskolaigazgatói, a teológiai tanári és szemináriumi előjárói posztokéhoz.⁶ Az előírás önmagában is gúzsba kötötte az egyház cselekvési szabadságát. Azt hihetnénk, ennél többre nem volt szüksége a hatalomnak. Ám az ÁEH gyakorlata nem állt meg ezen a szinten. Ennek illusztrálására megint csak az egyházi kitüntetések világából idézzünk egy formulát: a fehérvári apostoli kormányzó 1970-ben „a kormányzati jogok teljes birtokában, az Állami Egyházügyi Hivatal ... sz. hozzájárulásával”⁷ állította ki a különböző kitüntetések okmányait.

A jogszabályi környezet később kissé szelídült. A 23/1971. számú kormányrendelet az egyes egyházakkal kötött megállapodásokban foglaltakhoz kapcsolta a tisztségek betöltését. A katolikus egyházzal 1971. május 21-én kötött megállapodás a korábban szabályozott tisztségek közül néhányának a betöltéséhez már nem kívánta meg az ÁEH előzetes hozzájárulását, csak a változások utólagos bejelentését. Mivel azonban ez az intézkedés fenntartotta a hatalom vétőjogát, az eddigre már erősen domesztikált püspöki kar tagjai az esetek döntő többségében ezután is előre egyeztetettek az ÁEH-val kinevezési szándékaikról.⁸ Az előzetes tapogatózás pedig olyan tisztségekre szintén kiterjedt továbbra is, melyeket jogszabályok nem nevesítettek. Így Fehérváron 1975-től a korábbinál szelídebb, de a függő helyzetet mégiscsak illusztráló, „az Állami Egyházügyi Hivatallal egyetértésben”⁹ formulával találkozhatunk a kitüntetésekben.

⁵ SzfvPL – No. 7231. – 2024/1952.

⁶ Magyar Közlöny, 1957/35. (március 24.); újabban közli Balogh-Gergely, 2005, 981–982.

⁷ SzfvPL – No. 7231. – 1411/1970. A levéltárban őrzött másodpéldányban ki van hagyva a hely a hozzájárulás iktatószámának, de nem vezették rá.

⁸ Lénárd-Tímár-Szabó-Soós, 2006, 195–196.; Balogh-Gergely, 2005, 1111–1113., 1118.

⁹ Vö. SzfvPL – No. 7231. csomó iratai.

Az egyházi kitüntetések és adományozásuk hagyományos gyakorlata

Alapvetően három különböző szintet különböztethetünk meg az egyházi kitüntetések világában. A legalacsonyabb rangú címek (püspöki tanácsos, címzetes esperes, tiszteletbeli főesperes) csak lokális jelentőségűek. Ezek mindig is egyházmegyei szintű kitüntetések voltak. Mivel különösebb presztízsük nem volt, alig-alig kerültek a hatalom látókörébe. Jelen vizsgálódásunk körén így javarészt kívül esnek.

Nem kell foglalkoznunk a legmagasabb rangú, pápai kitüntetésekkel sem (apostoli protonotárius, pápai kamarás, pápai káplán). Ezek adományozási gyakorlatába ugyanis az állam nem tudott, nem is próbált benyomulni. Irreális lett volna abban reménykednie bárkinek, hogy a Vatikán értékítélete szerint méltatlan kollaboránsok számára ezek elérhetők lennének. (A jelen írásunkban kiemelten kezelt huszonegy békepap közül kettőt mégis apostoli protonotáriusként is említ a szakirodalom. A szombathelyi egyházmegyes Farkas Dénes esetében egyszerű tollhibáról lehet szó, melyet semmiféle forrás nem erősít meg.¹⁰ A fehérvári Mórász Pál esetében e cím elérése tény – de nem feledkezhettünk meg a körülményeiről. Egyrészt 1969-ben történt egyházi rehabilitálása után szerezte meg ezt a rangot, másrészt lényegében a Vatikán tudtán kívül. Mórász ugyanis fehérvári kanonokként a *gradualis promotio* elve szerint lépdelt előre a káptalanban, és 1970-ben elérte az örökanonokságot. A fehérvári kolumnáris kanonokok viszont 1938 óta automatikusan apostoli protonotáriusi címet is viselnek.¹¹ A stallumhoz – nem a személyhez – kötődő rang betöltőjének kilétéről a Szentszéket külön nem kellett értesíteni.)

A köztes kategóriába eső kitüntetések viszont kifejezetten érdekesek és értékesek voltak az állam számára. Ezeknek ugyanis volt már elegendő presztízsük, ráadásul az államnak 1945 előtt is volt lehetősége beleszólni adományozásukba. Az ötvenes évek főpapjai 1945 előtt szocializálódtak, ismerték és megszokták a korábbi gyakorlatot, így könnyebben elfogadták a hatalom óhajának jelenlétét e szűkebb szférában. E középszintű kitüntetések közül a legismertebb a *tényleges kanonoki* méltóság, ám ez sok tekintetben kivétel is. Ugyanis nem pusztán cím volt, hanem valóságos funkciók is kötődtek hozzá, például a káptalani helynökök megválasztása. A kanonoki kinevezések joga a főkegyúri jog részeként hagyományosan az uralkodót illette. Az 1918-ban beállt kettős változás – a király nélküli államberendezkedésben a főkegyúri jog szünetelése, illetve az év pünkösdjén életbe lépő kánonjogi kódex – miatt

¹⁰ Németh-Gyürki, 2002, December 2. [A mű nem használ oldalszámokat]. Ellene mond SzPL – Acta Cancellariae – 163/1972. (Farkas Dénes nekrológja és gyászjelentése).

¹¹ A kiváltságot XI. Piusz pápa 1938. május 31-én kelt *Romanum pontificem* kezdetű brevójével engedélyezte. Életpályájáról lásd: Forintos, 2005, 182–183.

a magyar minisztertanács a kanonoki kinevezések jogát 1920-ban átadta az illetékes főpapoknak, kérve az illetékes miniszterrel való előzetes érintkezést az egyes kinevezések kapcsán. Ez a politikai természetű állami vétőjog fenntartását célozta.¹² A vétőjogra épp a káptalanok tényleges szerepe miatt volt szüksége a mindenkor hatalomnak. (Az új rendszer keretei között ezt a helyzetet kodifikálta az 1951/20. törvényerejű rendelet is – miközben a káptalanok szerepe épp átértékelődőben volt. A testületek vagyon- és ebből következő funkcióvesztése, valamint a II. Vatikáni Zsinatot követő egyház-kormányzati változások miatt jelentőségük érezhetően csökkent.¹³)

A többi, imént „középkategóriásnak” minősített rang adományozási gyakorlatának alakulására a kanonokok kinevezése szolgáltatta a mintát. A *címzetes kanonoki* méltóság megszerzésének eljárásrendje egészen szorosan kötődött a valóságos kanonoki címéhez: azzal együtt vált egyházmegyei kitüntetéssé 1918 után. (Korábban ez is az uralkodó jogkörébe tartozott, olyanmire, hogy a király az egyes káptalanokhoz köthető címzetes kanonoki méltóságok számát is meghatározta.) A *címzetes apáti és préposti* méltóság adományozása magyar sajátosság. A történelem viharaiiban elenyészett monostorok, kolostorok és társaskáptalanok vezetői címének kitüntetésként való továbbéléséről van szó. A főkegyúri jog alapján 1918-ig ezeket is az uralkodó adományozta, később a vallás- és közoktatási miniszter a kanonoki és címzetes kanonoki kinevezésekre vonatkozó, még csak kialakulóban lévő gyakorlatot kívánta kiterjeszteni e címekre is. A püspöki kar a miniszter erre vonatkozó 946/1920. számú előterjesztését elfogadta, és feljogosította a megyéspüspököket az egyházmegyéjük területén egykor volt apátságok és prépostságok címeinek adományozására a továbbiakban. Az aránytalanságok miatt lehetőség nyílt bizonyos címek feletti rendelkezés átruházására, kölcsönzésére az e téren szegényebb egyházmegyéik számára.¹⁴ (A történetek jótékonyan hatottak a történettudományra, hiszen megerősödött az igény, hogy pontosítsák a középkori kolostorok és monostorok jegyzékét, és igyekezzenek lokalizálni a bizonytalan címeket. Az e célból felállított egyháztörténelem-bizottság *Békefi Remig* elnöklete alatt – *Karácsonyi János, Kollányi Ferenc, Breyer István, Dedek Crescens Lajos és Lukcsics József* részvételével – 1922 őszére készítette el jelentését, mely 137 apáti és 69 préposti címet sorolt fel a történelmi Magyarország területén.¹⁵)

¹² Csizmadia, 1966, 272–273.

¹³ Vö. Erdő, 1980.

¹⁴ Csizmadia, 1966, 273.; Beke, 1992, 51–52. Az 1920. március 17-i konferencia 9. pontja.

¹⁵ Beke, 1992, 103. Az 1922. október 11-i konferencia 4. pontja.

Miért értékelődtek fel az egyházi kitüntetések a hatalom színeiben?

1951–1956

Fel kell tennünk a kérdést, hogy voltaképpen miért is fordult a kommunista államhatalom figyelme az egyházi kitüntetések világa felé. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e címeknek – leszámítva a tényleges kanonoki méltóságot – semmiféle gyakorlati hasznuk nem volt. A válasz voltaképp roppant egyszerű. A kommunisták felülértékelték az egyház – számukra alapvetően idegen – közegében a rangok és címek jelentőségét. Ennek oka is érthető: nagyon hamar és viszonylag nagy számban találkoztak olyan partnerekkel, akiknek e földi hívságok a szokottnál is többet jelentettek. (Már a legendás Balogh páterről, azaz *Balogh István*ról is azt mondta egy visszaemlékező, hogy köztudott volt róla: mindig is apáti címre vágyott, amelyet egyébként viszonylag későn, csak 1968-ban ért el.¹⁶) A békepapok nagy részét az általános vélekedés szerint a karrierizmus sodorta a kollaboránsok táborába, így számukra a címek érthetően különleges fontossággal rendelkeztek.¹⁷

A továbbiakban tehát vizsgálódásunkat annak a huszonegy vezető békepapnak a karrierjére szeretnénk szorítani, akiről egy 1957-es vatikáni dekretum név szerint emlékezik meg, szókimondóan, mégis eufémizmussal így írva le helyzetüket: „kinevezésük az egyházi törvényekkel nem volt megegyező, működésük pedig nem az eddigi szokásos módon történt”.¹⁸ Ezek azok a személyek, akiknek püspöki helynöki vagy irodaigazgatói kinevezését 1951 és 1956 között – de zömében 1951-ben, gyakorta házi őrizetben tartott főpapoktól¹⁹ – csikarta ki a diktatúra. Hogy mennyire bizarr kinevezések voltak ezek, azt pontosan mutatja, hogy a huszonegy papból tizenkettő nem is a saját egyházmegyéjében került kulcspozícióba.

Épp ez magyarázza, hogy a helyi szinten gyökértelen, kívülállónak tekintett, köztudottan állami kegyből posztokhoz jutó békepapok *tekintélyét* – a pro forma püspöktől kapott, valójában kierőszakolt – a hatalom kitüntetésekkel igyekezett gyorsan megszilárdítani. A tizenkét idegen aulába kerülő pap közül egynek, *Langmár Lipó*tnak volt csak komolyabb kitüntetése korábbiól. A „légiósok” közül heten 1951 és 1956 közt kaptak valamilyen címet, egy – tényleges feladattal is felruházott – esperesi megbízás is történt, így csak hárman maradtak komolyabb megtiszteltetés nélkül, vagyis az érintettek egynegyede.

¹⁶ Barlay Ö. *Szabolcs* szíves szóbeli közlése. Lénárd, 1996, 62–63. inkább műkincsek iránti rajongását emeli ki. Apáti méltóságáról lásd www.geographic.hu/index.php?act=napi&id=2071 (Utolsó lekérdezés: 2010. április 21.)

¹⁷ Lásd például Tökölyi István későbbiekben tárgyalandó ragaszkodását c. préposti méltóságához. Részletesebben kifejtve: Mózes, 2007b, 287–305.

¹⁸ Idézi Shvoy, 2002, 131.

¹⁹ Szántó, 1992, 27.

Ha a teljes, huszonegy fős mintát nézzük, hasonló arányokat találunk. A korábban is megbecsült személyek száma kettő (Langmár mellett *Beresztóczy Miklós*); 1956-ig 66 százalék (tizennégy fő) kap komolyabb kitüntetést; van továbbá egy esperes *Gergyési Ferenc* személyében, és csak négy békepap maradt hoppon.

Érdekes, hogy a kitüntetettek között szép számmal találunk címhalmozókat: a tizennégy papból négyet. *Máté János* egy kisebb és két középkategóriás címet szerzett; *Mórász Pál* és *Pajtényi László* valóságos kanonok, *Nagy Béla* pedig főesperes lett középszintű kitüntetéssel.

Tudnunk kell, hogy e mintában voltak posztjukra tökéletesen alkalmatlan kiválasztottak is, akiknek a renoméja nem volt megtámogatható kitüntetésekkel. *Patócs József* egri helynökről az ÁEH is tudta már 1952-ben, hogy „az érsek [...] szellemileg toronymagasan áll felette, és [...] kineveti”.²⁰ Mégis 1954-ig a posztján hagyták – igaz, semmiféle kitüntetéssel nem bátyázták körül a személyét. Ugyanakkor a hasonló problémákkal küszködő²¹ *Máté János* veszprémi helynök két évente kapott címet: püspöki tanácsost, tiszteletbeli kanonokit, majd címzetes apátit. A köztudottan alkoholista *Tökölyi István* fehérvári irodaigazgató helyzetét sem erősíthette meg tartósan 1952 végén szerzett préposti kinevezése. 1953-ban történt eltávolításáról Shvoy püspök így emlékezett meg önéletrésztében: „amikor [...] kissé boros fővel elvette a Ketter étterem cigányprímásának hegedűjét, s maga hegedült tovább – a püspök kérte elhelyezését. Az ÁEH elnöke azonnal teljesítette kérését”.²²

1957 után

1951 és 1956 között alapvetően kegyeltjei renoméjának *megteremtése* érdekében nyúlt bele az egyházi kitüntetések világába az állam, 1957-től azonban a történet gyökeres fordulatot vett: ekkor már a renomé *megmentése* volt a cél.

1956 ősze ugyanis nagy rendet vágott a békepapok között. A forradalom alatt és után – még az ÁEH 1956 decemberére tehető talpra állása előtt – több püspök is rendelkezett korábbi kényszerű dispoziciók megszüntetéséről. Elbocsátották, sőt, nem egy esetben fel is függesztették a hatalom kegyenceit. Csak 1957 januárjában kezdte meg a diktatúra az egyházpolitikában a korábbi helyzet restaurációját, akkor viszont megdöbbenő erellyel. Ismét házi őrizetbe került *Pétery József* váci püspök, Dunabogdányba toloncolták vissza *Kisberk Imre* székesfehérvári segédpüspököt,²³ *Szabó Imre* esztergomi segédpüspök pedig szanatóriumba vonult. De ezek az intézkedések csak a jéghegy csúcsát jelentették.²⁴ Az állami kontroll megszakadása alatt fontos posztokat kapó papokat akár rendőri eszközökkel is igyekeztek el-

²⁰ Idézi Pál, 1995, 61.

²¹ Pál, 1995, 61.

²² Shvoy, 2002, 117.

²³ Uo. 130.

²⁴ Tomka, 2005, 113–114.; Szántó, 1992, 42–44.; Rosdy, 2006, 249.

távolítani a püspökök közeléből. Székesfehérvárott például az újonnan kinevezett irodaigazgatót és a püspök személyi titkárát egyaránt kitiltotta a püspökségről az ÁEH képviselője. Az intézkedés megbénította az aulát, hatalmi vákuumot teremtett.²⁵

Az ismét erőre kapó államhatalmat váratlanul és készületlenül érte a Szentszék hasonlóan határozott fellépése. 1957. január 21-én dekrétum mondta ki a főpapi akaratnak ellenszegülő *Horváth Richárd* exkommunikációját. A rendelkezés megjelent az *Acta Apostolicae Sedis*-ben.²⁶ Ugyanezen a napon született a Zsinati Kongregáció 20.504/D számú dekrétuma is, mely név szerint felsorolta a korábban említett huszonegy békepapot, s azokat „állásuk további gyakorlásától eltiltotta. Őket a püspöki irodai, kanonoki, székesegyházi plébánosi, esperesi, teológiai tanári és előjárói, valamint Budapesten és a püspöki székvárosokban plébánosi tisztségre alkalmatlanoknak (inhabilisnek) nyilvánította. Ezekre az állásokra a Szentszék előzetes hozzájárulása nélkül nem nevezhetők ki a jövőben.”²⁷

A vatikáni dekrétum összezárásra készítette a – vélhetően nem homogén – béketábort. Tagjai „sajnos az ÁEH-től biztatást és védelmet kaptak, egy küldöttségük még a miniszterelnöknél is járt védelmet kérni maguk számára, Rómával szemben...” – írja emlékirataiban Shvoy Lajos püspök, epésen jellemezve a helyzet fonákságát.²⁸ A kegyenceket valóban megalázta a helyzet: például *Szécsi Antal*, korábbi csanádi helynök ügynökjelentések szerint könnyes szemmel indult Nagymarosra káplánnak Budapestről...²⁹ A hatalom is a helyzet foglya lett: a rendelkezés a békepapi gárda „elitjét” sújtotta, nyilvános megszégyenítésüket nem nézhette tétlenül a diktatúra. Minden eszközt bevetettek a „meghurcoltak” védelmében. Próbáltak tárgyalni, születettek közben adminisztratív bosszúintézkedések, 1957 márciusában preventív őrizetbe vételek... A bosszúra jogi köntöst is húztak: 1957. március 9-én kinyilvánította az ÁEH elnöke, hogy nem hajlandó tudomást venni a püspökök október 23-a utáni rendelkezéseiről; majd március 24-én kihirdették a már ismertetett 1957/22. számú törvényerejű rendeletet.³⁰ Jól megfigyelhető, hogy az állami hozzájáruláshoz kötött méltóságok körének végső megállapításakor épp a vatikáni dekrétum szövege lehetett irányadó a jogalkotó számára. Szándéka és akarata ellenére tehát épp a Szentszék adott ötletet a diktatúrának...

²⁵ Shvoy, 2002, 130.

²⁶ *Acta Apostolicae Sedis*, An. et vol. XXXIX. (1957.) No. 1. 38–39.

²⁷ Shvoy, 2002, 131. Ez a dekrétum nem jelent meg az AAS-ben. Bizalmas csatornán *Wyszyński* bíboros útján *Grósz József* kalocsai érsekhez került a szövege, aki másolatban továbbította a püspökségekre. *Grósz* aulája – az általunk idézettől eltérő – fordítást is készített a szövegről. Vö. KFL I. 1. c. *Grósz József* perszonális iratai, 1957. Az érintettek felsorolását közli Rosdy, 2006, 249.; Pál, 1995, 120.

²⁸ Shvoy, 2002, 132.

²⁹ ÁBTL 3. 2. 3. Mt-404. „Béla”. 29.

³⁰ Tomka, 2005, 114.; Szántó, 1992, 44.; Rosdy, 2006, 248–254.; Shvoy, 2002, 130–135.

1957 áprilisától az ÁEH az egyes ordináriusokra helyezett nyomást. „A tárgyalások természetesen az ügyek állása és kilátása szerint folytak: néha sordinóval, máskor a legdurvább fenyegetésekkel, hejcei internálás kilátásba helyezésével” – emlékezett vissza Shvoy püspök. A hatalom persze arról is gondoskodott, hogy a fenyegetések valószerűek legyenek. Zsarolás kezdődött: ha a püspökök elérik Rómánál az inhabilisnek nyilvánítottak rehabilitálását, szó lehet az internáltak helyzetének rendezéséről.³¹ E szituációban Esztergom, Székesfehérvár, Szeged és Győr püspöke a Szentszékhez fordult, kérve a szükséges engedélyeket. Június végére mindenhova megérkezett a Zsinati Kongregáció lakonikus válasza: „a rendkívüli helyzetre való tekintettel a kérést nem tartja a Congregatio teljesíthetőnek”. Az ÁEH válaszul néhány papot eltiltott a működéstől.³²

Mivel a régi pozíciók visszaszerzésének lehetősége távolodni látszott, időlegesen a meghurcolt békepapok rehabilitációjának más formái kerültek előtérbe az állami kívánságlistán. Ekkor próbálták meg újabb egyházi kitüntetések kieszközlése által helyreállítani a dekrétummal sújtottak tekintélyét. Ez nemcsak presztízskérdés volt, hanem a tárgyalási taktika része is: ha egy kisebb, megadható engedményre ráveszi az ÁEH a püspököt, a következő lépés talán könnyebben mehet. Arra is jó eszköznek látszott ez, hogy a külvilág felé az érintettek püspöki megbecsülését sugallja. Hasonló funkciója volt az Opus Pacis újjászervezésének 1957-ben: a külvilág előtt egy platformra terelte a békepapokat és a püspököket.³³ Ilyen huzavonák és alkuk közepette lett címzetes prépost még 1957-ben Beresztóczy Miklós Esztergomban és Mórász Pál Székesfehérvárott. Utóbbi egyébiránt saját maga vetette fel az ÁEH elnökének egy apáti vagy préposti címmel való kárpótlásának lehetőségét...³⁴ Szintén 1957-ben lett *Bartányi Andor* valóságos esperessé.

A részleges sikerek nyomán úgy tűnt, hogy az államhatalom gőzhengerének nem tud ellenállni az egyház. A Szentszék viszont fokozta elhatárolódását a rendszerrel kollaboráló papoktól. A Zsinati Kongregáció 1957. július 16-án kelt dekrétuma megtiltotta a magyarországi papságnak a parlamenti szerepvállalást,³⁵ majd a mandátumához ragaszkodó három békepapot – Beresztóczy Miklóst, Máté Jánost és Horváth Richárdot – 1958 februárjában kiközösítette.³⁶ A világegyházban ez akkor annyira ritka esemény volt, hogy a Vatikán hivatalos közlönyének indexében 1958-ban a „Magyarország – Lásd: Exkommunikáció” bejegyzés szerepel.³⁷ A fejleményekre a népköztársaság

újabb retorziókkal reagált: 1957. augusztus 15-én *Badalik Bertalan* veszprémi püspököt Hejcére internálták,³⁸ majd ősszel ismét voltak papokat érintő tartóztatások, és 1957. december 15-én történt *Brenner János* meggyilkolása.³⁹

1958 augusztusában *Papp Kálmán* győri püspököt hozta nehéz helyzetbe a pártállam. Felderítették és fejére olvasták titkos kapcsolatait. A megfélemlített püspöki kar elhatárolódott tőle, ő pedig kénytelen volt az inhabilisnek nyilvánított Pajtényi Lászlót és *Nedesovszky Jánost* visszahelyezni korábbi beosztásába.⁴⁰ Egyúttal mindketten címzetes apáti méltóságot is kaptak. Itt tört meg véglegesen a kérdésben a magyar püspökök ellenállása, az offenzívába belefáradtak a főpásztorok. 1958 őszén új püspökkari álláspont született: a pápai dekrétummal sújtottak esetében a hatályos CIC 81. kánonja értelmében az ordináriusok „kényszer hatása alatt, az illető felelősségére” cselekedhettek.⁴¹ A püspökök ezután már könnyebben engedtek a hatalom igényeinek, de lehetőség szerint a rehabilitációnak olyan formáit keresték, amelyek a dekrétum szavaival nem álltak ellentétben.⁴² Összesen öten lettek ismét irodaigazgatók (*Babócsa Endre, Csömöz Gáspár, Langmár Lipót, Nedesovszky János és Vitányi György*), Pajtényi László és Langmár Lipót helynök-ké, Mórász Pál pedig helynök helyettesé lépett elő. A Szentszék egyébként az 1960-as években már hajlandónak mutatkozott a dekrétum alól mentesíteni egyes személyeket, s végül, 1971. július 15-én el is törölte azt.⁴³

A visszaszerzett posztok mellé a békepapok egy része a későbbi években kitüntetések is begyűjtött. Huszonegy fős mintánk 1960 után összesen egy valóságos, három tiszteletbeli kanonoki és két címzetes apáti méltósággal gazdagodott, a (címzetes) esperesi és főesperesi méltóságokról már nem is szólva. A minta voltaképpen telítődött is ekkorra: a huszonegy békepapból tizenkilenc az évek előrehaladtával elért a címzetes apáti, préposti vagy kanonoki méltóságok közül legalább egyet; nem egy közülük jóval magasabbra is jutott. Mindössze *Szabó József* és – a korábban alkalmatlansága miatt már említett – *Patócs József* karrierje állt meg a lokális jelentőségű tiszteletbeli főesperesi címnél.

Érdekes színfoltot képvisel az érintettek között a piarista gyökerekkel rendelkező szombathelyi exhelynök, *Farkas Dénes*. Talán ő közöttük az egyetlen, aki nem áhítozott kitüntetések után, sőt – noha erre a dekrétum nem kötelezte – saját elhatározásából, önként, 1959 decemberében lemondott jáki préposti címéről is.⁴⁴ A kép teljességéhez tartozik, hogy Farkas

³¹ Rosdy, 2006, 252–253.; Shvoy, 2002, 133.

³² Shvoy, 2002, 133–134.; Vajk, 1993, 115–116.

³³ Shvoy, 2002, 134–135.; Szántó, 1992, 44.

³⁴ MOL XIX–A–21–a Sz 275/1957/Eln. 6. Idézi: Mózes, 2007b, 301.

³⁵ *Acta Apostolicae Sedis*, An. et vol. XXXIX. (1957.) No. 10. 637.

³⁶ *Acta Apostolicae Sedis*, An. et vol. XXXIX. (1958.) No. 3. 118.

³⁷ Eredetiben: „Hungaria v. Excommunicatio”. *Acta Apostolicae Sedis*, An. et vol. XXXIX. (1958.) 1090.

³⁸ Balogh–Gergely, 1993, 319.

³⁹ Tomka, 2005, 115.

⁴⁰ Szántó, 1992, 46., Rosdy, 2006, 253–254.

⁴¹ SzfvPL – No. 7227. – Sz. N./1958. Az 1958. október 17-i püspökkari konferencia 10. napirendi pontja. Közli Balogh, 2008 II., 963–964.

⁴² Rosdy, 2006, 252–254.; Shvoy, 2002, 133.

⁴³ Szabó, 2005, 418.

⁴⁴ SzPL – Acta Cancellariae – 1567/1959.

ekkor már nem egyházi karrierben volt érdekelt. Körmenden gimnáziumi igazgatóként és tanárként működött. Csak titokban, üres diplomákban misézett.⁴⁵

Mit tehetett az egyház?

Mint láthattuk, az egyházi kitüntetések adott történelmi helyzetben értékelődtek fel, válhattak fontossá egy sokkal nagyobb játszmában, melynek tétje voltaképp az egyházkormányzat kontrollja vagy szabadsága volt. A kitüntetések szegmensében az államhatalom apparátusa mindenhol képes volt arra, hogy akarátát érvényesítse. Tartósan egyetlen főpásztor sem volt képes ellenállni ezeknek a szándékoknak. Mégis, közelebbről szemlélve a kérdést, gyakran lehet nyomát találni egy kevésbé látványos belső ellenállásnak, amelyet viszont az érdekeltek egészen pontosan érzektek. Példaként álljon itt két címzetes préposti kinevezés okirata 1952 decemberéből a fehérvári egyházmegyéből: *Vajk Gyuláé* és *Tökölyi Istváné* [a dokumentumokat lásd a tanulmány végén].⁴⁶ A kinevező iratok beszédesen tanúskodnak arról, hogy a püspök mikor cselekedett saját akarata szerint, s mikor kényszer hatása alatt.

1. Árulkodó mindjárt a dátum. A két oklevél nem egy időben kelt. Hét nap nem nagy különbség, de az egyház közegében egészen más az emocionális tartalma a karácsony bensőséges ünnepén kelt kinevezésnek, és más a polgári év utolsó napján aláírtnak. Utóbbi azt sugallja: ennek „még az idén” meg kellett történnie.

2. Tökölyi oklevele látványosan hangsúlyozza a kitüntetett kívülállóságát. (Ennek egyházi oka is van: idegen egyházmegyes pap csak saját főpásztorának beleegyezésével volt részesíthető kitüntetésben.)

3. Árulkodó a kitüntetés indoklása. A középkorra visszamenő hagyomány, hogy az oklevelek tartalmazzanak egy laudációt, felsorolják a jutalmazott érdemeit. Vajk Gyula „példás papi élete és buzgó lelkipásztori munkájának elismerésül” kapja címét. Tökölyi esetében az efféle indoklás egyszerűen elmarad. Teljes egészében hiányzik.

4. Található azonban másféle indoklás – de nem itt, hanem az oklevél jogi részében. Látszólag mindkét helyen ugyanaz a körülményes körmondat biztosítja az olvasót arról, hogy a püspöknek van joga ilyen kitüntetést adni. Csakhogy amíg Vajk Gyula „az Állami Egyházügyi Hivatal hozzájárulásával” lett préposttá, addig Tökölyi István „az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére [kiemelés tőlem – M. G.] és hozzájárulásával”.

Hygy ezek a különbségtételek nem véletlenek, azt az aula következetes-

⁴⁵ Szende, 2009, 146–171. www.vasiszemle.t-online.hu/2009/02/szende.htm (utolsó lekérdezés: 2010. április 22.).

⁴⁶ SzfvPL – No.7231. – 2005 és 2042/1952.

sége mutatja: hasonló differenciák mutatkoztak Pajtényi László és *Babics György* címzetes kanonoki kinevezésekor.⁴⁷ Az eltéréseket az érintettek is érzékelték, Vajk Gyula önéletrrásában némiképp el is túlozta ezeket.⁴⁸ Tökölyi István irodaigazgatóként szembesült mindkét szöveggel. Úgy tüntették ki, hogy közben megalázták. Tehetetlen dühe paptársra, a békepapoktól elhatárolódó Vajk Gyula ellen fordult, aki meg sem hívta beiktatására. Tökölyi bosszúból azt terjesztette a méltóságjelvényeivel szívesen hivatkozó Vajkról, hogy nem is préposti beiktatás, hanem titkos püspökszentelés részese lett. Ezt a gyanút az állambiztonsági források is megőrizték: a sors fintora, hogy a „kriptokommunista” kifejezés mintájára – ám eltorzítva – feltételezhető „kripton püspökséget” emlegettek vele kapcsolatban.⁴⁹

Volt más lehetőség is a kényszerű kinevezésektől való belső elhatárolódás érzékeltetésére. Főúri végrendeletekben megfigyelhető tendencia, hogy az örökösök kedves gyermekeinek biztos birtokokat juttat; míg ingoványosabb jogi helyzetű vagy katonai szempontból veszélyeztetett területeket kevésbé kedvelt rokonokra hagy. Mintha ez a mechanizmus elevenedett volna fel, amikor 1957. december 31-én – ismét szilveszterkor... – Shvoy Lajos püspök arra kényszerült, hogy kitüntesse Mórász Pált. Üresedésben lévő préposti cím ekkor nem volt. A püspök ezért írásban felszólította az egyházmegyétől ekkor már négy éve távol élő Tökölyi Istvánt, hogy mondjon le rangjáról. De előbb adta meg az új kinevezést a székesfehérvári Szent Miklós-prépostságra Mórásznak, mintsem hogy a cím régi birtokosa arról nyilatkozhatott volna. Tökölyi nem volt hajlandó lemondani, előbb az ÁEH elnökénél tiltakozott,⁵⁰ majd a püspöknek is írt. A patthelyzetet azzal oldotta fel Shvoy Lajos, hogy Tökölyit értesítette eredeti kinevezésének érintetlenül hagyásáról; egyszersmind Mórászt is kinevező iratának olyan értelmű módosításáról, hogy egy másik kitüntetést, nevezetesen a bökénysomlyói préposti címet adományozta neki.⁵¹ Az érintettek megnyugodtak, ám a történetnek maradt egy – nem jelentéktelen – szépséghibája: ez a cím sem volt üres. Ezt 1945 óta *Mezgár Lajos* birtokolta, aki viszont a rendőrségi zaklatások miatt 1951-ben kivándorolt Dél-Amerikába. Ez azonban nem járt címvesztéssel.⁵²

⁴⁷ SzfvPL – No. 7228B – 2004/1952. Pajtényi formulájában „...az Állami Egyházügyi Hivatal kérelme és előterjesztése után” szerepel, Babicsnál csak „...az Állami Egyházügyi Hivatal hozzájárulása után”. (Itt azonban a dátumok egyeznek, a laudációk elmaradnak.)

⁴⁸ Vajk, 1991, 49–50.

⁴⁹ BPI – Historia Domus, 151–152.; ÁBTL 3. 1. 5. O–11969. 47., 76.; Vajk, 1991, 50.

⁵⁰ MOL XIX–A–21–a Sz 18–1/1958/Eln. 4.

⁵¹ SzfvPL – No. 7231. – 2906/1957.

⁵² SzfvPL – No. 7231. – 1449/1945.; Schem, 1955, 6.

A Zsinati Kongregáció által 1957-ben inhabilisnek nyilvánított papok fontosabb tisztségei és kitüntetései

Név	Eredeti egyházmegye	Funkció	Cím, rang	Megjegyzés, halálozás
Babócsa [Marosán] Endre	Vác	1952–56: Esztergom , Budapest-Belváros, helyettes plébános 1952–56: Esztergom , budapesti helynökségi provikárius 1958–60: Vác, irodaigazgató	1953: Esztergom, c. apát	†1974
Bartányi Andor	Eger	1951–57: Szombathely , irodaigazgató	1952: Szombathely , tb. kanonok 1957: Eger , esperes	†1967
Beresztóczy [Bartmann] Miklós	Esztergom	1950: Esztergom, káptalani helynök 1950–56: Esztergom, általános helynök 1950–56: Országos Béketanács Katolikus Bizottságának (OBKB) elnöke, 1957-től OBKB főtitkár	1936: pápai kamarás 1946–57: Esztergom, kanonok 1957: Esztergom , c. prépost	1956–: suspensálva 1953–73: egy. képviselő 1958–71: exkommunikálva 1961–73: egy.-i alelnök †1973
Brenner Ferenc	Pécs	1951–54: Győr , irodaigazgató	1953: Pécs, c. prépost 1977–79: Pécs , kanonok	†1979
Csömöz Gáspár	Vác	1951–56: Vác, irodaigazgató 1960– [1966 előtt]: Vác, irodaigazgató	[1949 előtt]: Vác, püspöki tanácsos 1953: Vác, c. apát 1960: Vác , tb. kanonok	†1966
Farkas Dénes	Sch. P., 1949/1951-től: Szombathely	1948–50: Szeged, tankerületi főigazgató-helyettes (<i>rendi engedély nélkül</i>) 1951–56: Szombathely, általános helynök	1954–59: Szombathely , c. apát	Apáti jelvényeit 1956-ban visszaadja, a tiszttól maga válik meg 1959-ben. †1971

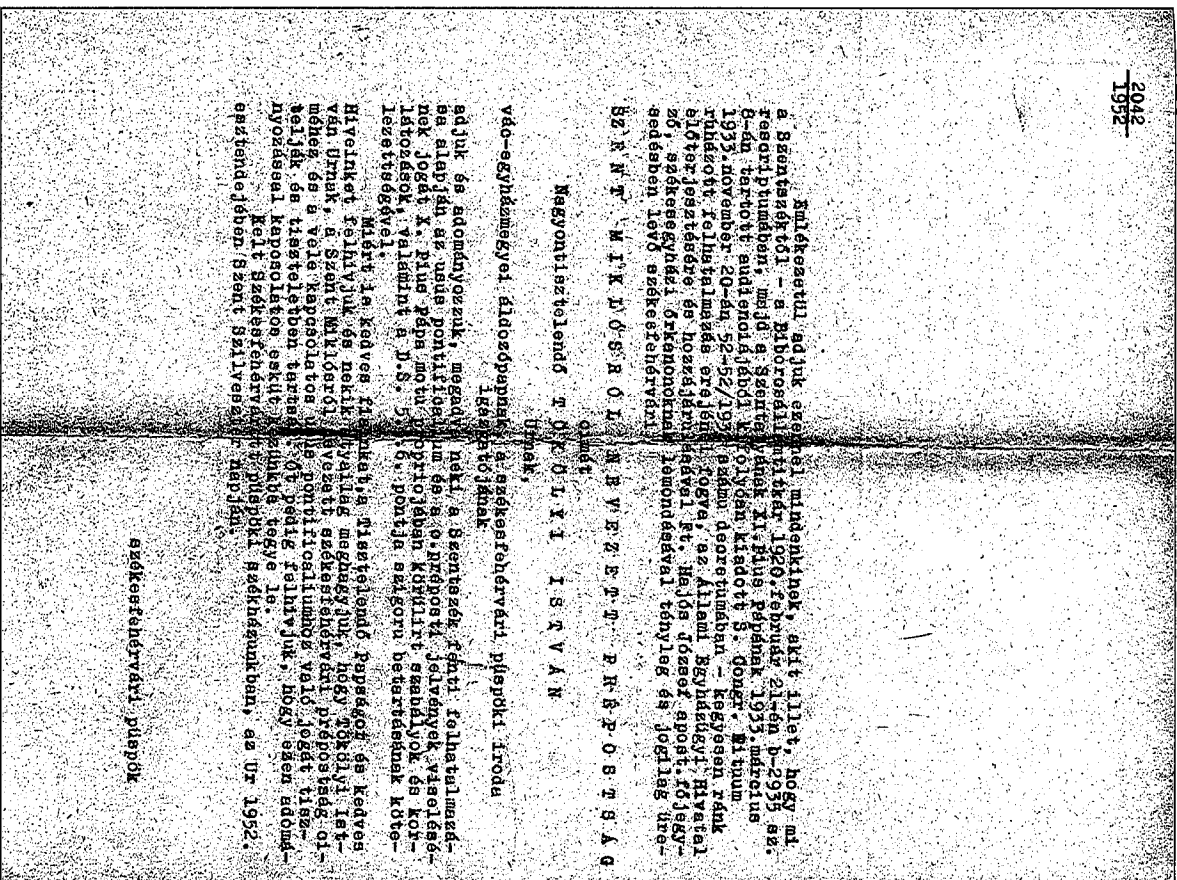
Név	Eredeti egyházmegye	Funkció	Cím, rang	Megjegyzés, halálozás
Gergyési Ferenc	Veszprém	1951: Győr , püspöki helynök	1955–62, 1963–65: Veszprém , esperes 1960: Veszprém , tb. kanonok 1962: Veszprém , c. apát 1963–65: Veszprém , főesperes	†1974
Kis[s] Pál	Kalocsa, 1956-tól Vác	1952–56: Kalocsa, irodaigazgató	1953: Vác , c. apát	[†1980 után, 1994 előtt]
Langmár Lipót	Veszprém	1939–46: Veszprém, irodaigazgató 1951–57: Csanád , irodaigazgató 1958–59: Veszprém, irodaigazgató 1959–65: Veszprém, apostoli kormányzói általános helynök	1938: Veszprém, tb. kanonok 1938: Veszprém, kanonok 1943: Veszprém, c. apát	†1979
Máté János	Vác	1951–57: Veszprém , általános helynök	1951: Veszprém , püspöki tanácsos 1953: Veszprém , tb. kanonok 1955: Veszprém , c. apát	1953–63: egy. képviselő 1958: exkommunikálva †1990
Mórász Pál	Székesfehérvár	1953–56: Székesfehérvár, irodaigazgató 1955–56: Székesfehérvár-belvárosi plébános 1958–71: Székesfehérvár, provikárius	1952–55: Székesfehérvár , c. kanonok 1955–82: Székesfehérvár , kanonok 1957–70: Székesfehérvár , c. prépost 1970–82: apostoli protonotárius (<i>kanonoki stallumhoz kötött cím</i>)	†1982
Nagy Béla	Hajdúdorog	1951–56: Hajdúdorog, irodaigazgató	1951: Hajdúdorog, főesperes 1952: Hajdúdorog, tb. kanonok (1957: Hajdúdorog, tb. kanonoki cím felújítása)	†1969

Név	Eredeti egyházmegye	Funkció	Cím, rang	Megjegyzés, halálozás
Nedessovszky János	Győr	1955–57: Győr, irodaigazgató 1958–60: Győr, irodaigazgató	1958: Győr, c. apát	†1983
Pajtényi László	Veszprém, Győr (1955-től)	1951–53: Székesfehérvár, megyei békebi- zottság titkára 1953–57: Győr, helynök 1958–62: Győr, helynök	1952–55: Székesfehérvár, c. kanonok 1955: Győr, kanonok 1958: Győr, c. apát 1963–78: Győr, esperes 1963–76: főesperes	†1978
Patócs József	Pécs	1951–54: Eger, érseki helynök	1961: Pécs, tb. esperes	†1961
Szabó József	OSPPE (1932–1936); Vác	1952–56: Veszprém, irodaigazgató	1958: Vác, tb. esperes	[szül.: 1903, szent.: 1932] †1972
Szécsi Antal	Esztergom	1950: Esztergom, budapesti helynökség pro- vikáriusa 1951–57: Csanád, helynök	1946: Esztergom, érseki tanácsos 1955: Csanád, c. apát 1968: Esztergom, c. apát	†1979
Tökölyi István	Vác	1951–53: Székesfehérvár, irodaigazgató	1952: Székesfehérvár, c. prépost	†1965
Vaskúti József	Veszprém	1951–57: Pécs, irodaigazgató	1959: esperes és tb. kanonok	†1973
Vatamány Imre	Hajdúdorog	1951–1956: Hajdúdorog, helynök	1953: tb. kanonok	†1979
Vitányi György	1948-tól Esztergom	1954–56: Esztergom, érseki irodaigazgató 1958–59: Esztergom, érseki irodaigazgató	1956: Esztergom, c. prépost 1969: Esztergom, esperes	†1972

Vastag betűvel szedve: nem az eredeti egyházmegyében viselt hivatal vagy cím.
Dőlt betűvel szedve: az I. korszakban (1951–1956) elért méltóság.
Vastag, dőlt betűvel szedve: a II. korszakban (1957 után) elért méltóság.
(Normál betűvel szedve: 1951 előtt elért hivatal vagy méltóság.)

MÓZESSY GERCELY

„Az Állami Egyháziügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...”

2005
1952

Emlékeztetül adjuk ezennel mindenkinek, akit illet, hogy mi a Szentekről – a Biborosállamtól 1920. február 21-én b-2935 számú rescriptumában, majd a Szentatyának, XI. Pius Pápnak 1933. március 8-án tartott audienciájából kifejezőleg a S. Congr. Ritum 1933. november 20-án 52-53/1932 sz. decretumában – kegyesen ránk ruházott felhatalmazás erejénél fogva, az Állami Egyházügyi Hivatal hozzájárulásával néhai Braun Gyula nyug. budapesti esperesplébánosnak halálával tényleg és jogilag üresedésben lévő ürszti

S Z E N T E U S T A C H R O L N E V E Z E T T P R É P O S T S Á G
elöl.

Nagyontisztelendő V A J K G Y U L A Urnak,

galavölgyi ker. esperesének, bodajki plébánosnak

páldás papi élete és buzgó lelkiásztori munkájának elismerésül adjuk és adományozzuk megadva neki a Szentek fenti felhatalmazása alapján az usus pontificalium és a c. préposti jelvények viselésének jogát X. Pius Pápa motu proprio-jában körülírt szabályok és korlátozások, valamint a D.S. 5. §. 6. pontja szigorú betartásának kötelezettségével.

Miért is kedves fiainkat a Tisztelendő Papságot és kedves Hiv-inket felhívjuk és nekik atyáink megengadjuk, hogy Vajk Gyula urnak a szent Eustachról nevezett prépostság címéhez és a vele kapcsolatos usus pontificaliumhoz való jogát háborítatlanul meghagyják és tisztel-jük. Őt pedig felhívjuk, hogy ezen adományozással kapcsolatos esküt kezünkbe tegye le!

X. Szent István királyunk székfoglalásánál, az Ur 1952. esz-
tendejében Szentkarácsony napján

székesfehérvári püspök.

„Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...”

FORRÁSOK

AAS – *Acta Apostolicae Sedis*

ÁBTL – *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.

O–11969. Vajk Gyula.

3. 2. 3. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék, beszerzési dossziék.

Mt–404. „Béla”.

BPI – *Bodajki Plébánia Irattára*

KFL – *Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár*

I. 1. c. Grösz József perszonális iratai.

MOL – *Magyar Országos Levéltár*

XIX–A–21–a. Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok.

Schem, 1955. – *Katalogus venerabilis cleri Albae Dioecesis Albaregalensis Anno 1955 m. decembris ab erecta sede episcopali 178.* Egyházmegyei Hatóság, Székesfehérvár, 1955.

SzfvPL – *Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár*

Egyházkormányzati iratok.

No. 7227. csomó. Magyar Katolikus Püspöki Kar.

No. 7228B csomó. Címzetes kanonokok.

No. 7231. csomó. Címzetes apátok, címzetes prépostok.

Kézirattár

Vajk, 1991. – Vajk Gyula: *Visszaemlékezéseim Shvoy Lajos püspök atyámra (1933–1968).*

Kézirat, Hegykő, (SzfvPL – Kézirattár – No. 1751/I.)

SzZPL – *Szombathelyi Püspöki Levéltár*

Acta Cancellariae

FORRÁSOK A TÁBLÁZATHOZ

Különböző egyházmegyes sematizmusok, névtárak, almanachok stb.

Különböző egyházmegyes körlevelek (Csanád 1955/IX, Szbh. 1972/I, Pécs 1962/I, Hajdúdorog 1970/I, 1979/II, Vác 1953/II.)

Levéltári források: Hajdúdorog, Székesfehérvár, Szombathely püspöki levéltáraiból

Beke Margit: *Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006.* Szent István Társulat, Budapest, 2008.

Beke Margit: *Esztergomi kanonokok.* Görres, Unterhaching, 1989.

Calendarium sacerdotum mortuorum dioeceseos Sabariensis ab anno 1777- usque ad novissimum tempus. [Comp.: Joannes Németh, átdolg. bőv.: Gyürki László. Gyürki László, Kőszeg, 2002.

Forintos Attila: *A székesfehérvári székeskáptalan. Adattár 1777–2004.* Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2005.

Forintos Attila: *A székesfehérvári székeskáptalan címzetes kanonokjai. Adattár 1795–2009.* Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2010. [kiadás alatt]

- Huchthausen Lajos: Bilingvérezések. Történetek a veszprémi egyházmegye XX. századi életéből. S. a. r.: Karlinszky Balázs. A veszprémi egyházmegye múltjából 21. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Veszprém, 2009.
- Lakatos Andor: A változások évszázada. Fejezetek a kalocsai főegyházmegye 20. századi történetéből 1909–1999. In: A kalocsai érsekség 100 esztendeje. A kalocsa-bácsi érsekségtől a kalocsa-kecskeméti főegyházmegyéig 1909–2009. Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye, Pozsony, 2009.
- Léh István – Koltai András: Catalogus Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997. Magyar Piarista Tartományfőnökség – METEM, Budapest, 1998.
- Mózessy Gergely: „...Érdemei elismerésül...” Székesfehérvári adalékok az egyházi kitételek pártállami befolyásolásához. In: Acta Papensia, VII. 2007/3–4. 287–305.
- Pál József: A békepapok. Budapest, 1995.
- Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai. Görres, München, 1987.
- Rosdy Pál szerk.: A katolikus egyház 1956-ban. Új Ember, Budapest, 2006.
- Szabó Csaba: Egyházi hangulatjelentések, 1951, 1953. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000.
- Szabó Csaba: A Szent István és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

IRODALOM

- Beke, 1992. – Beke Margit: A magyar katolikus püspöki tanácsok története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I. Aurora, München–Budapest, 1992.
- Balogh, 2008. – Balogh Margit: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II. METEM, Budapest, 2008.
- Balogh–Gergely, 1993. – Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1993.
- Balogh–Gergely, 2005. – Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásügyek Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok. II. 1944–2005. História, Budapest, 2005.
- Csizmadia, 1966. – Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- Erdő, 1980. – Erdő Péter: A káptalanok szerepe az új egyházi jogban. In: Vigilia, 1980/6., 410–413.
- Forintos, 2005. – Forintos Attila: A székesfehérvári székeskáptalan. Adattár 1777–2004. Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2005.
- Gergely, 1997. – Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1997.
- László, 2005. – László T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- Lénárd, 1996. – Lénárd Ödön: Erő az erőtlenségben. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1996.
- Lénárd–Tímár–Szabó–Soós, 2006. – Lénárd Ödön – Timár Ágnes – Szabó Gyula – Soós Viktor Attila: Utak és útvesszők. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.

- Mózessy, 2007a. – Mózássy Gergely: Az 1956-ot követő megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára. In: Magyar Katolikus Egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2007. Szerkesztette Szabó Csaba. Új Ember Kiadó, Budapest, 2007, 123–141.
- Mózessy, 2007b. – Mózássy Gergely: „...Érdemei elismerésül...” Székesfehérvári adalékok az egyházi kitételek pártállami befolyásolásához. In: Acta Papensia, 2007/3–4., 287–305.
- Németh–Gyürki, 2002. – *Calendarium sacerdotum mortuorum dioeceseos Sabariensis ab anno 1777–usque ad novissimum tempus*. Comp. Joannes Németh. Átdolgozta és bővítette Gyürki László. Magánkiadás, Kőszeg, 2002.
- Pál, 1995. – Pál József: Békepapok. Egyházforum, Budapest, 1995.
- Rosdy, 2006. – A katolikus egyház 1956-ban. Szerkesztette Rosdy Pál. Új Ember Kiadó, Budapest, 2006.
- Shvoy, 2002. – Shvoy Lajos: Önéletrajz. Szerkesztette Mózássy Gergely. Források a Székesfehérvári egyházmegye történetéből I. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2002.
- Szántó, 1992. – Szántó Konrád: A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház története 1945–1991. Új Misszió Alapítvány, Miskolc, 1992.
- Szabó, 2005. – Szabó Csaba: A Szent István és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Szende, 2009. – Szende Ákos: A fekete bárány is a nyájhoz tartozik? Adatok Farkas Dénes szombathelyi helynök pályafutásához. In: Vasi Szemle, 2009. (63. évf.) 2. szám, 146–171. www.vasiszemle.t-online.hu/2009/02/szende.htm (utolsó lekérdezés: 2010. április 22.).
- Tomka, 2005. – Tomka Ferenc: Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés és az ügynökkérdés 1945–1990. Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- Vajk, 1993. – Vajk Gyula: Visszaemlékezéseim Shvoy Lajos püspök atyámra (1933–1968). In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1993/3–4. 95–124.

Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében

KÓSA LÁSZLÓ

A szovjet világhatalmi törekvések az 1950-es évek végétől – a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa okozta átmeneti megtorpanás után – újabb lendülettel és agresszíven igyekeztek érvényesülni a földkerekség számos pontján. A magyarországi belpolitikában a hatalom minden területen való birtoklása és megerősítése volt a forradalom leverése után újjászerveződő diktatúra célja. Az egyházakat ugyanúgy az első számú ellenségek közé sorolták, mint az előző években. A társadalmi tevékenységüket főlpszámoló, működésüket a templomfalak közé szorító folyamatnak a koncepciók perektől a pártállami szempontból megbízható egyházi vezetők megválasztásáig és a titkosügynök-hálózat szervezéséig változatlanul számos állomása volt, de az 1956 előtti és utáni pártállami egyházpolitika célja és módszerei között lényeges különbségek is mutatkoztak. Míg korábban – nemegyszer terrorisztikus eszközökkel – az egyházak mielőbbi megsemmisítésére törekedtek, utóbb jóval összetettebb taktikára váltottak. Az egyházakkal való együttműködést, az állami célok támogatását hangsúlyozták, miközben a háttérben a vallásosság elsorvasztása sem került le a napirendről, a számukra ellenséges személyeket pedig igyekeztek ellehetetleníteni az egyházakon belül. Mintegy az átmeneti időszakot jelezve az új taktika első évtizedében azonban még időnként fölbukkantak a korábban jellemző „keményvonalas” elemek és „látványos” akciók is. Több párthatározat érintette az egyházakat, és foglalkozott a vallásos világnézettel szembeni „harc”-al. Nem hiányoztak belőlük az ifjúságra s általában a jövő nemzedékek ateista nevelésére vonatkozó tételek.¹

1956 októberében, különösen a fővárosban a fiatalság szinte minden rétege szembefordult a kommunista rendszerrel. Ezért az „akié az ifjúság, azé a jövő” jól ismert jelszava a forradalom leverése után regenerálódó diktatúrában jelentős hangsúlyt kapott. Nagy erővel szervezték a Kommunista Ifjúsági Szövetséget (KISZ). „Élcsapat-jelleggel” néhány évig viszonylag zárt ma-

Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében

radt, majd az 1960-as évek elejétől nagy taglétszámú tömegszervezetté alakult át, és az egyetlen engedélyezett magyarországi ifjúsági egyesülettel szemben semmiféle konkurenciát nem tűrt a politikai vezetés. Nem volt váratlan tehát az az 1962–64-ben zajló belügyi akció sem, amely tanulmányom tárgya.

A téma iránti érdeklődésem önéletrajzi vonatkozások is ösztönözték. Ezekben az években egyetemi hallgatóként rendszeresen részt vettem a budapesti Klauzál téri református gyülekezet legális ifjúsági bibliaóráin, és – a háttérben zajló eseményekről keveset tudva – átéltem a bomlasztását célzó belügyi beavatkozást. Mintegy negyven évvel később az események után kutatva bukkantam ennek egykor titkos dokumentumaira az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Legelőször egy huszonhat gépelt oldalas „Összefoglaló jelentés”-re, amely 1964. március 5-én kelt a „»Harcolók«” fn. ügyben realizálás céljából.² A Geréb Sándor, a BM III/III/2-a alosztály vezetője és helyettese, Pálfi József százados által aláírt fogalmazványban az említett rendőrségi beavatkozás részletes indoklását és a kapcsolódó nyomozás tervezetét ismertem föl. Az indítványt hat ügynök csaknem két éven át adott jelentéseire, külső rendőri megfigyelésre, levéllelőrzésre, telefon- és szobahallgatásra, megszerzett dokumentumok fotókópiáira alapozták.

Dolgozatomban a „Harcolók” fedőnevű csoporttal kapcsolatos rendőri akciót mutatom be. Előjáróban tisztázni kell, hogy ez a csoport csak a rendőri gondolkodásban létezett, a valóságban nem. Az elhárítás „logikája” hozta létre az egyházközönségi keretben működő ifjúsági bibliai körök és egy magánlakásban időnként megtartott önképzőköri-jellegű összejövetel résztvevőiből, valamint a budapesti református teológiai akadémia néhány hallgatójából.

Nem meglepő, hogy a három csoport tagjai nem mind ismerték egymást, névről a legkevésbé. De nem a mozgalmi titoktartás szabályai miatt, hanem mert a szervezetlen csoportokat laza szálakkal voltaképp néhány teológiai hallgató kapcsolta egymáshoz, ám nem konspirációs céllal, hanem pusztán érdeklődésből látogatva a különböző alkalmakat. Az ÁBTL-iratokban nyoma van a „Harcolók” fedőnevű ügy objektumdossziéjának, ez azonban ma nem található meg őrizetében.³ A történet megismerését két másik iratanyag segítette. Az egyik az általam azonosított ügynök fennmaradt munka- és vizsgálati dossziéit tartalmazza, a másik az ügy első számú „terheltjének” kiválasztott Cseri Gyula teológus vizsgálati dossziéja.⁴

Aki háttérismeret nélkül először olvasta a fent idézett terjedelmes tervezetet, joggal gondolhatta, hogy a református egyházon belül szervezetten megélénkült az ifjúsági munka. Pedig erről szó sem volt. A fővárosi gyüle-

¹ A vonatkozó párthatározatokat számba véve elemzi a Kádár-korszak egyházpolitikájának első szakaszát Kiss, 2002. Az átmenet és a váltás tényét a szakirodalom ma általánosan elfogadja. Itt szükségtelenek a további hivatkozások. Az MSZMP vonatkozó dokumentumai már mind hozzáférhetők a Magyar Országos Levéltár honlapján (<http://digitarchiv.hu>), főlpsorolá-sukat ezért mellőzzük. Egyetlen dokumentummal teszünk kivételt, mégpedig kutatástörténeti szempontból. Úttörő közlés volt, és kevésbé ismert: Molnár, 1994. Különösen 61., 63.

² ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/2. 210–236. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.

³ Uo. 296.: Az eredetileg Cs–685. számú, „Harcolók” csoportdosszié az irattározáskor az O–12413. számot kapta.

⁴ ÁBTL 3. 1. 2. M–27704. „Bihari Károly”; M–27704/1. „Bihari Károly”; ÁBTL 3. 1. 9. V–111991. Borbély Örs és társai; ÁBTL 3. 1. 9. V–140922 Borbély Örs; ÁBTL 3. 1. 9. V–149860. Cseri Gyula.

kezetekben bizonyosan voltak még hasonlóak, de a rendőrség látókörébe került bibliakörösök külön-külön mindössze négy budapesti, egyházközségi keretben legalisan működő ifjúsági alkalmat látogattak. A belügyiiek érdeklődését ezek közül közelebből csupán kettő, szorosan pedig egy váltotta ki. Már most megjegyezzük, de a jelenséggel alább is szembesülni fogunk, hogy az ügynöki jelentésekben gyakorta előforduló névsorok és a későbbi kihallgatások tanúsítják: az elhárítás aránytalanul fölnagyította az ügyet. A heti alkalmanként átlagosan 15–20 fő találkozásairól (esetenként kevesebben és többen is összegyűltek) azt írták, hogy háromszáz főt érintő hitbuzgalmi mozgolódásról van szó. Az említett önképzőkörnek, amely meghívásos alapon működött, s így minősülhetett akár szervezkedésnek is, házigazdája – nyugodtan mondhatjuk: meggondolatlanul, s talán ifjúkori romantikus nagyzsolással – az „Illegális Teológiai Szabadegyetem” nevet adta. Az itt összegyűlő 8–12 fiatal magánlakásban történő találkozásának azonban semmiféle kapcsolata nem volt a református egyházzal, sőt, tagjainak egy része nem is volt református. Végül pedig a budapesti református teológiai akadémia – az egyházközségi bibliakörökhöz hasonlóan – természetesen szintén egyházi intézmény. Igaz, említett néhány hallgatója tanárai tudta nélkül, a tanulmányi programon kívül, teljesen önként kapcsolódott a két csoporthoz. Az, hogy egymással és ezekre a helyekre egyáltalán nem járó több társukkal olvasmányaikról és hitéleti aktivitásukról beszélgettek, magától értetődő egy lelkészképző főiskolai internátusban a barátok vagy érdeklődő kollégák között, azaz ők sem szervezkedtek.

A belügyi szervek ezúttal nem törekedtek az általuk elképzelt hálónak a szorosabbra fonására. Ennyi elég volt annak bizonyosságául, hogy a vallási összejövetelek rendszerellenes elemek búvóhelyül szolgálnak. A nézőpontjukból tekintve minden társadalmi rosszra állandóan kész személyek leplezése volt a tét. „Az ifjúsági csoportok irányába kifejtett aktivitásuk [tudniillik az „ellenséges erőké” – K. L.] társadalmi veszélyessége megnyilvánul a vad szovjetellenesség hangoztatásában, a Szovjetunió lebecsülésében, hitetlenség keltése a kommunizmus felépítésének sikerében. A nacionalizmus, sovinizmus állandó ébrentartásában azon keresztül, hogy rendszeresen hangoztatják a »területi veszteségeket«. Antimarxista tevékenység pl. a dialektikus és történelmi materializmus tételeinek nyílt, durva, becsmérlő támadásában. Apolitikusság kialakítása, azon keresztül, hogy az ember igyekezzon kivonni magát a »mai zűrzavaros« politikai életből. A KISZ-be úgy kell belépni, hogy ott burkolt agitativ propagandát lehessen kifejteni...”, és hasonlóak.⁵

Az ügynöki jelentések valójában tizen- és huszoneves fiatalok esetleges, nagyon gyakran gyerekes, máskor felelőtlen vagy éppen nagyképzű, alkal-

⁵ ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/2. 211. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.

milag megfogalmazott, odavetett mondatait rögzítették, melyek a rendőri értelmezésben és átfogalmazásban széles körben elterjedt véleménynyé nőttek. Tagadhatatlan, hogy ezek a megnyilvánulások nem a rendszer mellett szóltak, hanem bírálták vagy támadták azt, de csak prekoncepcióval lehetett következetes álláspontokként és akciózásokként beszélni róluk. A rendőri értékelés súlyos körülménynek minősítette, hogy a református fiatalok „fölvették” a kapcsolatot a katolikus „illegációval”. A szabadegyetemen valójában egyetlen római katolikus akadt az aktív résztvevők között, aki ténylegesen teológiára készült, azonban kizárólag önmagát képviselte, és csupán néhány alkalommal jelent meg. Igaz, fontos szerepet játszott vitát keltő protestantizmuskritikája, továbbá ő volt a katolikus partner a II. Vatikáni Zsinatról és az ökumenéről folytatott beszélgetésekben, ami a keresztyén egység rémképét rajzolta az állambiztonság elé.⁶

A fent említett négy fővárosi ifjúsági bibliakör közül a tervezett rendőrségi nyomozás legnagyobb súllyal a budapest-budai (a továbbiakban Szilágyi Dezső téri), valamelyest kevesebb figyelemmel a Klauzál téri (a továbbiakban Gyulai Pál utcai), kevésbé frekvenciátlan az újpest-újvárosi és a budapest-pasaréti (a továbbiakban Torockó téri) református gyülekezet alkalmait vette célba. Elvi irányítóként két népszerű lelkészt, *Gyökössy Endrét* (Újpest-Újváros) és *Farkas Józsefet* (Gyulai Pál utca) nevezték meg, akik azonban szerintük vigyáznak arra, hogy ne kompromittálódjanak. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a Szilágyi Dezső téri ifjúsági bibliakörön időnként megjelenő vezető lelkész, *Haypál Béla* és segédlelkészei többször figyelmeztették a résztvevőket, hogy politizálásnak, politikai természetű véleményeknek nincs helyük a körben.⁷ Az idézett nyomozási javaslat tartalmazza a „*Harcolók*” törzstagjainak névsorát, személyes jellemzésük és rosszallott kijelentéseik kíséretében. A felsorolás azt sugallja, hogy az ügyben a központi szerepet először nem Cseri Gyulának, hanem *Bugárszky Mátýás* Szilágyi Dezső téri presbiternek szánták. Föltehetően azért, mert személye folytonosságot jelentett az 1950-ben föloszlatott KIE-vel (Keresztyén Ifjúsági Egyesület). Ő ugyanis, idősebb lévén (1918-ban született), még középszintű vezető volt az egykori szervezetben.⁸ Nem mellékes körülmény, hogy az 1960-as évek elejéig csupán bő tíz év telt el a sikeresen működő református ifjúsági egyesületek föloszlatása óta. Ez a tény bizonyára élénken élt mind az egyházi oldal, mind a belügy „emlékezetében”. A fölszámolt református ifjúsági egyesületek nem voltak olyan nagy létszámúak, mint például a KALOT. Inkább jól szervezett, igen élénk mozgalmi és hitbuzgalmi életet élő kisebb közösségekből álltak. Tag-

⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V–149860. Cseri Gyula. 33–54. *Hevesi Sándor* gyanúsítottként történt kihallgatásának jegyzőkönyve.

⁷ ÁBTL 3. 1. 2. M–27704. „*Bihari Károly*”. 87–96.

⁸ Történetünkön túlmutat, de érdemes megjegyeznünk, hogy Bugárszkyt 1967-ben letartóztatták, és egyik vádlottja lett az egykori KIE református szeniorai ellen indított koncepciópernek. Vö. Kiss, 2002, 246–248.

jaik nem elhanyagolható hányada felnőttkorában a diktatúra évtizedeiben a református egyház mellett kitartó hívek csoportjait erősítette. Ha missziós munkát nem is végeztek, az államvédelem „félelme” nem volt teljesen alap-talan velük kapcsolatban.

Az események kibontakozásának követése igényli, hogy közelebbről megismerkedjünk a rendőri akció kulcsszereplőivel. Az idézett összegző jelentésben és más vonatkozó összefoglalásokban a legtöbbször a „*Bihari Károly*” fedőnevű ügynöktől idéznek, aki azonos *Borbély Örs*-sel (Kispest, 1937), egy nyolc általános iskolai végzettségű segédmunkással.⁹

Még egy ügynököt tudunk biztosan azonosítani. A Gyulai Pál utcai biblia-órakról „*Székely*” adott jelentéseket. A vele azonos *Szeles Csaba Mihály* fiatal tanárra e sorok írója is emlékszik. A bibliaórákon gyakran hozzászólt, mégpedig agnosztikus fenntartásokkal, de nem tudta hitelesen játszani a hittani kérdések iránt érdeklődő, kereső embert. Bár tanúként őt is kihallgatták, nem sokkal az ügy kipattanása után dekonspirálódott, és többet az ifjúsági alkalmakon nem mutatkozott.¹⁰

„*Bihari*” tartótisztje csaknem egész történetünk során *Fogarasi Ferenc* volt, aki nála mindössze hat évvel korábban született (Budapest, 1931). Négy polgári osztályt végezve iskolázottsága is hasonló fokú volt (utóbb csak néhány hónapos szaktanfolyamokon vett részt). Tipikusnak mondható ávos karriert futott be, az ÁVH-tól „átmentett” belügyi káderek egyike volt.¹¹

⁹ Borbély Örs: ÁBTL 2. 2. 2. Hálózati nyilvántartás. 6-os karton. „*Bihari Károly*”. Beszervezési körülményeit nem ismerjük. 1953-ban tiltott határátlépés kísérletéért és lopásért ítélték el először, majd kedvezményrel szabadult. 1955 őszén ismét rendőrségi őrizetbe vették, és 1956 tavaszán elítélték nyugati követésekkel való kapcsolattartás és újabb lopások miatt. A forradalom alatt kijött a börtönből, de csak annyit lehet tudni róla, hogy a budapesti bölcsészkar i. örség tagja volt, majd ismét letartóztatták. Amikor 1961-ben végleg szabadult, már egy éve fogdaügynök volt. (ÁBTL 3. 1. 9. V-111991. Borbély Örs és társai; ÁBTL 3. 1. 9. V-140922. Borbély Örs). Forradalmi tevékenysége periratainak sem az ÁBTL-ben, sem Budapest Főváros Levéltárában nincs nyoma (BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság [1951–1953; Budapesti Megyei Bíróság] iratai. Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai [1949] 1951–1980 [1981].)

¹⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 170–172. Annak idején mi, bibliakörösök utólag „beépített” rendőrtisztnek véltük, ám ez a föltevés nem igazolódott. Sem 6-os kartonja, sem dosz-sziéi nincsenek az ÁBTL őrzésében. Jelentéseinek részletei az összefoglalásban maradtak meg. A „*Hajdú*” fn. ügynök szűk körű beszélgetésekről jelentett, alkalmanként „*Bihari*”-t is ellenőriz-tették vele, ezért személye jó eséllyel találgatható, de kellő adatok hiányában nem azonosít-ható. „*Szárszói*”, „*Egri*” és „*Pázmándy*” azonosításához semmiféle támponttal nem rendelkezünk.

¹¹ A munkáscsaládból származó serdülő fiú 1946-ban belépett a kommunista pártba, így le-hetett kereskedősegédből igen fiatalon boltvezető. Katonai szolgálata alatt átkerült az ÁVH-hoz, ahol meredeken haladt fölfelé a ranglétrán. A forradalom alatt – önéletrajza szerint – a felkelők ellen harcolt, és letartóztatták. A szovjet katonaság szabadította ki, előbb velük vett részt a harcokban, azután a hírhedt I. sz. Forradalmi Karhatalmi Ezredben szolgált (azaz „pu-fajkás” volt), végül belügyes tiszt lett. Amikor „*Bihari*” hozzákérült, már a protestáns vonalon dolgozott, de ennek indítékairól nincs adat. Belügyi pályáját egyfelől számos kitüntetés és pénzjutalom kísérte, másfelől fegyelmi ügyek, amelyek zabolátlan magatartásával és tevékeny-ségének szakmai-erkölcsi problémáival kapcsolódtak össze. 1986-ban alezredesi rangban ment nyugdíjba. 1989 nyarán lemondott rangjáról, mire visszavonták, illetőleg visszaadta kitünteté-

Az állambiztonság működésének színvonalát minősíti, hogy a végső so-ron a református egyház jövőjével összefüggő, politikai-ideológiai tartalmú, esetenként filozófiai és teológiai kérdéseket is fölvető „*Harcolók*” fedőnevű ügyben az elhárítás alapkapcsolatát két alacsony iskolai végzettségű, ráa-dásul bizonytalan habitusú személy jelentette. Mindemellett a forradalom alatt egymással szemben álltak a front két oldalán.

„*Bihari*” a börtönben a korban szigorúan üldözött Jehova Tanúival barát-kozik össze, ezért először róluk kell jelentenie. Történetünk idején mindvé-gig tart velük laza kapcsolatot, de érdemi jelentést nem tud róluk adni, mert a szorosan összezáró közösség az egyébként szívesen fogadott érdeklődőt sohasem engedti titkai közelébe.

Másik területe az egykori börtöntársak figyelése. Annyira kötelességsze-rűen teljesíti, hogy külön megbízás nélkül is bárkit kikérdez közülük, akkor is, ha – mint többnyire – véletlenül találkoznak. Jelentései általában a fenn-álló rendszerről alkotott véleményekről, kapcsolatokról, állásproblémákról, segélyezésekről szólnak. Folytonosan figyeli *Krassó György* író, valamint *Gedai István* régész baráti körét. Ez a vonal azonban nem válik legfontosabb tevékenységévé. Több jel is mutat arra, hogy ezt tartója sokszor önszorga-lomból erőlteti, ugyanis nem elsődleges feladatuk, mert mindketten a pro-tesztáns vonalhoz tartoznak, nem a börtönviselt '56-osokéhoz. Mint tár-gyunktól eltérő írásunkban – éppúgy, mint az előzőt – ezt a tevékenységét nem követjük.

A harmadik területre, az egyházi élet figyelésére állításának nem ismer-jük a személyes motivációját. Fogarasi szerint az újpest-újvárosi bibliakör-ből kaptak olyan jelzést, hogy a Szilágyi Dezső téren élénk az ifjúsági élet, ami ezután levélfigyeléssel is alátámasztva került a belügy látókörébe.¹² Nem valószínű azonban, hogy más, korábbi ismereteik ne lettek volna ezzel kapcsolatban, hiszen a Szilágyi Dezső téri ifjúsági kört érintette *Cherven Arisztid* és *Balogh Elemér* alig néhány évvel azelőtt, 1957–58-ban lezajlott, sú-lyos ítéletekkel zárult pere.¹³

„*Bihari*”-nak 1962 tavaszától lett elsődleges feladata a Szilágyi Dezső téri ifjúsági alkalmakról, mindenekelőtt a heti bibliakörökről jelenteni. Mint utaltunk rá, ezek országszerte a felsőbb egyházi vezetés, valamint az állami illetékesek tudtával és engedélyével, egyházközségi épületben működtek.

seit. (ÁBTL 2. 8. 1. 12212. Fogarasi Ferenc.) Itt jegyezzük meg, hogy föltűnő, mennyire hanyagul, az előírásokat mellőzve adminisztrálta a hálózati kapcsolatot. Fogalmazványaiiban felületesség és következtetlenségek mutatkoznak, adatok eltérnek vagy pontatlanok, esetleg a nevek fölcse-rélődnek. Az egyházi elhárítás 1956 utáni rekrutálódásáról és az oda átvett volt ÁVH-sokról lásd: Tabajdi, 2009.

¹² ÁBTL 3. 1. 2. M-27704. „*Bihari Károly*”. 26–28.

¹³ Kiss, 2002, 232–234. „*Bihari*” anyagában azonban mindössze egyszer bukkan föl Balogh Elemér neve, aki után a bibliakör egyik régi tagja érdeklődött, találkozott-e vele a börtönben az ügynök.

Eredetileg fölolvassott bibliai versek magyarázatára és róluk való beszélgetésekre nyújtottak lehetőséget, de tematikájukban különféle világnézeti tárgyú írások, művészeti alkotások elemzése vagy szabad előadások is sorra kerülhettek. Nem kizárólag lelkész, hanem laikus is vezethette az időbeli korlátokat csaknem teljesen nélkülöző alkalmakat. „Bihari” feladata volt a tartalom és a megnyilatkozások figyelemmel kísérése politikai és ideológiai szempontból: volt-e ilyen vonatkozásuk, elhangzottak-e rendszerellenes kijelentések? A vitákra és egyéni vélemények kifejtésére a bibliai körön kívül, például a gyülekezés során vagy a befejezés után gyakran együtt maradó társaságban tág tér nyílt. A tagok több-kevesebb rendszerességgel találkoztak a Buda vagy a Szentendre környéki hegyekben tett vasárnapi kirándulásokon, az akkoriban divatba jövő „házibulikon”, cukrászdában, eszpresszóban és kocsmában is, azaz a korabeli fiatalság általános szabadidős helyszínein. Akiket mindezek nem elégitettek ki, elsősorban a szorosabb barátságot ápolók, lakásokon jöttek össze beszélgetni, vitatkozni. Egyébként „Bihari” az említett szempontok szerint mindenfajta istentiszteleti eseményről (vasárnap délelőtti igehirdetések, evangelizációs sorozatok, egyedi előadások stb.) beszámolt.

Borbély Örsöt („Bihari Károly”-t) az állambiztonságiak a hosszú börtön után helyét és világnézetét kereső, bensőséges közösségre vágyó fiatalember szerepének alakításával bízták meg. A helyzetét ismerők számára ez a szerep testhez állt neki. Anélkül, hogy elmélyedni akájának elemzésében, irataiból kitetszik, hogy labilis lelkialkatú, kiszámíthatatlan magatartású személyiség lehetett, az őt jól ismerő Szarka Miklós szóbeli emlékezése szerint „skizoid-kényszeres személyiség” volt. Valószínűnek látszik, hogy történeteit esetenként megtoldotta olyan részletekkel, amelyeket föltevése szerint tartója szívesen fogadott.¹⁴

A „Harcolók” fedőnevű ügy említett túldimenzionálására nemcsak ez lehet a magyarázat, hanem az is, hogy Fogarasi Ferenc minősítéseiben és szolgálati anyagában visszatérő problémaként találkozunk azzal, hogy „valótlanságokat állít” és azokat feletteseivel szemben is makacsul fenntartja, ezért „megbízhatatlanná vált a hálózati munkában”. Végül soron tehát bizonyára mindketten hozzájárultak az ügy aránytalan súlyúvá nagyításához. Erre alább még visszatérünk.¹⁵

„Bihari”-t egy vasárnap délelőtti istentiszteleten mint új arcot szólította

¹⁴ A fennmaradt dokumentumok alapján megállapítható, hogy tisztában volt nemcsak ügynök voltára, hanem magánéletének több területére kiterjedő erkölcsi romlottságával, ugyanakkor realitáskontroll hiányában egyidejűleg a legalantasabb belügyi feladatokat is morális kötelességként fölfogva teljesítette. A felelőtlenség és a kapott utasítás pontos végrehajtása egyaránt jellemezte.

¹⁵ Felettesei számára a szakmainál és az emberinél föltehetően többet számított kipróbált politikai megbízhatósága, ezért tölthette ki teljes szolgálati idejét, és emelkedhetett folyamatosan a ranglétrán, kiténtéseiről nem is beszélve. (ÁBTL 2. 8. 1. Fogarasi Ferenc. 12212.)

meg egy presbiter a Szilágyi Dezső téri templomban, és a kedd esténként tartott ifjúsági bibliai kört ajánlotta neki. Mint minden egyházi alkalom, ez is nyitott volt, viszonylag rövid időn belül befogadták. Jelentései szerint a „törzstagok” közül többen megkedvelték, mint lelkigondozásra szorulóhoz missziós attitűddel viszonyultak hozzá.¹⁶

A bizalmat '56-os múltjával és politikai börtönviseltségével nyerte meg. Legalábbis a tartójának nem számolt be arról, hogy gyanakvást érzékelt, ami különben nem lett volna meglepő. A forradalom előtti életét később és részlegesen tárta föl társai előtt.¹⁷ Szellemi tőkét jelentett az iskolaihoz képest magasabb fokú intelligenciája. Rejtély, hogyan szerzett olyan ismereteket, amelyek képessé tették az adott körben véleménynyilvánításra, ideológiai és hitéleti vitákban való részvételre, sőt laikus bibliamagyarázat vállalására, vagy hogyan tudta színlelni azokat. Valószínűleg ritkán szólalt meg (a Gyulai Pál utcában a párválasztás kérdéseiről Farkas József előadásához például fölkerítették a hozzászólásra). A Gyulai Pál utcában azonban csak néhányszor jelent meg.¹⁸ A Szilágyi Dezső téri körben nem került be a hangadók közé. Már azért sem, mert nem heti rendszerességgel látogatta a kört, többször hosszabb időre kimaradt, amit utóbb csalódottságával indokolt. Alighanem jellemző, hogy a realizálás során a rendőri kihallgatásokon nevek említése közben az övé egyszer sem hangzott el.

Bizonytalan értékű vállalkozás lenne mérlegelni, vajon ennek a két említett bibliai körnek a résztvevői mennyire reprezentálták a fővárosi református értelmiségi fiatalságot, vagy akár csak a vallásosakat. Többféle lelkialkatú, érdeklődésű, műveltségű és felkészültségű, eltérő kegyességi-hittani irányba tájékozódó és nem csak református fiatal fordult meg alkalmakon. A társaság összetétele korosztályi és nyitott jellegénél fogva gyakran változott. Az említett keresők jelenléte egészen a kételkedőig és az Istenben nem hívők

¹⁶ ÁBTL 3. 1. 2. M-27704. „Bihari Károly”. 29–34.

¹⁷ Mint fentebb említettük, 1956 előtt rendőrségi ügyekben keveredtek a politikainak és a köztörvényesnek számító bűnök. Szülei 1945 óta külön éltek. Valószínűleg hallgatott lopásairól, és arról, hogy családi kohézió nélkül fölneve, kisgyermekkorától folytonosan csavargott házonszórú társaival. Őt egyedül nevelő anyja a határátlépési kísérlet idején középszintű adminisztratív vezető és MDP-tag volt. A fiú a nyolc elemi osztály elvégzése után fegyelmi okokból többször változtatott munkahelyet. (ÁBTL 3. 1. 9. V-111991. Borbély Örs és társai. 49–50.)

¹⁸ ÁBTL 3. 1. 2. M-27704. „Bihari Károly”. 168–170., 179–183. E sorok írója – e kör egyik tagja – nem emlékszik rá. Nem lehet kizárni, hogy nyilvános szerepléseiről adott jelentéseiben személyének fontosságát ugyancsak valótlánul fölnagyította. Azt is visszatérően jelenti, hogy némelyik bibliai körös tartósan ragaszkodik hozzá. Állítása szerint érdekelték a művészetek, továbbá grafikai és irodalmi alkotói vágyat ápol. Nem becsülhetjük le beleélési, alakoskodási, megtevesztő tehetségét. Emlékezete éles és érzékeny lehetett. A hírszerző tevékenység közben apró részleteket is megfigyelt, és az említett kényszerességnak megfelelően nem riadt vissza attól, hogy személyi titkok után kutasson (alkalom kínálta levélolvasás, házi könyvtárban található, a belügyet vélhetően érdeklő olvasmányok, kéziratok földelítése, ha erre külön utasítást éppen nem is kapott). Tartója általában elismerően fogadta az esetek nagy hányadában kézírásos jelentéseit, és nem észrevételezte, hogy félrevezette volna.

fölbukkanásáig megszokott jelenség volt. Voltak, akik a diktatúra elszűrült világában valamilyen érdekességet vártak ezektől a köröktől. Láttuk azonban, hogy az elhárítást a vallásosság változatainál sokkal inkább értékelték a politikai nézetek, elsősorban a radikális rendszerellenesség.

A „*Harcolók*” fedőnevű ügy realizálására készített terjedelmes dolgozat nem irányzott elő őrizetbe vételt, de ezt nem indokolta. A fölnagyított veszélyesség ellenére az előkészítők bizonyára tisztában voltak vele, hogy ehhez nincs elegendő súlyú „bizonyíték”. Nem számítottak újabb súlyosbító körülményekre, a titkosrendőri munkával kialakított képet szándékoztak igazolni. Így előre megszabták a résztvevők életpályáját befolyásolónak szánt büntetőintézkedéseket is. Az összegző jelentés visszatérően hangsúlyozza a fő célt, a bomlasztást. Szövegezése – föltehetően a belügyi és párteletteseknek szólóan – eltökéltséget és nagy határozottságot sugárzó, kemény föllépést ígérő erődemonstráció is. A fogalmazvány által a legveszélyesebbnek ítélt jelenségeket három pontban lehet összefoglalni.

1. A KISZ-hez való viszony. A Kommunista Ifjúsági Szövetség kezdetben konfrontatív elemeket is tartalmazó szervezése, valamint hogy karrierlehetőséget kínált, a tanúvallomások szerint a Szilágyi Dezső téren 1957-től ismétlődően foglalkoztatta a bibliakörre járókat. Lehetőségként fölmerült a világnézeti összeférhetetlenségből következő teljes elutasítás. Másfelől kínálkozott a belépés, hogy a szervezetet csendben belülről lazítsák föl a vele szemben állók. Hangot kapott a konszenzusos vélemény is: meggyőződéses keresztyén beléphet a KISZ-be, ahol számára hitelesen hasznára lehet a társadalomnak. A Gyulai Pál utcai körben szintén napirendre kerültek ezek a kérdések. Itt nemcsak KISZ-tag, hanem bölcsészkar KISZ-vezetőségi tag is akadt a hangadó magban, aki a saját döntését ajánlotta példának.¹⁹ A KISZ-t nemegyszer bírálták, de közös föllépés vagy egységesen kötelező vélemény kialakítása a szándék szintjén sem merült föl. Mindenkinek megmaradt az egyéni elhatározás lehetősége, és a bibliakörös KISZ-tagokat nem diszkriminálták.

2. A „keresztyén kommunizmus”. A KISZ-szel és az uralkodó rendszerrel való együttműködés ajánlataként kínálkozott. A Szilágyi Dezső téri körnek sok évig volt tagja dr. *Horváth Szabolcs*, aki történetünk idején már diplomás orvos volt. Ő még 1956 előtt jelentkezett ezzel a fölvetéssel, majd időről időre előhozakodott vele, élénk vitákat provokálva. Eleinte több törzstag támogatta, ami megosztotta a résztvevőket, hozzájárult a kör színvonalának csökkenéséhez és több régi tag eltávozásához, míg azután Horváth fokozatosan elszigetelődött. A forrásokból nem sokkal több konkrétum derül ki, mint hogy a dialektikus materializmus – az istenhit kivételével – „99%-ban” összeegyeztethető a keresztyénséggel. Amit ezenkívül tudni lehet erről az ötlet-ről, az zavaros gondolattörödékek halmaza. A viták alighanem a „közös ele-

mek” körül zajlottak, de ezúttal sem került sor dokumentum elfogadására vagy szóbeli egyezségre, pedig Horváth dolgozatot is készített róla.²⁰ A keresztyén kommunizmust Fogarasi tartótiszt sem értette azon kívül, hogy ellenséges eszmének fogta föl. Ezért – vagy mert nem rajta múlt, de – ügynöki jelentések sora után sem lett belőle külön ügy, hanem a végső koncepcióban találtak helyet neki mint veszedelmes gondolatnak. Azonban addigra a belügyiek átnevezték keresztényszocializmusnak, amihez nem volt köze.

3. Az „*Illegális Teológiai Szabadegyetem*” keltette föl leginkább a rendőrség figyelmét, nyilván azért, mert a neve titkos-féltitkos jelleget sugallt. Amikor elvi és személyi ellentétek s nem kevésbé a korosztály „kiöregedése” következtében a Szilágyi Dezső téri mag bomlani kezdett, *Ercsey Előd* teológus ötletére hetente vagy kéthetente szombat délután előre meghatározott témák megvitatására gyűltek össze baráti-ismerősi körből a világnézeti kérdések iránt érdeklődő fiatal értelmiségiek. *Erdős György* teológus biztosította a helyet pesti lakásában. Ahogyan a rendőrségi kihallgatáson megfogalmazta: „...célja az volt, hogy történelmi és filozófiai tudományokat folytassunk [sic!], melyekhez egyébként nem lett volna alkalmunk, vagyis szerintem nem voltak elég részletesek [tudniillik a teológián – K. L.] az egyháztörténeti tanszék előadásai [...] valamint a jelenkor filozófiájáról és tudományos életéről nem tartottam kielégítőnek a társadalomtudományi tanszék előadásait.”²¹ A változatos tematikában gyakran egyházkritikai hangütéssel vitaindító és ismertető előadások-beszámolók szerepeltek: például *Francke*, *Spener*, *Montaigne*, *Pascal* stb. munkásságáról, műalkotásokról, a *Teológiai Szemle* című protestáns folyóiratról, a II. Vatikáni Zsinatról, több kortárs, nem marxista filozófiai műről. A színvonalról nem tudunk beszámolni, de bármilyen volt, a kör valós hiányt igyekezett pótolni. Egyébként társadalmi rendszertől függetlenül természetes a fiatal korosztálybeliek ismeretszerző önszerveződő törekvése, csakis a diktatúra kifogásolhatja létrejöttüket. Az egyházkritika ürügyet szolgáltatott a belügynek, hogy atyai védelméről biztosíthassa „szövetségesét”, így született meg és szerepelt vádként a fiatalokkal szemben a pártállammal kollaboráló egyházvezetés gyöngítése.

A szabadegyetem 1963 elején indult, és karácsony táján abbamaradt. Tehát már majdnem fél éve szünetelt a „*Harcolók*” realizálása idején, utána pedig nem éledt föl. „*Bihari*”-nak utasításra ide is be kellett épülnie. Nem a vélt vagy valós titkosság miatt nem volt ezt könnyű véghezvinni, hanem mert az objektív létszámkorlát (a lakásnagyság miatt) és a fölkészültség immár vitathatatlan hiánya akadályozták. Teológusok mellett a személyesen meghívottak elsősorban a Szilágyi Dezső térről kerültek ki, bár ezt a kört ebben az időben patronáló, ténylegesen vezető Szarka Miklós teológus nem látogatta, ugyanakkor a belügyi iratokban fölbukkan néhány név, melynek

¹⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 166–169. Filó Katalin tanúvallomása.

²⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 137–140.

²¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 61.

viselőjéről nem tudjuk, ki volt, honnan jött. Végül Erdős barátságát kihasználva néhány alkalommal „Bihari” mégis ott lehetett.²²

Még egy olyan körülmény volt, amely befolyásolta a „Harcolók” fedőnevű ügy realizálásának elkezdését. A belügy tudomására jutott, hogy a megfigyelt fiatalok nemcsak olvasnak és megbeszélnek nemkívánatosnak minősülő írásokat, hanem közülük némelyik fordítja, legépel és terjeszt is azokat. Párhuzamosan zajlott a „Hitvallók” fedőnevű ügy, amelyben idősebb református és evangélikus lelkészeket és laikusokat vádoltak teológiai irodalom magyarra fordítása és gépelt formában terjesztése miatt. Ők valóban országos kapcsolattrendszert alkotva próbálták valamelyest pótolni a hiányzó egyházi könyv- és folyóirat-kiadást. Igaz, nem hivatalos formában, mert erre nem nyílt mód, de nem is titkolózva, hanem önkéntes, áldozatkész munkával, amit rendőri figyelmeztetések szakítottak meg. Kapcsolat a két ügy szereplői között nem létezett, a rendőrség nem is kreált, valószínűleg elegendő volt nyomtatéknak a párhuzamosság vagy a hasonlóság.²³

A „Harcolók” bűnlajstromán a legsúlyosabb tárgyi bizonyítékként *Gustav Andreas Wetter* jezsuita szerzetes antimarxista dolgozatai szerepeltek (*A dialektikus materializmus: a proletariátus filozófiája; Rend szabadság nélkül. Dialektikus materializmus*). Egymástól függetlenül két katolikus forrásból jutottak hozzájuk. Az egyik közvetítő, a katolikus teológiára készülő Hevesi Sándor nyomdász a szabadegyetem résztvevőinek kölcsönözte. A másik közvetítő, *Iványosi Szabó Tibor* fiatal kecskeméti történelemtanár római katolikus káplán barátjától kapott példányát adta át volt gimnáziumi diákjának, Cseri Gyulának, aki a református teológián mutatta meg társainak. A cselekedeteik indítékait firtató rendőrtisztnek ő is előadta, hogy elégedetlen azzal a tanulmányi anyaggal, amelyhez a főiskolán jut. A tanárok nem készítik föl a hallgatókat a pályájukon várható ideológiai és hittani problémákra. A szabadegyetemieket indoklásával egybehangzóan, de tőlük függetlenül tanúkihallgatásán *Hamar István* teológiai szenior így fogalmazott: „...nekem és kolégáimnak is hivatásunkból adódóan széles körű filozófiai felkészültséggel kell végeznünk munkánkat. [...] Évek óta igény a teológia hallgatói körében, hogy a megszabott zárt tematikán túlmenően az új – legalábbis század eleji – teológiai munkákat ismertessék velünk. Ez a munka megítélésünk szerint vontatott [...] Ezzel a gondolati háttérrel magyarázható az, hogy magánúton igyekszünk ismereteinket bővíteni.”²⁴

A Gyulai Pál utcai kört látogató Cseri egy ottani törzstag, K. K. negyedéves közgazdász egyetemi hallgatónőnek adott át legépelésre egy példányt a jezsuita brosúrából. Erről „Székely” ügynök 1963 novemberében szerzett tudomást, így lett az írásból a „Harcolók” realizálása indulásánál bűnjel. Ám

²² ÁBTL 3. 1. 2. M-27704. „Bihari Károly”. 131–133., 195–203.

²³ Kiss, 200, 242–246.

²⁴ ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 123–127.

hogy közben miért vártak fél évet, és a nagy terjedelmű összefoglaló rendőri jelentést (1964. március 5.) miért csak két hónap múltával követte a „Cseri Gyula és társai ügyében” készült intézkedési terv (1964. május 11.), azt nem tudjuk.

Az intézkedési terv jóval rövidebb az összegző jelentésnél. Hiányzik belőle az ügy túldimenzionálása, hangneme is tompább, bár a társadalmi veszélyesség vádját (rendszerellenesség, szovjetellenesség, nacionalizmus, szovinizmus, antimarxizmus) fenntartja, és a büntetést előre megfogalmazza. A gyanúsított azonban nem Bugárszky, mint korábban sejtették, hanem Cseri Gyula lett. Ez az előterjesztés a nyomozás menetére koncentrált, amelyet némi módosítással véghezvittek.²⁵

Az ózdi munkáscsaládból származó K. K.-t – talán társadalmi háttere miatt választották ki a szerepre – mondvacsinált ürüggyel beidézték 1964. május 19-én a Gyorskocsi utcai kapitányságra. Ismertették vele, mit tudnak róla, majd egyetemi tanulmányai befejezésének megakadályozását kilátásba helyezve megzsarolták, feljelentő vallomásra és vádalkura bírva, aminek értelmében május 22-én már tanúként hallgatták ki. Mindkétszer elmondta, hogy *Wetter* tanulmányát lemásolásra kapta Cseritől. Nem lévén írógépe, *Farkas József* lelkész írógépén, annak lakásán kezdett dolgozni. De nem a lelkész tudtával, hanem annak egyik leánya, az ő barátnője, *Farkas Zsuzsanna* közvetítésével. Három oldal leírása után beleunt a munkába, és az egész anyagot barátnője polcára, a holmija közé tette. – A tanúvallomásnál a Gyulai Pál utcai ifjúsági bibliakör általa ismert tagjainak nevét is le kellett diktálnia.²⁶

Közben azonban az idézés másnapján, május 20-án reggel, K. K. jelenlétében házkutatás történt *Farkaséknál*. A mondott helyen megtalálták a gépelt oldalakat, melyekhez fél éve senki sem nyúlt. Két órán belül házkutatást tartottak Cseri Gyula, Szarka Miklós, valamint Erdős György lakásán. Mindenütt lefoglaltak tiltottnak minősülő nyomtatványokat és gépiratokat. Mindőjüket még aznap kihallgatták, majd a következő napokban többször beidévezve őket folytatták kikérdezésüket. Cserit utoljára június 8-án hallgatták ki. Ugyanebben az időközben a két bibliakör tagjaiból és a szabadegyetem résztvevőiből további személyeket is kihallgattak, összesen huszonhárom főt: Cseri Gyulát és Hevesi Sándort „terheltek”, Erdős Györgyöt, Ercsey Elődöt, Iványosi Szabó Tibort, Szarka Miklóst „gyanúsítottak” nyilvánítva, a többieket „tanúként”. Az utóbbiak között szerepelt a feljelentő és a fentebb általunk azonosított két ügynök is.²⁷

„A házkutatási anyagok és az első kihallgatások igazolták, hogy adataink

²⁵ Uo. 187–190.

²⁶ Uo. 115–119.

²⁷ Az ügyre vonatkozó egyes jelentések adatai sokszor nem fedik egymást, például a kihallgatottak száma és neve is eltér. Mi a vizsgálati dossziében elhelyezett kihallgatási jegyzőkönyvek számát adtuk meg: ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 16–176.

többségében megbízhatók, így a továbbiakban nem volt nehézség azok felhasználására az egyes gyanúsítottak, illetve tanúként kihallgatottak »emlékezetének felfrissítésére« – olvasható a rendőri összegzésben.²⁸ Valóban, egyedül Ercsey próbált ellenkezni, Erdős ellenben hangsúlyozta saját fontosságát. A jegyzőkönyvek jelentős hányada sablonszerű. A jelentésekben szereplő nevek viselői közül bőven válogathattak a belügyiek, kik legyenek a tanúk, és taktikáztak is, hogy megzavarják a fiatalokat. A Bugárszky házaspárt például ezért idézték be. Az általunk azonosított két ügynök és a feljelentő behívása nem kíván magyarázatot. E sorok írója emlékszik a Gyulai Pál utcaiak megdöbbenésére és nyugtalanságára. Háttér-információk híján nem tudtuk megfejtetni, milyen logika alapján, kik és miért kapnak idézést. K. K. a házkutatás után még aznap elmondta Farkaséknak megszabolása történetét, aminek híre ment, de azután sem lehetett tudni, kire fog még sor kerülni. K. K.-t a rendőri állítással szemben nem közösfítették ki.²⁹

„Bihari” jelentései szerint a Szilágyi Dezső tériek is hetekig találgatták, kinek a jelentései nyomán bontakozott ki a rendőri ügy, amelyet Fogarasi a rendőri taktika sikereként könyvelt el. A korábbi személyes ellentétek tápot adtak ahhoz, hogy ki-ki a számára ellenszenves köri tagot gyanúsítsa. Haypál Béla vezető lelkész szerint az állam-egyház kapcsolat jó, ezúttal rendőri túlkapásról van szó. *Király Éva* bibliaköri tag még a kihallgatások kezdetén kifejtette, hogy csupán megfélemlíteni akarják a református ifjúságot, per nem lesz. Talán hallva a katolikus ifjúsági munka ellen nem sokkal korábban lezajló „Fekete hollók” fedőnevű ügyről, egy másik bibliakörös, *Wladár Zsuzsa* folytatástól tartott, mert úgy vélte, ezt az ügyet katolikus mintára konstruálták.³⁰

Az állambiztonsági szerveket a kihallgatások során nem érte meglepetés, mert – láttuk – írásasztalnál előre meghatároztak minden lépést, s talán az zavarta volna őket, ha több (szerintük) terhelő körülmény derül ki, mint amennyit vártak, amiről eleve tudtak. A rendőrségi figyelmeztetéseket ugyancsak forgatókönyv alapján osztották ki a „terhelteknek” és a „gyanúsítottaknak”, akiket az ügynöki jelentéseket használva kiszemeltek erre. „Már az operatív adatok alapján eldönthető volt, hogy az ügyben szereplő személyekkel szemben milyen minőségben járunk el.”³¹ Nem maradhatott el az érintettek részéről az ellenséges cselekedetek őszinte feltárása és megbánása, valamint az aláírt nyilatkozat, hogy rendszerellenes ügyekbe többé

²⁸ ÁBTL 3. 1. 9. V–149860. Cseri Gyula. 217.

²⁹ Dolgozatunkban egyedül K. K.-t nem neveztük meg teljes nevén. Tettük ezt azért, mert nem sikerült találkozni vele, nem tudtuk szerepét tisztázni, ami pedig a rendőrség által rá kiosztott feladat miatt indokolt lett volna. Viszont mint említettük, csaknem azonnal dekonspirált, különben a neve a gépiratügyet kivéve, sem előbb, sem utóbb, nem kerül elő a dokumentumokban.

³⁰ ÁBTL 3. 1. 2. M–27704/1. „Bihari Károly”. 23–29., 34–35., 36–40., 60–63.

³¹ ÁBTL 3. 1. 9. V–149860. Cseri Gyula. 218.

nem fognak belekeveredni. Így az állambiztonsági szervek elejthették az „izgatás büntetésének gyanúját”, amivel a realizálást indították.

Arról, hogy az eddigieken túl mit érthettek bomlasztáson, a nyomozás lezárása után keletkezett (1964. augusztus 8.) „Javaslat” tájékoztat. Ismételtelen nem hiányzik az ügy fölnagyítása, többes számban „illegális tevékenységet kifejtő csoportokról” beszél a dokumentum. Előíranyozza az elvi irányító gyülekezeti lelkészek titkosszolgálati módszerekkel való lejáratását és elszigetelését (figyelmeztető rendőri „meghallgatások”, névtelen levelek). Az Állami Egyházügyi Hivatalnak szóló átiratban a „*Harcolók*” fedőnevű ügyben érintett fiatal lelkészek és teológushallgatók „egyházból történő eltávolítására” tesznek majd javaslatot, vagy helyezték át őket úgy, hogy „erkölcsileg és anyagiilag hátrányosabb helyzetbe kerüljenek”. Bugárszky Mátyást gyülekezetének presbitériumából kell „kiszorítani”, az illegális csoportokban tevékenykedő fiatalokat pedig „kitiltani” a bibliaórákról. Végül – nevek nélkül – nem feledkeznek meg ügynöki beszervezések tervezéséről és a rendőri munka nagyfokú (ön)dicséretéről sem.³²

Ennél terjedelmesebb és részletesebb az 1964. augusztus 21-én keltezett „értékelő jelentés”, mely jelenlegi ismereteink szerint a „*Harcolók*” fedőnevű ügy lezárásának tekinthető. Innen már hiányoznak az – egyébként a korban nyilvánvalóan kivitelezhetetlen – ímént idézett erőfitogtató büntetőjavaslatok. A fölnagyító törekvés mérsékeltebben jelentkezik, de a fiatalok tevékenysége társadalmi veszélyességének tétele ez is fenntartja. Hangoztatása valószínűleg azért volt fontos, mert az ügyesség az átadott bizonyítékok alapján nem látta alátámasztva az izgatás gyanúját, nem emelt vádat, bár például elismerte a Wetter-brosúrák ideológiai szempontból ellenséges, antimarxista voltát. A vélemények különbözőségét a szerzők a rendőrség és az ügyesség vitájaként említik. Kitérnek a vizsgálat során történt mulasztásokra (például Farkas Józseffel szemben nem vizsgáldták), és önkritikát is gyakorolnak.³³

Mielőtt mérleget készítünk, kövessük még egy rövid ideig „Bihari” tevékenységét. Láttuk, hogy a kihallgatások napjaiban még találkozik a Szilágyi Dezső tériekkel, de azután a dekonspirálásától tartó Fogarasi utasítására elmarad, s csak miután ősszel többen megkeresik az újjászerveződő körből, jelentkezik ismét a bibliaórán, csalódással indokolva eltűnését. A tiszt újból

³² ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/2. 192–197. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása. Kimutatható, hogy több bekezdése szövetszerűen azonos a március 5-én kelt realizálási tervvel. Megjegyezzük, hogy ez a szöveg természetesen múlt időben fogalmazódott, de az időközben már lezajlott tanúkihallgatásokra vonatkozó rész jövő időben maradt benne. Az ügy kapcsán sikeres ügynöki beszervezésnek nincs nyoma a rendőri iratokban. Az egyik – neve elhallgatását kérő – gyanúsított azonban elmondta, hogy két éjszaka is bent tartották a rendőrségen, hol zsarolással, hol „szép szóval” sikertelenül próbálva beszervezni.

³³ ÁBTL 3. 1. 9. V–149860. Cseri Gyula. 212–221.; a rendőri eljárás önigazoló-önkritikus értékelése: 215 kk. Megjegyezzük: nem értjük az ügyességre tett megjegyzéseket, hiszen az előzetes koncepciótól nem tért el.

rendszeres részvételt ír elő, de ezt ő nem teljesíti, ritkán jelenik meg. 1965 nyarán, egy késő esti sétán *Benedek Loránd* váratlanul a szemébe vágja, hogy ő jelentett a körről. Annyira hevesen tiltakozik, hogy tettelegesen bántalmazza egymást. Benedek utóbb többször bocsánatot kér, de ezzel véglegessé válik „*Bihari*” távozása a Szilágyi Dezső téri körből.³⁴ Közben ellátogat a pasaréti református egyházközség istentiszteleti alkalmára, és jelenti, hogy ismerősei közül kiket látott ott. Tartója azonban ekkoriban a Gyökössy Endre által vezetett újpest-újvárosi gyülekezetbe való beépülést írja elő számára. Ennek története azonban a fennmaradt iratok alapján nem követhető.³⁵ Újpesten újabb kortársi barátságkötéseinek, bomlasztó akciónak nincs nyoma. A börtönből szabadulása óta Borbély legalább négyszer kért négyszemközti lelkigondozói beszélgetést Gyökössytől, különböző ajánlásokra támaszkodva. Ő mindannyiszor atyai kedvességgel fogadta, akár mint tékozló fiút is. Tanulásra biztatta, segélyezte, hívta a gyülekezetébe. Végül a felnőtt férfi bibliaköri tag lesz, de hogy kitart-e itt, munkadossziájának megszakadása miatt nem tudjuk.³⁶

Záróakkordként joggal vár választ az olvasó arra a kérdésre, vajon milyen eredménnyel járt a titkosszolgálat bomlasztási terve. Vajon ki nyerte a játszmát?

A rendőrségen – láttuk – győzelmi jelentéseket fogalmaztak, de Fogarasi százados, amikor 1964 őszén ismét a Szilágyi Dezső térre küldte „*Bihari*”-t, már tudta, hogy a bibliakör változatlanul működik. Igaz, ez nem zavarta, hogy később is sikeresnek mondja a „*Harcolók*” fedőnevű ügy realizálását. A következő években a protestáns egyházakról készült összegző belügyi fogalmazványokban többször volt hivatkozási alap a „*Harcolók*” és a „*Hitvallók*” fedőnevű ügy sikeres realizálása, azaz eredményesnek ítélték a bomlasztást, valamint az ellenséges tevékenység megszakítását. Alig leplezett dicsek-

³⁴ ÁBTL 3. 1. 2. M-27704/1. „*Bihari Károly*”. 57–59., 74–76., 114–116.

³⁵ Gyökössy Endre az állambiztonságiak által leginkább „szemmel tartott” budapesti lelkészek közé tartozott. Már 1966-ban figyelődossziát vezettek róla, „*Igyekvő*” fedőnéven, ami azonban nem található az ÁBTL őrizetében. (ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/2. 283. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.)

³⁶ Újpesti jelentéseiből néhány: ÁBTL 3. 1. 2. M-27704/1. „*Bihari Károly*”. 117–121., 133–136., 190–192. A „*Harcolók*” ügyének lezárása után „*Bihari*” jelentéseiben még inkább előtérbe kerültek személyiségének kritikus vonásai. A részleteket mellőzve csupán utalunk rá, hogy valószínűleg mindenkiről minden olyan, esetenként akár súlyosan terhelő értesülést jelentett, amit rendszerellenesnek gondolt, lett legyen szó barátról, családtagról (apja, sógorai, bátyja), jötevő pártfogóról. Ám ezeknek az eseteknek további fejleményeivel ritkán találkozunk, legtöbbször nagyon hamar abbamaradnak. Családi helyzete zavaros, kusza. Az 1967 februárja utáni időből egyelőre annyit tudunk róla, hogy 1956 előtti dossziéiban 1959. március 2. és 1989. november 1. között tíz rendőri betekintés van bejegyezve. 6-os kartonján a szigorúan titkosított ügynök jele is szerepel (01).

³⁷ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/2. 257., 269–289. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.

vésnek hatnak ezek a változatlanul pontatlanságokat tartalmazó és a történeteket aránytalanul fölnagyító utalások.³⁷

A belügy tájékoztatása eljutott az illetékes egyházi szervezethez, a Duna melléki Református Egyházkerület elnökségéhez, amely mint „felsőbb fokú fegyelmi hatóság” 1964 szeptemberében szóbeli intésben részesítette Hamar István és Szarka Miklós végzős teológusokat: „...tanulmányaik során gyakran meggondolatlanságból, olykor tudatosan sok tekintetben olyan magatartást tanúsítottak, amely nem illik egy lelkipásztori pályára készülő keresztyén emberhez, és alkalmas arra, hogy azzal teológus társaikat megzavarják, valamint arra is, hogy előjáróikban bizalmatlanságot támasszanak további működésük iránt” – olvasható az indoklásban.³⁸ A kerület püspöke, *Szamosközi István*, egyben a zsinati lelkészképesítő bizottság elnöke döntött arról, hogy a két érintettet nem nevezi ki segédlelkésznek, hanem „rendelkezési állományban” tartja nyilván és diakóniai munkára utasítja őket. A följánlott választási lehetőséggel élve Hamar a tiszafüredi református szeretetotthonban diakónusként, Szarka a budapest-lipótmezei elmeógyógyintézetben ápolóként dolgozott egy évig. Ezután teheték le az utolsó lelkészképesítő vizsgát. Az írásos egyházi dokumentumokból kiviláglik, hogy azok valószínűleg előre megbeszélt forgatókönyv szerint keletkeztek, noha igyekeztek annak látszatát kelteni, hogy az egyházi vezetők csak az érintettektől és más hallgatóktól értesültek az esetről. Döntésük ugyanakkor példázza a Kádár-korszak egyházpolitikájának, a dolgozatunk elején említett váltásnak az egyik jellemző eljárását: azt, hogy a súlyosabb büntetést nem a világi, hanem az egyházi hatósággal rovatják ki. Önmagában is kérdéses lelkészjelölteket így büntetni, ebben az egyházi vezetés által is fölnagyított ügyben pedig különösen kirívó. Egyébként tudatosan a teljes teológus ifjúság elrettentésének szánták. Az érintettek azonban nem vették megaláztatásnak. Utóbb mindketten értékes lelkészi pályát futottak be, és mint a fölkészülés tartalmas szakaszára emlékeznek vissza ápolói éveikre.³⁹ *Nyáry Pál* teológiai dékánnak a püspökhöz írt „tájékoztató” levele ütötte meg a legdurvább hangot azzal, hogy az érintettekkel szemben bizalmi válságot emlegetett, és tettük széles körű veszélyességéről, rossz példáról írt. A szóbeli figyelmeztetést megelőző egyházi „kikérdezés” megközelítőleg négy órán át tartott. Az ítéletet az akkor érvényben lévő – a két világháború közötti – egyházi törvénykönyv 1933. VI. tc. 51. § 1. bekezdése alapján hozták.⁴⁰ A negyedéves Cseri Gyula – az idézett iratok mellett megtalálható levelében megbánást tanúsítva és a jövőre jó magatartást ígérve – kéri a püspököt, hogy tanulmányait folytat-

³⁸ Ráday Levéltár A/1b. Püspöki iratok. 1212/1964.

³⁹ Ráday Levéltár A/13. Teológia iktatott iratok. 394/1964; 410/1964; A/1b. Püspöki iratok. 1212/1964. Az ápolói évek pozitív emléke nem utólag alakult ki. E sorok írója 1965 nyarán meglátogatta Tiszafüreden Hamar Istvánt, és tanúsítja, hogy derűs megelégedéssel végezte munkáját.

⁴⁰ Református, 1933, 169.

hassa. Ezt engedélyezték neki. Erdős György ekkora önként abbahagyta teológiai tanulmányait.

A „*Harcolók*” volt terheltjeit és gyanúsítottjait 1964 őszén rendőrségi alapnyilvántartásba vették. Innen Szarka Miklóst és Iványosi Szabó Tibort 1969-ben, Ercsey Elődöt 1970-ben, Hamar Istvánt 1972-ben törölték. Cseri Gyula 1968-ban turista útlevéllel Jugoszlávián át Nyugat-Németországba távozott, és ott telepedett le.⁴¹

A hónapokkal a rendőri akció előtt megszűnt szabadegyetem sosem folytatódott. Jellegzetesen időszakos forma volt. Akadtak, akik félelemből vagy kiábrándultságból kimaradtak a gyülekezeti ifjúsági körökből, melyek tagsága a korosztályi jelleg miatt különben is állandóan változott. Nem tudjuk, ki és hol vált közülük felnőttgyülekezet tagjává. Visszaemlékezések segítségével sem lehet hitelesen lemérni ennek és más hasonló rendőri akcióknak a valóságos távlati hatását. Tegyük hozzá, az 1960-as években a társadalmi közhangulat egyre kevésbé kedvezett az ifjúsági bibliakörök működésének. Természetesen azt sem tudhatjuk, hogy rendőri beavatkozások nélkül mi történt volna.

A Kádár-kor egyházai ifjúsági misszióinak történetét eddig csak nagyon részlegesen tárta föl a kutatás. Református vonatkozásban – tudomásunk szerint – ez az első olyan írás, amely levéltári források bevonásával foglalkozik az ifjúsági munkával. A Szilágyi Dezső téri kör jellegzetes példája volt az önszerveződésnek, amely határozott elképzelésű és akaratu tagjai kitarthatásán nyugodott. Ugyanakkor példája a pásztor nélküli nyájnak is, amelyben a szélsőséges és ellenőrizhetetlen szellemi megnyilvánulások könnyen hangot kaphattak. A patronáló és lelkesen dolgozó teológushallgatók mellett a vezető lelkész nem érezte igazán a maga ügyének, tekintélye pedig nem volt a fiatalok előtt. Ezt a helyzetet nyilván nem lehet általánosítani, a Gyulai Pál utcai kör tekintélynek és szeretetnek örvendő lelkészének, Farkas Józsefnek a felelős törődése is ellenpélda. Tagadhatatlan azonban, hogy a korban hiányzott az ifjúságra vonatkozó központi egyházi elképzelés, az országos vezetés és a határozott intézményes keret. Vagy paradox módon épp a hiány helyettesítette az elképzelést. Nincs képünk arról, milyen állapotban érte ezeket a budapesti bibliaköri alkalmakat az állami ellenőrzés megszűnésének éve, 1990.⁴² De bizonyos, hogy legálisan vagy hivatalos engedély nélkül, bármily kis létszámmal, valószínűleg folyamatosan fogyatkoz-

⁴¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-149860. Cseri Gyula. 224–232. A rendőrségi törlesztés „*Szatmári*” és „*Tolnai*” ügynökökre hivatkozott, akiknek kikért nyilatkozata szerint a figyelmeztetések megtették hatásukat. Az érintettek ellen újabb panasz nem merült föl. Hamar István sok év után tudta meg, hogy a figyelés időtartama alatt az illetékes esperesi hivatalnak minden hónapban levelet kellett írnia az illetékes megyei egyházügyi titkárságra. A levélben az állt, hogy ő az állam és egyház között 1948-ban megkötött egyezmény szellemében végzi a munkáját.

⁴² Ebben az esztendőben az 1960-as évekbeli Gyulai Pál utcaiak több ízben találkoztak Farkas József lelkész lakásán, mint „öreg ifi”.

va és nem hálózatba szervezetter, szerte az országban működtek. A diktátúra ellenére – csaknem mérhetetlenül egyenlőtlen feltételek között – mindig akadtak lelkészek és világiak, akik az egyházvezetői és pártállami tilalmak és megszorítások dacára törődtek az ifjúsággal. Még nem késő, hogy a szervezők, résztvevők, tanúk elmondják és rögzítsék ezeket a történeteket.

Az olvasó meggyőződhetett róla: távol áll tőlünk, hogy a korabeli belügyhöz és az egyházi vezetéshez hasonlóan eltúlozzuk a történeteket. Az érintettektől is távol állt, hogy különlegesnek vagy hősieknak tekinssék viselkedésüket és tetteiket. Ami történt, része a korabeli református egyház életének. Az viszont nem túlzás, hogy az elnyomatás éveiben életjelei közé tartozik a maga esetlenségeivel, gyerekeségeivel, naivitásával együtt. Miután bomlasztását elrettentésnek szánták, természetesen el kell ismernünk az érintettek valamilyen fokú bátorságát, de nem a „harc” szemszögéből nézve, hanem azzal a kínálkozó kényellemmel, konformizmussal szemben, amelynek a zászlaján az volt olvasható, hogy abból nem lehet baj, ha semmibe sem ártod bele magad. Akadtak, akik nem fogadták el a beszorított-ságot, s anélkül, hogy összeesküvéseket, földalatti mozgalmakat szerveztek volna, korosztályuknak megfelelően próbáltak hitbeli meggyőződésüknek élni (azt ápolni), vagy hitbeli meggyőződést keresni.⁴³

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2. 2. 2. Hálózati nyilvántartás. 6-os karton.
2. 8. 1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai. 12212. Fogarasi Ferenc.
3. 1. 2. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, munkadossziék. M-27704 „Bihari Károly”. M-27704/1 „Bihari Károly”
3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék. O-12413 „Harcolók”. O-13586/1–2. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.
3. 1. 9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, vizsgálati dossziék.

⁴³ Az ÁBTL-ben Vörös Géza és Papp István, a Ráday Levéltárban Szatmári Judit, Budapest Főváros Levéltárában Géra Eleonóra és Tasnádi Ákos segítettek a kutatásban. Munkájukért hálás vagyok. Köszönöm Kiss Rékának, hogy a kéziratot szakmai szempontból átnézte. Végül ugyancsak köszönöm Hamar István és Szarka Miklós lelkészeknek a történet földolgozását kiegészítő és pontosító személyes visszaemlékezéseit.

V-111991. Borbély Örs és társai.

V-140922. Borbély Örs.

V-149860. Cseri Gyula.

BFL – Budapest Főváros Levéltára

XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság (1951–1953: Budapesti Megyei Bíróság) iratai. Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai (1949) 1951–1980 (1981).

RL – Ráday Levéltár

A/1b. Püspöki iratok.

A/13. Teológia iktatott iratok.

IRODALOM

Református, 1933. – *A Magyarországi Református Egyház törvényei*. A Magyarországi Református Egyház hivatalos kiadványa. Budapest, 1933.

Kiss, 2002. – Kiss Réka: A „református reakció” az állambiztonsági iratokban (1956–1967). In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Szerk.: Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Budapest, 2002, 222–248.

Molnár, 1994. – A vallásos világnézet elleni eszmei harcokról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 22-i határozata. Bevezeti és közzéteszi Molnár Attila. In: *Protestáns Szemle*, 1994/1., 44–66.

Tabajdi, 2009. – Tabajdi Gábor: A III/III. Csoportfőnökség egyházi elhárító tisztjei a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/3., 103–115.

Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében

KISS RÉKA

Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy a forradalom leverését követően, a Kádár-korszak első évtizedében miként érvényesült a református egyházzal szemben megfogalmazott pártállami egyházpolitika a reformátusok ellen indított büntetőeljárások tükrében, illetve megfordítva a kérdést, az állambiztonsági szervek által indított eljárásokat milyen egyházpolitikai megfontolások alakították. A vizsgált időszakot két évszám, 1956 és 1967 keretezi. A záró dátum, 1967 jól megragadható szimbolikus határkö a reformátusokkal kapcsolatos egyházpolitika alakulásában. Ekkor zajlott a Keresztény Ifjúsági Egyesület (KIE) újjászervezése miatt indított „második KIE-per”, mely az utolsó volt az állambiztonság által generált, reformátusok ellen indított büntetőeljárások sorában. A Batiz Dénes és társai ellen indított per menetét már jelentős mértékben befolyásolta az állambiztonsági szervek szemléletbeli és szervezeti átalakulásokkal is járó, nagymérvű változási folyamata, amely az állambiztonsági munka természetében és az egyházi reakció elleni harc módszereiben is lényeges módosításokhoz vezetett.¹ Ennek során az állambiztonsági munka súlypontja a büntetőeljárások kezdeményezése helyett fokozatosan az operatív eszközök – megelőző, bomlasztó intézkedések, adminisztratív eljárásoknak nem minősülő operatív eszközök igénybevétele, hálózatépítés – felé tolódott, s ez az új szemlélet a református egyházi vonalon is éreztette hatását.

A kezdő dátum, 1956 azonban felvet egy lényeges problémát, amelyre – talán legjobban – Kállai Gyulának, az MSZMP ideológiai titkárának, egyben a művelődésügy vezetésével megbízott kormánytagnak 1957 márciusában, az MSZMP IKB Ideiglenes Intéző Bizottsága ülésén elhangzott szavai irányítják rá a figyelmet. A forradalom leverését követően a párt vezető testületei ekkor tűzték először napirendre az egyházpolitika általános irányelveit és aktuális kérdéseit, köztük az egyházakra is kiterjesztendő megtorlás kérdését. A Horváth János egyházügyi hivatali elnök által jegyzett és előzetesen többször átdolgozott előterjesztés vitájában a protestáns egyházakra vonatkozóan Kállai Gyula jelölte ki – az IIB végső határozatába is bekerült – egyházpolitikai saroktételeket: „Azt hiszem, hogy az ideje elérkezett, hogy

¹ Az egyházi elhárítás szervezeti felépítésének és működési mechanizmusainak változásához lásd újabban Tabajdi, 2009. 103–114., illetve Vörös, 2010. 290–292.

az egyházi reakcióval szemben fellépünk. [...] Másik dolog, hogy nem minden egyházzal ugyanúgy, ugyanazon az alapon, ugyanolyan körülmények között kell fellépni. Mi emlékezünk arra, hogy amikor 1947–48-ban az egyházakkal kiéleződött a helyzet, akkor is különbséget tettünk, és nem mindegyikkel léptünk fel azonos eszközökkel. Először igyekeztünk az egyikkel megegyezni, és már ezt a megállapodást felhasználni a másikkal szemben. Most is ezt a módszert kell követni. [...] Régen is a katolikus egyház volt a legdöntőbb, ő a legerősebb fészke az egyházi reakciónak. Ez ellen kell tehát elsősorban fellépni, a többi egyházakkal pedig próbáljunk megegyezni a régi alapokon, és felhasználni ezeket a katolikus egyházzal szemben. [...]”² Az IIB határozata, követve Kállai irányelveit, megállapította, hogy a pártnak és a kormánynak az egyházakkal kapcsolatos állásfoglalásában a különböző egyházak között differenciálni kell, valamint a jóváhagyott intézkedéseknek arra kell irányulniuk, hogy a katolikus egyházat mint az egyházi reakció fő képviselőjét elszigeteljék a hatalomhoz lojálisabb egyházaktól.

Kállai tehát a református egyházzal kapcsolatban lényegében az 1948 körül kikristályosodott egyházpolitikai gyakorlat *kontinuitására* helyezte a hangsúlyt. Ezért, mielőtt a forradalom utáni egyházpolitika alakulásának részletező tárgyalásába foglalnánk, érdemes röviden áttekinteni, melyek voltak az ötvenes évek reformátusokkal kapcsolatos egyházpolitikájának legfontosabb elemei.

Hosszú távon ható következményekkel járt az egyházak közötti differenciálás, másként fogalmazva az egyházak megosztása, egymással szembeni kijátszásuk politikája. Ezt nem utolsósorban az tette lehetővé, hogy 1948–49-re a református egyházban nyílt politikai nyomásra sikerült a legfontosabb vezetőváltásokat levezényelni, s így 1948 májusában Kádár János és Rajk László már bátran jelenthette Moszkvában, még az állam és az egyház közötti egyezmény formális aláírása előtt: „A protestáns és a kálvinista egyházak [sic!] nem jelentenek majd akadályt, mert megállapodás született velük arról, hogy lojálisan viszonyulnak a kormánynak.”³ Az új református egyházvezetők lojalitása, illetve a velük ápolt jó viszony hangsúlyozása ettől kezdve szinte kötelező formulája lett a hivatalos pártállami egyházpolitikai értékeléseknek.

Ebből az együttműködésből fakadt egyrészt, hogy protestáns viszonylatban az egyházi ellenzékkel szembeni fellépést már az ötvenes években igyekeztek az egyházvezetésre bízni, amint arra Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke egy 1953 májusában írott jelentésében rávilágított: „a protestáns egyházakban az alsópapság jelentős részének állásfoglalása nem egyezik főpapjaik magatartásával, [...] a hivatal kérésére mindkét

egyház [az evangélikus és a református – K. R.] fellépett a reakciós papok ellen, és több papot egyházfegyelmi elé állítottak”.⁴ A diktatórikus egyházpolitikával szembeforduló lelkészek közül többeket kényszernyugdíjaztak, illetve kényszeráthelyezésekkel elzárt vidéki gyülekezetbe helyeztek. Az együttműködés másik mélyreható következménye volt, hogy a pártállami egyházpolitikai szervei, benne az egyházi vonalon működő elhárítás saját feladatának tekintette az egyházvezetés megvédését az „egyházi reakcióval” szemben.

A fentiekből fakadóan a reformátusokkal szemben folytatott egyházpolitika egyik sajátosságának tekinthető, hogy az Ordass-, a Mindszenty- vagy a Grósz-perhez fogható, az egyház egészét és legjelentősebb személyiségeit érintő, nagyszabású nyilvános koncepciók per nem indult reformátusokkal szemben. Bár a fennmaradt állambiztonsági iratokban több jel mutat arra, hogy 1950–51 táján felmerült, hogy a korábban már lemondott Ravasz László püspökkel szemben is eljárást indítsanak, erre végül nem került sor. Így az ötvenes években a reformátusok elleni büntetőeljárások, bár sok volt belőlük, elszigeteltek maradtak. Egy pert azonban érdemes kiemelni ebből a korszakból, amely a reformátusok ellen indított későbbi eljárásokra gyakorolt hatását tekintve kiemelkedő jelentőségűnek bizonyult, sőt, több vonatkozásban az 1956 utáni eljárások modelljeként is szolgált. Ez a Pógyor István és társai ellen indított „első KIE-per” volt. Az ÁEH felállításával és Grósz József kalocsai érsek perének előkészítésével szinte egy időben, 1951. június 7-én kezdődött meg a megszüntetett, nagy múltú Keresztyén Ifjúsági Egyesület vezetőinek őrizetbe vétele, akik a későbbi per koncepciója szerint egy nemzetközi irányítású, református jellegű összeesküvés hazai irányítóiként Magyarországot az Európai Unió szervezetébe akarták kapcsolni. Noha az „illegális szervezkedésben” részt vevők ÁVH által összeállított mintegy kétszáz fős listáján a református egyház minden jelentős, a hivatalos egyházpolitikát potenciálisan ellenző lelkészi és világi személyisége helyet kapott, s a lehetséges gyanúsítottak körét egészen Ravasz Lászlóig kiterjesztették, az elkészült forgatókönyvet nem érvényesítették, s végül a bírósági eljárást „csupán” három világi egyházi személyiség ellen folytatták le.⁵

A vizsgálati szakasz fontos, a későbbi perek szempontjából is meghatározó jelentőségű fordulata volt, hogy a per vonalának megrajzolása során a politikai rendőrség kísérlet tett arra is, hogy a „leleplezett KIE-összeesküvést” a Magyar Közösség újrabontakozó szervezkedésének részeként, a két háború közötti titkos szervezet egyházi vonalon történő reaktiválódásának

⁴ MOL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ő. e. 320. Jelentés az ÁEH munkájáról. 1953. május 16.

⁵ ÁBTL 3. 1. 9. V-73196/alap, 1–2., illetve BFL XXV. 4. f. B001277/1951. Az elsőrendű vádlottat, Pógyor Istvánt, a KIE egykori nemzeti titkárát tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték. Andrassy úti börtönében 1953-ban hunyt el, a súlyos fizikai bántalmazások következtében. Hét esztendőre ítélték gróf Teleki Lászlót, úgyszintén a KIE volt nemzeti titkárát, s öt évre Hartványi Imre egykori ceglédi birtokost, volt KIE-tagot. A per történetéhez lásd Kiss, 2001, 64–89.

² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 17. ő. e. 13. Az MSZMP Intéző Bizottsága által 1957. március 5-én tartott ülés jegyzőkönyve. Kállai Gyula hozzászólása. Közli: Némethné Vágyi – Urbán, 1993, 246.

³ Izsák-Kun, 1994, 427.

tüntesse fel.⁶ S így a „Magyar Közösségnél jobban szervezett illegális összeesküvés” leleplezése – miként a KIE-ügyről íródott belügyi jelentés jellemezte a per lehetséges kifutását – adott esetben, kellő politikai akarat esetén alkalmas lehetett volna arra is, hogy lesújtson az egykori polgári társadalom még szabadon lévő és egyházhoz kötődő csoportjaira.

A nyomozás során felhalmozott „terhelő adatok” csupán „részleges realizálása” ellenére a KIE-ügyben kikristályosodott protestánsösszeesküvés-konceptió és a per szerkezete 1956 után is visszaköszönt több állambiztonsági operatív tervben, illetve reformátusok ellen indított eljárások előkészítésében, egészen az 1967-es, már említett második KIE-perig, melynek eredeti forgatókönyvéhez szintén az 1951-es per anyaga szolgáltatta az alapot.

Az 1951-es és az 1956 utáni eljárások forgatókönyveinek közös eleme volt, hogy

- a református irányítású összeesküvésű ügyek gyakran egy-egy nagyobb katolikusellenes kampány református lecsapódásaként formálódtak;
- a református egyházi ellenzékkel szemben összegyűjtött terhelő adatokat nem kizárólag lelkészekkel, hanem világiakkal szemben is igyekeztek érvényesíteni;
- bár a forgatókönyvben a „református reakció” emblematisztikus figurái szerepeltek, az eljárások az egyházi élet kevésbé kiemelt feladatokról ellátó személyiségeivel szemben zajlottak;
- az „egyházi és az egyházon kívüli reakció” összekapcsolásával megkíséreltek egyházi személyiségeket nem egyházi ügyekbe bevonni;
- az állambiztonság a Magyar Közösség újjászerveződését református egyházi vonalon igyekezett tetten érni, a református egyház társadalmi bázisához, illetve annak bizonyos szeleteihez kapcsolni.

Lássuk ezek után, miként alakultak 1956 után a reformátusok ellen indított eljárások, miként ragadhatók meg az 1956 előtti párhuzamok a konkrét ügyek tükrében. 1956 után két, egymással szorosan összefüggő, s bizonyos

⁶ Noha a kommunista párt vezetése és irányítása alatt előkészített első nagyszabású koncepció persorozat 1946–47-ben elsősorban a kisgazdapárt felmorzsolását célozta, a Magyar Közösség-per előkészítése folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy a nyomozás nem csupán a pártpolitika szféráját érinti, hanem a politikai rendőrséget felhasználva az MKP vezetése a közélet egésze, így többek között az egyházakkal szemben is csapásra készül. A nyomozás során a református egyházzal és vezetéséről is szép számmal kerültek az ÁVO birtokába olyan vizsgálati jegyzőkönyvek, amelyek jelentős református egyházi intézményeknek és személyiségeknek a Magyar Közösséghez fűződő kapcsolatairól tartalmaztak vallomásokat. Ezek közül 1946-ban, a per előkészítése során egy református szál vált nyilvánossá, a *Pap László* budapesti teológiai professzor vezette Ökumenikus Újjáépítési Iroda, amelyre az ÁVO a koncepciógyártás során a Magyar Közösség egyik fedőszervének, a gazdasági háttere megteremtőjének szerepét osztotta. 1947-ben végül sem a katolikus, sem a protestáns egyházi szálakat nem használták fel a perben, a református személyiségekről összegyűjtött operatív információk azonban az 1951-es per vonalának megrajzolása során terhelő adatként újra előkerültek. *Pap László* 1946–47-es szerepéhez lásd visszaemlékezését. *Pap*, 1992, 34–35.

fokig rivalizáló szempont határozta meg a reformátusokkal szemben folytatott egyházpolitikát, s ennek függvényében annak kérdését, hogy milyen mértékben terjesszék ki a megtorlást a református egyház képviselőire. Az egyik érvényesítendő irányelv az egyházak közötti differenciálás/megosztás fent említett politikája volt. Ennek jegyében vetette fel Kállai Gyula már idézett 1957-es hozzászólásában, hogy „meggondolandó, hogy például a református egyházból tartóztassunk-e le papokat. Kezdjük a katolikusokkal, ezt majd meg fogják tudni a reformátusok is, és tudják, mihez tartásuk magukat.” A mérleg másik serpenyőjében azonban az „ellenforradalmi” maradványok felszámolásának, az egyházon belüli ellenforradalom kíméletlen megtorlásának követelménye állt. Ahogy Kállai fogalmazott, ezért „a nyíltan ellenséges papokat természetesen nemcsak a katolikus, hanem a többi felekezeti egyházakból is le kell tartóztatni”.⁷ A jogi megtorlás⁸ ennek megfelelően a református egyházban két területen csúcsosodott ki:

1. Bár 1956 októberében természetesen nem az egyházak játszották a főszerepet, az egyházak, s így a református egyház életében bekövetkezett változások, forradalom alatti tevékenységük szoros kölcsönhatásban álltak a társadalom mozgásával. Számos egyházi tisztségviselő vállalt szerepet a forradalom eszméinek terjesztésében, hirdetésében, és jelentős mértékben járultak hozzá a sokszor nagyon keserű indulatokból táplálkozó önbíráskodások megfékezéséhez, a nyugalom, a békesség, a törvényesség fenntartásához. A lelkészekre – elsősorban vidéken – sok helyütt hárult kulcsfontosságú szerep a helyi közösségek vezetésében, a pillanatok alatt megszerveződő valódi népképviselői szervezetek munkájában is. A megtorlások során nem egy esetben éppen e békéltető tevékenységük vagy a forradalom alatt szabadon választott helyi önkormányzatokban, nemzeti bizottságokban való szerepvállalásuk miatt indult ellenük eljárás. Az adminisztratív intézkedésekkel sújtott lelkészek közül sokan eldugott falvak papjai voltak, az ellenük indított eljárások a helyi kisközösségek hiteles vezetői ellen irányuló országos megtorlássorozat részeként értelmezhetők. Miként a *Ladányi Imre* géresi lelkész elleni vádirat plasztikusan fogalmazott: „Mivel Ladányi mint református pap legértelmesebb ember volt közöttük, így hallgattak az ő véleményére, és csak olyan határozatok születtek, melyekkel Ladányi is egyetértett.”⁹ A

⁷ MOL-M-KS 288. f. 5. cs. 17. ő. e. 13. Az MSZMP Intéző Bizottsága által 1957. március 5-én tartott ülés jegyzőkönyve. Kállai Gyula hozzászólása. Közli: Némethné Vágyi-Urbán, 1993, 246.

⁸ Az egyéni, családi, gyülekezeti visszaemlékezéseknek köszönhetően tudjuk, hogy az internálások, börtönbüntetések mellett számos egyházi személyt sújtottak a megtorlás jogon kívüli eszközeivel is. (például fizikai bántalmazás). Másfelől az ötvenes évekhez hasonlóan sok esetben újfent az egyházra, illetve az egyházi bíróságokra bízta a forradalom egyházi szereplőinek megbüntetését.

⁹ Ladányi ezért másfél év börtönbüntetést kapott. A politikai rendőrség egy korai, 1957. nyári adata szerint negyvenkilenc lelkész ellen fogatosítottak 1956-os szereplése miatt operatív intézkedést. „Ellenséges tevékenység miatt őrizetbe vettünk 14 főt, börtönbe visszazárlítva 2 főt, preventív őrizeten van 19 fő, ref. alá helyezve 8 fő, internálás alá vonva 4 fő, egyéb

büntetőeljárások ismét országosan érintették az egyházat, ugyanakkor az ötvenes évekhez hasonlóan egymástól elszigetelten zajlottak. A reformátusokat ért megtorlások e típusából az 1957 december végén kivégzett *Gulyás Lajos* levéli lelkész ellen indított, klasszikus koncepciók elemekkel átszőtt büntetőeljárás vált a legismertebbé.¹⁰

2. A megtorlás másik református célcsoportját a forradalom alatt az egyház megújítására szerveződő, s az egyház belső élete szempontjából a legmélyebben ható változást hozó országos mozgalom, a későbbiekben az egyházi ellenforradalom szinonimájává váló Református Megújulási Mozgalom (RMM) tagjai és vezetői adták.¹¹ A budapesti teológia nagy tekintélyű dékánja, Pap László és a visszahívott nyugalmazott püspök, Ravasz László szellemi irányításával 1956 novemberének közepén Budapesten szárnyat bontó mozgalom törekvéseit néhány hét alatt egyhangú támogatásáról biztosította a református egyház több mint kilencszáz gyülekezete. Az RMM a fegyveres ellenállás leverését követően közel két hónapig folytatta tevékenységét, s még februárban is érkeztek támogató levelek, miközben – tudjuk – az országban gőzerővel folytak a statáriális perek, internálások, letartóztatások, munkahelyi elbocsátások. A mozgalom országos ismertsége, a presbitériumok többségének nyíltan vállalt támogatása tükrözte, hogy a forradalom alatt levegőhöz jutott egyház belső mozgásai elérték a legeldugottabb gyülekezetet is. A benne rejlő lelki-szellemi erőt jól érzékelt az egyházpolitikai restaurációra törekvő hatalom is, s ezért nem véletlen, hogy a forradalmat követő református egyházpolitika éppen a megújulási mozgalomban látta legfőbb ellenségét.

Ennek megfelelően egyfelől két szimbolikus jelentőségű személy, Ravasz László és Pap László sorsa állt az egyházpolitikai döntések célkeresztjében, másfelől néhány fiatalabb, népszerű budapesti lelkészé, elsősorban *Gyökössy Endréné* és *Joó Sándoré*.

okok miatt: 2 fő.” ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/1 17. Jelentés a református egyház operatív helyzetéről. 1957. június 29.

¹⁰ A forradalmat követő jogi megtorlóssorozatban papi személyek közül *Gulyás Lajos*ra mérték a legsúlyosabb ítéletet, a halálbüntetést, pere azonban egyházi szempontból kissé kivétel is. *Gulyás Földes Gábor* és társai perének, a hírhedt győri-mosonmagyaróvári pernek a harmadrendű vádlottjaként, klasszikus koncepciók eljárásban ítélték halálra. Tragédiájában fontos szerepet játszott, hogy a kádári megtorló gépezet a Földes-per mintapernek szánta. Egyfelől ezzel igyekezett bizonyítani, hogy az „ellenforradalom” országos jelentőségű volt, és ezért a helyi eseményeket sem szabad humánusabban megítélni, másfelől a per a későbbi *Nagy Imre*-perben visszaköszönő sarkalatos állítást, a revizionista kommunisták, a „politikai reakció”, valamint a „lincselő tömeg” „ellenforradalmi összefogását” volt hivatva igazolni. Ezért szerepelhetett három különböző életút, világnézet és politikai meggyőződés egy perben. Míg *Földes Gábor*ra a Nagy Imrét követő kommunista szerepét osztották, *Tihanyi Árpád* a horthysta reakció megtestesítője, *Gulyás Lajos* pedig a klerikális reakció képviselője lett. A győri-mosonmagyaróvári per koncepciójának alakulásához lásd *Kahler – M. Kiss, 1997, 231–282.*

¹¹ A Református Megújulási Mozgalom működéséhez és a vezetői ellen indított megtorlás történetéhez lásd *Kiss, 2007; Ladányi, 2006; Horváth, 2008.*

Horváth János fent idézett, az 1957. márciusi IIB-ülésre készített, február 7-én keltezett előzetes előterjesztésében az egyházpolitika közvetlen feladataként már név szerint is javaslatot tett a megújulási mozgalomban aktív szerepet vállaló nyolc ismert budapesti református lelkész, köztük *Ravasz* és *Pap László* internálására.¹² Az előterjesztést hárman véleményezték: *Kállai Gyula*, *Marosán György* és *Péter János* (aki ekkor még ugyan betöltötte debreceni püspöki tisztségét is, de már a kultúrkapcsolatok intézetének kormány megbízottjaként is tevékenykedett). Az ő véleményüket követően az IIB elé már csak egy szűkített, Ravasz és Pap nélküli lista került. Miként azt Horváth János egy *Kállai Gyulához* intézett levelében jelezte, a listán maradt személyek „őrizetbe vétele nem okoz jelentősebb problémát, mert nem tekintélyes és vezető személyek, hanem a reakciós törekvések szervezői, gyakorlati végrehajtói szerepet töltenek be”.¹³

1957 elején tehát felmerült annak lehetősége, hogy a református egyházi ellenállás két szimbolikus személyiségével szemben adminisztratív eszközökkel lépjenek fel, a hatalom azonban továbbra sem volt érdekelt a látványos megtorlásban, egy országosan ismert református egyházi személyiségeket felvonultató bírósági eljárásban. Miként azt az egyházi elhárítás területén még újonc *Valyó István* hadnagy érezhető elégedetlenséggel panaszkolt 1957 végén: „az egész ügyben a felső vezetés utasítása miatt, mely egyházpolitikai szempontot tartott szem előtt, csak preventív őrizetbe vétel történt”. S végül, miután az őrizetbe vettek közül – a jelentés írója szerint – öt személyt besoroztak, „senki nem került a református egyházban ellenforradalmi tevékenységért bíróság elé”.¹⁴ Ez utóbbi állítás természetesen nem volt igaz.

Mindez korántsem jelentette azt, hogy a politikai rendőrség lezártak te-

¹² MOL XIX–A–21–d 0011/1957 (2. d.) Előterjesztés az egyházpolitikai helyzet rendezésére. 1957. február 7.

¹³ MOL XIX–A–21–d 0013/1957. (2. d.) Horváth János levele *Kállai Gyulához*. 1957. február 26. *Kállai* március 2-án jóváhagyta *Horváth* előterjesztését, s március 6-án, az IIB-ülés másnapján a megújulási mozgalom nyolc prominens tagját őrizetbe vették. Az internálásokat követő héten *Horváth János* a Duna melléki egyházkerület esperesi és gondnoki értekezletén éles támadást indított a megújulási mozgalom lelkészei ellen, nagyvonalúan elhallgatva saját szerepét az őrizetbe vételek előkészítésében. „Mi a különböző egyházakban hónapokon keresztül szakadatlanul hangsúlyoztuk: értsék meg, hogy ezek a reakciós törekvések nem tekinthetők csupán az egyház belügyének, hanem politikai hatásuk is van... és mi bármilyen erőfeszítéseket teszünk is az ilyen illegális kapcsolatok törvényes következményeinél, nem tudunk segíteni. Kértük, magyarázzák meg nekik, hogy [...] a rendőri szervek türelme elfogy. Mondhatom... könnyörögtünk nekik szép szóval, hónapokon keresztül... Mi valóban el akartuk kerülni az őrizetbe vételeket, de bekövetkezett egy időpont, amikor őrizetbe vettek bizonyos embereket, akik politikai felfogásukat az ellenforradalom szolgálatába állították, és törvénybe ütköző cselekedetet folytattak.” A Duna melléki egyházkerület esperesi és gondnoki értekezletének jegyzőkönyve. Budapest, 1957. március 13. Közli *Confessio*, 1990/1., 108–110.

¹⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/2. 49–51. Jelentés a magyarországi református egyházban az ellenforradalom idején működő forradalmi bizottság működéséről. A *Valyó* által említett hálózati besorozásoknak a jelenleg rendelkezésre álló állambiztonsági dokumentumokban nincs nyoma.

kintette volna az „egyházi ellenforradalom vezetőivel” szembeni jogi megtorlás kérdését. A megújulási mozgalom ügye 1958-ban került újra a belügyi szervek asztalára. Ehhez az évhez két fontos párthatározat köthető, amelyek hosszú időre rögzítettek a kádári egyházpolitika sarokpontjait.¹⁵ Gyakorta idézett újdonságuk volt, hogy különválasztották a klerikális reakció és a vallásos világnézet elleni harc módszereit. A párthatározat azonban a reformátusokat érintő későbbi állambiztonsági operációk megértése szempontjából további kulcsfontosságú megállapításokat is tett. Az egyik szerint „a klerikális reakció tevékenységében egyaránt alkalmaz legális és illegális eszközöket”. Ez az állambiztonsági ügyek tükrében azt jelentette, hogy a párthatározat továbbra is lehetővé tette, hogy az egyházi elhárítás gyakorlatilag bármilyen vallásos tevékenységgel szemben fellépessen adminisztratív eszközökkel. Így az 1960-as évek református vonatkozású állambiztonsági jelentéseinek visszatérő fordulata volt, hogy „a protestáns egyházi illegális csoportok széles körű missziós és evangelizációs tevékenységet folytatnak”, továbbá, hogy „ellenséges tendenciájukra jellemző, hogy szervező tevékenységüket az egyház égisze alatt folytatják”. Másrészt az 1958-as határozat kifejtette, hogy „az egyházi reakció kapcsolatban van az egyházon kívüli reakcióval”. Ez a megállapítás pedig újfent lehetővé tette, hogy egyházi személyeket ne kifejezetten egyházi perekben ítéljenek el, hanem ügyüket össze lehessen keverni más „ellenforradalmi csoportokéval”.

Miután önálló nagy protestáns perhez továbbra sem sikerült kellő politikai támogatást szerezni, az állambiztonság a „politikai reakció” két területével igyekezett összekapcsolni a református ellenzékét: a katolikusok elleni eljárásból is jól ismert „ifjúsági vonallal” és a „nacionalista ellenzékkel”. A feladat rutinszerű volt a politikai rendőrség számára. A szabadságharcban való részvételük miatt letartóztatott fiatalok és értelmiségiek között kellett olyan személyeket találni, akik valaha megfordultak egy református bibliaórán, vagy ismertek legalább egy református lelkészt. Ezekkel az emberekkel eredeti ügyüktől teljes függetlenül írtak alá olyan vallomásokat, amelyekben beismerték, hogy összekötőik révén (ez lehetett egy presbiter vagy egy lelkész) kapcsolatban álltak Pap Lászlóval, és így végső soron Pap László volt az ő illegális összejöveteleik szellemi vezére. Az állambiztonsági szervek asztalán hamarosan vaskos akták bizonyították, hogy a megújulási mozgalomból 1957–58 során több illegális ifjúsági és értelmiségi mozgalom nőtt ki.¹⁶ Pap

¹⁵ A kádári egyházpolitika formálódásának áttekintéséhez lásd Szabó, 2005.

¹⁶ Ilyen elemek szerepeltek például *Cherven Arisztid* (Borbély György és társai ügye. ÁBTL 3. 1. 9. V-146110/1., BFL XXV. 4. f. 9002/59.), *Balogh Aladár* (BFL XXV. 4. f. 9017/59.), *Lator Géza* (ÁBTL 3. 1. 9. V-145877 és 145877/1, Péntek István és társai ügye), valamint *Kasánszky Zsombor* (ÁBTL 3. 1. 9. V-146875/2) vallomásaiban. A vallomások református vonatkozásainak állambiztonsági értékeléséhez lásd Összefoglaló jelentés, 1959. szeptember 25. ÁBTL 3. 1. 5. O-13856/4 1., illetve Feljegyzés, 1960. december 8. ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4 277–278/a. A kérdéskör részletesebb kifejtéséhez lásd Kiss, 2002, 232–242.

Lászlót pedig „sokoldalú operatív feldolgozás alá vonták, annak megállapítása érdekében, hogy jelenleg hogyan fogja össze és irányítja az egyházi jobboldalt, és esetleg hogyan kapcsolódik a magyar közösség vonalához”.¹⁷ A Pap László elleni eljárás azonban ismét lekerült a napirendről.¹⁸ A Magyar Község és a református ellenzék összefonódásáról szóló leporolt forgatókönyv azonban így is további perspektívákat adott az egyházi elhárításnak, melyet *Hollós Ervin*, a belső reakció elleni harc (II/5.) osztályának vezetője villantott fel egy 1960. decemberi osztályértekezleten: „A református vonalon végzett operatív munka során olyan adatok merültek fel, amelyekből arra lehet következtetni, hogy, hogy MK-tagok a ref. egyház területén végzik illegális tevékenységüket. Így azok az elvtársak, akik eddig MK-vonalon dolgoztak, ezután a református egyház vonalán dolgozó csoporton belül végezzék a munkát. Ezeket az elvtársakat minden más munka alól fel kell menteni.” Továbbá „Ki kell választani 5-6 olyan református papot, akik MK-tagok, és azokat teljesen fel kell dolgozni...”¹⁹ A BM következő országos értekezletén *Németi József*, a politikai nyomozó főosztály vezetője egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a protestáns egyházak területére húzódtak a volt »Magyar Községi«-ek, jobboldali parasztpártiak, népiek. Az egyház legális kereteit felhasználják nacionalista, sovinszta nézetek terjesztésére.”²⁰ Ez a jelentés, s benne a parasztpárti szál felvetése azonban feltehetően már *Püski Sándorék* perének előkészítésével függött össze.²¹

A református reakció és a Magyar Község kapcsolataira való ismételt összpontosítás, valamint Hollós 1960 decemberében kiadott utasítása egybecsengett az egyházakkal szembeni keményebb kezű politika párton belüli meghirdetésével. Az MSZMP PB 1960 júniusában fogadta el azt a hatá-

¹⁷ Munkaterv az 1959-es évre. 1958. december 15. ÁBTL O-13586/4 237.

¹⁸ Az egyházban nagy tekintélyt és közbizalmat élvező egykori dékán és püspök-helyettes közvetlenül a szabadságharc leverése után az akkor még komoly legitimációs problémákkal küzdő Kádár-kormány részben ígéretesekkel, részben zsarolással megpróbálta rávenni, hogy vállalja el a püspöki tisztelet. Miután Pap ezt visszautasította, az állambiztonság megkezdte népbíróóság elé állításának előkészítését (Bakonyi Lajos r. szds. II/5-c alosztály által szignált javaslata a református egyház ellenforradalmi elemeinek felszámolására. 1957. május 27. ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/2 19.). Miután az egyházpolitikai szempontok ezt a tervet keresztettkék, a politikai rendőrség megpróbálta hálózati személyként beszervezni. (Valykó István rendőr hadnagy II/5-c alosztály. jelentése az elmúlt hat hónap alatt végzett operatív munkáról. ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4 291., illetve Valykó István összefoglaló jelentése az 1958. évi munkáról. ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4 256.) A sikertelen beszervezési kísérlet után végül az egyházvezetésre bízta a vele való leszámolást. 1958 szeptemberében először a Tolna megyei Murgára helyezték segédlelkésznek, majd 1963-ban *Szamosközi* püspök azonnali hatállyal felmentette, rendelkezési állományba helyezte, és két hónap múlva nyugdíjazta. Pap életpályájához lásd Pap, 1992.

¹⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4. 277–278/a. Feljegyzés az 1960. december 7-i megbeszélésről és a hozott határozatról. 1960. december 8.

²⁰ MOL-XIX-B-1-x 10-2/29/1961. 12. Az 1961. május 5-én a politikai nyomozó szervek részére tartott országos értekezlet jegyzőkönyve. Köszönöm Tabajdi Gábornak, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

²¹ Kiss, 2002, 242.

rozatot, amely a belső reakció elleni harc fő irányait 1956 óta először az egyházakra is kiterjesztette, és a belső reakciót az „illegáltságban dolgozó aktívan klerikális, horthysta, nemzeti kommunista és nacionalista erőkben” jelölte meg. Miként *Galambos József* ezredes, a politikai nyomozó főosztály vezetője előterjesztésében fogalmazott: „A legnagyobb hatású ideológiai és politikai áramlat a nacionalizmus, amelynek különböző válfajai képezik az ellenséges csoportok, illegális szervezetek tevékenységének eszmei és politikai alapját. A nacionalista nézetek érvényesülnek a revizionista csoportoktól az illegális klerikális szervezetekig.”²² Az állambiztonsági módszereknek szabad utat adó határozatot – elsősorban a katolikus egyházzal szemben – 1960 őszén és 1961 elején újabb nagyszabású adminisztratív intézkedések követték. Ezzel egyidejűleg a politikai rendőrség újfent elővette a Református Megújulási Mozgalom lezáratlan aktáit is, és elkészítette egy újabb per forgatókönyvét, melynek köszönhetően sor került a forradalommal kapcsolatban a református lelkészeket ért jogi megtorlóssorozat utolsó epizódjára. A megvalósult per azonban megint csak nem az egyházi ellenzék jelentős alakjai, hanem kevéssé ismert, vidéki lelkészek ellen irányult. Államellenes összeesküvés címén Bátaszék lelképásztora, *Székely Dezső* és a decsi lelkész, *Cseh Benő* került a vádlottak padjára. Az összességében közel húsz vádlottat felsorakoztató ügyben mindösszesen ez a két református lelkész szerepelt, a többieknek nem volt református egyházi kapcsolatuk.²³ Ennek ellenére a periratok szerint a Református Megújulási Mozgalom vezetői által irányított szervezkedés felett hirdetett ítéletet a bíróság. A per az állambiztonság szempontjából kiemelt jelentőségű volt. Ezt bizonyítja egy 1961-es belügyi jelentés, mely a Székely Dezső-per a legjelentősebb összeesküvésügyi ügyek sorában említi, s igazolja maga Hollós Ervin is, aki – mint korábban már említettem – ebben az időben a belső reakció elleni harc osztályának vezetőjeként tartotta kézben ennek a pernek a szálait is, néhány év múlva pedig már a rendszer elismert történészeként hírhedt propagandakönyvében szentelt külön fejezetet a Székely Dezső-féle, „1951 óta tartó, 1956-ban pedig a megújulási mozgalomban kicsúcsosodó református összeesküvés” ismertetésének.²⁴ Ebben a perben gyakorlatilag megtörtént '56 református vonatkozásainak állambiztonsági olvasatú kanonizálása. Ekkor bírósági ítéletben is rögzítették az addig csak az egyházi elhárítás operatív munkájában és belső jelentéseiben ismételt „református ellenforradalom” legfőbb tételeit. 1960-ban tehát a megújulási mozgalom felett ítéletet hirdetett a bíróság, a

²² MOL M–KS 288 f. 5. cs. 188 ő. e. 7–26., 46–54. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1960. június 21-i üléséről.

²³ Első fokon 1961. január 14-én hirdetett ítéletet Székely Dezső és társai felett *Bimbó István* tanácsa. Székely Dezsőt tizenöt esztendőös börtönbüntetéssel sújtották, a bátaszéki ügy mellékperében *Cseh Benő* decsi református lelkészre pedig 1961 májusában három és fél év börtönbüntetést szabtak ki. A per iratai: ÁBTL 3. 1. 9. V–146499/1–5.

²⁴ Hollós, 1976, 246.

mozgalom vezetői felett azonban nem. S ezen a ponton újra tetten érhető az az 1956 óta tartó, sőt korábbra datálható feszültség, amely a párt által megszabott egyházpolitikai érdekek és az állambiztonság között fennállt. Ez utóbbi folyamatosan termelte a terhelő adatokat, de nem tudta érdemben felhasználni őket.

Talán ennek köszönhető, hogy ugyan még meg sem száradt a tinta a Székely Dezső-per ítéletén, már újabb országos méretű, református irányítású államellenes szervezkedés nyomaira bukkant az egyházi elhárítás: „újabb értesülések bizonyítják, hogy a prot. egyházon belül lévő ellenséges erők aknamunkája nem korlátozódott Székely Dezső és tsai tevékenységére, hanem az egész ország területét átfogó ellenséges csoportok aktivizálódásáról van szó. Birtokunkban lévő adatok szerint Ravasz László, Pap László, Joó Sándor, Gyökössi Endre változatlanul a szervezet irányítói. Tevékenységük fő irányát a vallási lepel alatt folytatott ideológiai támadás jellemzi... Tevékenységük másik fő jellemzője a nacionalista uszítás...”²⁵ 1961-ben a katolikus fókuszú „*Fekete Hollók*” árnyékában ismételten előkerült a kiterjedt protestáns összeesküvés koncepciója. Az öt vaskos dossziéból álló, „*Hitvallók*” fedőnevű ügy tulajdonképpen az 1951-es koncepció korszerűsítésére tett kísérletként is értelmezhető. A két ügyet személyi kapcsolatokon keresztül sikerült közvetlenül is összekötni.²⁶ Az időközben országos méretűvé dagasztott „minden eddiginél jobban szervezett illegális mozgalom” gyökereit így 1948-ig vezette vissza az állambiztonság. S innen már csupán egy lépés volt, hogy az állambiztonsági fikció szerint a református reakció vezetőjeként számon tartott Pap Lászlót az újabb összeesküvés koncepció részesévé tegyék. „A birtokunkban lévő adatok szerint a Pógyor által irányított szervezkedésben részt vettek mindazok a személyek, akik a jelenlegi aknamunkának is részesei. Így többek között dr. Joó Sándor, dr. Pap László és más olyan református egyházi személyek, akik az egyházon belül lévő reakciós erők csoportjához tartoznak”²⁷ – fogalmazott *Baji László* rendőr őrnagy 1961. júniusi jelentésében. Ennek ellenére az eredeti javaslat, a bírósági felelősségre vonás lekerült a napirendről: „Figyelembe véve azt a politikai követelményt, hogy intézkedéseink ne tömörítsék, hanem bomlasszák a prot. reakciót, eljárásainknak olyan megalapozottnak kell lenni, hogy ne

²⁵ ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/4. 278–278/a. Jelentés a prot. egyházakon belül folyó ellenséges tevékenységről. Budapest, 1961. június 16.

²⁶ „A [...] vizsgálati osztály nyomozás során felfigyelt arra, hogy a Hitvallók fn. ügyben a szervezkedés egyik lokális, borsodi vezetőjeként számon tartott Király Lajos ny. erdőmérnök neve szerepel a »Pógyor István budapesti lakos ref. lelkész [sic!] által 1949-ben létrehozott, Európai unió néven működő illegális szervezkedés« tagjainak listáján. Bár Király »ezen tevékenysége miatt felelősségre vonva nem lett. Ezen cselekménye [...] államellenes szervezkedésben való tevékenység.«” Véleményes jelentés a „Hitvallók” fn. ügyben 1961. február 10. ÁBTL 3. 1. 5. O–12049/1. 14. Részletesen lásd Kiss, 2002, 243.

²⁷ ÁBTL 3. 1. 5. O–13586/4. 286. Jelentés a protestáns egyházakon belül folyó ellenséges tevékenységről. 1961. június 16.

zavarják a vallásos tömegek hangulatát” – érvelt a belügyi összefoglaló jelentés. A *vallásos tömegek hangulatára* való tekintettel a bírósági eljárás helyett differenciált adminisztratív intézkedésekre került sor. Ez a gyakorlatban a szakzsargonban *szignalizációnak* nevezett kedvelt állambiztonsági intézkedéssort jelentette, azaz a rendőrségi figyelmeztetések mellett a lelkészek felelősségre vonását átruházták az egyházvezetésre, a laikusok anyagát pedig átadták az ÁEH és a KISZ illetékes szerveinek, valamint javaslatot fogalmaztak meg, hogy az ifjúsági vezetők egy részét távolítsák el az egyetemekről és középiskolákból.²⁸ Ezt követően a református ügyekben is előtérbe kerültek az úgynevezett operatív megelőző intézkedések,²⁹ az átállás azonban nem ment zökkenőmentesen. Ezt tükrözte az 1967-ben realizált „második KIE-per” története.

A „*Hitvallók*” ügyének felemás lezárása újabb dossziék felfektetését vetítette előre. A nyomozó szervek érdeklődésének új irányát jelezte az az 1962 áprilisában keltezett jelentés, miszerint „adatokkal rendelkezünk a volt KIE-vezetők ismételt aktivitására, a katolikus és protestáns, valamint más illegációkkal való kapcsolataikra”.³⁰ Bakonyi Lajos, a BM III/III-1-b alosztályának alezredese a „*Táborozók*” fedőnevű ügyjelzés keretében, 1966 nyarán dolgozta ki az első nagyobb szabású intézkedési tervet az egykori KIE-tagok operatív hálózati ellenőrzésére.³¹ A bizalmas nyomozás során az operatív eszközök széles skáláját vetették be. Az érintetteket külső figyelés alá vették, telefonjaikat lehallgatták, lakásukon titkos kutatásokat tartottak, postai küldeményeiket ellenőrizték, s megfigyelésükre tizenhárom hálózati személy foglalkoztatását szervezték meg. A büntetőügy realizálására egy évvel később, 1967 júliusában került sor. A mintegy tízoldalas operációs terv szerint a kétnapos akcióban összesen nyolcvanötven vettek részt: huszonnégy vizsgálótiszt, negyvennégy operatív tiszt és húsz gépkocsivezető.³² Protestáns ügyekben hasonlóan nagy mozgósításról nem tudunk. A KIE újjászervezése, tiltott ifjúsági munka beindítása, engedély nélküli találkozók és végső soron összeesküvésre irányuló előkészület vádjával végül is 1967 decemberében ötven kerültek a vádlottak padjára. Lelkészek és laikusok egyaránt voltak köztük.³³ A per előkészítése során a korábban toposzá merevedett konstrukciót, az 1948 óta folyamatos illegális református szervezkedés koncepcióját aktivizálták újra, miként az operatív feldolgozó munkát irányító Bakonyi

²⁸ Jelentés, 1962. április 19. ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4. 318.

²⁹ Az ifjúsági bomlasztás területén 1962 és 1965 között végzett állambiztonsági operációkról Kósa László jelen kötetben közölt tanulmánya ad áttekintést.

³⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O-13586/4. 303–318. Jelentés, 1962. április 19.

³¹ ÁBTL 3. 1. 5. O-13142/1. 25–27. Intézkedési terv „*Táborozók*” fn. ügyjelzésben. 1967. július 21.

³² ÁBTL 3. 1. 5. O-13142/2 301–311. Operációs terv. 1967. augusztus 2.

³³ A másod- és ötödrendű vádlott, Kovács Bálint és Dobos Károly budapesti lelkészek, Batiz Dénes, Bugárszky Mátyás és Tisza Imre világi egyházi tisztségviselők, presbiterek, illetve diakónusok voltak.

Lajos alezredes már 1966 őszi összefoglaló jelentésében kiemelte: „az eltelt idő alatt megállapítottuk, hogy a svájci központi irányításával kibontakozóban van a KIE-mozgalom, mely annyiban tér el az 1950 előttről, hogy tevékenységének egyházi jelleget ad, tevéit burkoltan, az egyház égisze alatt akarja megvalósítani”.³⁴ Az operatív munka során a korábbiakhoz hasonlóan felmerült az egykori református ifjúsági szervezeteknek a Magyar Közősség bázisaként értelmezése is.³⁵

A nagyszabású előkészítés ellenére állambiztonsági szempontból kudarcra végződött a KIE elleni eljárás, hiszen a Legfelsőbb Bíróság másodfokon – megváltoztatva a tényállás korábbi minősítését – államellenes összeesküvésre való előkészület helyett egyesületi joggal való visszaélésnek minősítette vissza az ügyet.³⁶

Az operatív és vizsgálati tapasztalatokat ötvenhét oldalas jelentésben értékelték a BM vizsgálati osztályának munkatársai, melyben az előzetes operatív feldolgozó munka hiányosságait ostromozták: „Mivel magyarázható az operatív feldolgozó munkának ez a hibája? [...] A feldolgozás során sokoldalúan tisztázták a KIE-nek a Horthy-Magyarország viszonyai között betöltött társadalmi-politikai szerepét, burzsoá, nacionalista, irredenta, szoviszta tartalmát, és azt, hogy az ifjúsági munka vonalán eredményes eszköze volt a fasiszta és háborús eszmék terjesztésének. Ez a bűnös történelmi háttér olyan túlzott jelentőséget kapott az operatív szerv megítélésében, ami látszólag feleslegessé tette az ellenséges, állam elleni célok kutatását dr. Batiz Dénes és társai tevékenységében. Úgy vélték, ha bizonyítást nyer, hogy az 1950-ben feloszlott egyesület újjászervezésén munkálkodik, illetve annak hagyományai, módszerei alapján illegális ifjúsági nevelőmunkát folytat [...] szükségtelen más körülmények bizonyítása [...] Az operatív feldolgozó munka [...] az ellenséges tevékenység politikai tartalmú vonatkozásaihoz nem jutott el.”³⁷ A jelentés szerint a vizsgálati osztály számára komoly gondot okozott a jogi erejű bizonyítékok hiánya, hiszen az érintettek valójában semmilyen illegális tevékenységet nem folytattak. Állambiztonsági megfo-

³⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O-13142/1. Összefoglaló jelentés a „*Táborozók*” fn. (KIE) ügyjelzésben. 1966. július 20.

³⁵ Jelentés. Tárgy: Névsor a KIE volt tagjairól. Miként a jelentést jegyző Agócs István rendőr alezredes, a III/III-3 osztály vezetője írta a III/III-1. osztályhoz intézett átiratában „Dr. Soos Géza vezetésével [...] a Soli Deo Gloria Szövetség „Egyedül istené (Sic!) a Dicsőség” vallásos lepel alatt a Magyar Közősségnek volt az egyik centruma.” ÁBTL 3. 1. 5. O-13142/1. Jelentés. 1966. november 23.

³⁶ 1967. december 22-én a Fővárosi Bíróság első fokon dr. Batiz Dénest egyévi, Kovács Bálintot hat hónapi, Bugárszky Mátyást hét hónapi, Tisza Imrét hat hónapi, Dobos Károlyt hat hónapi szabadságvesztésre ítélte. Másodfokon Batiz büntetését hat hónapi, Kovács Bálintét öt hónapi, Tisza Imrét három hónapi szabadságvesztésre mérsékelte a Legfelsőbb Bíróság. Dobos Károlyt figyelmeztetésben részesítették, Bugárszky Mátyást bűncselekmény hiányában felmentették.

³⁷ ÁBTL 3. 1. 9. V-167042. 28–29. Összefoglaló értékelés.

galmazásban [a vizsgálati – K. R.] „terv ráirányította a figyelmet arra, hogy a realizálásra kerülő bűnügy egyházi jellegű, hogy az elkövetők tevékenységében csak másodlagosan jelentkezik az államellenes tartalom”.³⁸

Milyen tényezők húzódhattak meg a kudarc hátterében? Egyfelől nyilvánvalóan kitapintható az állambiztonsági rutin, a régi, beidegződött reflexek, a folytonosan büntetőügyeket kreáló öngerjesztő koncepciógyártási mechanizmusok kényszerítő ereje, ami nem illeszkedett az állambiztonsággal szemben támasztott megváltozott elvárásokhoz. Az átállásból fakadó zavar, valamint az állambiztonsági munka legitimációs törekvéseiből következő kényszer mellett azonban a háttérben ezúttal is kitapintható az aktuális egyházpolitikai érdekek módosulása. Ebbe enged bepillantást Bartha Tibor tiszántúli püspök, zsinati lelkészi elnök és Prantner József ÁEH-elnök levélváltása, illetve az ÁEH fennmaradt feljegyzései. Kezdetben a debreceni püspök a le tartóztatásokban jó lehetőséget látott arra, hogy leszámoljon egyházi ellenzé- kével, s egyúttal a gyengekezűnek s engedékenynek tartott Szamosközi István Dunamelléki püspök pozícióit is aláassa. Miként az ÁEH számára készített feljegyzésében fogalmazott: „Két évtizedes folyamatok összegződnek abban a tényben, hogy az ország fővárosában több református gyülekezet lelki- pásztora és presbitériuma távol tartja magát attól az irányzattól, amelyet a Magyarországi Református Egyház elnöksége [...] képvisel, sőt egyenesen szemben áll azzal.” Az „egyházi törvények adta lehetőségekkel élve a lehe- tő legsürgősebben gondoskodni kellene arról – folytatja Bartha –, hogy olyan egyházi vezetők neveljék, tanítsák, irányítsák a Budapesten működő lelki- pásztorokat és gyülekezeteket, akik a Magyarországi Református Egyház [...] irányvonalát [...] magukéva teszik.” Bartha ezért első körben a két bu- dapesti esperes elmozdítását szorgalmazta. „A megválasztandó új esperesek, ha beváltják a hozzájuk fűzött reményeket, megnyerik majd azokat, akiket meg lehet nyerni, megtámadják azokat, akiket meg kell támadni, és vagy érvekkel meggyőzik, vagy az egyházi törvény erejével megfegyvelmezik a té- vúton járókat. Ugyancsak az ő feladatuk lesz majd a kontraszelekció révén Budapesten egybesereglett rendkívül selejtes munkahálózat (lelkipásztorok és presbiterek) fokozatos kicserélése”³⁹ – választa a budapesti református egyház „megtisztítására” vonatkozó elképzeléseit 1967 szeptemberében. Prantnernek címzett novemberi levelében a püspök még arra is megkérte az ÁEH elnökét, hogy járjon közben a bíróságnál, hogy az ítélethozatal in- doklásánál hivatkozzanak a református egyház hivatalos (elítélő) állásfog- lalására is, „mert így adhatnánk leghatásosabban választ az ellenséges ele- mek áskálódására”.⁴⁰

³⁸ ÁBTL 3. 1. 9. V–167042. 32. Összefoglaló értékelés.

³⁹ MOL XIX–A–21–a R–10–5/1967. 1967. október 8. Bartha Tibor feljegyzése az ÁEH elnöke részére. „Több Budapesten és környékén működő református lelkipásztor magatartása”.

⁴⁰ MOL XIX–A–21–a R–10–9/a/1967. Bartha Tibor levele Prantner Józsefhez. 1967. november 13.

Az ÁEH Barthához hasonlóan jó alkalmat látott a perben arra, hogy átren- dezze a budapesti református lelkészi kar sorait, s orvosolja azt a Barthának és az ÁEH-nak egyaránt fájó tény, hogy „A tömegbefolyással rendelkező ál- lások az utóbbi időkig érintetlenül maradtak. Tény, hogy valamennyi, első- sorban Budapest területén tömegbefolyással rendelkező lelkész kompro- mittálódott az ellenforradalomban. De ellenük nem indult sem egyházi, sem állami eljárás, sőt megmaradtak a legjövődélmezőbb lelkészi állásaikban, vagy később még jobb anyagi körülmények közé kerültek.” Az ÁEH-ban Bartha személyi javaslatait örömmel fogadták, s Grnák Károly, a protestáns ügyekért felelős főosztályvezető feljegyzésében hozzá is tette, hogy az es- peresek nyugdíjazását és az eljárás alatt álló lelkészek szolgálatból való fel- függesztését követően „a többi negatív személyek eltávolítását, áthelyezését Budapestről vidékre 2-3 év alatt kell megoldani az új esperesek és a püspö- kök egyetértésével, gondos előkészítés után”.⁴¹ Az elsőfokú ítélet azonban je- lentős nemzetközi vihart kavart, s ez már nagymértékben negatívan befo- lyásolta az Egyházak Világtanácsa soron következő nagygyűlésére készülő egyházvezetés fokozatosan táguló diplomáciai mozgásterét, amelyre a kor- mány is komolyan számított. Így Bartha püspök – korábbi álláspontját is fel- adva, Miklós Imrével, az ÁEH elnökhelyettesével folytatott konzultáció után – 1968 májusában az ÁEH elnökéhez intézett újabb levelében már kénytelen volt enyhe ítéletet kérni, mert „az egyház nemzetközi pozícióját és szolgál- tatát igen nagy mértékben akadályozná az a körülmény, ha Kovács Bálint és társai ügye továbbra is foglalkoztatná a nemzetközi nyilvánosságot”.⁴²

Összefoglalva: Az 1951-ben kiformált református összeesküvés koncepció másfél évtizedig állt a református reakció elleni állambiztonsági munka kö- zéppontjában, és ez az egyházi ellenzék legszélesebb köreire kiterjedő totális megfigyelési rendszer kiépüléséhez vezetett. Az 1967-es per azonban már kényelmetlenül érintette a toleráns és együttműködő állam képét építő kádári egyházpolitikát, és élesen rávilágított az ötvenes évekből örökölt régi koncepciógyártási technikák idejétmúltságára és tarthatatlanságára. Az 1960-as évek végétől a hivatalos egyház keretein kívül szerveződő csoport- tok, ellenséges személyek ellen irányuló állambiztonsági munka egyre dif- ferenciáltabbá vált. A politikai rendőrség új, kifinomultabb módszereket ve- tett be az egyházi élet ellenőrzésére, manipulálására, az egyházi ellenzék semlegesítésére. Az egyházpolitika elsődleges célja a nyilvános leszámolás- tól egyértelműen eltávolodott a kevésbé látványos, de nem kevésbé hatékony ellenőrzés, a közvetett befolyásolás, az állambiztonsági jelentésekben ol- vasható kategóriákkal élve a „bomlasztás”, a „züllesztés” irányába.

⁴¹ MOL XIX–A–21–a R–10–5/1967. 1967. szeptember 22. Grnák Károly feljegyzése.

⁴² MOL XIX–A–21–a R–10–3/1968. 29. d. Bartha Tibor levele Prantner Józsefhez. 1968. május 17.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.
O-12049/1. „Hitvallók”.
O-13142/1. „Táborozók”.
O-13142/2. „Táborozók”.
O-13586/1. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása”.
O-13586/2. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása”.
O-13586/4. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása”.
3. 1. 9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, vizsgálati dossziék.
V-73196. Alap és 1., 1a., 2., 2a. Végh Ferenc és társai.
V-145877. Péntek István és társai ügye.
V-145877/1. Péntek István és társai ügye.
V-146110/1. Borbély György és társai.
V-146499/1–5. Székely Dezső.
V-146875/2. Kasánszky Zsombor és társai ügye.
V-167042. Batiz Dénes és társai.

BFL – Budapest Főváros Levéltára

- XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság (1951–1953: Budapesti Megyei Bíróság) iratai. Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai (1949) 1951–1980 (1981).
9002/59. Borbély György és társai ügye
9017/59. Balogh Aladár.
B001277/1951. Végh Ferenc és társai.

MOL – Magyar Országos Levéltár

- M-KS 276. f. 54. cs. Az MDP Központi Vezetőség titkársága üléseinek jegyzőkönyvei.
M-KS 276. f. 89. cs. Az MDP Agitációs és Propaganda Osztály.
M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.
XIX-A-21-a Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok.
XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK-iratok.
XIX-B-1-x Belügyminisztérium országos és főkapitányi értekezletek.

RL – Rádai Levéltár

- A/1c. Püspöki levéltár. Elnöki iratok 116. (2471) Horváth János a Dunamelléki Egyházkerület esperesi - gondnoki értekezletén. 1957. március 13. Közölve: *Confessio*, 1990/1. 108–110.

IRODALOM

- Hollós, 1976. – Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- Horváth, 2008. – *Megújulás, visszarendeződés. Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1957–1958-as esztendő történetének kutatásához.* Szerkesztette Horváth Erzsébet. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- Izsák–Kun, 1994. – *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok, 1944–1948.* Szerkesztette Izsák Lajos – Kun Miklós. Századvég–Széchenyi, Budapest–Győr, 1994.
- Kahler–M. Kiss, 1997. – Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma?* Püski Kiadó – Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Kiss, 2001. – Kiss Réka: „Még a gondolatot is halálra ítélnék...” Egy református per 1951-ből. In: *Valóság*, 2001/7., 64–89.
- Kiss, 2002. – Kiss Réka: A „református reakció” az állambiztonsági iratokban (1956–1967). In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére.* Szerk.: Ablonczy Balázs – Ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Books in Print, Budapest, 2002, 222–248.
- Kiss, 2007. – Kiss Réka: Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből (1956–1957). Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kiss Réka. Duna melléki Református Egyházkerület, Budapest, 2007.
- Kósa, 2010. – Kósa László: Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László, Budapest, 2010.
- Ladányi, 2006. – Ladányi Sándor: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez.* Mundus, Budapest, 2006.
- Némethné Vágyi – Urbán, 1993. – *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* Sorozatszerk. Balogh Sándor. Budapest, Intera Rt. 2. kötet 1957. január 25. – 1957. április 2. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Némethné Vágyi Karola, Urbán Károly. 1993.
- Pap, 1992. – Pap László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház történetéhez.* Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Bárczay Gyula. EPMSZ, Bern-Budapest, 1992.
- Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentész és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Tabajdi, 2009. – Tabajdi Gábor: A III/III. Csoportfőnökség egyházi elhárító tisztjei a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/3., 103–114.
- Vörös, 2010. – Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989.* Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 281–333.

Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken

Mikrotörténeti megközelítés

BÖGRE ZSUZSANNA

Magyarországon a katolikus egyház 1945-ig gyakorlatilag államegyházként működött, hiszen jelentős befolyása volt az ország politikai, gazdasági és kulturális életére. Közhatalmi pozícióját a II. világháború után néhány év alatt elveszítette, s a korábban rendszerstabilizáló egyházból igen hamar üldözött lett. A katolikus egyház hierarchiáját felkészületlenül érte az új politikai helyzet, kezdetben ellenállással, majd visszahúzódással, legvégül pedig az alkalmazkodás különböző eszközeivel próbált úrrá lenni helyzetén.¹

Annak ellenére, hogy a hazai politikatörténet igen keveset foglalkozik az egyházak 1945 utáni történetével,² az utóbbi időben öröndetesen gyarapodnak azon történészi munkák, amelyek e hiány pótlására vállalkoznak.³

Ma már közismert az egyházak, közöttük is leginkább a katolikus egyház szovjetizálása. Tudjuk, hogy már az ÁVO által 1946-ban létrehozott „egyházi ügyek alosztálya” folyamatosan megfigyelte az egyház szereplőit, a vezetőktől a laikusokig, a terhelő adatok folyamatos gyűjtése céljából. Még ugyanebben az évben betiltották a vallásos egyesületeket, ami az egyház társadalmi beágyazottsága miatt egyben a hazai civil szféra döntő részének felszámolását is jelentette. Vagyis ezzel nemcsak az egyház intézményrendszerére mért csapást a hivatalos politika, hanem a magyar lakosság nagy részére is.⁴ Ezt követte az egyházi iskolák és intézmények államosítása 1948-ban,⁵ majd a szerzetesrendek működésének betiltása 1950-ben,⁶ nem is beszélve a számos koncepció eljárásról, mint amilyen *Mindszenty József* bíboros letartóztatása és elítélése volt, vagy a *Grósz József* kalocsai érsek elleni kirakatper 1951-ben. Folytathatnánk a sort a többi ismert eseménnyel, az állam és a ka-

¹ A témáról részletesebben lásd Bögre, 2004, 19–31.

² E hiányosságra hívja fel a figyelmünket *Gyarmati György*, aki hiányolja a 20. századi összefoglaló történeti munkákban az egyháztörténeti vonatkozásokat. Lásd Gyarmati, 2010, 13–31.

³ Néhány feldolgozást kiemelve, lásd például Balogh–Szabó, 2002; Balogh, 2002; Szabó, 2005; Bánkúti–Gyarmati, 2010.

⁴ A témáról legutóbb *Gárdonyi Máté* írt Kelet-Közép-Európát áttekintő összefoglalást: Gárdonyi, 2010.

⁵ Szabó–Szigeti, 2008.

⁶ Bögre–Szabó, 2010.

tolikus egyház közötti 1950-es kényszerű megállapodás aláírásával vagy a békepapi mozgalom kirobbanásával. Visszatekintve is látható, hogy a szovjet típusú diktatúra hatalmi étvágya kielégíthetetlen volt, minden és mindenki útban volt, akiről csak feltételezni lehetett, hogy ellenzi az új politikai hatalom megszilárdulását.

Az egyház társadalmi szerepének megváltozása ma már ismert, azonban a részletekről keveset tudunk. Például arról, hogy miként csapódott le a nagypolitika egyház- és vallásüldözése a helyi társadalmakban. Megválaszolando kérdés tehát: hogyan zajlott vidéken az egyházüldözés?⁷

Jelen tanulmány Besenyőtelek társadalmának középpontba állításával arra szeretne választ találni, hogy milyen következménye volt a falu társadalmára és az egyének életére az ötvenes évek kulák- és egyházüldözése. Besenyőtelek világára úgy tekintek, mint az emberi együttélés olyan közösségére, amelyben vizsgálhatóvá válik a nagypolitika helyi lecsapódása. Ehhez a falura jellemző társas viszonyok mellett a politikai nyomásra bekövetkezett társadalmi interakciókat kell megvizsgálni.⁸ Arra teszek kísérletet, hogy „nagy kérdésekre kis helyen” keressek választ. A besenyőtelki ötvenes évek bemutatását néhány helyi esemény részletesebb ismertetésével kísérem meg, amelyben kisemberek voltak a főszereplők, akiknek az életét kettétörte a kulák- és az egyházüldözés. A névtelenségből kiemelt néhány ember életeseeményeit a mikrotörténelem módszerével értelmezem.⁹

Három kérdést vizsgáltam meg részletesebben: 1. Volt-e ebben a faluban egyházüldözés az ötvenes években? S ha volt, akkor kiket és hogyan üldöztek? 2. Kimutatható-e egy bizonyos társadalmi csoport kollektív büntetése, vagy „csak” egyes személyek elleni szankciókkal akart az új politikai rendszer példát statuálni, hogy aztán a többséget megfélemlítse? 3. „Meddig tartott az üldözés” a letartóztatott emberek életében?¹⁰

Miért éppen Besenyőtelek?

2001-ben egy véletlen folytán ismerhettem meg *Vass Teréziát*, amikor interjúalanyokat kerestem a *Vallásosság és identitás* című kutatásomhoz.¹¹ Címét és telefonszámát a Magyar Politikai Foglyok Szövetségétől (POFOSZ) kaptam. Terézia Besenyőtelken született, fiatalkorában tanítónő volt, s elmondása szerint vallásossága miatt hét évre ítélte el a Rákosi-rendszer. Kiszabadulása után nem ment férjhez, saját család és gyermek nélkül élte le életét.

⁷ Lásd a témához *Mikó Zsuzsanna* tanulmányában Pócspetri esetét: Mikó, 2008.

⁸ Ez a vizsgálati módszer jellemzően a történeti antropológia területéhez tartozik, amelyről részletesebben lásd Apor, 2003.

⁹ A mikrotörténelem módszeréről bővebben lásd Szijártó M. István, 2003.

¹⁰ A helyi társadalom témakörében lásd Bodó, 1998., továbbá Oláh, 1998.

¹¹ A kutatás és az interjú a doktori disszertációhoz készült 2001-ben.

Nagy lelkesedéssel fogadott, és azonnal készségesen vállalkozott élettörténetének elmesélésére. Heteken keresztül jártam hozzá, rendszeres találkozások alkalmával vettem fel élettörténetét. Úgy tűnt, mindent meg akar osztani velem, fontos neki – gondoltam –, hogy elmondhassa mindazt, amit átélt és gondolt önmagáról. E meggyőződésemmel akkor kezdett meg-inogni, amikor életének 1948 utáni időszakáról, letartóztatásáról, majd a börtönéveiről kezdett mesélni. Terézia sokat beszélt erről a korszakról, ám mintha éppen a lényegét nem mondta volna el. Lányszemek hiányoztak, amelyek alapján meg lehetett volna érteni, hogy miért vitte őt el az ÁVH 1953-ban.

Az élettörténet-interjú felvételének végére érve a már korábban kialakult kutatási módszerem szerint el kellett volna mennem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, hogy a letartóztatásával kapcsolatos részleteket levéltári forrásokkal egészítsem ki. Barátsággá fejlődött kapcsolatunk jegyében tájékoztattam őt tervemről, amelytől szemmel láthatóan megrettent, érezhetően rossz néven vette volna kutatásom ilyen irányú folytatását. Tekintettel kérésére elálltam tervemtől, élettörténetét akkor még nem vettem össze a róla fennmaradt levéltári dokumentumokkal, így nem „elemeztem” őt. Megelégedtem azzal, amit ő akart elmondani magáról.¹²

Évekig tartó ismeretségünk alapján azonban újabb és újabb részleteket tudtam meg róla, többek között azt is, hogy szülőfalujában, Besenyőtelken volt egy férfiismerőse, akivel egy perben szerepelt. Különös módon róla sem beszélt, de tudni és érezni lehetett, hogy ez az ismerőse kulcsszerepet játszott az életében.

Terézia halála előtt néhány hónappal átnyújtott tizenkét füzetnyi naplójegyzetet azzal, hogy olvassam el, s értsem meg belőle mindazt, amit eddig még nem értettem. 2009-ben bekövetkezett halála után biztos voltam benne, hogy hamarosan végére járok a „titoknak”, amihez a naplók átnyújtásakor felhatalmazást kaptam.

Élete megértéséhez foglalkozni kellett szülőfalujával, Besenyőtelekkel, illetve Terézia peranyagával. Besenyőtelek Heves megyében található, a Hortobágyhoz közel fekvő település. Terézia életének minden fontos eseménye ide kötődik. Itt kapott tanítói állást 1943-ban, amire nagyon büszke volt, s innen hurcolta el az ÁVH 1953-ban, s ide nem térhetett többé vissza.

A falu megismeréséhez óriási segítséget nyújtott a Magyar Néprajzi Múzeum besenyőtelki kutatása, amelyet 1983-ban kezdtek el *Szuhay Péter* néprajzkutató vezetésével, s amelyet több éven keresztül folytattak egy munkacsoporttal.¹³ Munkájuknak köszönhetően hatalmas empirikus anyag gyűlt

¹² Bögre, 2004, 92–120.

¹³ A munkacsoport tagjai voltak: *Páldy Krisztina, Őrszigethy Erzsébet, Simka Éva, Suhay Péter* (kutatásvezető), *Tóth László és Török Katalin*.

össze, amelyből publikációk,¹⁴ kutatási beszámolók és kéziratok születtek.¹⁵ A munka során száznál több családtörténeti interjú és kitöltött kérdőív készült el, amelyek megtalálhatók a Néprajzi Múzeum könyvtárában.

Besenyőtelek története, különös tekintettel az 1950-es évekre

Magyarországon 1949-től évről évre súlyosbodtak a kulákcsaládokat sújtó megsemmisítő intézkedések. A beszolgáltatásoktól, a progresszív adópolitikától, a földek tagosításától a bebörtönzésekig minden eszközt felhasznált az állam, hogy anyagilag és lelkileg tönkretegye a módosabb parasztokat.¹⁶ Besenyőtelken is mindennapossá vált a kulákok elhurcolása, elítélése. A kuláklistán került családok teljes elszegényítése után még mindig büntetni akarta őket a rendszer. Két helyi példával erősíthető meg ez az állítás. 1951-ben, amikor Budapestről és környékéről a faluba deportáltak negyven középosztálybeli családot, kulákportákra telepítették őket.¹⁷ Összerakták az „ellenséget az ellenséggel”. Majd 1952-ben, amikor a falubeli szülők fellázadtak a hittanoktatás megalázó procedúrája miatt, büntetésül kulákcsaládokat telepítettek ki a Hortobágyra.

Besenyőtelek múltját két jelzővel illette lakossága a nyolcvanas évek közepén, a fentebb említett falukutatás során. A helyiek szerint a „Nemes-Besenyőtelekből” az ötvenes évekre „kulákfalu” lett.¹⁸ A „nemesi” gyökerek egészen a török hódoltság utáni időkig visszanyúlnak, ugyanis ekkor a falut újjáalapító *Szabó* család nemesi rangot kapott. Besenyőtelken nem voltak jobbágyok, mert a nemesi család nem alakított ki jobbágytelkeket.¹⁹ Az 1730-as évektől nemesi közbirtokosság igazgatta a falut.²⁰ A nemesi kiváltságok védelmének technikáját így foglalja össze *Őrszigethy Erzsébet* szociográfus: „A helybéli nemesek a vagyon- és rangvesztés veszélye nélkül fogadhatták maguk közé a nem nemeseket is, akik a 18. században még nem lehettek a nemesi közbirtokosság egyenrangú tagjai. A nemességet a házaso-

¹⁴ A faluval kapcsolatos, általam ismert publikációk: Egy kiváló szociográfia: *Őrszigethy, 1995.*, egy interjúkötet: *Őrszigethy–Szuha, 1990.*, *Szuha, 1987a.*, 1994; *Tóth, 1983.*, 1987.

¹⁵ Külön köszönet illeti *Őrszigethy Erzsébet* nagylelkűségét, amiért beavatott besenyőtelki kutatásába, önzetlenül rendelkezésemre bocsátott a kutatás kéziratai közül olyan fontos munkákat, mint *Sima, 1985*; *Tóth, 1983*; *Szuha, 1987a.*, 1987b.

¹⁶ A kuláküldözés témájában közölt publikációk közül lásd például *Valuch, 2001*; *Ö. Kovács, 2009*; *Varga, 2008*; *Farkas, 2008*.

¹⁷ Nem besenyőtelki sajátosság ez, az ötvenes évek bevett szokásaként, a kommunista hatalom egyik technikájaként említi *Saad József*. Lásd *Saad, 2010*.

¹⁸ A falusi társadalom erőszakos átalakításáról szóló mikrotörténeti tanulmányok hasonló folyamatokról számolnak be a környező országok vonatkozásában is. Lásd például *Ö. Kovács, 2004*.

¹⁹ *Szuha, 1994*; *Tóth, 1983*.

²⁰ *Szuha, 1987*; *Őrszigethy, 1995*.

dási rendszer is tartósította; eszerint ha egy nemes származású lány nem nemes felesége lett, a közös gyermek nemesi kiváltságokhoz jutott.”²¹

A falu erőszakos átalakításáról Simka Éva közgazdász-szociológus a következőképpen ír: „A környező községek mindig is, és talán még most is [80-as évek közepe] nehezteltek egy kicsit Besenyőtelekre, mert mindig gyarapodtak, földeket vásároltak, és mert »nemes« címmel rendelkeztek. Ezt 1948 után jól ki lehetett használni arra, hogy a többi falunak megmutassák, hogy még a gazdag és »büszke« besenyőt is meg lehet rendszabályozni. A bajok forrása itt és másutt is elsősorban a »kútmérgező kulák«.”²²

1951-ben a faluban mezőgazdasági statisztikai összeírást végeztek, s házról házra járva készítették el a kuláknak nyilvánított családok jegyzékét.²³ A nyolcszázharminc háztartásból nyolcvanhármat minősítettek kuláknak, ami országos és megyei viszonylatban is magasnak mondható.²⁴ Szuhay Péter néprajzkutató szerint a listára felkerült családok egy része a politikai hatalmat gyakorlók személyes bosszújának áldozata volt. „Mondhatni – magasabb politikai érdekek iniciatívái alapján is – részt vettek e társadalmi csoport egyéni és kollektív likvidálásában.”²⁵

A Néprajzi Múzeum kutatásából tudható az is, hogy a besenyőtelki politikai, gazdasági elit a legmódosabb, a „leginkább” nemesi családok tagjai közül került ki. A két világháború között és közvetlenül a háború befejezése utáni években a nyilvánosság különféle intézményeit is e családok tagjai vezették.²⁶ Az 1936-os magyar vármegyei monográfia szerint a faluban már akkor volt emberorvos, állatorvos, két szülésznő, patika, leventeegylet, tűzoltóság, Besenyőtelki Olvasókör (Nagykör), Besenyőtelki Katolikus Olvasókör (Kiskör), Besenyőtelki Iparoskör, Polgári Lövészegylet, Földmunkáskör, Fogyasztási Szövetkezet, Hitelszövetkezet, Besenyőtelki Vadásztársaság, Katolikus Agrárfjúsági Legényegylet, Árpád-házi Boldog Margit Leányegylet.²⁷

Tóth László szociológus kutatása nyomán megállapította, hogy a faluban élő különböző társadalmi csoportokra mellérendelő viszony volt jellemző. A „századforduló [az 1900-as évek eleje] táján nem hierarchikus módon kapcsolódtak egymáshoz. A nagygazdák és a kisebb gazdák egymáshoz való viszonyát illetően mindenképpen ez a helyzet. Némileg másként fest a kép az iparosokat illetően, amennyiben ők paraszti helyzetből küzdöttek ki maguknak az iparüzés lehetőségét, de mivel a gazdák és a cselédek kapcsolata itt egyáltalán nem volt úr és szolga viszonya, inkább patriarchális együtté-

lésként jellemezhető [...] lényegileg az iparosság is mellérendelt helyzetű volt a gazdákhöz képest.”²⁸

A falu társadalmi rétegei közötti nyitottságra utal Órszigethy Erzsébet is könyvében. Szerinte „az eredet lehetett mindenforma, a birtokosok köre a gazdálkodói tehetségnek megfelelően alakult. Ezért fordulhatott elő, hogy egy szerencsétlenül járt nemesből szolga lett, a szerencsés szolgából pedig földbirtokos. [...] A hullámozó életpályák gyakorisága ellenére a 20. század második felében a nemes fogalma a gazdaggal egyenértékű. Ezt falusi beszélgetéseim során tapasztalhattam, amikor a régi nemesi cím után érdeklődve némelyik helybéli felháborodottan tiltakozott: Nemesek? Ugyan! Nem voltunk mi kulákok soha!”²⁹

A falu társadalmi szerkezetének nyitottságához Tóth szerint nagyban hozzájárultak a katolikus egyház által szervezett Katolikus Agrárfjúsági Legényegylet, illetve az Árpád-házi Boldog Margit Leányegylet. Ezek társadalmi összetétele vegyes volt. Nemesek, nem nemesek (besenyői értelemben használva a szót), nagygazdák és szegény emberek fiai és leányai egyaránt jártak oda. Ezeket a szervezeteket Tóth „nyitott intézményeknek” nevezte el.³⁰

Ha Besenyőtelken a faluban élő társadalmi rétegek között nem voltak átjárhatatlan válaszfalak, mindenki a munkája szerint boldogulhatott, akkor kijelenthető, hogy az ötvenes évekre kialakult kuláküldözés idegen volt a falu egészének tradicionális világától. Az „osztályellenség” gondolatának felszítása, konkrétan a kuláknak nevezett módosabb családok megtörése és elszegényítése kommunista találmány volt, amihez a hatalom, mint minden faluban, Besenyőtelken is talált asszisztáló egyéneket.

Összegzőként tehát elmondható egyrészt, hogy Besenyőtelek lakosságának jó része hagyományosan nemesnek tekintette magát, amit az új hatalmi elit nem nézett jó szemmel. Másrészt a falu társadalmi csoportjai nem különültek el egymástól, a rangot a munkával szerzett gazdagság biztosította. Harmadrészt a faluban működő egyházi szervezetek, körök a helyi társadalom nyitottságát segítették elő, csökkentve ezzel az emberek közötti társadalmi távolságot. Besenyőtelken a módosabb és a szegényebb gazdák kapcsolatát patriarchális vagy mellérendelő viszony jellemezte. Negyedrészt a helyi társadalom vezető rétege a helyi értelmiségből és a módosabb parasztcsaládokból került ki.

²¹ Órszigethy, 1995, 41.

²² Sima, 1985, 35.

²³ Lásd erről bővebben Szuhay, 1994., továbbá Órszigethy, 1995.

²⁴ Órszigethy, 1995, 50.

²⁵ Szuhay, 1994, 439.

²⁶ Uo. 429–438.

²⁷ Tóth, 1983, 2–4.

²⁸ Uo. 11.

²⁹ Órszigethy, 1995, 41.

³⁰ Tóth, 1983, 20–21.

A helyi társadalom és az egyház viszonya Besenyőtelken

A falu szinte teljesen katolikus volt, a nyolc református, egy evangélikus és hat izraelita vallású lakos kivételével. A háború alatt új plébánost kapott Besenyőtelek, *Szikla Sándor* főtitkzelendő személyében, aki hamarosan helyettes esperes lett.

Jó példa lehet a falu és az egyház viszonyának leírására a háborús károkat szenvedett templom renoválása. 1944-ben a faluban két hétig tartó állóháború tönkretette a templomot. A plébános által vezetett „Aranykönyvből” tudható, hogy lakossági összefogással hamarosan megkezdtek az újjáépítést.³¹ A renoválás eredményeként 1945 virágvasárnapját már a templomban tarthatták, annak ellenére, hogy korábban használhatatlan volt. A bombázások közepette megsérült a tetőzet, a torony, a templom jobb oldali oromfala beomlott, s a mennyezet is megsérült. 1945 tavaszán terményt adtak össze a hívek, s annak árából folytathatták a javításokat. A plébános haláról tanúskodó szavakkal emlékezett meg a hívek áldozatairól: „senki sem sajnált szűkös kenyereből letörni egy darabot”.³² A felújítási munkákat néhány éven keresztül folytatták. 1946-ban a megsérült plébániát javíttatták ki, 1947-ben a torony bádогоzására került sor, s 1948 tavaszán elhatározták a templom külsejének tatarozását. Ehhez hatvanezer forintba volt szükségük, amit részben önkéntes alapon, részben pedig a hívek földbirtoknagysága alapján gyűjtöttek össze.³³ Az emberek adakoztak, s a júniusban elkezdett munkálatokat szeptemberre már be is fejezték. A templom belső díszítését a falubeli családok adományai és a Szent Margit-lányok horgolásai, egyéb kézimunkái segítségével pótolták. A plébános név szerint sorolta fel azokat, akik adományaikkal hozzájárultak a templom újjáépítéséhez.

1951-ben Szikla Sándort is kuláknak minősítették, a személyes üldöztetést azonban sikerült elkerülnie. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon minek köszönhette ezt egy olyan faluban, amely élen járt a kulákok üldözésében. Néhány információt megtudhatunk a plébánosról az ÁVH 1953-ban róla készített életrajzából. A jelentést *Mező András* ÁVH-s hadnagy, az V. osztály vezetője írta alá.³⁴ Eszerint Szikla Sándor 1950. január 17-én tette le az államesküet, s ettől kezdve 673 forint kongruát kapott az államtól. Mező megjegyzi, hogy ennél több pénze lehet a papnak, mert a község lakosainak nagy része a „klérus” befolyása alatt áll, s a lakosság adakozó természetű. A jelentés foly-

³¹ Szikla Sándor jegyzetfüzetét maga nevezte el Aranykönyvnek, amelybe részletesen leírta templomuk renoválásának történetét. A könyv a Magyar Néprajzi Múzeum gyűjtése, Őrszigethy Erzsébet bocsátotta rendelkezésemre.

³² Szikla Sándor írja az Aranykönyvben.

³³ Uo.

³⁴ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 119. A Szigeti Sándorra vonatkozó életrajzot a letartóztatottak vizsgálati fogsága alatt készítették, láthatóan a papra akartak terhelő adatokat gyűjteni.

tatásából tudható még az is, hogy a plébános a nővérével, a káplánjával és két volt szerzetesnővérel élt együtt. Az ÁVH szerint ekkor már csak egy káplánja volt Besenyőteleknek, de más forrásokból kiderül, hogy 1952-ben még a faluban szolgált *Kató Ottó* káplán is, akit a később részletezendő „hit-tanbeíratási” botrány után helyeztek el. A jelentés utal két volt szerzetesnővére. Eszerint Szikla Sándor szállást és munkát adott az 1950-ben földönfutóvá tett szerzetesnővérek közül két főnek, s még 1953-ban is megtartotta őket. A felosztatott szerzetesek egyik menekülési útvonala valóban a plébániák voltak, de ott is csak addig maradhattak, amíg az ÁVH fel nem szólította a plébánosokat, hogy küldjék el a szerzeteseket.³⁵

Szikla Sándor segítőkészsége minden jel szerint nem csak az egyéni bátorságán múlt, bár az sem vitatható. Az esperes tagja volt a papi békemozgalomnak, s emiatt élvezhetett némi védelmet a hatóságok részéről, s lehetett valamennyi mozgástere, amit ki is használt, például a szerzetesnővérek „bújtatása” kapcsán.

Az ÁVH megjegyzése szerint „Jellemző a nevezettre, hogy ugyan a békemozgalom tagja, ezt azonban a községben tagadja, s a helyi békebizottság minden felkérését elutasítja”.³⁶ Ezt támasztja alá egy megfigyelés, miszerint amikor a faluban népgyűlést tartottak Grósz József kalocsai érsek koncepciós pere idején, s erre meghívást kapott Szikla Sándor is, azt ő „mereven elutasította” – tudjuk meg Mező András hadnagytól.³⁷

Vizi János, aki az ötvenes években kántorként működött a pap mellett, a következőkre emlékezett vissza a témával kapcsolatban: „Azért írta alá a belépési nyilatkozatot, mert mint mondta, ha Czapik Gyula egri érsek nem született mártírnak, akkor ő sem. Ezt mondta nekem: János, nézzél meg, mondja Szikla Sándor egyik délután. Megváltottam? Látsz rajtam valami változást? – Nem én. – Tegnap óta békepap vagyok.”³⁸

Mező András informátoraira támaszkodva megállapította, hogy a falu katolikus lakossága körében nagy tekintélye volt a papnak, amit a saját értelmezése szerint a következőképpen jellemzett: „Jól tud azok nyelvén beszélni, s behízelgi magát a bizalmukba. A község lakossága nagy részét befolyása alatt tartja. Állampolgári kötelességek teljesítéséről sem a szószéken, sem más helyen nem beszél, bár a megegyezés ezt előírná, hogy a lakosságot ezen keresztül is a polgári kötelességekre bírják.”³⁹

Szikla Sándor gyakran felkereste a faluban a kulákcsaládokat, jó kapcsolatot ápolt velük, továbbá az 1951-ben Budapestről Besenyőtelekre kitelepít-

³⁵ Lásd Bögre-Szabó, 2010, 64.

³⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 119.

³⁷ Uo. 120.

³⁸ A visszaemlékezés Vizi Jánostól származik, gyűjtötte Bögre Zsuzsanna, 2010. június.

³⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 119.

tett családokat rendszeresen látogatta – tudhatjuk meg szintén az ÁVH-s hadnagy anyagából.

A fentiekből több dolog következhet. Egyfelől a faluban minden vitán felül állt a plébános tekintélye, amelyet nem akart csorbítani azzal, hogy nyilvánosan vállalja békepapi tagságát. Belépésével feltehetően bizonyos védelmet biztosított magának, illetve növelhette személyes mozgásterét is. Talán éppen ezért tehette meg azt is, hogy az 1946-ban feloszlatott Szent Margit Leányegylet működését még 1952-ben is „elnézte”, rendszeres találkozásokra adott lehetőséget a templomban. Ez a „földalatti” tevékenység a leányegylet vezetőjének elhurcolásáig tartott. (Róla később még lesz szó.)

A plébános feladatának tekintette az üldözötté vált kulákokkal való kapcsolattartást, látogatta őket, ápolta hozzájuk fűződő barátságát. Sőt, lelkipásztori munkáját, mint láttuk, a kitelepített „pestiekre” is kiterjesztette. Mivel a kuláknak nyilvánított birtokos parasztcsaládok jelentették korábban az egyházközség legfőbb támaszát anyagi és erkölcsi szempontból egyaránt, nem meglepő, hogy a plébános jó kapcsolatban állt ezzel a réteggel. Látható, hogy az ötvenes évekre a faluban a félelem légköre uralkodott, s ezt a plébános jelenléte némileg enyhíthette.

Szikla Sándornak az üldözöttekkel kapcsolatos magatartása és békepapi tagsága között látszólagos ellentmondás van. Ez arra enged következtetni, hogy kényszer hatására lett békepapi, s ezt mozgástere növelésére használta fel hívei érdekében.

Hittanbeíratás 1952-ben – az érintettek emlékezete szerint

Az egész országban évről évre nehezebbé vált a hittanoktatásra való beíratás. Különböző adminisztratív akadályok állításával, például a gyermekek keresztlevelének kérésével a beíratáskor, előzetes bejelentés nélkül, vagy egyszerűen a lebeszéléssel, illetve a fenyegetőzéssel elérték, hogy a legtöbben visszariadjanak gyermekük hitoktatásától.

Besenyőtelken például nem hirdették ki a beíratás időpontját, majd magát a beíratást tették szinte lehetetlenné a lebeszélések miatt. 1952-ben nagy feszültség alakult ki a faluban a beíratás miatt, a szülők ragaszkodtak gyermekük hittanoktatásához. Hogy pontosan mi történt, azt ma már nem lehet rekonstruálni, hiszen a visszaemlékezők és a levéltári források egyaránt más-más részleteket őriztek meg.

Vass Terézia 1953 novemberében felvett kihallgatási jegyzőkönyvének tanúsága szerint például a következőket mondta el:

„K: – Tegyen említést mindazon demokráciaellenes megmozdulásokról, melyekről tudomása van.

V: – 1952 júniusának vége felé Besenyőtelken tüntetés volt a hittanbeíratás mellett. Az általános iskola előtt 50-60 személy gyűlt egybe, hogy a hit-

tanra való beiratkozást kikövetelje. A tüntetés 17-18 óra között kezdődött, s egy óráig tartott. A tüntetők egészen az iskola udvaráig jöttek be. Bóta Gyula iskolaigazgató a tüntetőket behívta az iskolába, és ott megnyugtatta őket, ha lesz hittanbeíratás, akkor úgymint ki lesz hirdetve, látható helyen. A tüntetők nem akarták elhinni, s tovább hangoskodtak.

K: – Ki kezdeményezte?

V: – Nem tudom.

K: – Kik voltak közöttük?

V: – Nem emlékszem személyekre.

K: – A tüntetés kiindulópontjáról beszéljen.

V: – A tanév végén kiértékelítettük a szülőket, hogy jöjjenek be az iskolába megbeszélésre. A megbeszélés célja, hogy a szülőket lebeszéljük arról, hogy gyermekeiket hittanra írássák be. Ez a megbeszélés egyenként folyt az iskolában a szülőkkel. A megbeszélés után a szülők nem hagyták el az iskola udvarát, hanem tüntetést kezdeményeztek.

K: – Beszéljen Kató Ottó káplánnal való kapcsolatáról.

V: – 1950-ben került Kató Ottó Besenyőtelekre. Ő tanította a besenyőtelki iskolában a hittant. Én az iskolában beszélgettem vele először, majd az utcán is. A tüntetés után Katót Besenyőtelekről elhelyezték.”⁴⁰

Az egyházügyi hivatal Heves megyei képviselője szerint Szikla Sándor a következőket mondta a beíratásról, szintén 1953-ban:

„Besenyő peches, mert a hittanbeíratási zűrzavarok miatt kiszállt egy ÁVH-s százados, és 12 családot Hortobágyra kitelepítettek. Majd ebből kifolyólag Kató Ottó nevű akkori káplánomnak is a veszpremi egyházmegyébe kellett távoznia.”⁴¹

Ugyanakkor a Szikla Sándorról készült egyik 1953-as jelentés szerint maga a plébános állt az események mögött: „Ugyancsak döntő szerepe volt abban, hogy 1952-ben, a hitoktatásokra való beíratások idején, Besenyőtelek községben mintegy 250 klérus befolyása alatt álló személy csoportosult a tanácsháza előtt, ahol majd hangosan követelték a hitoktatások bevezetését, majd ellenséges hangok voltak tapasztalhatók.”⁴²

A Teréziával készült élettörténeti interjúból újabb részletek derültek ki 2001-ben:

„Amikor '51-ben az volt, hogy majd a gyerek eldönti, hogy akar-e hittant tanulni. Azt akarták mindenképpen elérni, hogy ne kérjék a szülők, hogy hittanítást legyen. Itt robbant ki aztán megint egy újabb dolog, amikor is az volt, hogy ha huszonöt gyerek nincs, akkor egyszerűen azt jelentik majd, hogy a falu nem kéri a hittanítást. Mi nem tudtuk, hogy mikor lesz a hit-

⁴⁰ Uo. 253.

⁴¹ Uo. 121–122.

⁴² ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 122.

tanbeíratás. Az év vége lezajlott a bizonyítványosztással, és utána egy héttel volt a beíratkozás, mindig hétfői napon. Ezen a beíratási reggelen dobolt a kisbíró, hogy hittanbeíratás lesz a nagy iskola irodájában. Nyár volt, aratás, legnagyobb dologidő. Arra számoltak, hogy nem jönnek, nem lesz, aki jön. Nem mondták a szabályt. Csak annyit, hogy beírás lesz. Ott derült ki, hogy csak akkor igazán érvényes, ha apa, anya és a beírandó gyerek bent van. Itt volt a nagy dolog: hogy ugyan férfi talán kettő vagy három volt. Mert a férfiak ingáztak, volt, hogy már vasárnap este az ország másik részébe mentek. Már nem voltak itthon eleve hétfőn reggel az apák, amikor kidobolták. Mégis minden asszony kezében ott volt a papír, hogy a férje is kéri. Ez egy örök titok. Nagyon szép volt.

A kommunisták húzták az időt. A megyétől volt pár ember, a járástól. Húzták az időt, hogy minél kevesebben kerüljenek be. Tele volt az iskola-udvar asszonnyal. Az asszonyok fellázadtak, kiabáltak, szidták az iskola és a falu vezetőit. Szétszaladtak a hivatalos emberek. Még aznap éjjel húsz kulákcsaládot kitelepítettek a Hortobágyra, pedig azok nem is voltak jelen, meg ha ott is voltak, azok akkorra már nem mertek lázadozni. A szegényebbek lázadtak fel. De a kulákokat vitték el.⁴³

Egy másik visszaemlékező, Vizi János, aki a falu kántora volt 1951-ben, a következőkkel gazdagította az eddigieket 1985-ben:

„Mindennek a betetőzése az a bizonyos hittanbeíratás volt. Édesanyám is elment, hogy a húgomat beírassa. Én aznap délelőtt Füzesabonyban voltam, fél tizenkettő tájban értem haza, és édesanyám még sehol. Utánamentem. Láttam, hogy az ajtó előtt hosszú sor kígyózik, az én anyám huszadik, harmincadik, ki tudja, hányadik volt. Mondják, hogy odabenn hat asztalnál ülnek szép sorban a kommunisták, minden jelentkezővel külön foglalkoznak, és csak a hatodik írja be. Mindenkit próbáltak lebeszélteni, ijeszteni, kit hogy lehetett. A kulákot másként, mint az utcabelit vagy a velük egyívását: – Hát hogy gondolod, Julis, tudod, hogy akkor a fiadból sose lehet vezető ember? – Folyt az eszmecsere. Fárasztották a népet. Amikor nekem elmondták, hogy ez itt hogy megy, hazavittem édesanyámat. Már nem voltunk ott, amikor kirobbant az indulat. Olyan valakinél, akivel együtt őrizték a libát, betelt a pohár, és rákezdt: – Piszkos csibészek vagytok, gazember kommunisták! – Az ablakon ugráltak ki a kommunisták, menekültek a tanácsháza felé. Onnan telefonáltak az ávónak. Másnap megérkezett az ávéhá, onnan tudom, hogy aznap temettünk is, és akkor ott ők jöttek-mentek, és tizenkét családot elvittek a Hortobágyra. Több olyan kulákot, akinek semmi köze nem volt a hittanbeíratáshoz. A cél a megfélemlítés volt, és nem azt vitték el persze, aki libapásztor volt, hanem azokat, akik a tanács szerint a

⁴³ Részlet a Vass Teréziával készült interjúból. Az interjút Bögre Zsuzsanna készítette 2001-ben.

leginkább rászolgáltak. Például a Czakó Józsiékat öt gyerekkel, az ötödik éppen hasban volt. Ott halt meg a gyerek.”⁴⁴

A fenti szövegekből nem dönthető el, hogy egy-vagy két tüntetés volt-e a faluban, s az sem rekonstruálható, hogy „csak” spontán felháborodásról vagy szervezett fellépésről volt-e szó.⁴⁵ Valószínűsíthető, hogy inkább spontán reakció eredménye volt a felháborodás, amitől a helyi vezetők nagyon megijedhettek, s azonnal a rendőrség és az ÁVH segítségét kérték. A szülők tiltakozását aránytalanul súlyos megtorlás követte, az ÁVH és a helyi hatalom tizenkét kulákcsalád kitelepítésével reagált.⁴⁶ Egy másik visszaemlékezés ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy olyan családokat telepítettek ki, akik nem voltak jelen a beíratáson, de kulákok voltak.

„1952-ben oda sem tudtam menni. Nem értem oda. A jó nép jött az iskola-udvarról, mert a tanácselnök elzavarta a népet. Nem értem oda, mire szétkergették őket. Június 27-én vittek el bennünket. Egy hét múlva a beíratás után. Minket, a szülőket, meg a pestieket is, akiket 1951-ben bepakoltak hozzánk.”⁴⁷

Egy másik visszaemlékező szerint az elhurcolás és a beíratás között egy hét telt el, ami alatt kulákcsaládokat éjszakánként bevitték a tanácsházára:

„Fenyegettek, hogy soha nem látom a családomat, mondta, hogy hozzám vágja a széket, kérdezte, hogy járok-e a paphoz, gúnyolt, hogy a vallásos ember elmegy a paphoz, meggyónja a bűnét, aztán mindent ugyanúgy csinál. Másokat is behurcoltak éjszakánként.”⁴⁸

A falu megfélemlítését csak fokozta, hogy a besenyőtelki kulákcsaládokkal együtt elhurcolták az 1951-ben hozzájuk beköltöztetett „pestieket” is. Így estek áldozatul a hortobágyi kitelepítésnek a már egyszer deportált családok is, vagyis őket kétszer deportálták. Először „saját jogon”, másodszor pedig azért, mert kulákokhoz költöztették be őket.

Az elhurcoltak között voltak a Szabó testvérek, Margit és Klára, akiknek nem voltak hittanos gyermekeik. 1952-ben Szabó Margit például hajadon volt még, nem valószínű, hogy jelen lett volna a beíratáson. Ám egyrészt kuláklány volt, másrészt ő volt a Szent Margit Leányegylet helyi vezetője is, akit fentebb már említettem. Margitot a többiektől elkülönítve Kistarcásra hurcolták, nem Hortobágyra. Egy harmadik nővére szerint Margit hazatérte után soha többé nem volt a régi, „fogyott, mindég fogyott, utóbb már lehet mondani, hogy nem volt rendes. Nem tudott gondolkodni szegény. Annyira bántotta ez a mindenforma sors.”⁴⁹

⁴⁴ Őrszigethy, 1995, 134.

⁴⁵ A korszak falusi társadalmának tüntetéseiről és összefüggéseiről lásd Farkas, 2009.

⁴⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 121–122. Borai Emil Heves megyei egyházügyi előadó feljegyzése.

⁴⁷ Részlet Kládva Imréné visszaemlékezéséből. Bögre Zsuzsanna gyűjtése, 2010. július.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Őrszigethy, 1995, 55.

Hortobágyon tizenöt hónapot töltöttek el a kitelepített családok, mire ha-zaengedték őket. Birtokos parasztok lévén nagy házzal, portával, állatokkal s földdel rendelkeztek elhurcolásuk előtt. Visszatérésük után nincstelenek lettek, házukat, földjüket elvették tőlük, otthon maradt rokonaiknál húzták meg magukat, míg újra tudták kezdeni az életüket.

Rendszerellenes szervezkedés Besenyőtelken – 1953

1953-ban kapcsolódott össze a falu története Vass Terézia személyes sorsával. Hogy milyen körülmények között, kikkel együtt és hivatalosan miért fosztották meg szabadságától Teréziát, azt csak a levéltári forrásokból tudtam meg. Az alábbiakban közölt részletekről élettörténeti interjújában nem beszélt. Még kilencvenévesen sem bírta elmondani, mi történt vele.

1953. november 4-én letartóztatták a falu kántorát, Vizi Jánost, majd másnap hazavitték, s házkutatást tartottak nála. Majd ezek után őrizetbe vették Vass Terézia tanítónőt és Uri János kulákot is.⁵⁰ „Vizi János és társai” perében összesen nyolc személyt vettek őrizetbe és ítélték el, s további nyolc személy ellen rendeltek el megfigyeléseket. A peranyag szerint a vád így szólt:

„Vizi János és társai ellen B. H. Ö. 1. pontja alapján népköztársaság elleni büntett miatt. A „Magyar Nemzeti Rend” elnevezéssel népi demokráciaellenes szervezkedést kezdeményezett, amelybe beszervezte Vass Terézia, Uri János besenyőtelki lakost, Rádfai György káli, Flaskay Mihály egri és Sándor István budapesti lakosokat. Tudomására hozta id. Kiss Gyula és ifj. Kiss Gyula dombóvári műszereknek, akikkel nyomdát és körbelyegzőt akart készíttetni, továbbá Szentmiklósi Gábor besenyőtelki lakosnak. A szervezkedés részére két dr. [sic!] pisztolyt szerzett Szentpéteri Imre besenyőtelki lakostól. Célja az 1953 őszére tervezett rendszerváltozás elősegítése volt. A két pisztoly egyikét Vizi János a saját lakásán, a másikat Vass Terézia lakásán tartotta.”⁵¹

A politikai rendőrség meglehetősen pontosan informálódott a letartóztatott személyek nézetei felől és napi tevékenységükről. A letartóztatások kapcsán három ügynököt foglalkoztattak a faluban az érintettek megfigyelésére. Az ügynökök Vizi közeli ismerőseiből kerültek ki, akiket feltehetően terhelő adatok alapján szerveztek be. A „Baross” és „Kalász” fedőnevű ügynökök falubeliek voltak, „Kovács Elemér” a deportáltakkal érkezett Besenyőre 1951-ben, s 1953 áprilisában szervezték be. „Kovács” apósával, Lakoti Vilmos volt horthysta tábornokkal lakott együtt Uri Jánoséknál. A volt tábornokot egy kulákcsaládhoz költöztették be, s a jelek szerint vejét kényszerítették az ÁVH-val való együttműködésre.

⁵⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 122. Szikla Sándor plébános panaszolta el az eseményeket 1953. november 17-én, a Heves megyei tanácsháza egyházügyi előadójának.

⁵¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 348.

A három ügynök által összegyűjtött információk alapján az ÁVH biztosra mehetett, Viziék minden fontosabb lépéséről pontos képet kaptak. Szervezkedésük lényege röviden összefoglalva a következő volt: Vizi János megelégtelte a kommunisták tevékenységét, valamit tenni szeretett volna. Figyelve a nagypolitika eseményeit nem sok jövőt jósolt a diktatúrának. Bízott egy közelgő változás lehetőségében, amit Sztálin halála reménytelibbé tett. A politikai fordulatra fel akart készülni, röplapozással gyengítve a hatalmat. Ehhez nyomdára, papírra lett volna szüksége, amihez pénzt kellett gyűjtenie. Letartóztatásuk napjaiban Dombóváron élő műszerész barátai már elkezdtek egy nyomdagép előállítását. Terveiről több személynek beszélt. Még nem létező szervezete számára megfogalmazott egy belépési nyilatkozatot, amelyet a később letartóztatott személyekkel alá is íratott. Az ÁVH számára tehát néhány levél, a beszerzési nyilatkozat, postai csekkek és két fegyver mint tárgyi bizonyíték állt rendelkezésre. Az ügyet két hónap alatt felgöngyölítették, a letartóztatott személyeket bűnösnek találták és elítélték. A bírói döntés szerint Vizi Jánost életfogytiglanra, Vass Teréziát hét évre, Sándor Istvánt tizenkét évre, ifj. Uri Jánost öt évre, id. Kiss Gyulát két évre, ifj. Kiss Gyulát két évre, Czeplédi Lászlót négy évre, Szentmiklósi Gábort három évre, Szentpéteri Imrét pedig két évre ítélték el.

A korabeli viszonyok pereihez képest ez a bírósági eljárás nem tekinthető koncepciósnak abban az értelemben, hogy az ÁVH-nak nem volt szüksége saját koholmány gyártására. A források szerint Vizi János ténylegesen egy rendszerellenes tevékenység szervezéséhez fogott, amelyet az ÁVH még csírájában elfojtott. A letartóztatott személyeknek ilyen értelemben annyi bűnük volt, hogy megtudtak Vizitől valamit a terveiről, amivel egyet is értettek, ám konkrétan nem fejtettek ki rendszerellenes tevékenységet, mert még nem volt mit tenniük. Bűnük a rendszer elutasítása volt, s ebben mindannyian egyetértettek. Az elítéltek közül négyen Besenyőtelken éltek a szervezkedés idején.

Elsőként Vizi János besenyőtelki lakost hurcolták el, aki a háború idején elvégezte az egri tanítóképzőt, de aztán nem vállalt tanítói állást. 1950-ben négy hold földjén gazdálkodott, s ő volt a falu kántora is. Kérdés, hogy miért figyeltették, miért állítottak rá ügynököket. A válasz Vizi múltjában keresendő, a II. világháborúban betöltött szerepében. A vádirat szerint nyilas volt, amiről ő a következőképpen beszélt 1985-ben:

„A háború közeledett Eger felé, elérték az oroszok a Tisza vonalát. [...] Akkor én kitaláltam, hogy mi lenne, ha elmennénk együtt katonának. És ez történt. Egerben gyülekeztünk, feljöttünk Pestre. Majd Pesten is csapódtak hozzánk hasonlóan gondolkozó fiatalok. Mi katonák akartunk lenni, de nemigen akartak bennünket katonának befogadni. Senki sem akarta vállalni a felelősséget több száz gyerek kiképzéséért, életéért. Aztán hozzánk csatlakozott egy nálunk idősebb ember, tagja és megszállottja a nyilaskeresztes pártnak. Értett az ifjúság nyelvén, tett-vett közöttünk, majd elintézte, hogy

katonák lehessünk. Ez a társaság lett a hungarista ifjúsági légio. Egy csendőr főhadnagyot meg öreg csendőröket jelöltek ki a kiképzésünkre. Ez már október 15-e után játszódik, tehát nyilas idők vannak, úgyhogy másképpen nem is lehet a dolgokat érteni meg magyarázni. Mire a kiképzésnek vége lett, érkezett a karácsony. Budapestet bekerítették. Rólunk mindenki megfeledkezett. Ez a hungarista ifjúsági légio egy zászlóalj méretű egység volt, ennek voltam én a zászlóaljsegédtisztje.”⁵² Vizi János ekkor tizennyolc éves volt. Szegényparaszti családból származott, a politika iránt mindig érdeklődött. Saját bevallása szerint az ötvenes években mindig fricskázta a helyi kommunistákat, akikről nagyon elmarasztaló véleménye volt. 1950-ben lett a falu kántora. Elődje, a kántortanító nem merte tovább vállalni a kántorságot, csak a tanítói állását tartotta meg. Ekkor jelentkezett a feladatra Vizi János, aki Szikla Sándor szerint tehetséges fiatal volt, s az egyházi képviselő-testület felkérte erre a munkára.⁵³

Vass Terézia, a második besenyőtelki letartóztatott tanítónő volt a faluban. Állását 1943-tól töltötte be kinevezett tanítóként. Szegényparaszti származású lévén családjának nem kis erőfeszítésébe került a taníttatása. A tanítóság biztos megélhetést jelentett számára, nem beszélve az állással járó nyugdíjról. Terézia, részben munkájának köszönhetően, a falu értelmiségéhez tartozott. Jó barátságban volt a plébánossal, a plébános húgával, tanár társaival. Naponta járt misére, 1948, az iskolák államosítása után sem változtatott vallásos meggyőződésén és misére járási szokásain. 1950-ben ismerkedett meg Vizi Jánossal – akivel 1953-ban össze akartak házasodni. A rendszerről hasonlóképpen gondolkodtak, Vizi rendszeresen beszélt a terveiről Teréziának.

Úri János, a harmadik tősgyökeres besenyőtelki, kulákcsaládból származott. Birtokos paraszt szüleivel együtt gazdálkodott hetvenhárom holdnyi földjükön. Kecskeméten tanult agártechnikumban, elmondása szerint világot látott embernek számított a faluban.⁵⁴ Vizi Jánossal munkájuk révén kerültek baráti kapcsolatba. Úri értett a lovakhoz, s tanácsot adott Vizinek. Egy ilyen alkalommal beszélt neki Vizi a terveiről, amelyeket ő helyeselt.

Szentmiklósi Gábor volt a negyedik letartóztatott. Ő 1951-ben, kitelepítettként került a faluba. Édesapja tanácsnok volt a Horthy-rendszerben, ő három gimnáziumot végzett, majd 1950-ben, kitelepítésük előtt egy évvel gyors- és gépíróiskolába járt. Besenyőtelken segédmunkásként tudott elhelyezkedni. A faluban a többi kitelepítetttel barátkozott, köztük „Kocsis Elemérrel”, a helyiek közül pedig Szikla Sándort, Vizi Jánost és Úri Jánost említette barátjaként a kihallgatásán. Vizi János kérésére pénzküldeményt továbbított, illetve leveleket adott át. Egy gumiból készített nyomdát ígért a szervezke-

⁵² Őrszigethy, 1995, 127.

⁵³ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 348–349.

⁵⁴ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/2. 112.

dés részére, de végül is nem készítette el. Letartóztatásakor tizenkilenc éves volt. A többi letartóztatott Vizi János ismeretségi köréből került ki, de nem voltak besenyőtelki lakosok.

A kihallgatások során a vádlottak magatartására általánosan jellemző volt a kezdeti tagadás, majd a fokozatos beismerés. Vizi János visszaemlékezése szerint nem verték meg őket a börtönben,⁵⁵ a vallomásokat minden jel szerint nem fizikai, hanem lélektani ráhatással kényszerítették ki belőlük. A kihallgató tisztek háttér-információja a szervezkedésről majdnem teljes körű volt. Külön gondot fordítottak arra, hogy úgy tegyék fel a kérdéseket, hogy ne derülhessen ki belőlük, kik voltak az igazi informátoraik. Az ügynököktől származó adatokat úgy állították be, mintha egyik-másik letartóztatott vallotta volna ellenük őket. A módszer teljesen beváltotta a hozzá fűzött reményt. Úgyesen játszották ki a naiv fiatal, rendőrségi taktikákat nem ismerő falusi embereket egymás ellen. Két hónap után minden letartóztatott eljutott odáig, hogy nincs értelme a tagadásnak, úgyis tudnak mindent, mert társuk már elárulta őket. Átlagosan 8-10 alkalommal hallgattak ki egy-egy személyt, s ők idővel mindent bevallottak, mert arról győzte meg őket kihallgatójuk, hogy a többiek már mindent elmondtak, sőt, a társuk (érdemes hangsúlyozni a közöttük lévő személyes kapcsolatokat: egy főlegény, egy menyasszony, egy barát vagy egy ifjú kitelepített, akit befogadott a falu) már vallott. A letartóztatott személyek egymás iránti bizalmát, jó kapcsolatát sikerült így módon teljesen aláásni.

Továbbá a besenyői letartóztatottak mindegyikétől ki akartak csikarni vallomásokat Szikla Sándor bűnösségéről is. A papot a háttérben konspiráló személynek mutathatták be az ügynökök, de erre vonatkozó bizonyítékokat nem tudtak szolgáltatni. A források szerint azonban egyik vádlott sem vallott a plébánosra. A terhelő adatokat a „szervezkedőktől” akarták hallani, de egyik besenyőtelki letartóztatott sem vallott a pap ellen. Akárhogyan forgatta is a szót a kihallgató tiszt, a plébános személye feddhetetlen maradt. Csak annyi derült ki, hogy a besenyőtelkiek szeretik a papjukat, barátságban vannak vele, jó véleménnyel vannak róla, de a szervezkedésből teljesen kihagyták. Vizi János ezt például azzal magyarázta a kihallgatásán, hogy a pap többször kifejtette előtte a rendszerhez való alkalmazkodás szükségességét, „mert most a kommunisták az urak”.⁵⁶

Magát a pert 1954-ben folytatták le, s az elítéltek megkezdték büntetésük letöltését. A perben szereplő besenyőtelkiek társadalmi háttérüket tekintve a legkülönbözőbb csoportokhoz tartoztak, de nem lehetett nehéz egymásra találniuk. Részben azért, mert – ahogy fentebb már vázoltam – a rétegek közötti érintkezés természetes volt Besenyőtelken, részben pedig egyetértettek

⁵⁵ Vizi János szóbeli közlése, 2010. július.

⁵⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-111768/1. 348–349.

a kommunizmus elutasításában. A kántor, a katolikus tanítónő, a kulák és a kitelepített egyféleképpen gondolkodott a politikai diktatúráról. Összejártak, fiatalok voltak, jó barátság alakult ki közöttük, közülük ketten házasságra készültek. A börtönévek miatt azonban kettétört az életük. Elköltöztek a faluból, nem vettek tudomást egymásról, nem keresték egymás társaságát (Vass Terézia és Vizi János is csak az 1990-es évektől találkozott néha). Az ügy maradandó traumával terhelte emberi kapcsolataikat.

Vizi János életfogytig tartó büntetése végül is tíz év után véget ért. 1963-ban szabadult. Budapesten telepedett le, hamarosan megnősült, három gyermeke született. Börtöntársaival nem tartotta a kapcsolatot.

Úri János letöltötte a rá kiszabott öt évet, majd visszatért Besenyőtelekre. A falubeliek szerint soha nem nősült meg, magányos, megkeseredett ember lett belőle, s egy idő után elköltözött a faluból.⁵⁷

Szentmiklósi Gábor is letöltötte a maga három évét, szabadulása utáni életéről nincs tudomásom.

Vass Terézia letöltötte a hét évet, majd Budapesten próbált új életet kezdeni az édesanyjával. Soha nem ment férjhez, nem születtek gyermekei, fel kellett adnia tanítói hivatását. Albérletben lakott sokáig, keramikus szakmunkás lett belőle.

Terézia esetét közelebbről megfigyelve látható, hogy életének traumatikus pontja maradt letartóztatása, elítélése, hét évig tartó bebörtönzése. 2001-ben adott interjújában nem beszélt elítélésének részleteiről, mert még akkor sem tudott szólni áldozatáról, amit nőként, menyasszonyként vállalt. Minderről és következményeiről naplójában vallott. A „szervezkedés” miatt tartóztatták le, abban azért vett részt, mert egyetértett vele. Tevékenysége egyrészt vőlegénye hatásának, másrészt vallásos világnézetének tudható be. E két okot azonban különválasztotta, s csak az utóbbiról mesélt 2001-ben. Ezért nem akarta, hogy az ÁBTL-ben idő előtt megismerjem a peranyagát. A külvilág előtt életének csak az egyik felét akarta bemutatni, a másik oldalról hallgatott. Pedig csak a két oldal összerakásából ismerhető meg a politikai diktatúra valódi hatása a letartóztatottak életére. Lássuk most részletesebben, mit jegyzett fel Teréziáról a bíróság, majd hogy mit mesélt „ügyéről” ő maga.

Vass Terézia ügye a Fővárosi Bíróság határozatában – 1954⁵⁸

A fővárosi bíróság az 1954. március 8. és 22. napján nem nyilvános tárgyaláson hozott ítélettel a következőképpen döntött: „Vass Terézia: Bűnös. A népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való

⁵⁷ Vass Dóra és Vass Ágnes visszaemlékezései alapján. Bögre Zsuzsanna gyűjtése, 2010. június.

⁵⁸ ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/2a., 539/5–22.

tevékeny részvétele bűntettében, továbbá lőfegyver és lőszerrejtegetés bűntettében.”⁵⁹

A vádiratban a bűnösnek tartott Vass Terézia személyi jellemzése a következő volt:

„Kisparaszti családból származik, szüleinek 3 hold földje volt. 1937 januárjában az egri érseki tanítóképzőben megszerezte az oklevelet, s ezt követően 1943-ig különböző katolikus egyházi iskolákban tanított. E beosztásából, valamint mélyen vallásos érzéséből kifolyóan 1940–1946-ig terjedő időben a Szent Margit Egylet helyettes vezetői tisztségét is ellátta. 1948-ban a besenyőtelki általános iskola elemi iskolában osztották be, és ettől kezdve őrizetbe vételéig ott tanított.”⁶⁰

A vádlott cselekményeit a következőképpen foglalta össze a bíróság:

„1948-ban ismerkedett meg Vizi Jánossal, s vele később közelebbi kapcsolatot tartott fenn. 1951-től kezdve rendszeresen megbeszélték a politikai eseményeket, és kicserélték politikai nézeteiket. Ezek során Vizi többször felvetette azt a gondolatot, hogy szervezkedni kellene, és a magyarságot össze kellene fogni. 1952 tavaszán Vizi ezen túlmenve, most már azt az elhatározást is közölte a vádlottal, hogy megkezdje a tényleges szervezkedést. Vádlott ezt helyeselte, és csatlakozott a szervezkedéshez. Ettől kezdve Vass Terézia, aki a Vizi iránt érzett szerelmének hatása alatt mindenben igazodott Vizihez, részt vett a szervezkedés tevékenységében...”⁶¹

A peranyagból tudható, hogy Terézia 1953-ban Vizi János menyasszonya volt, házasságkötésüket tervezték letartóztatásuk előtt. Nem tartották titokban, Szikla Sándort értesítették tervükről, annál is inkább, mert nem akartak a faluban maradni. Terézia a kihallgatásán ezt azzal magyarázta, hogy „nekem mint tanítónőnek nem lett volna jó a faluban, ha a férjem kántor”.⁶² Vizi megtette az első lépéseket, felmondta kántori állását, amit Szikla Sándor 1953. november 1-jei hatállyal tudomásul is vett. Eladta lovait, s vett magának egy motorbiciklit, azzal akart Budapestre járni dolgozni. Ezek után tartóztatták le őket november 4-én, illetve 5-én.

A letartóztatás, ahogyan Vass Terézia mesélte el 2001-ben

Terézia falujáról szóló visszaemlékezésében nem szerepel Vizi János, sem Úri János, sem Szentmiklósi Gábor, de még Szikla Sándor sem. Az interjúban arról beszélt, hogy faluja nagyon megváltozott 1948-tól. Mivel azonban ő az iskolák államosítása után is járt misére, mert nem félt, két idősebb kollégája figyelmeztette is: „Ki fogják törni a nyakadat” – mondogatták neki. „Mond-

⁵⁹ Uo. 539/5.

⁶⁰ Uo. 539/9.

⁶¹ Uo. 539/13.

⁶² ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1.

tam: Nem, hát nincs vallásszabadság? – Már az öregek sem mertek menni. Én voltam az egyetlen. Én voltam tulajdonképpen a rossz példa. Hogy lám, nem fél, ugyanúgy csinálja, mint eddig.”

Egy másik történetében is a templomhoz való viszonyáról mesélt. Eszerint egyik nap egy tanítványa azzal állt fel az osztályban, hogy látta a tanító nénit a templomban. „Hirtelen nem tudtam, hogy mit mondjak. Erre egy másik gyerek felállt, s rávágta. – Nem mondta neked anyád, hogy ilyen helyen nem kell meglátni a tanítókat?”⁶³

Terézia szerint mindenki szenvedett a faluban, csak mások nem mertek tenni semmit. A falu hangulatát így festette le: „...Az a sok szerencsétlen kulák, akiket ott este elvittek a beszolgáltatáskor. Akkor, amikor az öregasszonyoknak a Sztálin halálakor összeszedték a fekete szoknyájukat, és azzal dekoráltak. Annyira megfélemlített nép volt, hogy mukkanni sem mert. Azok ugyanúgy megszenvedték, csak senki nem mert. Mindenki behúzódott. Mert nem tudta, hogy mi nem tetszik majd, és mi lesz. Hátról éri majd valami retorzió. Kezdek elfogyni a templomból”⁶⁴

Egy másik emlékében ismét az iskolában és a templomban láttatja magát. Eszerint 1950. december 8-án a Szeplőtelen Fogantatás napja már nem volt munkaszüneti nap. Ő mégis elment aznap reggel templomba, majd onnan egyenesen indult tanítani. Nyilván nem véletlenül, de ezen a napon ellenőrzést kapott a járási oktatási osztályról. Az asztalán felejtette a misszálját⁶⁵ – emlékezett vissza, amit a felügyelő azonnal észrevett. Másnap már hívták a járási tanácsra, fegyelmit kapott a templomba járásért.

Letartóztatásának okát a fentiekkel összhangban a következőképpen foglalta össze: „Akkor, amikor ott mersz templomba menni, amikor mindenki meghúzta a nyakát. Az igazgató is. Egyszerre kiürült a templom. Feltűnő volt, hogy hogy mer ez itt templomba járni? Aki szem előtt volt, és aki szellemiséget adott, ők attól féltek, hogy ez még mindig dolgozik? Azért számítottam szervezkedőnek, mert őellenük, egy orosz szellemiséggel szemben álltam. Hogy magyar voltam, és nem ijedtem meg. Én csak egy akartam lenni: keresztény magyar...”

Összegzés

A bevezetőben feltett három kérdésre a következő válaszok adhatók:

1. Volt-e Besenyőtelken egyházüldözés? Besenyőtelken a kuláküldözéssel egy olyan társadalmi réteget tüntettek el, amely jelentős szerepet játszott a falu életében, beleértve az egyházközséget is. A kulákok kollektív büntetése visszafordíthatatlanul meggyengítette a helyi társadalmat, ezzel együtt a

⁶³ Vass Terézia élettörténeti interjúja. Készítette Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Miskönyv (latin).

helyi katolikus egyházat. Elmondható, hogy Besenyőtelken a kuláküldözés összekapcsolódott az egyházüldözéssel. A kulákokat büntették meg azért is, mert a falu egésze vallásos volt, s mert a helybeliek ragaszkodtak a templomukhoz, papjukhoz és a hittanoktatáshoz. A birtokos parasztságot tették meg bűnbaknak, mivel ők voltak a falu természetes vezetői.

2. Kimutatható-e egy bizonyos társadalmi csoport kollektív büntetése, vagy „csak” egyes személyek megbüntetésével akart az új politikai rendszer példát statuálni, hogy aztán a többséget megfélemlítse? Az első pontban megfogalmazott válaszokból következik, hogy a faluban az ötvenes években a kollektív büntetés mellett a politikai hatalom eszközeként megjelent az egyének büntetése is. A kollektív büntetés a környékbeli falvakhoz képest drámaibb módon zajlott le, talán ezért is jöhetett létre éppen Besenyőtelken egy politikai szervezkedés.

3. „Meddig tartott az üldözés” a letartóztatottak életében? A szervezkedés tagjainak életében nem múlt el nyomtalanul letartóztatásuk és a börtönben töltött éveik, mindez személyes életükben különbözőképpen, de maradandó traumát okozott. Tanulmányomban Vass Terézzel foglalkoztam részletesebben, s az ő esete mutatta be, hogyan tört derékba egy hivatás és egy magánélet. Kiszabadulása után semmije nem volt, egzisztenciáját újra kellett teremtenie. Új munkahely, új foglalkozás, új emberek vették körül, mert nem térhetett vissza falujába.

A letartóztatott személyek nem ismerték a diktatúra működését, az ügynökök családokba és baráti kapcsolatokba való beépülését, elhitték, hogy egymást árulták el, sőt azt is elhitték, hogy ők maguk voltak az igazi árulók.

Végszó

Vass Terézia végrendeletében egyetlen vagyonát, budapesti lakását Besenyőtelek egyházközségére hagyta. Lakásának árát a falu templomának renoválására költötték. 2009-ben, Budapesten zajlott temetésére külön autóbusszal érkeztek a besenyőtelki egykori tanítványok, a távoli rokonok mellett még a falu polgármestere is jelen volt. Több százan vettek búcsút a fővárosban a falujától ötven éve elszakadt, kilencvenkét éves besenyőtelki katolikus tanítónőtól.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3. 1. 9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, vizsgálati dossziék.
V-111768/1–2a. Vizi János és társai pere.

ÉLETTÖRTÉNETI INTERJÚ

Vass Terézia élettörténete. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.

STRUKTURÁLT INTERJÚ

- Vass Dóra visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vass Ágnes visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vizi János visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. június.
Kladiva Imréné visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

IRODALOM

- Apor, 2003. – Apor Péter: Történeti antropológia. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerkesztette Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 443–467.
Balogh, 2002. – Balogh Margit: *Mindszenty József*. Elektra Kiadó, Budapest, 2002.
Balogh–Szabó, 2002. – Balogh Margit – Szabó Csaba: *A Grösz-per*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.
Bánkuti–Gyarmati, 2010. – *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010.
Bodó, 1998. – *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakából*. Szerkesztette Bodó Julianna. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 1998.
Bögre, 2004. – Bögre Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás*. Dialóg Campus, Pécs, 2004.
Bögre–Szabó, 2010. – Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. METEM – Szent István Társulat, Budapest, 2010.
Farkas, 2008. – Farkas Gyöngyi: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem.” Egy „kulákker” és szereplői 1950-ből. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Szerkesztette Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 94–116.
Farkas, 2009. – Farkas Gyöngyi: „...a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...” Kollektivizálás és ellenszolgáltatás (Tyukod, 1951). In: *Korall*, 2009. július (No. 36.), 5–30.

- Farkas, 2010. – Farkas Gyöngyi: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen*. (PhD-értekezés). ELTE, Budapest, 2010.
Gárdonyi, 2010. – Gárdonyi Máté: Túlélés – Együttműködés – Ellenállás. A katolikus egyház stratégiai a „népi demokráciákban”. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Szerkesztette Balogh Margit. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008, 149–156. Másodközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 31–42.
Gyarmati, 2010. – Gyarmati György: *Egyház, sok rendszer és a történelmi idő*. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 13–31.
Mikó, 2008. – Mikó Zsuzsanna: Az iskolák államosításának politikai előkészítése. In: *Kommentár*, 2008/6., 40–50.
Oláh, 1998. – Oláh Sándor: A hatalomgyakorlás intézményei és eszközei az ötvenes évek székely falusi társadalmában. In: *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakából*. Szerkesztette Bodó Julianna. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 1998, 91–100.
Ö. Kovács, 2004. – Ö. Kovács József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. In: *Korall*, 2004. május (No. 15–16.), 179–204.
Ö. Kovács, 2009. – Ö. Kovács József: A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953) In: *Aetas*, 2009/4., 32–47.
Őrszigethy, 1995. – Őrszigethy Erzsébet: *Bírsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén*. Sík Kiadó, Budapest, 1995.
Őrszigethy–Szuha, 1990. – *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei*. Szerkesztette Őrszigethy Erzsébet – Szuha Péter. Néprajzi Múzeum, Néprajzi Közlemények, XXXII. Évfolyam, 1990.
Saád, 2010. – Saád József: Hortobágy. A magyar Gulág. In: *Rubicon*, 2010/6., 4–21.
Sima, 1985. – Sima Éva: *Besenyőtelki termelőszövetkezetek*. 1985. Kézirat.
Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
Szabó–Szigeti, 2008. – *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon*. Szerkesztette Szabó Csaba – Szigeti László. Lénárd Ödön Közhatalmú Alapítvány – Új Ember Kiadó, Budapest, 2008.
Szijártó, 2003. – Szijártó M. István: Mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerkesztette Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 494–514.
Szuha, 1987. – Szuha Péter: A besenyőtelki Mlinkó család története a 18–20. században. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. A Salgótarjánban 1986. szeptember 28–30-án tartott konferencia anyaga. Szerkesztette Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987, 237–245.
Szuha, 1987a. – Szuha Péter: *Monografikus kutatások a Néprajzi Múzeumban*. Beszámoló az Agrártörténeti Bizottság előtt. Kézirat. 1987.
Szuha, 1987b. – Eliték Besenyőtelken a két világháború között. Kézirat. 1987.

- Szuhaý, 1994. – Szuhaý Péter: Besenyőtelek társadalmi szerkezete a két világháború között, különös tekintettel az elitekre. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1994/1–4. 417–442.
- Tóth, 1983. – Tóth László: *A társadalmi nyilvánosság néhány intézménye Besenyőtelken a századfordulón 1962-ig*. Kézirat. 1983.
- Tóth, 1987. – Tóth László: Az intézményesült érintkezési formák és a közéletiség alakulása a 20. században (Besenyőtelek). In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. A Salgótarjánban 1986. szeptember 28–30-án tartott konferencia anyaga. Szerkesztette Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987, 45–54.
- Valuch, 2001. – Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Varga, 2008. – Varga Zsuzsanna: „Kényszeríteni kell a parasztot.” (Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években.) In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerkesztette Szederjesi Cecília. 1956-os Intézet, Budapest, 2008, 53–67.

Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere és eszköze Csongrád megyében az 1960-as években

MEZEY ANDRÁS

„Egy példát szeretnék elmondani arra, milyen hatása van a türelmes, szívós felvilágosító harcnak. Az újszegedi Kendergyárban, ahol a munkások jó része nő, 51 olyan asszony volt, aki gyermekét hittanra beíratta. A párt, a nőmozgalom és a szakszervezet képviselői ezekkel a dolgozókkal nagyon türelmesen elbeszélgettek, és a beszélgetés eredménye az lett, hogy 51 közül mindössze egy tartott ki amellett, hogy a gyerekeit továbbra is hittanra járassa.”

(Sándor József hozzászólása a PB 1958. július 22-i ülésén)¹

Rátkai János és a hittanórák

A Kádár-rendszer egyházpolitikáját egészen a rendszerváltozásig köztudomásúan az MSZMP Politikai Bizottságának (PB) 1958. június 10-i (1958. július 22-én pontosított) határozata alapozta meg. Megszövegezőinek nem volt egyszerű dolguk: a határozatnak a forradalom után elbizonytalanodott párttagság számára világos útmutatást kellett adnia, emellett kellőképp „dialektikusnak” is kellett lennie az MSZMP deklarált népfrontos-szövetségi politikájából adódóan. A feladatokat így a korábbi hasonló témájú dokumentumoknál sokkal konkrétabban és tudományosabb terminológiával fogalmazta meg, egyben leosztotta a közreműködő párt- és állami szervek közt. A klerikális reakció elleni harccal szemben előtérbe került a hosszú távú világnézeti-ideológiai harc, ahol az állampárt a „vallásos tömegek” megtartása érdekében nem elsősorban hatalmi, korlátozó, azaz adminisztratív eszköztárát kívánta bevetni, hanem eszmei konkurenciát akart teremteni mindenféle vallás számára, természetesen nyomasztó versenyelőnnyel. Ehhez három fő terep kínálkozott: a direkt ateista propaganda, a tudományos ismeretterjesztés, amely az ateista propagandát volt hivatva becsomagolni – ennek minden szinten való megszervezését bízták a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatra (TIT) –, és az úgynevezett társadalmi ünnepek, amelyekről az ötletgazdák azt remélték, hogy népszerűségükkel majd kiszorítják, illetve szekularizálják az egyházi ünnepek és szertartások sokaságát, főleg a keresztelejt, az esküvőt és a temetést. Az ideológiai paradigmaváltáshoz képzetesebb propagandistákra és az egyházak világának alaposabb, olykor szociológiai

¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e.

igényű elemzésére volt szükség. Minden tömegszervezet, oktatási intézmény és médium kivette a részét a vonatkozó feladatokból, és évente vagy félévente jelentést tettek az illetékes tanácsi vagy pártszerveknek, mennyiben sikerült végrehajtaniuk az 1958-as PB-határozatot, illetve annak soron következő aktualizálásait (1959. május 12.², 1960. március 1.³ és 1968. március 4.⁴). A legfelsőbb szintű jelentésvevők természetesen a párt Agitációs és Propagandaosztálya (APO) és az Állami Egyházügyi Hivatal voltak. Többek közt az új „kihívás” is indokoltá tette, hogy az ÁEH 1959 júniusában visszanyerje önállóságát a Művelődési Minisztériumtól (amelybe egyébként is csak taktikai okokból volt betagolva két és fél évig), és maga is kvázi-miniszteriális rangra emelkedjen. Egyidejűleg viszont menesztették az új feladatokra alkalmatlannak tartott ÁEH-elnököt, *Horváth Jánost*, valamint lecserélték a huszonegy fős megyei előadói apparátus mintegy felét. Az átszervezés következményeként a Csongrád megyei egyházügyi főelőadó személye is változott: *Rátkai János* 1952 és 1957 közt a megyei tanács népművelési tanácsadója, majd 1957–59-ben a népművelési osztály vezetője volt. 1959-es ÁEH-s kinevezése tulajdonképpen kis változtatásokkal régi munkakörének folytatását jelentette, s szakértelmének köszönhetően húsz évig, 1979-ben bekövetkezett haláláig maradt a posztján. A megye egyházainak aktuális helyzetéről és a velük kapcsolatos intézkedésekről az ő féléves jelentéseiből, munkaterveiből értesülhetünk a legalaposabban (ezeket többnyire az ÁEH elnökéhez vagy a megyei pártbizottság agit-prop titkárához címezte), a „világnézeti felvilágosító” munka többi résztvevője pedig rendszeresen referált neki mint a helyi szintű egyházpolitika fő koordinátorának, illetve kikérte tanácsait.

Mint a többi megye egyházügyi előadójánál (későbbi titulusuk: 1966 és 1974 közt tanácsos, 1974 után titkár),⁵ *Rátkai* esetében is a legnagyobb lélekszámú és múltú katolikus felekezet generálta a legtöbb feladatot és intézkedést. A protestáns egyházak a rendszerbe belesimulva jóval kevesebb problémát okoztak, az izraelita hitfelekezetről csak az 1967-es arab–izraeli háborúig lehetett ezt elmondani.⁶ Az újprotestáns szektákra sem lehetett sok panasz, hiszen általában befelé forduló közösségekről volt szó, munkakerkölcsük pedig a szocialista mérce szerint is kifogástalannak bizonyult. Egyedül a Jehova Tanúi találtattak felforgatónak, hiszen élesen szemben áll-

² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 130. ó. e.

³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ó. e.

⁴ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 448. ó. e.

⁵ Köbel, 2005. 87.

⁶ *Raj Tamás* szegedi vezető rabbi (1940–2010) a jelentések szerint 1968-tól a hatnapos háború jogosságát izraeli részről nemcsak baráti körben, hanem egyetemi társai közt is hangoztatni kezdte. Ezért, majd ifjúsági programok szervezéséért (például színelőadás a szegedi zsinagógában) rendőri eljárás indult ellene, és bírói figyelmeztetésben részesült. Az ÁEH kezdeményezésére áthelyezték, majd 1970-ben felfüggesztették állásából, és 1985-ig nem működhetett rabbiként. Vö. CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ó. e. 1970. I. félévi jelentés, 1970. július 17. A háború visszhangjáról a magyarországi hitközségekben lásd Szabó, 2008, 246–249.

tak a rendszerrel, igaz ezt bőven ellensúlyozta az a tény, hogy evangelizációs hatékonyságuk és így tömegbefolyásuk már akkor is rendkívül csekély volt. Viszont kollégái közt valószínűleg egyedül állt *Rátkai János* azzal a rokonszenvvel, amellyel a baptisták, ezen belül is szegedi egyházukosságuk iránt viseltetett. Pályakezdő tanár korában ugyanis kollégája volt *Mészáros Kálmán*, a hatvanas évek elején a magyarországi baptista egyház alelnöke, aki „megbízható, már-már a túlzásig becsületes, jószívű, segítőkész” emberként igen nagy hatással volt a későbbi ÁEH-funkcionáriusra, és megkedveltette vele egyházát is. *Rátkai* azzal hálálta meg a hajdani tanár kolléga jóindulatát, hogy ő maga is rendkívül segítőkésznek mutatkozott a helyi baptista közösség vezetője, *Győri Kornél* iránt: figyelmeztette, hogy melyik protestáns vezető besúgó, elhárította az imaház önkényes kisajátítására tett kísérleteket,⁷ s amikor Győri 1968-ban új imaház felépítéséhez kért engedélyt – a régi ugyanis életveszélyessé vált –, a városi tanács akadékoskodó illetve kezeivel szemben *Rátkai* rögtön az ÁEH elnökénél járt el az engedély érdekében.⁸ Mindez persze lehetne a szabályt erősítő kivétel is, hiszen Csongrád megyében nemcsak a hatvanas években, hanem egészen a rendszerváltásig nem épülhetett egyetlen új egyházi objektum (imaház, templom) sem. Viszont tagadhatatlan, hogy az egyházügyi előadó jelentéseiből az obligát osztályharcos attitűdökön túl jól kiérezhető a tanárember őszinte érdeklődése is szakterülete iránt – talán megkockáztathatjuk, hogy nemcsak a pragmatikus vezérelv irányította, mely szerint az ellenséget jól meg- és ki kell ismerni, ha eredményesen akarunk küzdeni ellene. A címben jelzett „nem állambiztonsági” kitétel mindamellett csak áttételesen igaz, hiszen az osztályharc minden társadalmi formája szükségszerűen összefonódott a politikai rendőrség munkájával. Egyrészt ismeretes, hogy a Kádár-rendszerben a közintézmények párt- és állami vezetői „hivatalos kapcsolatként” – tehát nem beszervezett ügynökként – rendszeresen jelentéseket írogattak a BM-szervek részére, másrészt az ÁEH szintén igénybe vette az állambiztonságiak segítségét: a kinevezett egyházügyi megbízottakat nemegyszer a BM embere instruálta,⁹ az egyházügy maga is beépített emberekkel dolgozott, besúgóhálózatot telepített, és a titkos információszerezés legtöbb módját felhasználta. Így például *Rátkainak* igen részletes jellemzések és leírások álltak rendelkezésére a szegedi szeminárium mindenkorai növendékeiről, tanáiról, sőt a püspöki aulában folytatott négy szemközti beszélgetésekről is értesült. Kivételes furcsaságnak hat tehát, amikor kilencedik hivatali évében arról panaszkodik, hogy a papok nyugati országbeli kollégáikkal váltott leveleinek ellenőrzése „egyáltalán nem megoldott, így az értesülések is csak közvetett úton jutnak el” hozzá.¹⁰

⁷ „Neki köszönje!” In: *Béke hírnök* 2009. január 4–11. 14.

⁸ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ó. e. 1969. II. félévi jelentés.

⁹ Köpeczi-Bócz, 2004, 45–46., 53.; Kálmán, 2010, 73.

¹⁰ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ó. e. 1967. I. félévi jelentés, 1967. július 8.

A püspöki aula és a papképzés mellett – amelyekre később még részletesebben kitérünk – az iskolai hitoktatás volt az a terület, amelyre Rátkai János a „föld feletti egyház” hivatalos ügyei sorában kiemelt figyelmet fordított (a „földalatti egyház”, tehát a templomon-iskolán kívüli, azaz illegálisnak minősülő kisközösségek, bázisközösségek pedig a rendőrség illetékességébe tartoztak). Nem véletlenül: az egyház hadállásainak meggyengítését hívei és munkásai utánpótlásánál kellett elkezdni. Evidencia volt tehát, hogy az összesített statisztikáknak továbbra is, évről évre az iskolai hittanra beíratkozottak számának csökkenését kell kimutatnia (*lásd az 1. mellékletet*), a kérdés csak az volt, milyen eszközökkel érik el az illetékesek a csökkenést vagy az évközi lemorzsolódást. A már meglévő, ismert korlátozások többségét – a Rákosi-korszaktól eltérően – 1957-től konkrét jogszabályi előírások rögzítették: általános iskolai fakultatív hittanórát legfeljebb hetente kétszer lehetett tartani, csak az utolsó órákban, tíz fő alatt nem lehetett hittancsoportot indítani, a hitoktató nem osztályozható és nem vehetett igénybe szemléltető eszközöket, a beíratás csak az évfáradó környékén meghatározott két napon volt lehetőség, stb.¹¹ Az órákat sűrűn ellenőrizte az osztályfőnök, az iskolaigazgató, az illetékes tanács művelődési osztályának vezetője vagy olykor maga az egyházügyi titkár. Arra is gondjuk volt, hogy kitessékkeljék a hittanórákról az esetleg be nem íratkozottakat. Ehhez jött még az 1956 utáni megtorlások légköre, amely a katolikus egyházra kétszeresen nehezedett, hiszen a forradalom leverése után „fáziskésésben” volt: nem mondott le egyik napról a másikra a hirtelen jött vallásszabadságról. Az így kialakult ellentmondásos helyzetben az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya 1958. július 2-án a következőképp foglalta össze Csongrád megyei tapasztalatait az 1958/59-es tanév hittanbeíratásairól:

„Csongrád megyében az egyik legkevesebb a megyék közül a hittanra jelentkezők száma, a múlt tanévihez képest 7%-kal csökkent. A megyei jogú városok közül Szegeden jelentkeztek a legkevesebben (3,7%), de ez nem tükrözi a reális helyzetet, mert feltehetően egy részük a szülők különféle megfontolásai miatt (gyerekek jövője, továbbtanulás), másrészt az esetleg alkalmazott pressziók eredménye[ként nem íratkozott be], és emiatt fennáll az illegális hitoktatás veszélye.”¹² Németh Károly, a megyei pártbizottság első titkára viszont még 1959. december 7-én is sokkal borúlátóbban ítélte meg a helyzetet: szerinte „a megyében az ellenforradalom által előidézett eszmei-politikai zűrzavar miatt az egyház, a vallásos ideológia befolyása is megnőtt: vallásos szertartások száma, hittanra beíratottak száma nő, stb.”. Az 1958. július 22-i PB-határozat útmutatására nagy szükségük volt már az alsóbb szintű funkcionáriusoknak, hiszen „a legutóbbi évek kivételével a

¹¹ 39/1957. sz. művelődésügyi miniszteri utasítás. In: *Magyar Közlöny*, 1957. május 15.

¹² MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1958. 4. ő. e. Jelentés az 1958/59-es tanévi hittanbeíratásokról. 1958. július 2.

vallásos világnézet elleni harc Csongrád megyében is rendkívül gyenge volt, és vagy a jobboldali oportunista elhajlás, vagy a szélsőséges baloldali szemlélet jellemezte.”¹³ A két jelentés voltaképpen más-más szemszögből közelíti meg ugyanazt a problémát: az 1957/58-as tanév 38,3 százalékos arányszámú hittanra beíratott tanulójaéhoz képest az 1958/59-es tanév 33,2 százaléka ugyan figyelemre méltó csökkenést mutat, de még mindig nagyságrendekkel több, mint amennyi a hatalom birtokosai számára elviselhető. (Ugyanakkor a középiskolában hittanra beíratottak az általános iskolás hittanosoknak csupán a töredékét teszik ki, végig a tárgyalt korszakban.) A statisztika biztató adatait viszonylagossá tevő „illegális hitoktatás” pedig ekkoriban már nem csupán perspektivikus „veszély” volt, hanem egy évtizedes valóság.

A Szeged városára vonatkozó 3,7 százalék a forradalomban élenjáró megyeközpont elleni bosszúhadjáratot tükrözött. 1959 tavaszára valóban tarthatatlan lett a helyzet a szegedi iskolákban, a hittanos gyerekek ellen tanáraik olyan terrort fejtettek ki, hogy *Hamvas Endre* csanádi püspök kénytelen volt személyes panaszlevéllel fordulni Horváth János ÁEH-elnökhöz (*lásd a 2. mellékletet*). Nincs nyoma annak, hogy erre bármiféle intézkedés következett volna, mindenesetre a hittanosok és szüleik állandó zaklatása döntően hozzájárult ahhoz, hogy a szegedi iskolákban 1960-tól szinte teljesen megszűnt a hitoktatás.

Rátkai hatvanas évekbeli jelentései természetesen rendre arról számolnak be, hogy a beíratások – szórványos eseteket kivéve – „nyugodt légkörben, a törvényesség maximális megtartásával” történtek. Számára nemcsak az adminisztratív eszközök, hanem már a szülő beíratáskor vagy előtte történő lebeszélése is szalonképtelen módszer lett, helyette „a rendszeres ideológiai nevelőmunkát” kívánta előtérbe helyezni. Ez azonban a korábbinál sokkal nehezebb feladatnak bizonyult, hiszen alaposabb elméleti felkészültséget kívánt volna: „Az is sajnálatos”, panaszolja az egyházügyi tanácsos, „hogy a nevelők zöme még mindig csak kampányfeladatnak tekinti az ideológiai harcot, így felvilágosító munkájuk túlsúlyban a hitoktatásra való jelentkezés idején folyik. Eredményesebb ez a városokban, elsősorban a természettudományi tárgyak okításánál, az osztályfőnöki órákon, és nem utolsósorban a szülői értekezleteken, ahol igen helyesen, nyíltan beszélnek a kettős nevelés problémájáról. Ezeknél a tantestületeknél az eredményeket segítette az úttörőmozgalom, a KISZ is.”¹⁴ A hittanra járó gyerekeket tehát társaik és iskolai úttörő vezetőik is győzködtek, míg a szülők puhításába bevonták a szülői munkaközösségeket, és a családlátogató pedagógusok számára – sőt

¹³ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 2. ő. e. Németh Károly jelentése az 1958. július 22-i határozat végrehajtásáról, 1959. december 7.

¹⁴ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. (1965–1967). Hitoktatással kapcsolatos jelentés, 1965. július 7.

néha még a családlátogató óvónőknek is – állandó penzum lett előhozakodni a kettős nevelés problémájával. A TIT „Szülők iskolája” címmel szervezett szintén a szülői munkaközösségek kezdeményezésére neveléspedagógiai előadásokat.¹⁵ Azonban, mint a pártállami egyházpolitika más területein, a gyakorlat itt is majdnem mindig rácsfolt a fennen hangoztatott elvekre: a tanulmány elején mottóként idézett Sándor József-féle hozzászólást olvasva aligha lehet bárkinek az az illúziója, hogy a szinte százszázalékos sikert a hivatalos munkahelyi lebeszélők csupán a „nagyon türelmes elbeszélgetéssel”, mindenféle pressziót kerülve érték el. Nem volt ritka, hogy a hittanbeíratási hirdetményeket egyes iskolaigazgatók „elfelejtették” kitenni, vagy nem tartottak beíratási ügyeletet, arra hivatkozva, hogy iskolájukban tavaly sem volt jelentkező (Hódmezővásárhely, Makó, Szentes). Igen sok helyen (Röszke, Mórahalom, Bokros, Szegvár, Mindszent, Mártély, Ásotthalom, Doma, Bordány, Forráskút) „a szülőket a »lépcsőzetes lebeszélő-módszer« várta”, azaz első körben az osztályfőnök próbálkozott, ha ő nem ért célt, jött az iskolaigazgató, majd a községi párttitkár.¹⁶ Három év elteltével Rátkai a helyzet javulását – mosolyra készítő módon – így szemlélteti: „megnyugtató továbbá az is, hogy a hittanbeíratásokra kijelölt helyen sehol sem találkozunk párttitkárral vagy tanácselnökkel”.¹⁷ Ennek ellenpólusaként azonban ott volt az előírás, hogy a hitoktató – saját óráinak megtartását leszámítva – semmilyen indokkal nem tartózkodhatott az iskolában, még magánemberként sem. Ezt olykor szintén a neveltségességig menően, de igen szigorúan ellenőrizték: „Csanytelken a beíratások idején az iskola folyosóján felállított pingpongasztalon néhány pedagógus pingpongozott a helyi hitoktatóval. A szentesi járás művelődésügyi osztályáról érkezett felügyelő intézkedésére szüntették meg a játékot. A hitoktató civil ruhában volt.”¹⁸

Ami az egyházügyi titkárt illeti, ha a kedve úgy hozta, a kicsinyes hivatali packázásért ő sem ment a szomszédba (tegyük hozzá, ez volt a ritkább eset). Az 1964/65-ös tanév első félévének tapasztalatait összegezve például a következőt veti fel: „A hittanbeírással kapcsolatban a papság a beírási napot megelőzően 12 nappal előbb értesült. Egyes helyeken az ordináriusoktól kapott értesülések előtt is már megfelelő találgatásokkal közölték a hívekkel a hittanbeíratások napját. Ti. a papság a bevett évi szokásnak megfelelően számít arra, hogy a hittanbeíratás a rendes iskolai beíratást követő 3., illetve 4. napon történik. Ezért javaslom a jövőben egy esetleges más időpontnak a bevezetését, hogy ezen számításukat keresztülhúzhassuk” (kiemelés tőlem, M. A.).

¹⁶ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Feljegyzés az 1964/65-ös tanévi hittanbeíratásokról, 1964. július 24.

¹⁷ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1967. I. félévi jelentés, 1967. július 8.

¹⁸ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. Döme Mihály (a megyei tanács művelődésügyi osztályának vezetője) jelentése az 1965/66-os tanévi vallásoktatásra való jelentkezésről. 1965. július 14.

A Vatikán és a magyar állam közt 1964 szeptemberében létrejött megállapodás semmilyen kézzelfogható változást nem eredményezett az iskolai hitoktatás tekintetében – ez eredetileg sem volt célja –, sőt a hivatását komolyan vevő alsópapság számára súlyos csalódást okozott. Mégis, néhányan közülük nem egy esetben hivatkozási alapként próbálták felhasználni a túlkapásokkal szemben: „Makó-Rákos községben Mag Lajos káplán a nagy kiterjedésű tanyavilágban eredményes munkát végzett a hittanosok számának növelésére – 70-80 gyerek –, de mivel a templom 6-8 km-re van egyes tanyáktól, az előkészítő oktatást csak a közelbe levő iskolákba tudta volna megoldani, de mivel ezekben hitoktatás nincs, így az előkészületeket a törvényes lehetőségek kihasználásával a járási Művelődésügyi Osztály elutasította. Ezen intézkedést Mag Lajos némi ellenvetéssel vette tudomásul, és kijelentette, hogy mért jött létre a megállapodás, ha a magyar állam ezt nem hajlandó betartani? Közöltem vele, hogy ilyen aprólékos részéről a megállapodásnak nem tudok, mire kijelentette, hogy ez hiba, amely abból adódik, hogy a püspök nem vehetett részt e tárgyalásokon.”¹⁹ A szétszórt, egymástól távol levő tanyák így tehát nemcsak a pártpropagandisták munkáját, hanem a legális hitoktatást is jelentősen gátolták. Nem véletlen, hogy ezeket a helyeket az áldozatkészebb lelkészek kerékpárral (ritkábban motorkerékpárral, ha volt nekik) járták végig, hogy akár családi körben is megtartsák a hittanórákat.

A hitoktatók, közülük is zömmel a fiatalabbak a maguk eszközeivel vették fel a küzdelmet hittanosaik megtartásáért. Óráikat nagyon sokféle játékos módszerrel, rajzos és szemléltetőeszközök alkalmazásával fűszerezték, ezek közül már a tiltott kategóriába tartozott a diafilmvetítés. Az 1964/65-ös tanévben divatba jött a hittankérdésekkel kapcsolatos „lottójáték” és a „Ki mit tud?” verseny vagy a szentírási tesztek. A jól felelőket nemcsak szentképekkel, de cukorral, csokoládéval is jutalmazták. Volt, hogy az órákon gitáron kísért dalokat énekeltek, amelyekről esetenként magnófelvételeket is készítettek (a szalagos magnetofon itthoni hőskorában a házilag hangfelvétel igazi újdonságnak számított). Egyes hitoktatók rendszeresen fociztak hittanosaikkal, amikor lehetett, kirándulni vitték őket, s a fiúk technikai érdeklődését nemegyszer azzal elégítették ki, hogy saját motorkerékpárjukon tanították őket vezetni, és a szerelésében és javításában is részt vehettek.²⁰ A kreatív ötletekre igencsak szükség volt, hiszen kitalálóik intézményesen meg voltak fosztva mindenféle fegyverkezési lehetőségtől, és az iskolaigazgatók jelentéseikben álszent módon ki is tértek a következményekre: „általános megállapítás a tantestületek vezetői részéről, hogy a hittanórákon a hitoktatók zöme a minimális iskolai alapfegyelmet sem tudta biztosíta-

¹⁹ Uo., 1965. I. negyedévi jelentés a megyei pártbizottság agit-prop osztályának.

²⁰ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. (1964). Feljegyzés az 1964/65-ös tanévi hittanbeíratásokról, 1964. június 24.

ni”.²¹ Hozzá kell tenni ehhez, hogy a kreativitásból adódó szabadabb hittanórai légkör már önmagában is a fegyelmezetlenség benyomását kelthette a külső szemlélőben. A hittanórák propagálásának korlátozott lehetőségei miatt a lelkészek maguk is a családlátogatásokat, a téli házszenteléseket használták fel arra, hogy a gyerekeket az órák látogatására, elsőáldozásra vagy bérmlásra buzdítsák (az egyházügyi szakzsargonban ez volt a családok „lelki felelősségre vonása”).²² A harcosabb kiállásúak viszont minden visszaélés után már törvénykönyvvel a kezükben ostromolták az illetéseket: „Csanádpalotán Bacsilla Sándor lelkész a sekrestyében jegyzőkönyvezte azokat az eseteket, amikor *szabálytalanul jelentkezőket* nem írtak be hittanra. Többször panaszt tett a igazgatónál egyes nevelők ellen, hogy átlépik az állam és egyház közötti megállapodásokat, és az egyház ellen izgatnak, valótlanúságot mondanak a gyerekeknek: »Csodálkozom, hogy ti templomba jártok, pedig ott olyan büdös van.« »A búcsút csak azért rendezik a papok, mert jó jövedelmi források»” (kiemelések tőlem, M. A.).²³

A passzív védekezési módok egyike volt a nehezebben ellenőrizhető templomi hitoktatás az iskolaival szemben. Ezt 1960-tól –Hamvas püspök szorgalmazta – panaszai után érthetően –, az egyezményben megengedett „hármass forma” (katekézis, elsőáldozásra és bérmlásra való előkészítés) kiszélesítésével, ugyanakkor az iskolai hittanítást nem kívánta erőltetni. A Csongrád megye, sőt Szeged területére is benyúló (Kiskundorozsma, Algyő, Tápé) Váci Egyházmegye külön úton járt, továbbra is az iskolai hitoktatás hatékonyabbá tételét és a mellette való „agitációt” tartotta üdvösnek.²⁴ A csanádi püspökök kezdeményezése nyomán a templomi, illetve később sekrestyei hitoktatásra járók száma az 1960/61-es és 1970/71-es tanév közt évi 1330 főről 2241-re emelkedett. Rátkai János több ízben is elégedetlenségét fejezte ki a fejlemény miatt: szerinte a papság rendre megsérti az állam és egyház közti megállapodást, nevezetesen a paritásos jegyzőkönyv egyes pontjait: túllépik a heti két alkalommal és legfeljebb fél óráig tartható templomi foglalkozások kereteit. Ennek bizonyítása azonban szinte lehetetlen, mivel a templomokban egy személyben csak az egyházügyi titkár tarthat ellenőrzést (vagy a püspökségen dolgozó ÁEH-megbízott is, ilyen azonban Szegeden nem volt), az időbeli egybeesések miatt azonban nem jut el mindenhova. Ezért az egyházügyi titkár többször is javasolta, hogy a paritásos bizottság 1950. évi vonatkozó megállapodását vizsgálják felül, „annak határozottabb és kötöttebb formáját pedig el kell fogadtatni a püspöki

²¹ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. (1965–1967). Hitoktatással kapcsolatos jelentés, 1965. július 7.

²² Uo.

²³ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. Döme Mihály jelentése az 1965/66-os tanévi vallásoktatásra való jelentkezésről. 1965. július 14.

²⁴ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Feljegyzés az 1964/65-ös tanévi hittanbeíratásokról, 1964. június 24.

karral, mivel számítani kell rá, hogy az iskolai hitoktatás megszűnik, és a templomi egyeduralmukodóvá lesz, tehát sokkal több munkatárs kell majd az ellenőrzésekhez”.²⁵

Az 1950-es megállapodás felülvizsgálatára azonban ilyen okok miatt nem került sor. Amikor 1974-ben végül az ÁEH rendeletileg engedélyezte és szabályozta a templomban vagy annak más, erre alkalmasabb helyiségében való hitoktatást, tulajdonképpen csak a másfél évtizede fennálló állapototokat szentesítette, legalábbis a Csanádi Egyházmegye területén mindenképp.²⁶ Másrészt előnyösebbnek tűnt a hitoktatást még a templom falai közt is valamennyire ellenőrzött körülmények közé, mintsem illegálisba szorítani, hiszen az iskolai hittan ellehetetlenítésével (mint azt az APO-n már 1958-ban felismerték) maga a „probléma” nem szűnt meg, és már kriminalizálása sem volt járható út. Hiába jegyezhetette fel azonban Rátkai János a hetvenes évek beköszöntével, hogy a templomi hittan színvonala az osztatlan csoportok miatt alacsonyabb, mint az iskolaié, nem volt elégedett. Úgy érezte, hogy felvilágosult törekvései pusztába kiáltott szavak maradtak: „A tantestületknél még mindig hiányos az eredményes világnézeti nevelés, a szülők felvilágosítása, világnézetük alakítása, a TIT-előadások, szülők iskolája, szülői értekezletek tartalmasabbá tétele... még mindig presztízst csinálnak abból, hogy minél kisebb százaléku legyen a hittanbeíratás iskolájukban, és lehetőleg meg is szűnjön! Ennek káros voltáról a párt- és tanácsi vezetők nagyon sokszor beszélgettek az igazgatókkal, ám aztán azok a hittanbeíratás napján mégiscsak alkalmazzák az »igen elavult« lebeszélő módszert a szülővel szemben.”²⁷

Hitélet, ünnepek, szertartás, liturgia

Az egyházi szertartásokon részt vevők szociológiai és életkori összetétele általában jó keresztmetszetét adta a vallásosság mértékének, s az ÁEH embere számára az sem volt közömbös, hogy a vallásosság mélyen megélt hiten alapul-e, vagy pusztán külsődleges és megszokásból ered. Ezt persze első látásra nem mindig lehetett eldönteni, egyértelmű volt viszont, hogy az ateista propaganda számára legkönnyebben megközelíthető réteg a nagyvárosi fiatalság és a fizikai munkásság, a legnehezebben pedig (vagy sehogya) a szétszórta tanyavilágban élő idős parasztasszonyok nevelhetők át. A vallásgyakorlás természetesen (a gyermek hittanra járatásával együtt) az 1958-as PB-határozat értelmében megengedhetetlen volt párttagok számára, kivéve olyan alkalmakat, mint a közvetlen hozzátartozó keresztelőjén, eskü-

²⁵ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ő. e. 1968-as év I. félévi jelentése, 1968. július 13. és 49. ő. e. (1965–67) 1967-es év I. félévi jelentése, 1967. július 8.

²⁶ MOL XIX–A–21–e–25/6 (1974). Az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének 1/1974. (XII. 6.) ÁEH. sz. rendelkezése a templomi hitoktatás (katekézis) egységes szabályozásáról.

²⁷ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ő. e. 1970/71-es tanévi hittanbeíratással kapcsolatos jelentés, 1970. július 15.

vőjén vagy temetésén való részvétel. Az egyházügyi előadó/tanácsos számos esetben jegyezte fel, hogy ezekben a családokban a párttag hozzátartozói – különösen anyja vagy felesége – ellenállásának köszönhetően marad fenn mégis a vallásosság, ezért velük „külön kell foglalkozni”. (A családi meghasonlás vagy személyes tragédia „minősített” esete volt, ha valaki nem meggyőződésből, és még csak nem is karriervágyból, hanem például egyszerű munkaköri kényszerből lépett be a pártba, és az ezzel járó fokozott ideológiai zaklatásnak tette ki magát és családját.)

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Rátkai János is úgy ítélte meg, hogy a hivatalos egyházpolitikán túl a tévesztetés az, ami jelentősen lazíthatja a vallásosság társadalmi alapjait. A tsz dolgozói ugyanis „látják, hogy nem az ima segít, hanem a tervszerű, szervezett munka”, a későn beállt tavaszi felmelegedés idején meg nemegyszer lehetett hallani tőlük, hogy „fene vigye a nagypénteket meg a nagyszombatot, lényeg, hogy a földben legyen a mag”.²⁸ Hamis optimizmus volt ez, hiszen a sürgős mezőgazdasági munkák a régebbi korokban is felülírták az egyházi szertartásokat, így a jelenséget semmi esetre sem lehetett az elvallástalanodás számlájára írni. Emellett a tsz-szervezés kétélű fegyvernek bizonyulhatott, mert ezen a területen is számolni kellett a papság megnövekedett politikai aktivitásával: „...utóbbi időben olyan jelenség is van, hogy az egyház, a papok kezdenek alkalmazkodni tömegbefolyásuk megtartása érdekében. Felajánlják szolgálatukat a pártnak, a tanácsnak, vállalnának munkát az ifjúsági szervezetekben, kultúr- és sportintézményekben. Ez a velünk és a szocializmussal való nagy egyetértése a papoknak megtéveszt elvtársakat is, és nem ismerik fel a törekvés igazi célját.”²⁹ Rösztén a fiatal káplán például tagja lett a helyi Petőfi Tsz-nek – Rátkait meglepetésként érte, hogy erről a járási pártbizottság is tud –, így ott jól tudott „agitálni” (mintegy a munkáspapság eszméjének sajátos magyar közegbe való átültetőjeként), s tevékenységének köszönhetően a kancsalszéli iskolában, ahol előző évben nem volt jelentkező, hat szülő beíratta gyermekét hittanra.³⁰ Az ellenoldalon megvolt a fogadókészség az egyház alkalmazkodására (amelyet a párthatározatokban azonnal opportunizmusként kárhoztattak): „legyünk jóban a pappal, beszéljük meg fehér asztalnál a vitás kérdéseket”. „Falun a községekben sokszor a szövetségi politika helytelen felfogása, magyarázása is félreértésekre adhat okot. Megyénkben pl. 26 pap visel járási községi népfrentbizottságokban különféle tisztségeket, van egynéhány tanácstag papunk is, így különböző jó, rossz kapcsolatok alakulnak ki”, jegyzi fel Rátkai. „Az egyszerű tsz-tag

²⁸ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. Hitéleti jelentés, 1965. január 9.

²⁹ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Németh Károly jelentése az 1958. július 22-i határozat végrehajtásáról, 1959. december 7.

³⁰ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Feljegyzés az 1964/65-ös tanévi hittanbeíratásokról, 1964. június 24.

együtt látja a papot a tanácselnökkel, az orvossal, a tanítóval diskurálni, barátkozni, ezért nyugodtan megy a templomba, gyermekét hittanra íratja, mert, hogy egy község (Szőreg) tanácselnökét idézzem: »Kibékült az állam az egyházzal, most már ideológiailag is«. Ugyanebben a községben mondta az egyik KISZ-fiatal, hogy tulajdonképpen a pap is arról prédikál a templomban, amiről a párttitkár beszél gyűléseken (béke, munka, öregek tisztelete stb.).”³¹

A pártvezetés által is meghirdetett „kétfrontos eszmei-ideológiai harc” jegyében természetesen az egyházpolitika szektás-dogmatikus ellenzői is megkapták a magukét, akik minden engedményt károsnak ítélték, nem értették, miért nem szünteti meg az állam végleg például az iskolai hitoktatást és az államsegély folyósítását az egyházaknak. A Mindszenti Dózsa-iskolában kialakult az a gyakorlat, hogy „hittanos gyerek nem lehet úttörő”.³² „2-3 évvel ezelőtt a hódmezővásárhelyi tanács és KISZ-bizottság közösen diákokból, ifjúságdistákból szervezett olyan megfigyelő brigádot, amely ellenőrizte volna, hogy kik járnak templomba. Ilyen és ehhez hasonló esetek egyre ritkábban fordulnak elő.”³³ Az egyházügyi titkár leírásaiból az érezhető ki, hogy egyforma távolságot próbált tartani mindkét fajta elhajlástól (ellentétben a pártvezetés aszimmetrikus, a jobbos-revizionista pártellenzékét veszélyesebbnek tartó irányvonalával), és jó tanárember módjára szakadatlanul magyarázgatta a dialektika megértéséhez nehézfű vagy türelmetlen szószólóiknak, mit is jelent a párt „helyes szövetségi politikája”. Ilyenkor érezte magát igazán elemében, ahogy akkor is, amikor a balos kritikák elhárításakor az egyházak pártfogójának szerepében tetszeleghetett.

Az egyházi szertartások – beleértve a húsvéti és úrnapi körmeneteket – Csongrád megyében a hatvanas években zavartalanul folytak, legalábbis az ÁEH-jelentések szerint; egészen 1966-ig olvasható bennük a kitétel: „elvonó rendezvényekre nem kaptunk utasítást”;³⁴ ez az eljárás ekkor már valószínűleg ugyanabba a szalonképtelen kategóriába tartozott, mint a hittanbeíratásról való „lépcsőzetes lebeszélés”. De nem is volt szükség rá, mert az ÁEH-tól függetlenül a különféle járási, községi stb. pártszervek vagy az iskolák előszeretettel szerveztek rá különféle programokat az egyházi ünnepekre. 1964. június 18-án úrnapija épp az évi gyermeknapra esett, így az iskolák foglalkoztatták is a gyerekeket játékos vetélkedőkkel, sportversenyekkel. Egyes községekben ugyanekkor honvédelmi napot és tűzoltóversenyt is

³¹ Uo. dr. Lőkös Zoltánné nevelési osztályvezető (KISZ Csongrád megyei bizottsága) jelentése „a vallásos ideológiai elleni eszmei harc és az egyházak befolyásának tapasztalatairól”, 1964. szeptember 9.

³² CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. A CsM-i Tanács VB művelődésügyi osztály jelentése az 1967/68-as tanévi vallásoktatásra való jelentkezésekről (a Művelődésügyi Minisztériumnak), 1967. július 13.

³³ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Feljegyzés a vallásos világnézet elleni harc tapasztalatairól Csongrád megye közoktatásügyi intézményeiben, 1964. szeptember 17.

³⁴ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. Az úrnapi körmenettel kapcsolatos jelentés, 1965. július 2.

szerveztek, sok iskolában pedig a kisdobos- és úttörőavatásokat tartották meg, és az ezekre való készülődés, illetve a részvétel a legtöbb szülőt lekötötte, így ha a misén ott voltak is, az úrnapi körmeneten már nem.³⁵ A szentesi pártbizottság jelentése: „1964-ben a Szent Anna-napi első áldozó csütörtökön tartottuk meg az úttörőavatást városunkban, mely szintén csökkenő hatással [sic!] volt az egyházi szertartáson való résztvevőkre.”³⁶ A tanácsok viszont a búcsúkat próbálták vurstlivá átalakítani azzal, hogy körhintás, lacipecsenyés, kegytárgy-, édesség- stb. árusító vállalkozók sokaságának adtak helyfoglalási engedélyt a templomok közvetlen szomszédságában. Épp emiatt a vásári miliót nem lehet kimondottan elvonó jellegűnek tekinteni, de rendkívül alkalmas volt az ünnepek, leginkább az augusztus 5-i szeged-alsóvárosi Havas Boldogasszony-búcsú bensőségességének felhívására. A Belkereskedelmi Minisztérium kimondott utasítást is kapott az APO-tól: a búcsú „vallási jellegének elhalványítását szervezze meg”. A Havas Boldogasszony-búcsún részt vevők létszáma akkoriban átlagosan 4500–5000 fő körül mozgott, ennek „lemorzsolására” Rátkai egyszer egy szerény javaslatot ejtett el: ha nem lehetne kedvezményes vonatjeggyel utazni a szabadtéri játékokra, biztos a búcsún sem volnának olyan sokan.³⁷

1969-ben kísérletképpen a húsvéti körmenet idejét az ÁEH meghosszabbította egy órával; addig ugyanis az a szabályozás volt érvényben, hogy az előzetesen a rendőrségre bejelentett és engedélyezett útvonalú körmeneteket legkésőbb 19 óráig be kellett fejezni, mivel a hivatalos indoklás szerint az esti gyertyafények és énekek sokasága még a nem hívők figyelmét is felkeltette, és „nemkívánatos érdeklődést ébresztett bennük a misztikum iránt”.³⁸ 1969-ra ez a szempont már nem volt annyira mérvadó, a hosszabbítás következményeként viszont négyezerrel többen vettek részt a körmeneteken, mert „a sötétség kedvezett azoknak a személyeknek is, akik a korábbi években utcai körmeneteken nem szívesen mutatkoztak”. E létszámnövekedés szintén nemkívánatos volt, így a hivatal rögtön visszakozott: „A jövőben tervezett intézkedéseknél javasoljuk, hogy a nagyszombati körme-

³⁵ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Az úrnapi körmenettel kapcsolatos jelentés, 1964. június 18.

³⁶ Uo.

³⁷ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Jelentés Csongrád megye egyházpolitikai helyzetéről, 1964. október 18.

³⁸ Az érem másik oldala, hogy az ÁEH a nagycsaládosoknak viszont „jót tett” az eredetileg éjjeli, vigília jellegű körmenetek délutáni engedélyezésével. Ez volt a magas részvétel (a 60-as évek első felében átlagosan huszonötezer fő meggyezett) egyik oka, ami érdekes módon elkerülte az illetékesek figyelmét, míg azt mindig gondosan feljegyezték, hogy a körmeneteken a többnyire a „ruhabemutató”, a „szagos mise”, tehát a látványosság kedvéért részt vevők miatt mindig sokkal többen vannak, mint az egyéb húsvéti szertartásokon. Vö. Vö. CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Jelentés Csongrád megye egyházpolitikai helyzetéről, 1964. október 18.

³⁹ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ő. e. 1969. I. félévi jelentés a megyei pártbizottságnak, 1968. július 16.

neteknél a hivatal közölje a püspöki karral a korábbi években megszokott 19 órai befejezés idejének betartását.”³⁹

Rátkai János érdeklődve figyelte a II. Vatikáni Zsinat magyarországi hatását. Az aggiornamentót, az ateistákkal való párbeszédet, a tekintélyelvű egyházképtől való elfordulást biztató fejleménynek ítélte, mégis ambivalensen viszonyult a változásokhoz: jól látta, hogy a régihez képest közösségibb egyháznak a pasztorációs lehetőségei is kedvezőbbek lesznek, ami felpeszdítheti a hitéletet. „Nem hallgatható el az sem, hogy akadtak olyan túlzó elképzelések – melyeket már korábban is jeleztünk –, miszerint ez a kezdet csupán, amit követ majd egy nagyobb arányú »enyhülés«. Helyes volt részünkről az ilyen túlzott reménykeltőket időben elcsendesíteni. Ez is helyes egyházpolitikánkat igazolja, és az ügy érdekében a továbbiakban is szükség van a jól bevált, udvarias, de mindenkor határozott formában történő reálpolitikánkra.”⁴⁰ Egyelőre azonban az egyházügyi tanácsost megnyugtathatta az a tény, hogy az új szertartásrendet és liturgiát – amelyet 1966 novemberében, advent első vasárnapján kellett bevezetni – nehezen tudják megszokni a papok és a hívek is, főleg az idősebbek.⁴¹ Hiába lett magyar a szertartás nyelve, hosszú időbe tellett megtanulni, s voltak, akik egyenesen komikusnak találták a szembemiséző oltárok kialakítását. Faluhelyen, főleg az idősebbek, a koncelebrációs misét gúnyosan „kolhoz brigádmisének” titulálták. A latin nyelv eltűnése a szertartásból egyes esetekben a misztikum iránti nosztalgiát váltotta ki, ettől függetlenül nehéz megállapítani, mennyi az irónia és mennyi a komolyság a következő felszólításban (amely egyben a vallási igénytelenség és tudatlanság éles tükörképe is): „Olyan igazi misét mondjon a plébános úr, tudja, amit nem értünk.”⁴² Biztató lehetett Rátkai számára az is, hogy az ökumené-törekvések csak szerény eredményekkel jártak, a katolikusok közeledését a protestáns egyházak jóval tartózkodóbban fogadták. Ha mégis nyitottak voltak a közeledésre, az egyházügyi titkár rögtön közbelépett, a divide et impera csorbíthatatlanságának jegyében – ráadásul ezt egyszer úgy tette, hogy egy lelkész védelmezőjeként tüntethette fel magát saját gyülekezetének vak- és túlbuzgóival szemben. Hódmezővásárhelyen történt, hogy Nagy Elek plébános gyászmisé mutatott be a helyi református lelkész, Rapcsák Péter köztiszteletben állt felesége halálának alkalmából, amire meghívta a lelkészt, ő pedig családjával és számos hívével együtt részt is vett a szertartáson. Rapcsák több híve ezen a „hitvallásellenes tetten” rendkívül felháborodott, és feljelentette a lelkészt Bartha Tibor püspöknél. Az ügy Rátkai íróasztalán landolt, aki rögtön kedvenc szerepköre szerint intézkedett: „véleményem szerint, ha ugyan ezt a református

⁴⁰ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1965. II. félévi jelentés, 1966. január 11.

⁴¹ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1966. II. félévi jelentés, 1967. január 5.

⁴² Uo., 1967. I. félévi jelentés, 1967. július 8.

egyház törvényei megengedik, Rapcsák Pétert eddigi pozitív munkássága alapján nem lenne helyes palástjától megfosztani. Javaslom, amennyiben megoldható, hogy megyénkben egy szerényebb helyre helyeztessék át.”⁴³

A II. Vatikáni Zsinat *Apostolicam Actuositatem* kezdetű dekrétuma nyomán beindult világi apostolkodás szintén nyugtalansággal töltötte el az egyházügyi tanácsost. Jól látta, hogy az – megfelelő működés esetén – kiegyensúlyozhatja a már ekkor is jelentkező paphiányt, és megint csak az egyházi „reakciónak” biztosít teret. „Míg a papság, elsősorban a haladók tudják, hogy itt nem várhatók szervezeti változások, vannak olyan értesülések, hogy egyes reakciós vagy túl aktív hitéletet folytató pap a már meglévő egyházközségi testületekre, hitbuzgalmi csoportokra, a területen működő volt szerzetesnőkre épülő előkészületeket tesz... elsősorban egészségügyi és szociális otthon vonalán (Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes, Derekegyháza)... Más helyeken az egyház a leghívebb támogatóit, rendszeres látogatóit bízta meg előbb családi, majd baráti körben agitatív szereppel. A mostani hittanbeíratásoknál már szereztünk ilyen tapasztalatokat, pl. Zákányszéken, Kiskundorozsmán Bokrosón és Csengelén. Itt kezdeményezés történt az egyházközségek területi felosztására (utcabizalmi, tanyafelelős stb. kijelölésére).” A világi apostolkodás egyes formáit az egykori KALOT, KALÁSZ, Mária Légió stb. még aktív tagjai már korábban is működtették, most azonban egy egyszerű ok miatt nemigen lehetett fellépni ellene: „További tapasztalatunk... hogy a korábbi években apostolkodással foglalkozó személyek most passzivitásba vonultak, és helyettük kevésbé ismert személyek kapcsolódtak be, így felkutatásuk részünkről sokkal nehezebb.”⁴⁴

Püspökség, papképzés

Hamvas Endrével, akit a zsinatra is kiengedtek, alapvetően nem volt jelentősebb problémája sem a helyi pártszerveknek, sem az ÁEH illetékesének. Az Opus Pacis, majd az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának díszelnökeként jól kézben tartható püspöknek mindössze annyit tudtak a szemére vetni, hogy a szegedi hittudományi főiskolán eléggé „jezsuita szellem” uralkodik, és ehhez ő maga is nagy segítséget ad.⁴⁵ 1964-ben Hamvas a kalocsai érseki székbe távozott, utódja, Ijjas József viszont szintén a hivatalos egyházpolitika hasznos munkatársának bizonyult. A leghasználhatóbb szövetségeseknek rajta kívül Rátkai a püspöki hivatalban dolgozó aulistákat tekintette: „Rajtuk keresztül nemcsak a Csongrád megyei részt, hanem az egész egyházmegyét egyes (papi együttléti) alkalmakkor pozitív irányba

⁴³ Uo., 1965. II. félévi jelentés, 1966. január 11.

⁴⁴ Uo., 1967. I. félévi jelentés, 1967. július 8.

⁴⁵ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Németh Károly jelentése az 1958. július 22-i határozat végrehajtásáról, 1959. december 7.

tudtuk befolyásolni. A pozitív irányú megnyilatkozások pedig sok esetben a váci terület felé is hasznosan éreztették hatásukat.” Rátkai ezért lényegesnek tartotta, hogy az aula személyi összetétele ne nagyon változzon. A lelkész-kedő papsággal szembeni legnagyobb fegyvert, a dispoziciókat is mindig az aulistákkal egyetértésben alkalmazta. A békepapságról viszont lesújtó véleménye volt, szerinte 1961 óta „nem mutatott komoly fejlődést” a reakciós papokkal szembeni kiállás terén, kivéve azokat a lépéseket, amelyeket az aulisták tesznek meg hivatalból, ez azonban nem több az illetők áthelyezésénél.⁴⁶

A szegedi hittudományi főiskolával, ahogy a többi papképző intézettel szemben is fogatosított intézkedések mikéntjét a még a Művelődésügyi Minisztérium részeként működő Egyházügyi Hivatal ellenségképe határozta meg: „A püspökök és a teológiai tanárok még hosszú ideig rendelkeztek a vallásos ifjúsági szervezetekkel, mint pl. az Emerikána, KALOT, KIE stb. Nagy befolyásuk volt a fasiszta és félfasiszta egyesületekre is [...] Ezeket ugyan feloszlatta az új államhatalom, de a volt tagok illegálisan továbbra is összetartottak, és a teológusok is szoros kapcsolatot tartottak velük. Ha ezekhez hozzászámítjuk a papság, továbbá a férfi- és női szerzetesek zömét, akkor láthatjuk, hogy milyen erős partizánsereg állt ellenünk készenlétben. Ennek a hadseregnek a parancsnokságai székeltek a teológiákon, és itt a teológiai tanárok mint a püspökök legmegbízhatóbb emberei voltak a tábornokok, a teológusok meg a segédtisztek, összekötők, futárok stb.”⁴⁷

E szigorú megítélést a budapesti Központi Szeminárium kispapjainak nevezetes 1959-es lázadása valószínűleg még tovább súlyosbította. A papképzésre mindennek következményeként permanens átszervezés várt. Hamvas, majd Ijjas püspök is – több hullámban – lecserélni kényszerültek a „nem megbízható” tanárokat: az első évben a rektort, a dékánt, a spirituálist és a prefektust, a második évben a rendes, kinevezett, a harmadik évben a rendkívüli, illetve óraadó tanárok zömét. Meg kellett szervezni a hallgatók politikai nevelését, illetve a békemunkát. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a hallgatókat tanulmányi idejük alatt évi kétszeri kötelező megbeszélésre utasították öt-hat „haladó” lelkésszel. Ezeken részt vett az illetékes egyházügyi előadó is. A teológiai karok előjárói részére pedig az év elején az ÁEH tartott fejtárgyt. Minden kispap részére kötelező volt továbbá az évi egy üzem- és tsz-látogatás. Az ÁEH természetesen az egyes tantárgyak tartalmi összeállításába is beleszólt. A morálteológia oktatásánál a bűn helyett az erényekre kellett helyezni a hangsúlyt, ezek közül is leginkább a közösségi erényeket, például a közvagyon védelmét kellett kiemelni. Az egyháztörténelemnél megkövetelték, hogy

⁴⁶ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1964. évi jelentés, 1965. január 9.

⁴⁷ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Tervezet a papnevelés demokratizálására (a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatalától), 1959. április 3.

⁴⁸ Uo.

az ne csak a pápák, hanem a szociális mozgalmak története is legyen.⁴⁸ A „jezsuita szellemet” így sem sikerült kiiktatni, hiszen a szegedi szeminárium első (1930-tól 1950-ig) spirituálisának, a szent és aszkéta életű Hunya Dániel jezsuitának az emlékezete és tisztelete rendkívül széles körű volt, és a hatvanas években több papnövendék is szívügyének érezte, hogy szellemi hagyatékát gondozza.⁴⁹

Szintén az ÁEH megyei titkárának feladata volt megszűrni – a püspököknek címzett ajánlások formájában –, hogy ki nyer felvételt a főiskolára, kit zárnak ki, illetve kit szentelnek fel.⁵⁰ A vele évenként többször ismétlődő „elbeszélgetések” kikerülhetetlenek voltak azok számára, akikre felfigyelt. A „megrögzött reakciók” papi személyek fokozottan számíthattak erre. Egy 1965. november 1-jei felmérés alapján Csongrád megyében huszonhármat tartottak belőlük nyilván. „A tárgydőszakban 8 ilyen személlyel folytatnak beszélgetést, és beigazolódik, hogy 1-1 papról alkotott korábbi véleményük megváltoztatásához nem elegendő 2-3 alkalmi beszélgetés... Náluk szinte törvényszerű, hogy adminisztratív intézkedésekkel eredményt nem lehet elérni... hanem továbbra is a kitartó, tervszerű szóbeli, folyamatos befolyásoló politikai munkának kell előtérbe kerülni.”⁵¹ Rátkai a számára reakciós papokból semmiképp nem akart – még enyhébb formában sem – mártírt csinálni, egyedül folyamatos ideológiai zaklatásukat (nem fenyegetésüket!) tartotta célravezetőnek.

Az egyházügyi titkár az esperesség lelkipásztorkodó papjainak rendszeres gyűlését, illetve továbbképzését, az úgynevezett koronaüléseket is saját embereivel infiltrálta: „Biztosítani kell, hogy a tavaszi és őszi koronaüléseket a »béke és világi vonatkozású témák« befolyásolhassák!” Ezekre több-kevesebb sikerrel békepap előadókat próbált mozgósítani. „A váci egyházügyi részben nemigen értünk célt, de a csanádi részénél nemcsak az előadás témáit, hanem az előadók személyét is előre meg tudtam beszélni.”⁵²

1968-tól az egyházügyi jelentéseket olvasva úgy tűnhet, hogy Rátkai Jánosnak csak székében hátradőlve kellett figyelnie a katolikus egyház további gyöngülését, tevőlegesen nem volt szükséges beavatkoznia. A hierarchián belül ugyanis szerinte jelentősen előrehaladt a laicizálódási folyamat, a papság egyre kétségbeesettebben veszi tudomásul, hogy a hitközömbösség – különösen a fiatalok körében – továbbra is nő. Ezt csak tetézi a paphiány, a „minimális hitélet terén történő tehetetlenség” A helyzettel a papság zöme, minthogy ötvenöt éven felüli, inkább megalkuszik. A fiatalabbja viszont abszolút világias hajlamú lett. Gazdasági fegyelmük minimális, létük érdeké-

⁴⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O–15293.

⁵⁰ MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Tervezet a papnevelés demokratizálására (a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatalától), 1959. április 3.

⁵¹ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1965. II. félévi jelentés, 1966. január 11.

⁵² CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. 1963. összefoglalója a Megyei Pártbizottság APO-nak, 1964. január 13.

ben többre tartják a helyi állami szervekkel (tanács, iskola) való jó viszonyt, mint akár egy aulán belüli tisztséget. A papság váci egyházmegyei részénél magárahagyatottság tapasztalható.⁵³ B. J. kiskundorozsmai káplán kilenc év után csaldóttan kilépett a papi szolgálatból, a növekvő elvállaltalanodás, paptársai álszenteskedése és a cölibátus miatt. Sokatmondó – vagy ezek után természetes? –, hogy elment Rátkaihoz is, aki ismét eljátszhatta a Rapszák-ügyből már megismert szerepét: „Nevezett felkeresett a problémájával, megfelelő tanácsokkal elláttam, kiemelve azt, hogy nem tartozik feladatkörmbe az egyház soraiban szolgálatot teljesítő személyek kilépésére való rábeszélés. Ezt annál is szükségesebbnek tartottam hangoztatni, mivel láttam, hogy ez a döntés még nem érett be.”⁵⁴ A korszak vége felé még két papkilépés volt a Csanádi Egyház megyében, amelyekkel az egyházügyi tanácsosnak érdemben foglalkoznia kellett. A katolikus egyház még kezelhetőbbé válását ugyanakkor az is nagyban elősegítette, hogy 1968-ban a kormányzat újabb hat évre meghosszabbította az államsegély rendszerét. Rátkai János így indokolt optimizmussal nézhetett a jövőbe: „A szocialista rendszer minden nehézség ellenére megállapításunk szerint is kikristályosodott. A párt és a kormány szilárd álláspontja, hogy a papságot élni hagyja, a törvényességet óvja, ugyanakkor támogatja a materialista szellemű nevelést. Ez ellen nem tanácsos fellépni, mert a nehezen kialakított, immár több mint 15 éves jó viszony a helyi szervekkel felborul, ami egzisztenciális vonalon ütne vissza a papságra. Összegezve, nincs értelme tehát holmi kultúrharcba bonyolódni.”⁵⁵

E kényelmes helyzetet némiképp megzavarta az 1969-ben hivatalba lépő új püspök és apostoli kormányzó, *Udvardy József* (1975-től megyéspüspök; ugyanebben az évben a Váci Egyház megye is új püspököt kapott, *Bánk József* személyében), aki elődeihez képest igen nagy lendülettel és energiával látott neki a hitélet felpezsdítésének, az egyházfegyelem helyreállításának. Eltökélt szándéka volt az egyház megye anyagi helyzetét is rendbe hozni, hogy az államsegélytől való függést valamennyire csökkenteni lehessen. Elsősorban az alsópapság állami kongruáját kívánta kiegészíteni a plébániák adományaiból létrehozott központi egyházmegyei alaptól. Ha bejelentés érkezett egy-egy helyi párt- vagy állami vezető vallásellenes túlkapásáról, azonnal elrendelte a vizsgálatot és sürgette a sérelmek orvoslását – olykor anélkül is, hogy a hírt kellőképp ellenőrizte volna. Kifejezetten bátorította a kisközösségek működését, a templomon, iskolán kívüli ifjúságpasztorációt. A főpásztor hamar népszerűvé vált a nem rendszerkonform, „reakciós” papok körében, akik úgy vélték, „végre két öreg, tehetetlen püspök után méltó szellemi erő kezébe került az egyház megye irányítása”.⁵⁶ Udvardy

⁵³ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ő. e. 1968. I. félévi jelentés, 1968. július 13.

⁵⁴ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1966. I. félévi jelentés, 1966. július 4.

⁵⁵ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ő. e. 1968. I. félévi jelentés, 1968. július 13.

⁵⁶ Uo.

előszeretettel hangoztatta megegyezési és együttműködési készségét is, sőt a papságnak azt ajánlotta, mindenképp jó kapcsolatot alakítsanak ki a helyi tanácsi, állami szervekkel; ha szükséges, a II. Vatikánum szellemében – a dialógusnak megfelelően – szót kell velük érteni, és ahol erre lehetőség van, az egyház előnyére hatni rájuk. A tapasztalt Rátkai persze gyorsan felismerte, hogy a püspök csak taktikázik céljai maximális elérése érdekében, és a legális lehetőségek határán belül a végsőig is elmegy. Így egyelőre kivárási álláspontra helyezkedett. 1970 januárjában, a püspök közel egyévi hivatali ideje után így vélekedett: „Eddigi tapasztalatunk – és ez megegyezik a haladó gondolkodású aulista embereink véleményével is –, hogy a püspök túlzott aktivitását most nem lenne célszerű leállítani, mert előbb-utóbb bele fog fáradni, és tapasztalni fogja az alsóbb papság közömbösségét, annál is inkább, mert jelentős részük kiöregedett, fáradt ember. Ezeknek jó része nem helyesli Udvardy jelenlegi kormányzati módszereit, így kezdeti népszerűségét a túlzott precizitása miatt kezdi elveszíteni...” További javaslatok „Udvardy mozgékonyaságának féken tartására: az aula személyi összetételében változást az ÁEH ne engedélyezzen, legkisebb visszasságaiért is beszélgesünk el vele, esetenként a hivatal vezetői is... Az ÁEH sürgősen valami országos ügygel bízza meg, amely idejét lekötí, így az egyházmegyére kevesebb ideje jut.”⁵⁷ Pataky Kornél irodaigazgatónak⁵⁸ döntő szerepe lett volna abban, hogy a püspök ne kövessen el az „egyezményt sértő hibákat”, Rátkai azonban ki akarta ugratni a nyulat a bokorból: „Megfontolás tárgyát kell hogy képezze az ilyen mérvű segítségnyújtás, mert ha ezt az igazgatón keresztül megszüntetjük, úgy a püspök 1-1 helytelen cselekedetével megmutathatja igazi énjét, mely kölcsönös lejárathoz vezetne. Szabadabb cselekvésével lehetséges, hogy hamarabb megismernénk tanácsadóit, hírszerzőit, akiket eddig ügyesen elrejtett.” Közéjük tartozott az „egy-két ismert és a korábbi jelentésben jelzett reakción kívül” a püspöki palotában sűrűn vendégeskedő Belon Gellért, akit mély barátság fűzött Udvardy Józsefhez: korábban együtt voltak Kalocsán teológiai tanárok, és a püspököt kinevezése után ő követte a jánoshalmi plébánia élén.⁵⁹ Fentiek után az egyházügyi tanácsosnak, természetesen a BM-mel karöltve, oroszlanrésze volt abban, hogy Udvardy a hetvenes évekre nemcsak az aulán belül, hanem a püspöki karban is elszigetelődött.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Pataky Kornél (1920–1998) 1958-ban „Kerekes” fedőnéven szervezték be ügynöknek. 1976-tól 1991-ig győri megyéspüspök, eddig az egyetlen magyar főpásztor, aki érintettségét nyilvánosan vállalva mondott le tisztségéről. Vö. Tabajdi–Ungváry, 2008, 289.

⁵⁹ CsML XXIII–3. 1. f. 12. cs. 50. ó. e. 1970. I. félévi jelentés, 1970. július 17.

Ideológiai oktatás, propaganda, tudományos ismeretterjesztés, szórakoztatás

„Én ezt a javaslatot jónak tartom, de van egy hibája, hogy csak a klasszikus fegyverekkel akarunk harcolni: felvilágosító munka, tudományos munka, stb. Pedig van egy sereg más terület is. Ezelőtt 3 nappal olvastam az újságban a »Szakállas ember« megjelenését. Ilyesmi leleplezésével eredményes harcot tudnánk vinni. A vallásos világnézet elleni harcra fel kell használni a színházakat is. Itt van pl. ez a »Sveik« [sic!] darab, ki kellene ezt vinni vidéki városokba és nagyobb mezőgazdasági központokba is. A babona elleni harcot is céltudatosabban kell vinni, már a gyermekszínházaknál foglalkozni kell ügyesen ezzel.”

(Münnich Ferenc hozzászólása a PB 1958. július 22-i ülésén)

Felvetődik a kérdés, a címben jelzett tevékenységek egyházkorlátozásnak tekinthetők-e? Önmagukban nem, ezt viszont nem lehet elválasztani attól a tényről, hogy az ideológiák közt nem volt „tisztá” a versenyhelyzet, hiszen az egyházak többé-kevésbé meg voltak fosztva a nyilvános szereplésnek azoktól a lehetőségeitől, amelyek a direkt és indirekt ateista propagandának bőséggel rendelkezésére álltak (főleg a tömegmédián, a nagyobb rendezvényeken vagy a szórakoztatóiparon keresztül). A leghatékonyabb ember-ember közti kommunikáció, hit- és ismeretátadás a kisközösségekben tudott megvalósulni, ezeket azonban – elismerve, hogy komoly vetélytársai az úttörőmozgalomnak vagy a KISZ-nek – a hatalom kezdetől illegálisnak minősítette.

A verbális, azaz élőszóban vagy nyomtatásban terjesztett ateista propaganda különféle formái (különválasztva a családi-társadalmi ünnepektől, amelyeket külön fejezetben tárgyalunk) hihetetlen mértékben átszöttek a társadalom minden nyilvános szegletét, egyes területeken még az ideológiailag legelkötelezettebbek számára is túlcsoordulva. Hatásuk alól az átlagember tényleg csak a legszűkebb értelemben vett magánéletében vonhatta ki magát (amennyiben például tévéjét, rádióját is kikapcsolta). Csokorba szedve – a teljesség igénye nélkül – Csongrád megyében az alábbi területek voltak az egyház rovására kifejezetten „ideológiafertőzöttek”:

1. Megyei Hazafias Népfront-előadások: Itt legtöbbször a vezető békepapok kaptak megszólalási lehetőséget, és kiemelten foglalkoztak a papság politikai képzésével, hazafias nevelésével.

2. A József Attila Tudományegyetemen és a tanárképzés területén a hallgatók, professzorok, oktatók 80 százaléka vett részt szervezett ideológiai továbbképzésen, kötelező vagy „melegen ajánlott” jelleggel. 1963–64 folyamán a „legnépszerűbb” tudományos előadásokat Erdei-Grúz Tibor kémikus és Hahn István ókortörténész, valláskutató tartották (A természettudomány és a vallás, illetve A vallások fejlődése és A modern ember és a vallás című

mel).⁶⁰ „Párttag oktatóink valláskritikai előadásokat tartanak, nyomatékosan felhívják a hallgatóság figyelmét [az] előadások során felmerülő valláskritikai vagy a vallásos világnézet ellen felhasználható kérdésekre.” „Oktatási intézményben senki sem vélheti, hogy a vallás magánügy.”⁶¹ Az esetleg pártonkívüli egyetemi, főiskolai oktatók (ahogy a fegyveres testületek tagjai is) tehát a párttagokkal azonos elbírálás alá estek a vallásosság megengedhetősége szempontjából.

Az egyetemi agit-prop felelősök képzésének fő színterei voltak a marxizmus-leninizmus tanszékek. *Orgovány Zoltán*, a Tanárképző Főiskola MSZMP-szervezetének titkára 1964 szeptemberében felvetette *Hrabovszki Mihálynak*, a megyei pártbizottság vezetőjének, hogy a pedagógusképző intézményben a kötelező marxizmus-leninizmus és munkásmozgalom-történet oktatását ki kellene egészíteni fakultatív jellegű ateista speciálkollégiummal is, amely elsősorban „...nem vallástörténeti, hanem valláskritikai jellegű tematika alapján oldja meg a foglalkozásokat”. És még ez sem volt elég: a Pedagógus Szakszervezet szervezésében továbbképzéseket indítottak, ahol elsősorban a történelmi és dialektikus materializmus alaptanfolyamain, valamint a filozófiatörténet tárgyalásánál nyílt alkalom bőven a vallásos ideológia elleni harcra. Ez a pedagógusoknak átlag 65–70 százalékát érintette. Ezenkívül a szakszervezet külön ateista tárgyú előadásokat szervezett azon községek tanárai számára, ahol a hittanra jelentkező gyerekek száma feltűnően magas volt (Apátfalva, Csanádpalota, Nagymágocs).⁶²

3. Az egyetemi, főiskolai KISZ-en belül egymást érték a „politikai akadémiák”, ezek égisze alatt szervezték meg az öntevékeny ateista vitaköröket is, amelyek munkáját a karok oktatói ellenőrizték.⁶³ *Lőkös Zoltánnak*, a megyei KISZ-bizottság nevelési osztályvezetőjének az alapszervezetek, illetve a „fiatalok” kérésére 1962–64 folyamán 18–20 olyan előadáshoz sikerült szakértőket megnyernie, amelyek korszerű tudományos ismeretek közlésével adtak magyarázatot az érintett témával kapcsolatos kérdésekre, és cáfolták a vallásos nézeteket. A hódmezővásárhelyi és szegedi ifjúsági házakban 1963 folyamán nyolc olyan témáról indítottak filmszemináriumot, amelyek a vallásos ideológiát leplezték le.⁶⁴

A KISZ KB irányelvei részletesen szabályozták, miként kapjon az úttörő oktatás minden formájában megfelelő helyet „a természettudományos ala-

⁶⁰ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ó. e. „Milyen módszerekkel és eredménnyel folyik a vallásos világnézet elleni harc a JATE-n?” Dr. Kalocsai Dezső KISZ VB-tag jelentése, 1964. szeptember 2.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo., Jelentés a vallásos világnézet elleni harc eredményeiről, feladatairól, 1964. szeptember 9. Gyenge Balázsnak, a Pedagógus Szakszervezet Csongrád megyei bizottsága titkárhelyettesének jelentése, 1964. szeptember 10.

⁶³ Kalocsai Dezső jelentése, lásd 56. jegyzet.

⁶⁴ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ó. e. Jelentés a vallásos ideológiai elleni eszmei harc és az egyházak befolyásának tapasztalatairól, 1964. szeptember 9.

pokon nyugvó, népszerű felvilágosító munka”: „Vallás elleni harcunkban, eszmei-politikai nevelőmunkánkban óvakodjunk a száraz, tisztán tudományos, csak az észre ható fejtegetésektől. Helyezzük előtérbe a kommunista forradalmi romantikát! Nem szabad arról megfeledkezni, hogy különösen sok fiataalt az egyházi ceremóniákkal, elvont, kitalált történetekkel, az ún. szentek életének meséjével vonzanak a valláshoz. Mindezekkel szembe kell helyezni a tényeken nyugvó, a munkásosztály objektív igazságából táplálkozó igazi hősök, mártírok tetteinek megmutatását, az élő példaképeket, igazi hősies tetteket.” A fiatalok romantikus beállítódását, a technika iránti rajongását szintén a KISZ keretein belül kellett mederbe terelni, többek közt autó- és motorvezetéssel foglalkozó szakkörök, „szputnyik- és rakétakörök” (utóbbiak különösen alkalmasnak tűntek annak bizonygatására, hogy Isten nem létezik) szervezésével. Az irányelvek valóra váltásában Csongrád megye élenjárónak számított, legalábbis Lőkösné jelentései szerint.⁶⁵

4. A nőknek a férfiakénál közismerten nagyobb fokú vallásossága miatt a Magyar Nők Országos Tanácsának és az egyes nőszerzeteknek is ki kellett venniük a részüket a kultúrharcból. Az MNOT Csongrád megyei titkárságának vezetője, *Tóth Istvánné* 1964 szeptemberében a következőkről számolt be: „...a vallásos világnézet elleni propaganda és felvilágosító munkát mi közvetett módon alkalmazzuk. Nőtanácsaink ismeretterjesztő előadásokat szerveztek, amelyekhez a TIT biztosított előadót [...] A különböző szakkörökben az MNOT olyan kiadványai kerülnek előadás után megvitatásra, mint: „Babonáság, bolondság”, „Ördögök és boszorkányok”, „A fátyoltól az ürrepülésig”. Ezekből ankétokat is szerveznek a megye területén 36 helyen, gazdasszonykörökben 98 helyen. [A] szülői munkaközösségek szervezésében megtartott Szülők Iskolája tematikájában 25 helyen helyt kapott „A kettős nevelés káros hatása” c. előadás [...]. A nőmozgalmon belül a korábbi években sok probléma volt a kommunista asszonyok szemlélete miatt. Távol tartották a nőmozgalomtól a vallásos asszonyokat, nem egy esetben nőgyűléseken nyilvánosan zárták ki őket. 1956 óta gyökeres változás történt a párt nevelőmunkáján keresztül a kommunista asszonyok szemléletében, napjainkban már nincs velük annyi probléma, mint korábban. Többsége megértette, hogy a nőmozgalomban helye van a vallásos nőknek is, sőt nevelés szempontjából ott is kell lenniük.”⁶⁶

Az MNOT propagandistái is szembesültek azzal a problémával, hogy a tanyavilágban lényegesen nehezebb dolguk van, mint a falvakban – nem csupán a tanyák szétszórtsága miatt, hanem az érdeklődés hiányában is. De feltalálták magukat: „Itt főleg gazdasszonyköröket, szabó-varró tanfolya-

⁶⁵ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1958. 3. ó. e. A magyar KISZ KB irányelvei az ifjúság eszmei-politikai nevelésére.

⁶⁶ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ó. e. Az MNOT megyei titkárságának, *Tóth Istvánné* jelentése „a vallásos világnézet elleni propaganda- és felvilágosító munkáról”, 1964. szeptember 14.

mokat szerveznek a nőtanácsok. Ezeket a legtöbb esetben összekapcsolták valamilyen, azt mondhatni észrevétlen politikai neveléssel.”⁶⁷

Az eredmény nem maradhatott el: „A nők, különösen a fiatal anyák körében a vallásos befolyás vidéken is csökkent.” A nőtanács más rendezvényeket is bevetett a nők vallásosságának és szertartásokon való részvételének visszaszorítására: különféle kiállításokat, ünnepi kultúrprogramokat, és egyre több helyen rendezték meg a „nagyamák konferenciáját” vagy ankétját, amelynek a főtémája szintén a kettős nevelés lett. Felmérték ugyanis, hogy az állásukat féltő vagy párttag szülők helyett gyakran a nagyamák tartják keresztvíz alá, esetleg iratják be hittanra a gyereket, vagy általában ők gondoskodnak az otthoni vallásos nevelésről. Hogy mekkora hatásfokkal sikerült beszervezni a nagyamákat ezekre az „ankétokra”, arról sajnos nem szólnak a jelentések.⁶⁸

A nőmozgalmi aktivisták ezenkívül a családi-társadalmi ünnepek megszervezésében is tevékeny részt vállaltak. Ám a jól felkészült, képzett propagandisták hiánya itt még sokkal inkább érezhető volt, mint más területeken.⁶⁹

5. Pártoktatás: színterei a párttaggyűléseken kívül a marxizmus-leninizmus tanszékek voltak. A még vallásos párttagok itt testületileg számíthattak a velük való foglalkozásra, de egyénileg is többször elbeszélgettek velük.

6. A TIT által minden szinten, egyetemektől kezdve a nagyüzemekig szervezett ismeretterjesztő előadásokra az ateista propaganda már említett kiáltó hiányosságai miatt mutatkozott nagy igény. Különösen a szakszervezetek illetékesei igyekeztek kihasználni a lehetőséget, hiszen a nagyüzemi munkásság 1956 után nem sokkal kevésbé volt fogékony a direkt pártagitációra. Nagy Lászlóné szakszervezeti kultúrbizottsági vezető 1964. szeptember 15-én kelt jelentésében megállapította, hogy a konkrét ateista jellegű előadásokat a vallással már szakított dolgozók hallgatták szívesebben, „őket ez erősítette”. A még vallásosaknál inkább a közvetett formák és módszerek vezettek eredményre. A statisztikai adatok a szakszervezet szempontjából imponálóak voltak, leszámítva azt, hogy az előadásokról nemigen volt tanácsos huzamosabban távol maradni: 1962-ben a megye 130 üzemében a szakszervezet szervezésében összesen 468 ismeretterjesztő előadásra került sor, ennek 40 százaléka társadalomtudományi, 50 százaléka természettudományi, a maradék 10 százaléka pedig konkrét ateista jellegű volt. Ezeket az év folyamán 20 166 dolgozó hallgatta meg. 1963-ban 80 vállalatnál 287 ismeretterjesztő előadás zajlott, 19 862 hallgató előtt (a téma szerinti megoszlás az előző évihez hasonló volt), ami az előző évinél ugyan kevesebb, viszont a színvonaluk az általános megítélés szerint emelkedett, ahogy az „ideológ-

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. és MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1964. 4. ő. e. Feljegyzés a nőmozgalom ateista propagandájának néhány tapasztalatáról, 1964. szeptember 15.

⁶⁹ Uo. (MOL)

giailag képzettebbeknek” szánt üzemi munkásakadémiák száma is megnőtt.⁷⁰

7. Média, művészetek: Az 1958. július 22-i párthatározat két külön pontban foglalkozott a színház- és filmművészet, valamint a könyvkiadás feladataival. Szorgalmazta, hogy készüljenek új antiklerikális és ateista szellemű filmek, a Filmmúzeum tűzze műsorára a régiakat, a TIT/Híradó és a Dokumentumfilmgyár pedig természettudományos kisfilmeket. A színházaknak, sőt az öntevékeny művészeti csoportoknak szintén az ateista-antiklerikális klasszikusok színrevitele lett a fő feladatuk, míg a könyvkiadásnak emellett természettudományos, „haladó íróinkat” és a felvilágosodást is propagálnia kellett.

Csongrád megyében két központi sajtóorgánus volt forgalomban: a *Csongrád Megyei Hírlap* és a *Délmagyarország*. Az 1958. júliusi párthatározatok szerkesztőségi végrehajtásáról Rácz Lajos, a *Csongrád Megyei Hírlap* főszerkesztője is beszámolt Hrabovszki Mihálynak. Kifejtette, hogy a vallásos ideológia elleni harc 1962–1964 folyamán nem foglalt el központi helyet a lap hasábjain, nem feladatuk a direkt ateista propaganda, de azért lehetőség szerint felhasználják. „Az elmúlt 2 évben azonban nem fordult elő, hogy pl. papok erkölcselen viselkedése kapcsán ezt az eszközt alkalmazzuk.” A lap ezzel kapcsolatban fő feladatának a természettudományos ismeretek terjesztését tekintette, havonta egyszer megjelent a *Tudomány-technika* című egyoldalas rovat, de a tudomány új eredményeit ezen kívül is közölték. „Különösen eredményesen használhattuk ki a »túlvilági élet«, a »mennyország« mítosza ellen a szovjet úrkutatás sikereit. Újabban a *Világosság* cikkei alapján, sajtószemle címén direktebb ateista propagandával is próbálkozunk, ám ennek igen mérsékelt a sikere. [...] A szerkesztőség, amikor átgondolta a lap 2 éves tevékenységét a vallásos ideológia elleni harcról szóló párthatározat tükrében, megállapította: ezt a munkát a jövőben sokkal célszerűbben, szisztematikusabban és tervszerűbben kell a lapban irányítani.”⁷¹ Ennél is visszafogottabb volt a vallás elleni harcban a *Délmagyarország*, viszont kevés (havonta átlag két-három) egyházzal kapcsolatos híradása „bulvár”-jellegűt öltött.

A filmek és színelőadások tekintetében Csongrád megye igazodott az országos trendhez. Talán az indirekt ateista propaganda egyik legkényelmesebb területe volt ez, hiszen a moziba, színházba járást még annyira sem ellenőrizték, mint például az üzemi TIT-előadásokon való részvételt, a műsort összeállító kultúrpolitika pedig legtöbbször nem saját házi szerzőin, hanem egyes közkedvelt antiklerikális „klasszikusokon” keresztül valósít-

⁷⁰ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. „A vallásos világnézet elleni harc helyzete és problémái 1960–64”. Döme Mihály összesített jelentése, 1964. szeptember 15.

⁷¹ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Jelentés az 1958. júliusi párthatározatok végrehajtásáról, 1964. szeptember 8.

hatta meg az indoktrinációt. Döme Mihály, a megyei tanács művelődésügyi osztályának vezetője statisztikájában nézettségi-olvasottsági mutatójuk szerint rangsorolta az ideológiailag csatorba állított filmeket, színdarabokat és könyveket. Eszerint mozi-kategóriában 1960 és 1964 közt „az első öt közé” került két Mikszáth-adaptáció is. A „sikerlistára” a következők kerültek: a *Különös házasság* (az 1951-es játékfilm felújítására az 1958. július 22-i PB-határozat szövegében külön ceruzás bejegyzés hívta fel a figyelmet!), az *Isten után az első* című náciellenes alkotás, a *Keresztesek*, a *Szent Péter esernyője*, a *Malachias csodája* (egy „csodatévő” papot kifestő NSZK film) – ezeket 575 előadás alkalmával 104 769 ember nézte meg. A szegedi színház ugyanabban az időszakban Schiller *Don Carlos*-át és G. B. Shaw *Szent Johannáját* tartotta műsoron szinte folyamatosan. „A vallásos világnézet egyes kérdéseit boncolgató” ismeretterjesztő művek közt a három legolvasottabb (a megyei könyvtárak adatai szerint) *Trencsényi-Waldapfel Imre Mitológiája*, *Holbach A leplezett kereszténysége* és J. M. Jaroszlavszkij *Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek?* című könyve volt.⁷²

Társadalmi ünnepek

A PB 1958. július 22-i határozatát a vallási ünnepeket remények szerint felváltó különféle társadalmi ünnepek megszervezésére szóló utasítás zárta. Ez az egyház kizorításának merőben új, bár szintén nem minden előzmény nélküli terrénuma volt: az ötvenes évek elején karácsony, húsvét és pünkösd ünnepének munkanappá nyilvánítása már ilyen célokat szolgált, de új tartalmakat, például a „fenyőünnep” formájában, nemigen tudtak adni a csak negatív előjelű változtatásnak. Az APO munkatársai azonban a Kádár-korszak hajnalán tervszerűen nekiláttak, hogy az észérvekkel dolgozó ideológia mellé az emberek érzelmeire, „misztikum iránti vonzódására” ható szertartásokat is állítsanak. Az egyházak ellen ez hatékonyabb fegyvernek tűnt, amit persze kellő óvatossággal kellett alkalmazni: „Csak lépésről lépésre, szívós munkával és főleg: erőszak nélkül, tapintatosan-türelmesen lehet csak kizorítani az egyházat az emberek érzelmi életéből, a családok legbensőségesebb eseményeiből.”⁷³ Noha a határozat elsősorban a Népművelési Intézetet (és ennek kebelén belül a Társadalmi Ünnepek Bizottságát) jelölte ki a feladat felelőseként, ebbe is minden intézményt, szervezetet igyekeztek bevonni. Ezzel egy időben intézkedéseket akartak hozni „a családi ünnepek (pl. házasságkötés) állami adminisztrálásának sok helyütt még bürokratikus gyakorlata ellen”.⁷⁴

⁷² Uo.

⁷³ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Javaslat a családi és társadalmi ünnepek, szertartások bevezetésére és elterjesztésére, 1959. március 14.

⁷⁴ Uo.

Szinte minden egyházi ünnepnek meg kellett lenni a profán megfelelőjét, egyedül a polgári házasságkötés volt adott a dualizmus kori bevezetése óta, így ennél az ünnepnél már csak a megfelelő körítésre volt szükség. A három nagy családi ünnep (névadó, esküvő, szocialista temetés) mellett még számos alkalom adódott: 1963 óta az APO tudományos és kulturális osztályának munkatervében szerepelt a kisdobos- és úttörőavatás, a KISZ-fogadalomtétel, a személyi igazolványok átadása, az ifjúvá avató ünnepség, a szakmunkás-avatás, a törzsgárdaünnepség, a nyugalomba vonulás, a társadalmi jellegű házassági jubileumok és az öregek napja formáinak kialakítása, kikísérletezése, amihez az 1964 májusában a Kossuth Kiadónál megjelent, *Családi és társadalmi ünnepek* című kézikönyv már konkrét útmutatást, forgatókönyvet is adott.⁷⁵

A társadalmi ünnepek megszervezésében a fővárosi, a Zala, Győr és Csongrád megyei és szegedi népművelési tanácsadók bizonyultak a legbuzgóbbnak. Többek közt szociológiai módszerekkel kutatták az „új formák” elterjedését ösztönző és akadályozó tényezőket. A KISZ KB 1958. júliusi irányelve előírta, hogy a megyei KISZ-alapszervezetek tagjai közösen és a szakszervezetekkel, a Hazafias Népfronttal, a tanácsokkal és az MNOT-tal karöltve szervezzék a vallási ünnepeket pótló profán ünnepeket (leginkább a „kiszista”, illetve szakszervezeti esküvőket). A kezdeti eredmények biztatóak voltak, a három fő családi ünnep szekularizációja 1960 és 1963 közt emelkedő tendenciát mutatott a megyében: 1961-ben az itt született gyermekek 7 százaléka (375 fő) már névadóünnepségben és nem keresztségben részesült, 1962-ben ez az arány 7,5 százalék (467 fő), 1963-ban pedig 9,5 százalék (507) lett. A szakszervezeti, KISZ- stb. esküvők 1961-ben az összes polgári esküvőnek a 24,9 százalékát tették ki (1202 fő), 1962-ben a 35,7 százalékát (1479), 1963-ban pedig a 42,5 százalékát (1551). Ez az egyetlen terület, ahol az ateista társadalmi ünnepek száma felülmúlta az egyháziakat: 1963-ban a házasságkötéseknek már mintegy 80 százaléka volt egyházi szertartás nélküli (ebben az évben 894 római katolikus, 9 görög katolikus, 254 református és 15 evangélikus esküvőt tartottak). A temetéseknek viszont 1961-ben mindössze 1,9 százaléka (79 fő) volt szocialista temetés, 1962-ben 2,6 százalék (193), 1963-ban pedig 6 százalék (260). A megyék közti „versenyben” a névadók és a szocialista esküvők százalékarányát tekintve Csongrád megye mindig az első vagy második helyet szerezte meg (Nógrád, Szolnok és Békés megyékkel váltakozva), míg a pap nélküli temetések vonatkozásában egy ideig csak sereghajtó volt; 1963-ban kapaszkodott fel Győr-Sopron mögé a második helyre.⁷⁶ 1963-ban külön vállalati kimutatás is készült ezekről az ünnepek-

⁷⁵ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Jelentés a Népművelési Intézetnek a vallásos világnézet elleni küzdelmet támogató tevékenységéről, 1964. szeptember 21.

⁷⁶ Uo.

ről: eszerint ekkor 74 vállalatnál rendeztek 271 névadóünnepséget, 51 vállalatnál 110 esküvőt, 39 vállalatnál 67 szocialista temetést.⁷⁷

Az illetékesek azonban nem voltak elégedettek ezekkel a növekvő tendencia ellenére is alacsony számarányokkal; megjelentek az első komoly problémák, és az intések ellenére a túlbürokratizálódás jelei is. Németh Károly, a megyei pártbizottság első titkára egy szűkszavú levélben már 1959 decemberében azt javasolta az APO-nak, hogy mivel a társadalmi ünnepek bizottságának sokoldalú szervező, irányító és kezdeményező tevékenysége egy-egy nagyobb városban nagyon igénybe venné egy bizottság idejét, ezért például Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Szeged kerületeiben stb. kisebb területegységeként kellene a városi bizottság mellé albizottságokat szervezni. „Nem tűnik ki a tervezetből az sem, rendelkezne-e a TűB valamilyen anyagi eszközzel, kisebb ajándékok, virág stb. vételében, vagy ilyen dolgokat is társadalmi úton, az üzemek, szakszervezetek, tömegszervezetek útján adnák át az ünnepelteknek?”⁷⁸ „Az 1961. évi PB-határozat után a megyei pártbizottság mellett megalakult az ateista bizottság, amelyben a társadalmi és állami szervekkel együtt a KISZ is képviseltette magát. Ez a bizottság több értekezletet tartott, bizonyos fokig koordinálta a feladatokat, de csak a járási, városi bizottságokig ha eljutott ennek a bizottságnak a hatása.”⁷⁹ Miután a 104/1962. számú művelődési miniszteri és belügyminiszteri együttes utasítás, valamint kormányrendelet úgy rendelkezett, hogy a „családi és egyes társadalmi ünnepek állandó bizottságait” a tanácsok anyakönyvi kerületei szerint kell létrehozni, csökkent a társadalmi szervezetek aktivitása, a feladatot teljes egészében tanácsnak tartották.⁸⁰ A társadalmi ünnepek (különösen a házasságkötés) Szeged kivételével nemigen akartak meggyökerezni a megyében, számuk az ígéretes nekilendülés után stagnált. A nehézségek voltaképpen bele voltak kódolva a rendszerbe: a túlbürokratizáltságon túl állandósult a Németh Károly által felvetett probléma is, tudniillik az ünnepélyes keretekhez, az ünnepek díszítéséhez a döntéshozók nem mindig rendeltek pénzforrást, többnyire az „önkéntes munkára” hagyatkoztak. Általánossá vált a feladat továbbhárítása is: a népművelési felügyelők, csoportvezetők „nem értek rá” foglalkozni a kérdéssel, a művelődési házak igazgatói – kevés kivétellel – azzal a kifogással, hogy „ez nem hoz, csak visz”, elhárították a közreműködést az ünnepségek megszervezésében. Kivételt csak akkor tettek, ha egy helyi vezető vagy közeli hozzátartozója for-

⁷⁷ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Nagy Lászlóné szakszervezeti kulturális bizottsági vezető feljegyzése „a szakszervezetek szocialista tömegnevelő tevékenységéről, ezen belül az ateista propagandáról”, 1964. szeptember 15.

⁷⁸ MOL MK-S 288. f. 22/4. ő. e./1959. Németh Károly jelentése, 1959. december 16.

⁷⁹ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Dr. Lőkös Zoltánné jelentése „a vallásos ideológia elleni eszmei harc és az egyházak befolyásának tapasztalatairól”, 1964. szeptember 9.

⁸⁰ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Jelentés a Népművelési Intézetnek a vallásos világnézet elleni küzdelmet támogató tevékenységéről, 1964. szeptember 21.

dult hozzájuk ilyen kéréssel. Burjánzott az igénytelenség: „A népművelési szervek gyakori közömbössége miatt az ünnepségek kulturális kereteit az esetek zömében erre a feladatra nem mindig alkalmas anyakönyvvezetők úgy töltik ki, ahogy erre éppen lehetőségük van.”⁸¹ A Temetkezési Vállalat eljárása sokszor szinte kegyeletstörténet volt, s nem lett különösebb fogamatja a Népművelési Intézet 1958. december 22-i irányelvének sem: „az anyakönyvvezetők lehetőleg ne a részvétnyilvánításkor hozzák szóba a hagyatéki eljárást”. „A munkásmozgalmi temetéseken a beszédek unalmasak, egyhangúak, egy kaptafára készülnek”, panaszkodik a megyei pártbizottsági titkár 1969-ben.⁸² A mozgalmi bikkfanyelv miatt ez másfajta ünnepi beszédekre is igaz volt, de a problémák objektív okaként azt is megállapíthatjuk, hogy transzcendens tartalom nélkül elég nehéz valóban ünnepélyessé tenni olyan családi eseményeket, mint a névadó, az esküvő vagy a temetés. A népművelők nem tudtak túllépni saját árnyékukon, s e területen is nagy súllyal esett latba a propagandamunkások már többször felpanaszolt felkészületlensége, műveletlensége. Pedig ennek lefaragására állandó próbálkozások történtek. Rendszeres miniszteriális ellenőrzéseket írtak elő, a megyei népművelési tanácsadónak legalább évente egyszer felül kellett vizsgálnia az ünnepségek színvonalát, elemezni az eredményt, majd ennek alapján és a Népművelési Intézet kidolgozta tematika mentén javítani a munkát. A témában a sajtó, a rádió, a tévé és a filmhíradó propagandamunkáját is hatékonyabbá kellett tenni (a népművelési illetékesek úgy tapasztalták, hogy a tömegmédia propagandatevékenységét szinte a teljes csönd jellemzi), a TIT viszont azt kapta feladatul, hogy szervezetten készítse fel előadóit: a munkásakadémiákon és más előadás-sorozatok tematikájában szerepeljenek az új típusú ünnepek mellett az egyházi ünnepekről, szertartásokról szóló előadások.⁸³ Arató Márton, a makói járási pártbizottság titkára ezenfelül úgy vélte, hogy az ateista propagandamunkát végzők részére egy-két hetes bentlakásos elméleti és módszertani tanfolyamokat is kellene tartani a társadalmi ünnepek szervezéséről (és különösen ünnepi szónokokat képezni), mert a hivatalosan kiadott módszertani útmutató „bár jó, de kevés”.⁸⁴

⁸¹ Uo.

⁸² „Üdítő kivétel” lehetett, amikor egy párttag elhunytak egyházi és mozgalmi temetést is rendeztek: „Konkrét tapasztalatunk még az egyházi temetésekkel kapcsolatban az a – sajnos sokszor humorosan ható – kettősség, ami a búcsúztatásokban jelentkezik. A temetési szertartás szövegének megfelelően a kántor arról énekel, hogy az elhunyt tetteit az isten [sic!] és Gábor arkangyal vezérelte, utána a párt és a szakszervezet búcsúztatja azzal, hogy az elhunyt tetteit a párt és a szakszervezet irányította, s ezeknek maradéktalanul eleget tett.” CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Arató Márton makói járási titkár jelentése a vallásos világnézet elleni harcról, 1964. szeptember 16.

⁸³ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Jelentés a Népművelési Intézetnek a vallásos világnézet elleni küzdelmet támogató tevékenységéről, 1964. szeptember 21.

⁸⁴ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 48. ő. e. Arató Márton jelentése a vallásos világnézet elleni harcról, 1964. szeptember 16.

A társadalmi ünnepek stagnáló népszerűsége miatt is meg lehetett tenni bűnbaknak az egyházakat, hiszen a Népművelési Intézetnek készített jelentés szerint „az egyház veszélyben érezte magát, ellentámadásba lendült”, hogy szertartásbeli monopóliumát visszahódítsa. Az ellentámadás „fegyverei” közt volt az új szertartáskönyv, amelyet még mintegy másfél évvel a zsinatnak a liturgiára vonatkozó általános rendelkezései előtt adtak ki, egyes ünnepélyesebb formák bevezetése, régi ünnepek átalakítása, esetleg eltörlése. A latin szertartási nyelv nagymértékű visszaszorítása és magyarra való felváltása, az egyházzene népzenei elemekkel való telítése szintén hasonló célt szolgált. „Újabban keresztlő alkalmával keresztlési ajándékot is adnak (keresztlő[i] ingecske, szentelt gyertya)... Budapesten az egyházi agitátorok ingyen papi részvételt kínálnak egyházi temetésekhez.” A protestáns egyházak ugyanekkor a jelentések szerint „eltörölték a stólapénzt, beérik az egyházi adóval”⁸⁵ Árulkodó jel a szertartáskönyv említése, hiszen a jelentéstevők ezzel is alá akarják húzni, hogy az egyház a fenti lépéseket nem a zsinat hatására tette meg. Azt nem tudták vagy nem akarták tudni, hogy XXIII. János pápa egyes liturgikus reformokat már jóval a zsinat előtt bevezetett.

Három durvább adminisztratív intézkedés

Kutatásaim során három olyan Csongrád megyei esetre bukkantam, amelyek e korszakban – a megszokott korlátozásokon túl – az egyház életébe való erőteljesebb hatalmi beavatkozásnak, túlkapásnak tekinthetők. Mindháromnak jellegzetessége, hogy a döntést nem helyi vezetők, hanem magasabb szintű hatalmi központok hozták meg, ezért a harmadik eset kivételével a „miért éppen ott és akkor” kérdést sem tudjuk megválaszolni az adott egyházpolitikai helyzetet tekintve. A harmadik példát csak kuriózumként említem meg, hiszen egyrészt már az 1970-es évek krónikájába tartozik, másrészt nem annyira „adminisztratív intézkedésről”, inkább módszerében egyedülálló adminisztratív packázásról van szó, ami viszont adott esetben hatékonyabb lehetett bármilyen hivatalos eljárásnál. Az eset nem jutott Rátkai János tudomására.

1. 1965 januárjában a Szentesi és Makói járásban száj- és körömfájás járvány pusztított, amivel kapcsolatban Rátkai a következőket jelentette: „E helyeken az FM 25 000/1964. sz. rendeletének megfelelően a lakosság mindennemű csoportos együttlétének eltiltása várható, a ragály terjedésének megakadályozására. A fenti két járás területén 4-5 község előreláthatóan teljes zárlat alá kerül, s természetesen a templomi gyülekezés is tiltva lesz. Sőt bizonyos vonatkozásban a házzszentelések szertartását (mely kisebb helyeken még ma is dívik) is korlátozni kell, mert egyik tanyából a másikba való

⁸⁵ MOL M-KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. Jelentés a Népművelési Intézetnek a vallásos világnézet elleni küzdelmet támogató tevékenységről, 1964. szeptember 21.

mozgással a papi személy is terjesztője lehet a járványos megbetegedésnek.” Végül néhány hétre nyolc község teljes, Csongrád és Hódmezővásárhely pedig részleges zárlat alá került. Mint várható volt, ez a katolikus egyházat érintette a legsúlyosabban, annak ellenére, hogy a karácsonyi, újévi ünnepek elmúltával a korlátozás az egyházügyi titkár szerint „a hitéletet túlzottan nem akadályozhatta”. Mégis, egy-két községben közelebből meg nem határozott „kölcsonös ellentétekre, problémákra” került sor.⁸⁶ A száj- és körömfájás legtöbbször állatról állatra terjed, embereket csak igen ritkán fertőz meg, akkor is csak könnyebb, influenzaszerű tüneteket okoz. Így zárlatot semmiképp sem indokolt volna, legfeljebb a járványos területekről érkezők fertőtlenítését.

2. 1970 júniusában Apátfalván az úrnapi körmenet megtartására vonatkozó engedélyt utasította el a helyi árvízvédelmi bizottság (az úrnapi körmeneteket érintő szokásos korlátozás csak annyi volt, hogy legfeljebb egy szabadtéri oltárt lehetett felállítani a liturgiában szereplő négy helyett). Mivel a községet nem evakuálták, és kizárható az is, hogy a Maros gátjától több mint ötszáz méterre levő templom hívei a gáton tartották volna a körmenetet, az (egyébként valós) árvízveszélyre való hivatkozás több mint álságos volt. Udvardy püspök felháborodva értesült a tilalomról, ám panaszlevelek írása helyett ezúttal engedett Pataky irodaigazgató rábeszélésének, és táviratot küldött *Laczkó Ferenc* plébánosnak, mely szerint tekintettel a rendkívüli helyzetre a körmenetet a templomban is megtarthatja.⁸⁷

3. A *Chiara Lubich* által Olaszországban alapított Fokoláre-lelkiségnek az 1970-es évek elejétől Magyarországon, s ezen belül Szegeden is voltak követői. A szegedi kisközösség tagjai, hogy a városban ne legyenek annyira a hatóság szeme előtt, 1976-ban a Szegedtől mintegy tizennyolc kilométerre levő Bordányba kezdtek kijárni, s ott egy ismerős gazda, *Tari Sándor* tanyáján tartották meg jó néhány találkozójukat. Egy év elteltével a bordányi Előre Mgtsz vezetői áthelyezték a tsz dögtemetőjét, épp a tanya szomszédságába. Az elhullott és nem kellőképp elföldelt szárnyas jószágok attól kezdve elviselhetetlen bűzt árasztottak a környéken, s a tanyát még a szokásos május elsejei majálisok is elkerülték. A szándék nyilvánvaló volt, a Fokoláre-közösség csakhamar máshol ütötte fel a sátorfáját, a gazda pedig hiába ment többször is panaszra a tanácselnökhöz (akivel pedig mélyen vallásos emberként nem volt rossz viszonyban, sőt), rendre ezt a választ kapta: „az én pártom rakatta oda azt a dögtemetőt, és ott is marad. Maga elmehet a panaszával az Atyaúrstenig is, az akkor is ott marad.” A dögtemetőt valóban csak a rendszerváltozáskor számolták fel.⁸⁸ (Hasonló, egyházellenes bioló-

⁸⁶ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 49. ő. e. 1965. I. negyedévi jelentés a megyei pártbizottság agitprop osztályának.

⁸⁷ CsML XXIII-3. 1. f. 12. cs. 50. ő. e. 1970. I. félévi jelentés, 1970. július 17.

⁸⁸ *Tari István és Tari Antal* közlése.

giai-vegyi hadviselésre csak több évtizeddel korábbi példát ismerünk: a Mindszenty szervezte Mária-év zarándoklatain az államvédelmisek járványveszélyre hivatkozva búzló „fertőtlenítő” folyadékkal locsolták körül a templomokat, amelyekben a hercegprímás éppen misézett...)

Bár Csongrád megyét a megyei pártbizottság keményvonalasai miatt sokáig Pol-pot megyeként is emlegették, nem lehet általános érvénnyel azt mondani, hogy egy adott korszakban itt az egyházüldözés és -korlátozás keményebb lett volna, mint más megyékben. Inkább a *Kamarás István* által „szigetvilág-egyháznak” nevezett helyzet volt jellemző a hatvanas évekre is: viszonylag szabad egyházközségi élet az egyik helyen (például Bordányban, az említett eset ellenére), míg akár a szomszéd községben szinte sztálinista típusú elnyomás (például a „kulácfalu” minősítés negatívumait még sokáig elszenvedő Mórahalmon).⁸⁹ Az egyenleg persze negatív, és hiába puhult a korszak után következő évtizedek egyházpolitikája fokozatosan a rendszerváltásig, az elvallástalanodást ez már nem állíthatta meg – a különféle katolikus megújulási mozgalmak, kis- és bázisközösségek elterjedése pedig csak kevésbé ellensúlyozhatta e folyamatot.

1. melléklet

Panaszok iskolai vallásüldözés tárgyában Szegeden

1) A szegedi alsóvárosi Hámán Kató ált. iskolában az igazgató utasította a tanerőket, hogy írják össze azokat, akik elsőáldozók lesznek. Az egyik szülő tiltakozott az igazgatónál. Az igazgató azt válaszolta, neki joga van a gyermekek iskolán kívüli viselkedését ellenőrizni. (Ez a jog attól függ, milyen szándékkal történik az ellenőrzés.) Azt is mondta, hogy „harc folyik”, értve alatta a vallás elleni harcot. A munkahelyeken is érdeklődnek, és felszólítják a munkás szülőket, hogy ne engedjék a gyermekeiket vallásoktatásra.

2) A szegedi Árpád téri ált. iskola IV. fiúosztályában történt április 22-én:

Az igazgató, Hámori Endre bejött az osztályba, és kérdezte: „Gyermekek, ki jár hitoktatásra?” (templomi hitoktatásra). 7 gyermek felállt, mind a hétnek felírta nevét. Azután kérdezte: „Ki jár templomba?” – 37 közül felállt 30. Megkérdezte az egyik gyermeket: „Miért jársz templomba?” Felelet: „Hogy imádkozzam.” „Mi az, hogy imádkozni? Meg tudod-e magyarázni?” Azután következtek a pedagógushoz nem illő megjegyzések a vallás ellen. A legrosszabb tanuló is jár templomba. Az igazgató így okosította a többi gyermeket: „Lássátok, ilyenek azok, akik templomba járnak! A rosszaságot tanulják ott.” (L. a kazincbarcikai esetet, Népszabadság, ápr. 9. Kalmár György cikkét.) Azután következett kirohanása a püspökök ellen, „akik poklallal, ördöggel ijesztik az embereket, és közben kizsákmányolják a szegényeket! Arany pohárból isznak, fényes palotában laknak, és rabszolgákat tartanak.” „Két hét múlva újra be fogok jönni – tette hozzá az igazgató –, és akkor meglátom, ki jár még tovább is templomba.”

3.) Szeged-Rókuson a tanítók utasítást kaptak, tudják meg, és írásban tegyenek jelentést

⁸⁹ Kamarás, 2003, 87.

Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere és eszköze Csongrád megyében...

arról, hogy kik járnak illegális hitoktatásra, jelentsék, kik készülnek elsőáldozásra és bérnálásra, jegyezzék fel a szülők nevét. Ennek értelmében faggatták a gyermekeket: „Kik járnak templomba? Álljanak fel!... Ha akad a gyermekek közt gyenge tanuló, azt állítják a többi elé: „Látjátok? Ilyenek járnak hittanra!”

Béke-telepen az igazgató végigjárta az osztályokat, és érdeklődött az elsőáldozók után. Két gyermek felállt, ezeket vallatta, hogy kik járnak még. Aztán elment azzal, hogy „Majd gondom lesz rájuk!”

Egy apát az üzemben behívták és kérdezték, van-e tudomása arról, hogy a fia ministrál. És hogy egyeztetheti össze ezt a munkásöntudattal? Anyákat és nagyanyákat, akik gyermekeiket és unokáikat templomba kísérték, munkahelyükön felelősségre vonták. A templom előtt lesekedve figyelik a templomba menő tanulókat. Egy fegyelmi alá vont leányt (lopás, cigaretta) az igazgató arra beszélt rá, hogy jelentse templomba járó társnőit.

4.) Újszegeden ápr. 26-án néhány pedagógus a 9 órai mise előtt a templom előtt megállította a templomba igyekvő gyermekeket, és visszaküldték őket azzal, hogy nem szabad a templomba járni. Ugyanitt a Bérkert utcai iskolában a szülőkkel nyilatkozatot írtak alá, hogy elsőáldozástól gyermeküket visszavonják. Ilyen nyilatkozatot példaképpen felolvastak az osztály előtt. Ugyanitt kihírdették: „Ha azt akarjátok, hogy apátoknak, anyátoknak kenyere legyen, ne járjatok hittanra!”

MOL MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1959. 4. ő. e. MSZMP KB agitációs és propagandaosztály iratai

2. melléklet

Általános iskolai hitoktatásra beíratottak arányszáma Csongrád megyében az 1960-as években:

1957/58	1958/59	1959/60	1960/61	1961/62	1962/63	1963/64	1964/65
38,3%*	33,2%	20,5%	16,2%	9,7%	8,33%	6,32%	4,8%

1965/66	1966/67	1967/68	1968/69	1969/70	1970/71	* 17 150 fő
4,8%	4,9%	3,69%	3,55%	3,26%	2,72%**	** 1280 fő

FORRÁSOK

ÁBTl – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.

O–15293. Eliték.

MOL – Magyar Országos Levéltár

M–KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.

M–KS 288. f. 22. cs. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának iratai.

CsML – Csongrád Megyei Levéltár

XXIII–3. 1. f. 12. cs. Az MSZMP megyei bizottságának archívuma.

IRODALOM

- Kálmán, 2010. – Kálmán Peregrin OFM: Visszatekintés – öngazolás? Kiútkeresés? Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései. In: *Jel*, 2010/3., 71–74.
- Kamarás, 2003. – Kamarás István: *Kis magyar religiográfia*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Budapest, 2003.
- Köbel, 2005. – Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.
- Köpeczi-Bócz, 2007. – Köpeczi-Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Hasonélvezők és kárvallottak*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Tabajdi–Ungváry, 2008. – Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt: A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina Kiadó, Budapest, 2008.

Állam(biztonság)i játszmák a Pápai Magyar Intézet átvétele körül

FEJÉRDY ANDRÁS

Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján Magyarországon fontos (egyház)politikai modellváltás ment végbe. Miközben a Kádár-rendszer távlati célja változatlanul a vallás és az egyházak felszámolása maradt, a nyílt egyházüldözést kifinomultabb gyakorlat váltotta fel. A budapesti vezetés az erőszakos eszközök és a külső nyomásgyakorlás alkalmazása helyett az egyházak belső gyengítését, ellenőrzését és manipulálását helyezte előtérbe. Az új egyházpolitika kivitelezésében ezért felértékelődött az egyházi vezetők szerepe.

A pártállam irányítói korábban is tisztában voltak azzal, hogy az egyházi kulcspozíciók lojális, együttműködő személyekkel történő betöltése központi jelentőségű. A hierarchikus felépítésű, római központú katolikus egyház esetében azonban csak részeredményeket sikerült elérni. A Szentszék egyházi joghatóságának figyelmen kívül hagyása és a jelentősebb egyházi állások betöltésének előzetes állami jóváhagyáshoz kötése azt eredményezték, hogy a katolikus egyházmegyéik fokozatosan vezető nélkül maradtak, vagy csupán ideiglenes és korlátozott jogkörű főpásztort kaptak. Ezen a téren a magyar kormány és a Szentszék között 1963 tavaszán meginduló tárgyalások, illetve a tárgyalások eredményeként 1964. szeptember 15-én aláírt részleges megállapodás hoztak gyökeres változást. A két félnek ugyanis a számos vitás kérdés közül éppen azokban sikerült egyezsége jutnia, amelyek a püspökök kinevezésére, az egyházi vezetés utánpótlásában jelentős szerepet játszó római Pápai Magyar (Egyházi) Intézet (PMI) helyzetére, illetve az állam iránti lojalitás egyfajta indikátoraként szolgáló eskü letételére vonatkoztak.¹

Az alábbiakban az 1927-ben alapított római Collegium Hungaricum papi osztályának utódjaként 1940-ben önálló egyházi intézet rangjára emelt Pápai Magyar Intézet történetének az 1964. évi részleges megállapodással induló új fejezetét vesszük górcső alá.² Azt vizsgáljuk, mit tett a budapesti egyházpolitikai vezetés, hogy a magyar püspökök joghatósága alá visszatérő római papi kollégiumot a rendszer vallás- és egyházellenes ideológiai-politikai cél-

¹ Az 1964. szeptember 15-én, Budapesten aláírt részleges megállapodás szövegét közli: Barberini, 2008. 156–171.

² A római Pápai Magyar Intézet 1929 és 1945 közötti történetére lásd Beke, 1998.

jainak szolgálatába állítsa. Ezen belül elsősorban arra irányítjuk figyelmünket, milyen szerepet játszottak az állambiztonsági szervek a Pápai Magyar Intézettel kapcsolatos tervek kidolgozásában és végrehajtásában.

A PMI átvételéhez vezető út

Amikor 1963 májusában a magyar kormány megkezdte a tárgyalásokat a Szentszékkal, a célkitűzések között még nem szerepelt, hogy a Pápai Magyar Intézetet visszavegyék magyar egyházi kezelésbe. Ez az igény csak fokozatosan fogalmazódott meg három – egymást részben átfedő – kérdéskör összekapcsolásával.

A Pápai Magyar Intézet sorsa elsősorban a Rómában élő magyar papok központjaként foglalkoztatta a budapesti vezetést. Az állambiztonsági dokumentumokban legtöbbször „római papi emigrációként” aposztrofált egyházi személyeket a magyar kommunista kormányzat azért tekintette különösen veszélyesnek, mert a magyarországi katolikus egyházzal fenntartott titkos összeköttetéseknek köszönhetően tőlük származott a Vatikáni Államtitkárság Magyarországra vonatkozó információinak jelentős része, és ellentétes irányban is közvetítőszerepet játszottak a Szentszék és a magyar egyház között. A pártállamnak a magyarországi „klerikális reakció” visszaszorítása és a Vatikán politikájának befolyásolása érdekében ezért már az 1950-es évektől fontos célkitűzése lett az emigráns papok elszigetelése a Szentszék döntéshozóitól.³

A korábbi – jórészt sikertelen – kísérleteket követően a II. Vatikáni Zsinat, illetve a közvetlen szentszéki–magyar kapcsolatfelvétel új lehetőséget teremtett a cél megvalósítására. Miközben az állambiztonság változatlanul azon dolgozott, hogy aláássa az emigránsok információinak hitelét, és elmélyítse az emigráción belül meglévő nézeteltéréseket, a budapesti vezetés a korlátozott számú magyar főpap kiengedésével a zsinat első ülészakára a magyar egyház szabadságát megkérdőjelező nézeteket kívánta cáfolni, és a magyar papi emigráció szentszéki döntéshozatalra gyakorolt egyoldalú befolyását akarta ellensúlyozni. A magyar fél végül a Szentszék képviselőivel folytatott tárgyalások pontjai közé emelte az emigráció félreállításának kérdését. Azzal érveltek, hogy a közvetlen kapcsolat helyreállítása a magyar egyházzal feleslegessé teszi az emigráció korábbi közvetítő szerepét, mert „helyes információt a magyar egyház vezetői tudnak adni, nem pedig az emigráció és más ellenséges személyiségek”.⁴

Az emigráns papok befolyásának gyengítését részben intézményes köz-

³ A magyar kormányzatnak a Rómában élő magyar papokkal kapcsolatos terveiről és tevékenységéről lásd Fejérdy, 2009.

⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/3. 113–118. Feljegyzés a Casaroli vatikáni megbízottal folytatott második tárgyalásról. (1963. május 8.). Közli: Szabó, 2005, 105–108.

vetítő szerepük megszüntetésével, részben pedig azzal kívánták elérni, hogy elveszik tőlük a stabil infrastrukturális háttérrel biztosító Pápai Magyar Intézetet. Az előbbi cél érdekében a magyar püspöki kar hivatalos „ágenseként” működő Mester István leváltása került napirendre. Az emigráció ki- kapcsolása érdekében elsőként Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó tett javaslatot egy új ügyvivő kiküldésére.⁵ A felvetést ugyan az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Prantner József is felkarolta,⁶ kezdetben csak annyit sikerült elérni, hogy a zsinat második ülészakára a püspöki kar Timkó Imrét, a Hittudományi Akadémia professzorát nevezte ki ügyvivőjévé.⁷ A püspöki kar ekkor még nem engedett az Állami Egyházügyi Hivatal nyomásának, hogy Mester Istvánt általános ügyvivői szerepéről is leváltsa.⁸ Erre csak majdnem egy évvel később került sor: Hamvas Endre csanádi püspök, a püspöki kar elnöke hivatalosan 1964 májusában mentette fel Mestert „ágensi” feladatainak végzése alól.⁹

A budapesti vezetés régóta vitatta, hogy az emigránsok jogosan használják az állami kézben lévő Római Magyar Akadémiával egy épületben, a patinás Palazzo Falconieri második emeletén található Pápai Magyar Intézetet, és többször is kísérletet tett arra, hogy ezt az „idegen testet” eltávolítsa az épületből. Az intézet emigráns vezetése azonban sikerrel hárította el e kezdeményezéseket, miközben ismételtlen foglalkozott annak lehetőségével, hogy az államtól teljesen független új helyszínen folytassa a PMI működtetését.¹⁰ A magyar állam az 1950-es évek végén elkezdett egyház- és külpolitikai nyitás idején sem mondott le szándékáról, hogy eltávolítsa az emigráns papokat a Palazzo Falconieriből. Ezért már 1959-ben szakvéleményt készítettettek az Állami Egyházügyi Hivatal jogi tanácsadójával, Csizmadia Andor¹¹ egyetemi tanárral a pápai intézet jogi helyzetéről. Csizmadia elismerte az intézmény pápai jellegét, így azt is, hogy az államnak nincsen joga megszüntetni működését, előterjesztésében ezért az emigráns papok kiutasításának jogi lehetőségeit taglalta.¹² Miután azonban a budapesti vezetés úgy értesült, hogy az új szentszéki keleti politika keretében a kormány és a püspöki kar közötti viszony

⁵ MOL XIX–A–21–a V–37–28/1962. Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. (1963. január 14.)

⁶ MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1963. 7. ő. e. Javaslat a Vatikán és a magyar állam között néhány kérdés rendezésére (1963. március 22.) 88–91. Közli: Szabó, 2005, 78–81.

⁷ MOL XIX–A–21–a V–37–9/1963. Hamvas Endre csanádi püspök levele Agostino Casarolinak. (1963. szeptember 5.)

⁸ A püspöki kar 1963. december 17-én tartott tanácskozása. Jegyzőkönyv. Balogh, 2008, 1176–1177.

⁹ ÁBTL 3. 2. 7. Cs–2/4. 270–272. Távirat Rómából (1089). Feljegyzés (1964. május 29.)

¹⁰ Csorba, 1998, 76–80. A Pápai Magyar Intézet önállósodásának kísérleteiről lásd még Németh, 2007.

¹¹ Csizmadia Andor (1910–1985) jogtörténész, egyetemi tanár. 1956 után az Állami Egyházügyi Hivatal jogi tanácsadója is volt.

¹² Csorba, 1998, 87–88.

javulása érdekében a Vatikáni Államtitkárságon a Pápai Magyar Intézet be-
szüntetésének gondolata is felmerült,¹³ a magyar állam az *Agostino Casaroli*-
val folytatott első tárgyalásokon egyelőre – függetlenül a PMI sorsától – az
emigránsok háttérbe szorításának szorgalmazására szorítkozott.¹⁴

A Pápai Magyar Intézetre vonatkozó magyar tervek alakulásában szintén
fontos szerepet játszott a kelet felé nyitó szentszéki politika egy másik kez-
deményezése. A II. Vatikáni Zsinat első ülészakája alatt a Vatikáni Államtitká-
rságon Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzónak felvetették, hogy jó volna,
ha ismét tanulhatnának magyarországi teológusok a római egyházi egyeteme-
ken.¹⁵ Az Állami Egyházügyi Hivatal vezetősége a következő hónapok során
nem foglalkozott ezzel a felvetéssel.¹⁶ A kérdésre – miként alább látni fogjuk
– csak a második szentszéki–magyar tárgyalási forduló után tértek vissza.

A harmadik jelentős tényező, amely szerepet játszott a Pápai Magyar In-
tézet jövőjével kapcsolatos magyar álláspont kidolgozásában, a magyar kül-
politikai nyitás „mellékhatásaként” jelentkezett. A szabadabbá váló utazási
lehetőségek¹⁷ ugyanis megteremtették annak alapját, hogy a magyar állam-
biztonság célzottan utaztasson ki hírszerzési és dezinformációs feladattal
megbízott egyházi ügynököket nyugati államokba, sőt, akár ügynöktelepíté-
seket is végrehajtsón. Így már 1962 tavaszán megfogalmazódott az a terv,
hogy az ügynökök tartós telepítését római egyházi tanintézetbe való kijut-
tatásukkal oldják meg.¹⁸ Eleinte mindenestre csak különböző egyházi sze-
mélyek rövidebb-hosszabb kiutaztatására került sor. A legjelentősebb ilyen
akció a gondosan összeállított magyar küldöttség kiengedése volt a II. Vati-
káni Zsinat első ülészakára, de hasonló célt szolgáltak egyházi személyek-
nek a zsinathoz többé-kevésbé kapcsolódó egyéni vagy csoportos útjai is.
Az első ülészaká előtt, 1962. június 9. és 23. között megszervezett lourdes-i
zarándoklat valódi célja például az volt, hogy résztvevői értesítéseket sze-
rezenek a zsinatról, „megfelelő tanítást helyezzenek el” a magyar egyház
helyzetéről, és a haladó francia egyházi vezetők útján tudassák a Vatikánnal:
magyar püspökök kinevezésére csak abban az esetben kerülhet sor, ha a
Szentszék tudomásul veszi a magyar törvényeket.¹⁹ Az első ülészakon szer-

¹³ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/3–a. 258. Vatikáni állásfoglalás a középbal politika mellett. Tájé-
koztató jelentés (1963. március 1.)

¹⁴ Lásd Szabó, 2005, 27., 42. dokumentumok.

¹⁵ MOL XIX–A–21–a V–37–28/1962. Brezanóczy Pál feljegyzése az ÁEH-nak a II. Vatikáni
Zsinattal kapcsolatban. (1963. január 14.)

¹⁶ MOL M–KS 288. f. 22. cs. 1963. 7. ő. e. Javaslat a Vatikán és a magyar állam között néhány
kérdés rendezésére. (1963. március 22.) 88–91. Közli: Szabó, 2005, 78–81.

¹⁷ A kiutazások pártállami ellenőrzését részletesen elemzi: Krahulcsán, 2010.

¹⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/1. 385–398. A klerikális reakció illegális csatornáinak átfogása ér-
dekében végzett op[eratív] feldolgozó munkáról jelentés. (1962. március 26.). A telepítésre al-
kalmas ügynökök felsorolását lásd 386–387.

¹⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/3. 31. Jelentés egyházi személyek franciaországi utazásáról (1962.
július 26.)

zett tapasztalatok nyomán gyorsan megszülettek azok a tervek is, amelyek
a feltáruló lehetőségek hasznosítását célozták. Az Állami Egyházügyi Hi-
vatal például olyan javaslattal állt elő, hogy tekintélyes katolikus egyházi
személyek a „jobb tájékozódás és a pozitív kapcsolatok ápolása céljából”
már a zsinat második ülészakájának megnyitása előtt nyugati országokba
utazzanak.²⁰ Az utazásokat azután a biztos siker érdekében az állambizton-
sági szervekkel összehangoltan szervezték meg, és elsősorban ügynökök ki-
jutását tették lehetővé.

A három kérdéskör – az emigráció félreállítása és kiutasítása a PMI-ből,
magyar teológusok vatikáni részről szorgalmazott római továbbképzése,
ügynöktelepítés – összekapcsolásának célszerűségét először a római hír-
szerzők vetették fel 1963 nyarának derekán. Egy XXIII. János pápa halála
(1963. június 3.) után készült, datálatlan operatív tervben ez áll: „A Vatikán
és a Magyar N[ép]K[öztársaság] közötti tárgyalások eredményeképpen eset-
leg lehetőség nyílhat arra, hogy vatikáni külföldi papi tanintézetekbe tele-
pítéseket hajtsunk végre.”²¹ Egy 1964 elején készült összefoglaló jelentésből
az is tudható, hogy a kérdéskörök összekapcsolásának értelmi szerzőjét a
római hírszerzés tagjai között, minden bizonnyal Földes György,²² a római
magyar követség tanácsosa, egyben a hírszerzés római rezidentúrájának
„Tarnai” fedőnevű vezetője személyében kell keresnünk. A jelentésben
ugyanis többek között ez olvasható: „Az emigráció hitelét nem sikerült dez-
információs anyagokkal rontani, ugyanakkor érvényesíteni lehetett elképze-
léseinket az ÁEH római tárgyalásain, de csak bátortalanul, mert a központ
engedélye későn érkezett meg. Így a magyar tárgyaló fél – tervünk ismere-
tének hiányában – minden kötelezettség nélkül, csak érintette és nem felté-
telként szabta javaslatainkat. Rezidens elvtárs szerint a terv végrehajtására
a további tárgyalásokon lehetőség van.”²³

A római rezidentúrán megfogalmazott tervet a hírszerzés budapesti köz-
pontja is helyeselte, és 1963. szeptember 13-án felterjesztette jóváhagyásra:
„A kialakult helyzetet alkalmasnak tartjuk, és lehetőségeket látunk arra,
hogy a kiutazó püspöki delegáción keresztül a Vatikán és a magyar kor-
mányszervek között sorra kerülő tárgyalásokon lépéseket tegyünk a PMI

²⁰ Szabó, 2005, 88. Az Állami Egyházügyi Hivatal javaslatai a Vatikánnal rendezendő kér-
désekkel kapcsolatban (1963. március 22.)

²¹ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/2. 352. Operatív tervek és intézkedések (1962 nyara).

²² Földes György (1931–) rendőrezredes. 1961 és 1966 között fedőmunkahelye a Külügy-
minisztérium. 1962 és 1966 között a római követségen I. o. titkár és rezidens. 1966-tól ismét
Magyarországon szolgált a III/I. Csoportfőnökség különböző osztályain, mint alosztályvezető,
osztályvezető-helyettes, osztályvezető, illetve kiemelt főoperatív beosztott. 1989-ben vonult
nyugdíjba. Földes Györgyhez és a római rezidentúrához lásd: Szabó – Soós, 2006.

²³ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/7. 217. A zsinati magyar delegációval kapcsolatos tapasztalatok.
Tájékoztató jelentés. (1964. február 12.)

visszaszerzésére, Zágon és Mester kikapcsolására.”²⁴ A terv végrehajthatóságának alátámasztása céljából emlékeztettek arra: maga Brezanóczy Pál vetette fel, hogy „jobb lenne, ha a Vatikánban a magyar egyházmegyéek ügyvivője nem Mester lenne, hanem a magyar állam útlevelével lenne kint valaki”.²⁵ Másik érvként pedig arra hivatkoztak, hogy a Szentszék hozta szóba magyar papok római továbbképzésének a kérdését.²⁶ Mindezek alapján azt javasolták, hogy a püspökök a továbbiakban erőteljesen szorgalmazzák, „hogy a magyar r[ómai] k[atolikus] egyház és a külföldön élő magyar r[ómai] k[atolikus] papok egyedüli képviselőjeként csak a püspöki kart ismerjék el”, és nehezményezzék, hogy a Vatikán disszidens papokat tekint összekötőnek. A Szentszékkel tárgyaló magyar kormányküldöttségnek pedig azt az utasítást kívánták adni, hogy amennyiben a Szentszék felveti a római papi továbbképzés kérdését, a delegáció „szögezze le, hogy a kérdést csak akkor tesszük megfontolás tárgyává, ha Mester és Zágon távozik a PMI-ből, és a püspöki kar javaslatára, a kormány hozzájárulásával más személy veszi át a PMI vezetését, s ezáltal biztosítottak látjuk a kint tanulók hazafias nevelését.”²⁷

A római rezidentúráról származó javaslat megvalósítására a szentszéki-magyar tárgyalások második fordulóján azonban még nem került sor. Mivel az 1963. szeptember 13-i előterjesztésre a központ engedélye későn érkezett meg,²⁸ az 1963. október 1. és 5. közötti tárgyalásokon a magyar fél továbbra is csak az emigráció félreállításának szempontjából vetette fel a PMI ügyét.²⁹ Földes György, a római rezidentúra vezetője ezért már egy 1963. október 9-én kelt jelentésben arra tett javaslatot, hogy a hírszerzés Pápai Magyar Intézettel kapcsolatos elképzeléseit, amelyeket korábban csak nagy vonalakban tártak a magyar tárgyalódelegáció elé, egy feljegyzésben részletesen is kifejtse. „Így várható, hogy a következő tárgyaláson ezzel érdemben foglalkozni fognak.”³⁰

²⁴ ÁBTL 3. 2. 7. Cs–2/3. 118. Javaslat a Vatikán politikájának befolyásolására és az rk. papi emigráció bomlasztására. (1963. szeptember 13.)

²⁵ Uo.

²⁶ A fent említett eseten kívül sor került erre Hamvas Endre és Brezanóczy Pál Agostino Casarolival 1963. április 29-én Bécsben folytatott tárgyalásain is. Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O–14963/7. 217. A zsinati magyar delegációval kapcsolatos tapasztalatok. Tájékoztató jelentés. (1964. február 12.)

²⁹ „A budapesti tárgyalásoknál erőteljesebben került szóba a római magyar disszidens papok ellenséges tevékenysége. A kialakult tarthatatlan helyzet megváltoztatására azonban konkrét megállapodást nem sikerült elérni.” Szabó, 2005, 156. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a Politikai Bizottság részére a magyar kormány és a vatikáni megbízott közötti tárgyalásról. (1963. október 22.) Az utólag készített, és 1964. március 22-én aláírt pro memoria szerint a második tárgyalási fordulón a magyar fél az emigráns papok ellenséges viselkedését tette szóvá, és Mester István ügyvivői megbízatásának visszavonását szorgalmazta. Barberini, 2008, 98–99. Promemoria sulle trattative fra Santa sede e rappresentati del Governo ungherese. Roma, 1–5 ottobre 1963 (1964. március 22.)

³⁰ ÁBTL 3. 2. 7. Cs–2/5. 41–43. A Vatikánnal való tárgyalások tapasztalatai. (1963. október 9.)

A részletes feljegyzés végleg meggyőzhette az egyházpolitikai vezetést: az addigi tárgyalások eredményét összegző, 1963. október 22-én kelt beszámolóban szereplő javaslat szinte szó szerint átveszi az állambiztonsági előterjesztés szövegét: „Továbbra is követelni kell a római magyar papi emigráció visszaszorítását. Hamvas püspököknek javasoljuk, hogy a püspöki kar nevében vonja vissza az emigrációs papok megbízatásait, nevezzen ki és küldjön ki megfelelő egyházi személyt a püspöki kar római ügyvivőjeként. A Szentszékkel folytatandó budapesti tárgyaláson követelni kell: a Vatikán intézkedjen, hogy a Római Magyar Intézetből [sic!] a törvénytelenül ott lakó magyar emigráns papok kiköltözködjének, és az intézetet eredeti céljának megfelelően a magyar állam és a püspöki kar felhasználhassa.”³¹

A harmadik, 1964. március 14. és 24. közötti tárgyalási fordulón a magyar fél már igen határozottan lépett fel a papi emigráció és a Pápai Magyar Intézet ügyében. A Szentszék ígéretet tett Mester és Zágon kikapcsolására a magyar egyházra vonatkozó ügyek intézéséből, és késznek mutatkozott a PMI sorsának rendezésére, amennyiben az intézményt eredeti céljának megfelelően használják fel.³² Az egyeztetések után az 1964. június 25-i meg egyezéstervezetben Casaroli már elfogadta, hogy a Pápai Magyar Intézet visszatérjen a magyar püspökök joghatósága alá.³³ Az 1964. szeptember 14-én aláírt részleges megállapodás értelmében az emigráns vezetők az intézetet végül 1964. november 5-én adták át a magyar egyház képviselőinek.³⁴

Az állambiztonság terve a PMI-vel

A Pápai Magyar Intézet magyar egyházi kézbe való visszaszerzésével az állambiztonsági szervek három alapvető célt kívántak elérni: „a/ Kiszorítani az emigrációt a PMI-ből. b/ Elősegíteni a PMI rendeltetésszerű felhasználását, pártunk és kormányunk egyházpolitikájának megfelelően. c/ Ügynök-

³¹ Szabó, 2005, 159–160. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a Politikai Bizottság részére a magyar kormány és a vatikáni megbízott közötti tárgyalásról. (1963. október 22.)

³² Szabó, 2005, 181. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az Állami Egyházügyi Hivatal közös tájékoztatója a Politikai Bizottság részére a magyar kormány és a vatikáni megbízott közötti tárgyalásról (1964. március 24.) A Pápai Magyar Intézet ügyében kevéssel a tárgyalások előtt kereste meg az államtitkárságot a Szemináriumok Kongregációja, hogy segítsenek tisztázni a Palazzo Falconieri tulajdoni viszonyait. Vö. Barberini, 2008, 118. Relazione di Mons. Casaroli al Card. Segretario di Stato sulla ripresa dei contatti con il Governo ungherese (1964. április 10.) A Szemináriumok Kongregációjának egyébként Zágon József vetette fel, hogy szükség van az intézet jogi státuszának rendezésére. Németh, 2007, 80.

³³ Szabó, 2005, 187. Száll József római magyar követ levele Prantner József ÁEH-elnökhöz a magyar–vatikáni részleges megállapodással kapcsolatban. (1964. június 26.)

³⁴ Vö. Szabó, 2005, 236–239. A Pápai Magyar Egyházi Intézet átadás-átvételi jegyzőkönyve (1964. november 5.) és Csepregi Ignác prépost levele Prantner József ÁEH-elnöknek a Pápai Magyar Egyházi Intézet átvételével kapcsolatban (1964. november 19.)

telepítéssel biztosítani a PMI élére megfelelő vezetést, ezzel összefüggően továbbfejleszteni hírszerzési lehetőségeinket.”³⁵

A részleges megállapodás aláírásával, illetve ennek nyomán az intézet 1964. november 5-i átadásával az első célt sikerült elérni. Az emigráció korábbi központjának felszámolása mindazonáltal csak átmenetileg fosztotta meg centrumuktól az emigráns papokat, és a katolikus emigráció belső megosztása sem járt a várt sikerrel. Mindenekelőtt azért, mert vezetői tudatosan készültek az új helyzetre, és 1967-re felépítették a továbbiakban az emigráció új központjául is szolgáló Szent István Háza.³⁶

Az egyházpolitikának megfelelő rendeltetészerű használat elősegítése az állambiztonság szempontjából az egyház és állam között kialakult „jó viszony” hosszú távú operatív biztosítását és továbbfejlesztését jelentette. Az Állami Egyházügyi Hivatal katolikus főosztálya a Pápai Magyar Intézettel kapcsolatban csak a személyi és dologi ügyek intézésének, az ösztöndíjasok kiválasztási rendjének kidolgozását határozta meg feladatként.³⁷ Madai András,³⁸ a hivatal PMI-vel foglalkozó referense később ezt annyiban pontosította, hogy „a hallgatók jövőbeni kiválogatásánál továbbra is a korábbi álláspontunkhoz ragaszkodva a politikai megbízhatóságra nagy gondot kell fordítani”.³⁹ Az állambiztonság azonban nemcsak az alkalmatlan jelöltek római továbbtanulásának megakadályozását tartotta feladatának,⁴⁰ de a katolikus főosztály előterjesztésében az egyházpolitika Magyarországon belüli gyakorlatára vonatkozó feladatai között szereplő pontok közül az egyházi kulcspozíciók megfelelő személyekkel történő betöltésének követelményét is összekapcsolta a PMI ügyével.⁴¹

A Belügyminisztérium III/III-as és III/I-es Csoportfőnökségei a PMI-vel kapcsolatos operatív intézkedések tervezése során már 1964 nyarán számoltak azzal, hogy a kint tanuló ösztöndíjasokat „a Vatikán szemmel tartja, velük hazai vonatkozásban terveket szándékozik megvalósítani, s hazai vonatkozásban, római végzettségük miatt, érvényesülésükre tág lehetőségek adódnak.” Ezért a közülük beszervezett „ügynökökkel távoli perspektivikus feladatokat kívánunk megvalósítani”.⁴² Az előterjesztés végső, Galambos József

³⁵ ÁBTL 3. 1. 5. 14963/9. 180. Támadólagos csoport félévi beszámolója. Jelentés. (1965. június 1.)

³⁶ A Vatikáni Államtitkárság és a Pápai Magyar Intézet emigráns vezetőinek az intézet átadása ügyében folytatott együttműködését alaposan dokumentálja: Németh, 2007, 80–90.

³⁷ Vö. MOL XIX-A-21-d 002-16/a/1964. Előterjesztés a katolikus egyházzal kapcsolatos egyházpolitikai feladatokra. (1964. december 8.)

³⁸ Madai András az ÁEH csoportvezetője, majd 1953 és 1972 között főosztályvezetője.

³⁹ MOL XIX-A-21-d 004-23/d/1965. Feljegyzés a PMI működéséről (1965. július 7.)

⁴⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O-20011. A Pápai Magyar Intézet helyzete (1964–1975). Összefoglaló jelentés. (1976. február 4.)

⁴¹ Vö. MOL XIX-A-21-d 002-16/a/1964. Előterjesztés a katolikus egyházzal kapcsolatos egyházpolitikai feladatokra. (1964. december 8.)

⁴² ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/7-a. 333. Ügynökség felkészítése a zsinat III. ülészakára, PMI-vel kapcsolatos operatív intézkedések. Javaslat. (1964. augusztus 19.)

miniszterhelyettes által aláírt változatából ugyan kimaradtak a PMI-re vonatkozó tervek,⁴³ de ez korántsem az elvetésüket jelentette. Éppen ellenkezőleg. A II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakára való operatív felkészülésnek és a Pápai Magyar Intézet átvétele operatív előkészítésének a szétválasztása éppen abból fakadt, hogy ez utóbbi kérdés különös figyelemben részesült.

A harmadik célkitűzés: a magyar hírszerzési lehetőségek fejlesztése a Vatikánnal szemben nem csak a magyar (egyház)politikai döntéshozók számára volt fontos. A rendelkezésre álló források szerint a szocialista tömbön belül ugyanis legkésőbb 1955-től Magyarországra osztották azt a feladatot, hogy ügynököket építsen be a Vatikánba: „Tekintve, hogy a Magyar Népköztársaság nagy lehetőséggel rendelkezik a Vatikánnal kapcsolatot tartó katolikus papság között, ügynöki beépülést kell végrehajtani a Vatikánba és szerveibe abból a célból, hogy megelőzzük Magyarország és a szocialista tábor többi országai ellen irányuló aknamunkájukat.”⁴⁴ A magyar hírszerzés szakosítása az egyházakba való beépülésre az 1960-as években változatlanul fennállt.⁴⁵ Az állambiztonság 1964 augusztusában tartott országos értekezletén meghatározott irányelvek alapján a hírszerzés érdeklődési körébe tartozó objektumok között továbbra is fontos helyet foglaltak el „a Vatikán, illetve más egyházak irányítása alatt álló intézetek, főiskolák, szervezetek és hivatalok”.⁴⁶ Ebben az összefüggésben különösen értékes volt a Pápai Magyar Intézet, amelyet kitérő ugródeszkának tekintettek ügynökök tartós római/vatikáni telepítéséhez.⁴⁷

A Pápai Magyar Intézet operatív felhasználásának sikere érdekében az intézet előjárói és hallgatói közé megfelelő ügynökséget kellett elhelyezni. Az állambiztonság értékelése szerint ezért minden kikerülő csoporttal legalább két „minőségi” ügynök kijuttatása vált szükségessé. A hálózati személyeket a hírszerzés a III/III. Csoportfőnökséggel szorosan összehangolt intézkedésekkel választotta ki.⁴⁸

⁴³ ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/7-a. 340–342. A II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakára kiutazó ügynökség felkészítésére és egyéb operatív intézkedésekre javaslat. (1964. szeptember 10.) A II. Vatikáni Zsinatra és a PMI átvételére való felkészülést eleinte szándékosan kapcsolták össze: „A zsinati munkára való készülést időbelileg [sic!] egybeesik a PMI átvételével, mindkét ügyben szereplő néhány személy személyileg is [sic!] azonos lesz, és mindkét ügy Rómában bonyolódik le, ezért a két ügyet egymástól élesen nem határoljuk el, mindkét ügyben az előkészítő munka párhuzamosan folyik.” ÁBTL 3. 1. 5. 14963/7-a. 303–304. A II. Vatikáni Zsinatra és a PMI átvételére való felkészülés. Javaslat. (1964. július 23.)

⁴⁴ Okváth, 2001, 700. Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól (1955. március 7–12.)

⁴⁵ Andrew – Mitrohin, 2000, 510.

⁴⁶ ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/8. 112. A III/I. Csfség érdeklődési körébe tartozó kategóriák és objektumok. (1964. augusztus 31.) Az országos állambiztonsági értekezletről az előbbi dokumentumot kísérő, Komornik Vilmos csoportfőnök által jegyzett szolgálati jegyből értesülünk: ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/8. 109. Szolgálati jegy. (1964. augusztus 31.)

⁴⁷ Vö. ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/9-a. 347–350. A BM III/I. és III/III. Csfség által a Vatikán és intézményei ellen közösen végzendő operatív feladatokra munkaterv. (1965. október 29.)

⁴⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O-20011 44–45. Közös intézkedési terv a római Pápai Magyar Egyházi Inté-

A telepítésre alkalmas ügynökállomány feltérképezését már 1963 őszén, közvetlenül a Pápai Magyar Intézettel kapcsolatos állambiztonsági tervek megfogalmazását követően megkezdték.⁴⁹ A megyénkénti összeállítást a kiutaztatható hálózati személyekről 1964 nyarán folytatták.⁵⁰ Amikor már komolyan számolni lehetett a PMI közeli átadásával, pontosan meghatározták, hogy az átvétel lebonyolítására egy gazdasági téren is jártas ügynököt kell keresni, továbbá az intézet vezetésére alkalmas két személyt kell felkutatni.⁵¹ Az ösztöndíjasok közé olyan ügynököket kerestek, akik „élvezik a püspöki kar és elnyerhetik a Vatikán bizalmát, aminek eredményeképpen római tanulmányaik után magas egyházi funkcióba kerülhetnek”.⁵²

Idővel a Pápai Magyar Intézetben tanuló ösztöndíjasok kiválasztásának jól kidolgozott rendszere alakult ki. Az első években túlnyomórészt a belső elhárítás tapasztalt hálózati személyei közül választották ki a telepítendő ügynököket, és a püspöki aulákban meglévő kapcsolataikon keresztül ajánlották őket továbbképzésre. 1970-től azonban az vált általánossá, hogy felderítették, vajon az egyes püspökök kiket szándékoznak továbbtanulásra Rómába küldeni, és közülük szerveztek be új ügynököket.⁵³

A megfelelő jelöltek felkutatásában az állambiztonság természetesen az Állami Egyházügyi Hivatal segítségére is számíthatott. Az ÁEH vezetése ugyanis már 1965-től arra törekedett, hogy tervszerűen, jó előre kapcsolatot építsen ki a potenciálisan kiküldhető fiatal papokkal. A területfelelősöket és a megyei egyházügyi főelőadókat ezért azzal bízták meg, hogy a Hittudományi Akadémia hallgatói közül válogassák ki a megfelelő személyeket, illetve a vidéki szemináriumok hallgatói közül az arra alkalmasakat irányítsák a Hittudományi Akadémiára, hogy ott szerezzenek doktorátust. A kiválasztott hallgatókat egyúttal idegen nyelvek elsajátítására is buzdítani kívánták, hogy a későbbiek során jó esélyük legyen a római továbbtanulásra.⁵⁴

A telepítésre kiválasztott hálózati személyek minden esetben alapos kiképzést kaptak a külföldi hírszerző munkára. A politikai jellegű továbbképzés mellett megszerezték a szükséges szakmai-operatív ismereteket, és megkapták az általuk követendő „magatartási vonalat”. A kiképzés végén az ál-

zettel kapcsolatos feladatok végrehajtására. (1965. április 26.) A kiválasztás és telepítés folyamatát részletesen elemzi: Bandi, 2010.

⁴⁹ A Szabolcs-Szatmár, Heves megyei, a budapesti, a Fejér, Nógrád, Hajdú-Bihar, Zala és Vas megyei Rendőr-főkapitányság jelentéseit külföldre utaztatható egyházi ügynökökről lásd ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/4. 225-244., 254-257., 280-283., 293-294., 299-300.

⁵⁰ A Nógrád, a Győr-Sopron és a Komárom megyei Rendőr-főkapitányság jelentéseit lásd ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/6-a. 345-370., 394-395.

⁵¹ ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/7-a. 303-304. A II. Vatikáni Zsinatra és a PMI átvételére való felkészülés. Javaslat. (1964. július 23.)

⁵² ÁBTL 3. 1. 5. O-14963/9. 183. Támadólagos csoport félévi beszámolója. (1965. június 1.)

⁵³ ÁBTL 3. 1. 5. O-20011. A Pápai Magyar Intézet helyzete (1964-1975). Összefoglaló jelentés. (1976. február 4.)

⁵⁴ MOL XIX-A-21-d 004-23/d/1965. Feljegyzés a PMI működéséről (1965. július 7.)

lambiztonság írásos megállapodást kötött az ügynökkel, amely tartalmazta a két fél által vállalt feltételeket és kötelezettségeket.⁵⁵

Az állambiztonsági „játszmák” eredményei

A gondosan kidolgozott rendszernek köszönhetően sikerült elérni, hogy az 1965 és 1975 között eltelt tíz évben római tanulmányokat folytató, illetve a Pápai Magyar Intézet vezetésében szerepet vállaló negyvenhat pap között összesen húsz hálózati személy jutott ki. Az előkészületek alaposságát jelzi, hogy ezt a tíz év alatt Rómában megforduló húsz ügynököt az állambiztonság összesen mintegy 150-170 fiatal pap ellenőrzése és tanulmányozása során választotta ki. Az 1976 februárjában készült összefoglaló jelentés szerint segítségükkel sikerült valóra váltani az eredeti célkitűzéseket. Az intézet vezetőinek és növendékeinek a magyar egyházpolitika érdekeinek megfelelő, de egyúttal egyházas tevékenységével rövid idő alatt sikerült elosztatni a Pápai Magyar Intézettel szemben a Szentszék részéről kezdetben megnyilvánuló bizalmatlanságot, és széles körben megbecsült és elismert központtá emelni a PMI-t. A kijuttatott hálózati személyek ugyanakkor nemcsak a rendszer tekintélyének növeléséhez járultak hozzá, hanem – a kiépített vatikáni kapcsolatoknak köszönhetően – értékes segítséget nyújtottak a hírszerző és elhárító munkához, többek között a római emigráns papok csoportjának polarizálásához is, és így közvetetten hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar (egyház)politikai vezetés érdekeinek megfelelően erősödött az ország és a Szentszék kapcsolata.⁵⁶

A Pápai Magyar Intézet átvételét követő első tíz évre visszatekintve az állambiztonság által megfogalmazott perspektivikus célok teljesülését is pozitívan értékelték. Az újabb tapasztalatok megerősítették azt a korábbi feltételezést, hogy a Szentszék a Rómában továbbtanuló papok közül választja ki azokat, akiket később magasabb egyházkormányzati pozícióba kíván juttatni. A római tanulmányait 1975-ig befejező, továbbra is magyar egyházi szolgálatban maradó harmincnégy pap közül ugyanis huszonnégy – a végzetek 67 százaléka – magasabb egyházi beosztásba került. Az állambiztonság külön sikerként értékelte, hogy a hierarchiában előbbre lépő papoknak több mint a fele (56 százaléka, azaz tizenhárom fő) hálózati személy volt. Közülük a III/III-1/a alosztály csupán hármat adott át a megyei társosztályoknak, a fennmaradó tíz személy többségét a belső elhárítás központi egysége foglalkoztatta tovább különböző elhárítási vonalakon. Jó esélyt láttak ugyanis arra, hogy ezek a magasan képzett, jó római kapcsolatokkal ren-

⁵⁵ Bandi, 2010, 194-201. Egy konkrét eset tanulmányozása kapcsán ilyen megállapodást ismertet: Majsai, 2007.

⁵⁶ ÁBTL 3. 1. 5. O-20011. A Pápai Magyar Intézet helyzete (1964-1975). Összefoglaló jelentés. (1976. február 4.)

delkező ügynökök öt-tíz éven belül egyházkormányzati pozícióba juttathatók, és ezáltal a magyar egyház felső- és középvezetésében idővel tovább lehet növelni a hálózati személyek arányát. Mindezek alapján azt a következtetést vonták le, hogy „a római végzettségű papok között célszerű és lehetséges tovább bővíteni operatív pozícióinkat”.⁵⁷

Összegzés

Az állambiztonsági összefoglaló jelentésben megrajzolt kép a sikereket és eredményeket hangsúlyozza. Ahhoz, hogy pontosan fel lehessen mérni, a valóságban milyen hatékonysággal sikerült megvalósítani a perspektivikus tervet – azaz milyen arányban kerültek ki a volt ösztöndíjasok közül a hálózati tevékenységet is folytató egyházi közép- és felsővezetők –, a Pápai Magyar Intézet vezetői és ösztöndíjasai életpályájának és az egyházi kulcspozíciók 1965 utáni betöltési gyakorlatának átfogó, komparatív elemzésére volna szükség.

Néhány általános következtetést mindenesetre már jelenlegi ismereteink alapján is levonhatunk. A Pápai Magyar Intézet esete azt támasztja alá, hogy Kádár Magyarországon az egyházpolitika nem utolsó sorban azért válhatott sikertörténeté, mert az állambiztonság operatív támogatására támaszkodva maximálisan a rendszer érdekeinek megfelelően tudta kihasználni az 1964. évi részleges megállapodásban rögzített kereteket. Miközben a PMI példája sok tekintetben a korabeli, manipuláción alapuló, kifinomult egyházüldöző-modell lényegi vonásait tükrözi, a római intézet esete annyiban különlegesnek tekinthető, hogy az állambiztonság itt nem kizárólag operatív támogató szerepet játszott. Az intézet átvételének és perspektivikus felhasználásának ötlete ugyanis nem az egyházpolitika irányítóitól, hanem a hírszerzéstől, a római rezidentúra vezetőjétől származott. A kérdés napirendre tűzéséhez a szentszéki–magyar tárgyalásokon arra volt szükség, hogy a magyar hírszerzés a saját céljait kreatívan kapcsolja össze az egyházpolitika célkitűzéseivel.

Az egyházpolitikai vezetés és a belügyi szervek együttműködése mellett a hosszú távra tervezés szintén kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy az 1960-as évektől az egyházpolitika „sikerágazattá” vált Magyarországon. A perspektivikus tervezésre különösképpen a katolikus egyház felső- és középvezetésének lojális személyekkel való betöltéséhez volt szükség. A magyar kormányzat ezen a téren akkor érte el az első jelentős sikert, amikor az 1964. évi részleges megállapodásban rögzített püspökkinevezési eljárás elfogadásával a Szentszék *de facto* elismerte az állam beleszólási jogát. A kialakított rendszer ugyan elvben biztosította, hogy a Szentszék szabadon nevezhessen ki püspököket, a gyakorlatban az előzetes egyeztetéseknek köszönhetően az állam szinte maradéktalanul érvényesíthette akaratát. A Vatikán számára ugyanis csaknem ellenőrizhetetlen volt az egyes személyekkel

⁵⁷ Uo.; Bandi, 2010, 202–204.

szemben felhozott politikai vétő jogossága. A Pápai Magyar Intézet „benépesítése” kapcsán kidolgozott perspektivikus terv végül megteremtette annak lehetőségét, hogy hosszú távon a kompromisszumosnak tekintett püspökök közé szintén olyan személyeket juttassanak be, akik amellelt, hogy bírták a Szentszék bizalmát, valójában az állambiztonsággal való együttműködésre is kész, lojális állampolgárok voltak.

A fenti, egymásra épülő két tényező tehát kitűnően kiegészítette egymást, és a segítségével megvalósított kontraszelekció nagyban elősegít(h)ette annak az új egyházpolitikai stratégiának a megvalósítását, amely az egyház külső ellenőrzéséről mindinkább a belső kontrollra tért át. Ezzel a népfrontpolitika keretei között végrehajtott váltással egyúttal azt is el lehetett érni, hogy – legalábbis ami az egyház intézményes struktúráit illeti – a katolikus egyház az 1970-es évek végére mindinkább elveszítette az utolsó legalisan létező ellenzéki szervezet szerepét, és a rendszert stabilizáló tényezővé vált.⁵⁸

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3. 1. 5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, operatív dossziék.
O-14963/1–10. „Canale”.
O-20011. „Palota”.
3. 2. 7. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjai által kezelt csoportdossziék (Cs-dossziék).
Cs-2/1–10. „Hontalanok”.

MOL – Magyar Országos Levéltár

- M-KS 288. f. 22. cs. MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztály.
XIX-A-21-a Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok.
XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK-iratok.

IRODALOM

- Andrew – Mitrohin, 2000. – Andrew, Christopher – Mitrohin, Vaszilij: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön*. Talantum Kiadó, Budapest, 2000.
- Balogh, 2008. – *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II.* Boróvi József gyűjtésének felhasználásával összeállította Balogh Margit. METEM – Szeged–Csanádi Püspökség, Budapest, 2008.
- Bandi, 2010. – Bandi István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989.* Szerk.: Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 189–205.

⁵⁸ A katolikus egyházi elit szerepének ezt a változását hangsúlyozza: Bauquet, 2006, 187–202.

- Barberini, 2008. – *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*. A cura di Giovanni Barberini. Il Mulino, Bologna, 2009. (Santa Sede e politica nel novecento 7)
- Bauquet, 2006. – Nicolas Bauquet: Les élites religieuses de la Hongrie communiste, de la contre-élite a la proto-nomenklatura In *Le communisme et les élites en Europe centrale*. Dirigé par Nicolas Bauquet et François Bocholier. PUF – Éditions ENS rue d'Ulm, Paris, 2006, 187–202.
- Beke, 1998. – Beke Margit: A Pápai Magyar Egyházi Intézet megalakítása és első évei Rómában (1929–1945) In: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Szerkesztette Csorba László. HG, Budapest, 1998, 69–73.
- Csorba, 1998. – Csorba László: A Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában 1945-től napjainkig. In: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Szerkesztette Csorba László. HG, Budapest, 1998, 75–94.
- Fejérdy, 2009. – Fejérdy András: „Hontalanok”. A római emigráns magyar papok, a magyar kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei. In: *Történelmi Szemle*, 2009/1., 59–89.
- Krahulcsán, 2010. – Krahulcsán Zsolt: A be- és kiutazások állambiztonsági és pártellenőrzése (1956–1964). In: *Betekintő*, 2010/1., <http://betekinto.hu/Default.aspx?cikkid=135> (utolsó letöltés: 2010. július 29.)
- Majsai, 2007. – Majsai Tamás: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban I. In: *Beszélő* 2007/12., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ismereteimet-soha-senkinek-nem-fedhetem-fel> (utolsó letöltés: 2010. július 29.)
- Németh, 2007. – Németh László: Mindszenty József és a Santo Stefano Rotondo (1949–1975). In: *Magyar Sion*. Új folyam. 2007/1., 64–98.
- Okváth, 2001. – Okváth Imre: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól 1955. március 7–12. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 2001/4., 689–706.
- Szabó, 2005. – Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Szabó – Soós, 2006. – Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság” Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember, Budapest, 2006. A tanulmány újraközlése In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerk.: Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.

A politikai rendőrség „új szakasza” és a szerzetesrendek (1953–1955)

BÁNKÚTI GÁBOR

A politikai rendőrség működéséről szóló diskurzus általánosan elfogadott megállapítása, hogy a belügyi munka területén az 1960-as évtized hozott alapvető szervezeti és szemléletbeli változásokat. Az 1962-es esztendő – a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének létrehozása – kétségtelenül korszakot zár: ekkorra alakultak ki az állambiztonság „konszolidált” működ(tet)ésének feltételei, az átrendeződő kül- és belpolitikai helyzet pedig szükségessé tette az állambiztonsági tevékenység újragondolását is.¹ A pártirányítás mint követelmény mellett ekkor került előtérbe a megelőzés elve. Egyszerűsítve: az '56-os rendszerösszeomlásig a „párt ökleként” aposztrofált szervezet habitusa Kádár János megerősödését követően oly módon változott, hogy az egyre inkább mint a „párt szeme és füle” működött. A demonstratív akciók fokozatosan háttérbe szorultak, az államvédelem intézkedései kifinomultabbak és professzionálisabbak lettek.

Tanulmányomban annak feltárására vállalkozom, hogy e kétségtelenül kitapintható államvédelmi módszerváltás előzményei miatt, illetve miként nyúlunk vissza a forradalom előtti időszak legkomolyabb kiigazítási kísérletéig, Nagy Imre 1953 nyarán meghirdetett „új szakasz” politikájáig. Meglátásom szerint ugyanis az 1953 és 1955 közötti időszak – az államvédelmi ügynökségi munka perspektívájában – sokkal inkább tekinthető „pre-kádárinak”, mint „poszt-sztálininak”: a Belügyminisztérium és az Államvédelmi Hatóság 1953. júliusi összevonásával a Kádár-korszak politikai rendőrségének prototípusa jött létre.² Pontosan kirajzolódik ez az előzményjelleg a katolikus egyház elleni intézkedésekben. A következőkben ennek szerzetesrendi vonatkozásait veszem számba, annál is inkább, mert a „klerikális reakció elleni elhárítás” munkájában 1953 és 1956 között a velük kapcsolatos feladatok domináltak.

Tanulmányom nem a szerzetesrendek korabeli története és még kevésbé az egyes velük kapcsolatos ügyek elemző bemutatása.³ Az egyházüldözés mechanizmusa érdekelt; a korszak figyelmet érdemlő belügyi (ÁVH-s)

¹ Urbán, 2003. Kádár János saját tapasztalataiból is okulva felszámolta a „szerv” ötvenes évekre jellemző öntevékeny gyakorlatát, és a testületet a párt (MSZMP) politikájának engedelmes szolgálójává tette.

² Az egyesített Belügyminisztérium működéséről lásd Baráth, 1999; Kajári, 2000.

³ Erről a jezsuiták vonatkozásában lásd Bánkúti, 2010.

szemléletváltásának szerzetesrendi vonatkozásait kutattam. Azt az (al)rendszerspecifikus gyakorlatot, melynek következtében a szerzetesrendek államvédelmi szempontból új dimenzióba kerültek. A korábbi időszak jellemzően „börtöncentrikus” drillje mellett/helyett az operatív módszerek váltak hangsúlyosabbá velük szemben, e kombinációk pedig perspektivikusan illeszkedtek a kémelhárítás és a hírszerzés fő feladataiba. A feltárás során három kérdéskört illeszttek egymás mellé: a „szocialista törvényességet”, a „totális elhárítást” és a Vatikánba való beépülést. Ezek egymásba fonódása olyan összetett folyamat eredménye, melynek során a bel- és külpolitikai események, a párton (MDP) belüli hatalmi harcok és a Kreml hidegháborús stratégiái érzékelhetően egymásra reflektálnak. Az eseményeket alakító tényezők egymásra hatását figyelembe véve témánk szempontjából az alábbi működési mechanizmus bontakozik ki. Az államvédelmi munka referenciapontjait az MDP csúcsszerveinek (Központi Vezetőség, Központi Vezetőség Politikai Bizottsága, Titkárság) döntései határozták meg.⁴ Ezek egyfelől a moszkvai – a korszakban legkevésbé sem következetes – instrukciók recepcióját jelentették, másfelől a „Nagy Imre-vonal” és a pártapparátusra támaszkodó *Rákosi Mátyás* hatalmi harcának aktuális állását is tükrözik.⁵ Az idomulás elvi és módszertani követelményeiről, melyek lényegében a párt-határozatok államvédelmi olvasatát jelentették, a belügyminisztériumi tárca irányító testületeként működő belügyi kollégium helyzetértékelései és állásfoglalásai tudósítanak.⁶ Az operatív szervek az itt meghatározott irány szerint végezték konkrét feladataikat. Így – a többi rendszeridegennek tekintett kategóriához hasonlóan – a szerzetesrendek esetében is pontosan nyomon követhető az aktuális (hektikusan ingadozó) „pártvonal” érvényesülése. Ez az intézkedési lánc egycsatornás, de korántsem egyirányú. Az operatív szervek jelzéseit a belügyminiszter saját fontosságát is nyomatékosítva tolmácsolta a döntéshozó pártfórumok felé. A BM által szolgáltatott muníció 1954 tavaszától (de legkésőbb *Piros László* 1954. júliusi belügyminiszteri kinevezésétől) kezdve – leképezve az új szakasznak a rendszerbe épített első elmentmondásait – kivétel nélkül a „keményvonalasok” pozícióit erősítette.⁷

A szocialista törvényesség helyreállítása

Sztálin halálát követően, 1953 nyarán a moszkvai utasításra meginduló magyarországi belpolitikai változások a politikai rendőrség tekintetében is új helyzetet teremtettek.⁸ A változtatások Nagy Imre újonnan kinevezett mi-

⁴ Az MDP országos vezető szerveinek legfontosabb határozatait közli Izsák, 1998.

⁵ Baráth, 1998.

⁶ Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2001–2006.

⁷ Gyarmati, 2010, 83–92.

⁸ Lásd erről Baráth, 1999, 147–166.; valamint Kajári, 2001, 21–50.

niszterelnök „új szakasz” politikájában öltöttek testet. Nagy az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén elmondott – nyilvánosságra nem hozott – beszédében a törvénysértések felszámolását is célul tűzte ki: „a tömeges büntetések, a gyakori önkényeskedések sértették a széles néptömegek igazságérzetét, és megrendítették a jobbiztonságba vetett bizalmát. [...] Az igazságszolgáltatás, a rendőrség és az államigazgatási szervek munkájában a jog és a törvényesség biztosítására nem teremtettük meg az Alkotmányban előírt Legfelsőbb Államügyészség intézményét. Mindez oda vezetett, hogy a népi demokráciában túrheterogén, s inkább rendőrállamhoz hasonló állapotok keletkeztek az igazságszolgáltatás és bíraskodás terén.”⁹ A Központi Vezetőség határozata és az erre alapozott kormányprogram szintén megerősítette a Nagy Imre által megfogalmazott szándékot.¹⁰ A korábbi időszak justizmordjainak reparálására a moszkvai tanácsoknak megfelelően a magyar minisztertanács rendeletileg számolta fel az ÁVH önállóságát, és a testületet újra a Belügyminisztérium szervezetébe integrálta.¹¹ A strukturális átalakításhoz a kádérállomány felülvizsgálata társult, és változott a politikai rendőrség irányításáról és működtetéséről vallott felfogás is.¹² A szabályozottabb működés és a pártellenőrzés feltételeinek megteremtéséhez – a szolgálatok működési irányultságát tekintve – az operatív hálózati munka előtérbe kerülése kapcsolódott. A működtetésnek és működésnek ez az összefüggése a politikai helyzetértékelésen túl a szocialista törvényesség fogalmának korabeli értelmezéséből fakadt.

A szocialista törvényesség fogalmát a marxista jogelmélet nem a természetjogból, hanem az adott társadalmi rendszerből vezette le.¹³ Ebben a felfogásban a jog a dolgozó nép törvényre emelt akarata, a proletárdiktatúra eszköze. Alkalmazását a kommunista társadalom építése és a kizsákmányolók maradványainak megsemmisítése érdekében – az osztályharc szempontjainak megfelelően – a kommunista pártok aktuális politikája határozta meg, érvényesülését pedig a szocialista állam kényszerítőereje biztosította.¹⁴ A „szocialista törvényesség helyreállítása” nem az osztályharcos alapelveket kérdőjelezte meg, sokkal inkább annak következetes érvényesítését ígérte. A kiigazítás csupán a *pszeudojog* érvényesítésének szabályozott – „mindent

⁹ MOL M–KS 276. f. 52. cs. 24. ő. e. 39.

¹⁰ MOL M–KS 276. f. 52. cs. 24. ő. e. 217–234. Közli Izsák, 1998. 188–206.

¹¹ A politikai rendőrség elnevezése és struktúrája 1945 és 1956 között számos alkalommal változott. A szervezeti változásokról lásd Vörös, 2010a, valamint Cseh, 1999. A PB július 22-én határozott az internálás intézményének megszüntetéséről, a kitiltások, kitelepítések feloldásáról és a táborok feloszlásáról is. A szocialista törvényesség megszilárdításának és a törvénytelenések felszámolásának feladata a *Gerő Ernő* vezette Belügyminisztérium intézkedési körébe tartozott.

¹² A politikai rendőrség pártellenőrzéséről lásd Krahulcsán, 2006.

¹³ Szilágyi, 2000, 49–51.

¹⁴ Arzsanov–Kecsekjan–Manykovszkij–Sztrogovics, 1951, 92–93.

a jogszabály szerint teszünk” – kereteit határozta meg. E kettős jogi valóság intézményesüléséből fakadt a belügyi munka fentebb leírt tendenciája.

A törvényesség szempontjából a hálózati operatív munka minisztériumon belüli megerősödésétől a bűnvádi eljárásoknak a korábbi időszaknál meg-alapozottabb előkészítését, az ellenségesnek tekintett célcsoportok tevékenységének alapos felderítését és dokumentálását várták. A korábbi, cinikus gyakorlattal szemben – „előbb őrizetbe venni, aztán tisztázni a körülményeket” – ez kétségtelen előrelépést jelentett. Ugyanakkor – és ez átvezet minket a „totális elhárítás” kérdésének tárgyalásához – az államvédelmi munka hatékonyságát nem elsősorban a büntetőeljárás kezdeményezése jelezte. Igazi eredményként azt könyvelték el, ha megelőző, akadályozó, bomlasztó célú intézkedések nyomán vált ellenőrzötté vagy politikailag indifferenssé a helyzet.

A „totális elhárítás”

Jóllehet a hálózati operatív munka megszervezése már 1950-ben megkezdődött, elvi és gyakorlati megalapozása a Gerő Ernő által vezetett egységes Belügyminisztérium létrejötte után valósult meg. Ez a fenti körülményeken túl az állomány sajátosságaiból, közjogi-igazgatási jogosítványainak átcsoportosításából és politikai helyzetértékeléséből fakadt.

Habár a júniusi párthatározat megzabolázta, sőt meg is rótt a „krampuszt”,¹⁵ az átszervezésnek az lett a nem kalkulált következménye, hogy az intézményrendszer hierarchiájában visszaminősített és a BM szervezetébe integrált államvédelem kebelezte be a Belügyminisztériumot.¹⁶ Ez egyrészt abból következett, hogy az átszervezéssel egyidejűleg a tanácsrendszer felügyelete a minisztertanácshoz, a közjogi teendők egy része pedig a helyi tanácsokhoz került, az egységesített BM feladatköre így értelemszerűen az állambiztonsági és rendőri szervek irányítására szűkölt. Másrészt figyelemre méltó képet mutat az új belügyi apparátus rekrutálódása is. A Gerő Ernő vezetésével kialakított minisztérium 1953-ban kinevezett vezetői közül harmincegyből huszonheten; a tizenkilenc megyei és a budapesti főosztályvezető közül tizenegyen dolgoztak államvédelmi vonalon az átszervezés előtt. A tárcavezető mellett véleményező és tanácsadó testületként működő belügyi kollégium tizenegy állandó tagja közül heten voltak államvédelmi rendfokozatú tisztek.¹⁷ Hogy e régi-új elitről és általában az állományról képet kapjunk, tudni kell, hogy a belügyi káderstátus nem volt vonzó ebben

¹⁵ Mérei Ferenc – a történeti irodalomba Litván György által beemelt – kifejezése a politikai rendőrség fogalmának kódolására. Gyarmati, 2000.

¹⁶ Kajári, 2001, 27–33.

¹⁷ Baráth, 1999, 158.; Kajári, 2001, 24–27.

¹⁸ Gyarmati, 2009, 80–81.

az időben.¹⁸ A belügyi vezetői garnitúrát 1950-től kezdve – a párt által dominált államigazgatás más szegmenseihez hasonlóan – legalább háromszor cserélték le. A tisztogatási akciók okozta veszteségek, a nagymértékű fluktuáció és az osztályszempontú – Péter Gábor 1953. januári letartóztatásának farvizén valóságos numerus claususba torkolló – káderpolitika jelentősen átrajzolta a belügyi állomány társadalmi-szociológiai tablóját. 1954 októberében a központi államvédelmi operatív tisztek 83 százaléka, a megyei főosztályok beosztottainak 85 százaléka nyolc osztályos általános iskolai végzettséggel vagy még azzal sem rendelkezett.¹⁹ Számukra az 1953-as politikai változások hoztak soron kívüli előléptetést.²⁰ A fiatalabb generációhoz tartoztak – az operatív hálózati munkát végző beosztottak mintegy 70 százaléka volt harminc éven aluli 1954-ben²¹ –, politikai-ideológiai tájékozottságuk és kapcsolatrendszerük a rákosista diktatúra idején formálódott: a rendszer nevelte ki őket. Kezdeti kompetenciahiányukat ennek megfelelően teljes elkötelezettséggel ellensúlyozták. Elsősorban a pártfőtitkár, azaz Rákosi Mátyás iránt, hisz Nagy Imre szándékainak manifesztálódása esetén Rákosi tettektársaiként, famulusaiként legalábbis visszaminősítésükre számíthattak. A BM-átszervezés ellentmondásosságának érzékeltetésére és a tanulmány megértéséhez feltétlenül szükséges az archontológia felvázolása, néhány adat kiragadása. A Belügyminisztérium és az ÁVH összevonásának levezénylése és a törvénytelenések felülvizsgálata, mint említettem, Gerő Ernőre hárult, akit még 1953 júniusában, Moszkvában az SZKP prezídiuma jelölt ki erre a feladatra. Gerő a belügyminiszteri posztot 1953. július 4. és 1954. július 6. között töltötte be. Első helyettese, majd 1954. július 6. és 1956. október 24-e között utóda Piros László – korábban az ÁVH határőrség és belső karhatalom parancsnoka –, helyettese az államvédelmi osztályokat felügyelő *Dékán István*, aki a kémelhárítás vezetője és vizsgálója volt korábban. A BM államvédelmi osztályai közül a IV. számú feladatköre volt a belső reakció elhárítása. Vezetője, *Rajnai Sándor* 1946 óta dolgozott a politikai rendőrség kötelékében, 1950-től kezdve az ÁVH egyházi alosztályát is vezette. Az 1953-ban harmincegy éves Rajnait a Belügyminisztérium egyik legképzettebb, az államvédelmi operatív munkában legtapasztaltabb kádereként tartották számon. Nem függetlenül ettől 1955 nyarán a BM II. hírszerző osztályára vezényelték át, utóda a IV. osztályon *Radványi Kálmán* lett.²² A katolikus egyházzal 1953 júliusától a belső reakció elhárításának 5. alosztálya (IV/5.) foglalkozott. Az alosztály 1954. december 10-én kelt éves beszámolója a káderhelyzettel kapcsolatos statisztikai adatokra is kitért.²³ A jelentés szerint ekkor

¹⁹ Kajári, 2001, 27.

²⁰ Ez a jellegzetesség nem az „új szakasz” következménye.

²¹ MOL M-KS 276. f. 53. cs. 172. ó. e. 59.

²² Rajnai életútjáról bővebben lásd Szabó, 2010, 242–246.

²³ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 123. A klerikális reakció ellen harcoló alosztály évi beszámolója (1954. december 10.).

tíz fő dolgozott a központban. Átlagéletkoruk nem érte el a huszonnyolc évet, a legidősebb beosztott harminchét, a legfiatalabb huszonegy éves volt. Belügyi vonalon 1945 óta egy; 1946 óta egy; 1948 óta két; 1949 óta egy; 1952 óta három; 1954 óta egy és 1955 óta egy fő szolgált. „Klerikális vonalon” csak ketten működtek 1953 előtt. Érettségivel négyen rendelkeztek, közülük három egyetemet végzett. Öt főnek négy polgári, míg egyiküknek nyolc elemi volt a legmagasabb iskolai végzettsége. Hatan végeztek öt, három, illetve két hónapos pártiskolát; hárman vettek részt szakmai képzésen: egyéves Dzerzsinszkij-, hat hónapos hírszerző, illetve hat hónapos rendőri iskolában. Társadalmi hovatartozásukat tekintve a tíz főből hat munkás, egy paraszt, egy alkalmazott, egy „önálló” és egy „egyéb” származású volt. Az alosztályt 1954-től századosi rangban vezető Földes György 1931-ben született, és 1947-ben került az ÁVH-hoz, ahol legkésőbb 1949-től az egyházi elhárításnál dolgozott, 1950-től már alosztályvezető-helyettesként.²⁴ Négy polgárit végzett.

Az egyesített Belügyminisztérium államvédelmi jellege a belügyi munka irányultságában is tetten érhető. Kezdetben az „új szakasz politikájával szemben ellenséges elemek” aktivizálódása, majd – a politikai széljárásnak megfelelően – éppen az új szakasz „liberalizmusa”, „jobboldali opportünizmus” miatt „elszemtelenedő” ellenség elleni kemény fellépés követelménye szolgáltatta az indokot az elhárító munka fokozásához. Mindez a nemzetközi helyzet sajátos értékelésével egészült ki. A diplomácia szintjén jelentkező enyhülést az imperialisták „totális kémkedését” elősegítő játszmaként dekódolták maguknak a szolgálatok, és – legalábbis retorikailag – továbbra is háborús agresszióval számoltak.

Az operatív hálózati munka perspektivikus kiterjesztése a belső és külső ellenséges erők összejátszásának vélelméből következett. A „támadólagos elhárítás” célkitűzéseit az „imperialista hírszerző szervek” tevékenységének felderítése; a belső reakcióval való kapcsolataik leleplezése és az „ellenséges góccokba, központokba való mély beépülés” igénye jelölte ki. Ebben a kontextusban értelmezhető a korabeli államvédelem működése, és azon belül a „klerikális reakció”, illetve a szerzetesrendek elleni intézkedések is.

A felderítő munka prioritása az egységesített Belügyminisztérium struktúráját is meghatározta. „Az operatív munka sokkal jobban megfelel népi demokráciánk jellegének is, azonkívül olcsóbb és helyesebb módszer a karhatalmi munkánál. Nekünk elsősorban megelőző munka kell, nem karhatalmi munka” – érvelt Gerő Ernő a Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülésén.²⁵ A megörökölt ügynökségek ugyanakkor nem voltak alkalmasak erre a feladatra. A hálózati munka állapotáról Dékán István szeptember 8-i kollégiumi előterjesztésében számolt be.²⁶ „A hálózati

²⁴ Fejérdy, 2010, 272. Földes György belügyi karrierjéről lásd bővebben Szabó, 2010, 235–237.

²⁵ Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2001, 104.

²⁶ Uo. 148–149.

munka bizonyos fokú javulása mellett az államvédelmi szervek fejlődése messze elmaradt népi demokráciánk fejlődésétől. Jelenleg csak súlyos hiányosságokkal tudják betölteni azokat a feladatokat, melyek elé népköztársaságunk gyors ütemű fejlődése és a nemzetközi helyzet állítja [őket]. Megfelelő létszámú és főleg minőségű ügynökség hiányában az államvédelmi szervek csak esetenként tudják mélyrehatóan felderíteni és megakadályozni a legaktívabb ellenséges bázisok tevékenységét. Csaknem valamennyi területre az események mögötti lemaradás jellemző.” A jelentés a főbb hiányosságokat számba véve felróta, hogy „a kémek, az imperialista hírszerző szervek aláaknázó tevékenysége ellen” nem folyik eredményes és következetes harc, és hogy sem az „imperialista hírszerző szervek behatolási csatornái”, sem azok „belső ügynökségét képező bázisai” nincsenek ügynökséggel átfogva. „Nincsenek felderítve és ügynökséggel átfogva a belső reakció erőinek imperialista kapcsolatai és külső bázisainak csatornái.”²⁷ A hiányosságok megszüntetése érdekében a kollégium az ellenséges elemek nyilvántartásba vételét; elhelyezkedésük, csoportosulásaik és tevékenységük felmérését rendelte el. Az operatív osztályok vezetőinek ennek alapján kellett elkészíteniük hat hónapos munkaterveiket, és kidolgozniuk a hálózati munka fő irányvonalát és feladatait.²⁸ A határozat célul tűzte ki, hogy 1954. július 1-jéig minden konkrét ügyben megfelelő számú és minőségű ügynök, valamint kompromittált személy álljon rendelkezésre. Ugyanezen ülés a BM operatív nyilvántartó rendszere megszervezését tárgyalva huszonnyolc olyan ellenséges kategóriát nevezett meg, melynek tagjait nyilvántartásba *kell* venni. Köztük a főpapokat és az összes egyházi vezetőt, a szerzetesrendek vezetőit és tagjait, valamint az „imperialista hírszerző szervek beosztottainak és ügynökeinek” családtagjait, illetve a velük közvetlen kapcsolatban álló személyeket.²⁹

A hálózati munka új követelményei az ügynökséggel foglalkozó operatív osztályok – az I. a kémelhárítás, a II. a hírszerzés, a III. a katonai elhárítás, a IV. a belső reakció elhárítás, a VI. a vizsgálati³⁰ és a VIII. a környezettanulmány és figyelés – szoros együttműködését igényelték.³¹ A kollégium 1953. szeptember 22-i ülésén Dékán István javasolta, hogy a belső reakció elleni harc osztálya a vatikáni hírszerzéssel összefüggő anyagokat küldje meg a kémkedési ügyeket feldolgozó értékelő csoportnak, és „készítsenek monográfiákat egy-egy ellenséges kontingensről”.³² Hozzászólásában Balázs Béla, a vizsgálati főosztály vezetője szintén a „vatikáni hírszerzés” feldolgo-

²⁷ Uo. 2001, 151.

²⁸ Uo. 155.

²⁹ Uo. 178.

³⁰ A vizsgálati főosztály 1954 áprilisáig működött számozott állambiztonsági részlegként. Ettől kezdve a vizsgálati munka fontosságának és speciális jellegének megfelelően önálló szervként, az igazságszolgáltatás rendjébe tagoltan működött tovább. Lásd erről Papp, 2010.

³¹ Lásd erről Horváth, 2004.

³² Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2001, 199.

zását hiányolta, és kérte, hogy a belső reakció elhárítás és a vizsgálati főosztály konkrét tervet dolgozzon ki ennek pótlására.

A szeptemberi nekibuzdulás minden jel szerint nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hisz a kollégium 1953. december 8-án újra napirendre tűzte az elhárító munka kérdéseit.³³ Az előterjesztés nem maradt fenn, de Gerő Ernő belügyminiszteri parancsából kiolvasható a konklúzió: a belső reakció ellenséges tevékenysége szoros kapcsolatban áll az imperialista hírszerző szervek működésével, minden területen külföldről irányítják. Gerő parancsa a totális hidegháború narratívájában fogant: „A Belügyminisztérium szervei adatokkal rendelkeznek, melyek bizonyítják, hogy az imperialista országok hírszerző szervei egy új világháború előkészítése céljából fokozzák aknamunkájukat és kémtevékenységüket a Szovjetunió, a Magyar Népköztársaság és a népi demokratikus országok ellen. [...] Céljaik elérése érdekében igyekeznek ügynököket beépíteni a Magyar Dolgozók Pártjába, a néphadseregbe, a Belügyminisztérium szerveibe és az ipari, kereskedelmi, pénzügyi, közlekedési, mezőgazdasági objektumokba, valamint a társadalmi szervezetekbe.” A parancs szerint mindez a fedőszervként használt külképviseletek, követségek, konzulátusok, kultúrintézetek és egyéb segítségnyújtó szervezetek segítségével valósul meg, melyeknek beosztottai a „múlt rendszer híveiből” – kulákokból, volt horthysta tisztekből, klerikális elemek közül, trockistákból, cionistákból, reakciós pártok volt tagjaiból – szervezik meg hazai ügynökségüket. Gerő parancsba adta, hogy a „BM összes hálózati operatív és vizsgálati osztályai, a megyei főosztályok és azok járási szervei szorosan együttműködve a BM I. osztályával saját munkaterületükön tekintsek elsőrendű feladatnak az imperialista hírszerző szervek ügynökségének felderítését és ártalmatlanná tételét”. A „kémgyanús kapcsolatokat” feldolgozása érdekében Magyarországra akkreditált diplomáciai és más külképviseletek tagjainak, az itt tartózkodó külföldi állampolgároknak, rokonaiknak és közeli kapcsolataiknak a nyilvántartását és „feldolgozását” rendelte el.³⁴

Az átszervezés tapasztalatairól és a minisztérium munkájáról az MDP KV Politikai Bizottsága 1954. április 28-i ülésén számoltak be a BM vezetői.³⁵ „Az átszervezés során elért egyik legfontosabb eredmény, hogy a munka súlypontja az egész Belügyminisztériumon belül az operatív hálózati munka irányába tolodott el. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy ez helyes és szükséges, úgy az államvédelmi, mint a rendőri szervek munkájában egyaránt.” A jelentés megállapította, hogy az „államvédelmi-operatív hálózati munka tervszerűbb, céltudatosabb, bátrabb, mint az átszervezés előtt. Főleg a központi szervek hosszabb perspektívában, meghatározott elvek alapján dolgoznak. Világosabban látják a célt, a fő feladatokat. [...] Megvan

az alap ahhoz, hogy a BM a maga területén eredményesen harcoljon a Központi Vezetőség határozata, az új kormányprogramban megjelölt feladatok végrehajtásáért.” Az 1954-es év fő feladataként a PB az „ellenséges gócbokba, központokba való beépülést” határozta meg, aminek „döntő előfeltétele most a munka minőségének, színvonalának erőteljes növelése, a vezetés rendszerének, gyakorlatának javítása, tökéletesítése”.³⁶ Határoztak arról is, hogy a Központi Vezetőség adminisztratív osztálya a BM személyzeti főosztályával közösen tegyen javaslatot a KV titkárságának a BM hírszerző osztály vezetőjére vonatkozóan, valamint azoknak a kádereknek a személyéről, akiket a BM párt- és állami területekről külföldi munkára ad át.

A szerzetesrendek szempontjából a belügy párt által is megerősített módszer váltása 1954 nyarára érzékeltette hatását. Az államvédelem a rendeket vatikáni irányítás alapján működő *kémszervezeteknek* tekintette, melyeknek tagjai a hazai klerikális reakció irányításában is vezető szerepet töltenek be. Ennek megfelelően az ellenük kezdeményezett operációk működésük szétzilálására, mindenekelőtt ügynökséggel való átfogásukra irányultak. Perspektivikus lehetőségként a külföldi rendi központokba és emigrációs közösségekbe való beépüléssel is számoltak. „Az ügynöki operatív munka irányának meghatározásánál abból indultunk ki, hogy az alosztály munkaterületéhez tartozó legfontosabb állományok hivatalos irányító központtal és jelentős emigrációs szervezettel rendelkeznek” – számolt be a BM IV/5. alosztályának munkájáról Földes György 1954-es évertékelő jelentésében.³⁷ „Az elmúlt év folyamán az alosztály legfontosabb munkaterületein meghatározta egy-egy állományon belül a legfontosabb kategóriákat, néhány kategóriánál beszerzéseket végzett, valamint a meglévő ügynökök egy részét ezek feldolgozására irányította. [...] A legveszélyesebb kategóriák meghatározásánál és figyelembevételével egy időben fokozottabb mértékben vontuk ügynöki feldolgozás alá azon személyek és csoportok egy részét, amelyek körülményeit és kapcsolatait figyelembe véve alaposan gyanúsíthatóak voltak, hogy tevékenységüket külföldi szervezetek és a magyarországi imperialista követ-ségek támogatása és irányítása alapján végzik. Ügynöki bizalmas nyomozás során egyrészt felderítés alatt áll, másrészt felderítettük és kis részben átfogtuk a római katolikus egyház egyes kategóriáinak a Vatikánhoz fűződő titkos kapcsolatát. [...] Így felderítettük és részben átfogtuk a magyarországi bencés rend, a felosztatott illegális jezsuita rend titkos csatornáját vatikáni központjuk felé.” Az ügynöki hálózat helyzetéről szólva az alosztály jelentése a férfi és női szerzetesrendek vonalán 1954-ben kilenc ügynök és két informátor beszerzéséről számolt be.³⁸ A hibák között Földes a püspöki kar

³³ Uo. 432.

³⁴ Uo. 432–436.

³⁵ MOL M–KS 276. f. 53. cs. 172. ő. e. 54–61.

³⁶ MOL M–KS 276. f. 53. cs. 172. ő. e. 63–71. Közli: Izsák, 1998. 259–266.

³⁷ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 108. A klerikális reakció ellen harcoló alosztály évi beszámolója (1954. december 10.).

³⁸ „Nagy István”, „Acél” és „Kovács” a jezsuiták; „Rieger”, „Tóth” és „Jácint” a bencések; „Baráth”,

és a világi papság vonalán folyó operatív munkát – azt „kissé elhanyagoltuk”, „nem törekedtünk a püspöki karba vagy egyes tagjai mellé történő beépülésre” – és a tapasztalatlanságból fakadó nehézségeket emelte ki.³⁹ „A vonalból és területből kiszakítva vittük az ügynöki bizalmas nyomozásokat, nem értékelve az ott történt politikai állásfoglalásokat és eseményeket. [...] Az operatív munkát az események utáni hajsza, nem pedig a vonalakat egységesen ismerő államvédelmi munkastílus határozta meg.”

Az egyes esetek vizsgálata alapján az alábbi mechanizmus rajzolódik ki: Az államvédelem 1954 nyarára feltérképezte a szerzetesrendek működésének különféle vonatkozásait, és azt, hogy milyen módon tartják a kapcsolatot külföldi rendi központjaikkal. A következő lépésben aprólékos operatív terv alapján – általában titkosan – őrizetbe vette az érintett rend „postását” vagy más okból elmarasztható tagját, és megkísérelte – javarészt sikerrel – együttműködésre vagy a nyomozás szempontjait segítő beismerő vallomásra bírni.⁴⁰ Ezt követően az operatív lépések több irányba folytatódtak. A kihallgatásokból nyert információk – további szervezési kísérletek fedéséül is szolgálva – új őrizetbe vételekhez vezettek, és az illegális csatornák átfogásán keresztül a külföldi, elsősorban római rendi központok dezinformálását szolgálták.⁴¹ Ez a gyakorlatban a szerzetesrendek intranzigens tagjainak letartóztatását és elítélését, egyúttal az együttműködésre hajlandók helyzetbe hozását vagy akár „külföldre való kidobását” eredményez(het)te.⁴² Ebben a modellben a bűnvádi eljárás előkészítése – operatív és vizsgálati szakasza egyaránt – az államvédelmi munka szempontjainak volt alárendelve. A vizsgálati munka nem a büntetőeljárást, hanem az elhárítást szolgáltatta. A gyanúsítottak kihallgatása – még ha voltak is rájuk nézve terhelő adatok – nem elsősorban vád alá helyezésüket, sokkal inkább operatív helyzetek létrehozását célozta; a vizsgálati munka ugyanakkor lehetőséget adott

„Mecseki” és „Szilárd” a budai ferencesek; „Dusek” a piaristák vonalán; illetve a Szociális Testvérek Társaságában „Sas”.

³⁹ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 119–120. A klerikális reakció ellen harcoló alosztály évi beszámolója (1954. december 10.).

⁴⁰ ÁBTL 3. 2. 1. Bt–1091. Jelentés (1954. augusztus 11.). ÁBTL 3. 1. 9. V–129284/1. 15–19. Jelentés (1955. augusztus 8.).

⁴¹ „A belgiumi jezsuita emigrációba való beépülésre tervbe vettük »Nagy István« fedőnevű ügynök előkészítését a kinti munkára. »Nagy István« fedőnevű ügynökünk a jezsuita rend ellenséges tevékenységének felderítése érdekében végez ügynöki munkát. »Nagy István« alkalmas arra, hogy megfelelően kidolgozott kombináció alapján bejuttassuk az emigrációba. ... A jezsuita rend római központjában folytatandó hírszerző munkára tervbe vettük Váczi Jenő jezsuita szerzetes külföldre való kidobását. Váczi Jenő a rend római központjában megfelelő összeköttetésekkel rendelkezik. ... Váczi Jenő előkészítése külföldre való kidobásra a tervbe vett jezsuita vezetők őrizetbe vételével volt összekötve. Mivel az őrizetbe vételek nem nyertek engedélyezést, Váczi Jenő előkészítése nem történt meg” – összegezte az év vonatkozó eseményeit Földes György államvédelmi százados, a BM IV/5. alosztályának vezetője. ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 104. A klerikális reakció ellen harcoló alosztály évi beszámolója (1954. december 10.).

⁴² ÁBTL 3. 2. 1. Bt–1091. 8. Jelentés (1954. június 23.). 8.

felderítő, operatív pozíciókat erősítő adatok szerzésére, melyek aztán a további operatív munka alapját képezték. Az intézkedések – a „kit hogyan tudunk elítélni” helyett – a „kit hogyan tudunk beszervezni” kérdése köré csoportosultak. A „tippkutatás” során alkalmatlannak találtak további sorsa pedig a koncepciók perек megszokott sémája szerint alakult. Ha bűnvádi eljárás megindításáról született döntés, a többszörösen megrostált bírói apparátus a politika készséges szolgálóleányaként hajtotta végre a reá háruló feladatokat.

A külső és belső reakció aknamunkájáról Piros László belügyminiszter 1954. november 10-i ülésén tájékoztatta az MDP KV Politikai Bizottságát.⁴³ A jelentés a reakciós erők fokozódó tevékenységéről, az államellenes szervezkedések, sikkasztások, kulák terrorcselekmények elszaporodásáról, a nyugati követségek felforgató munkájáról számolt be. Mindezekért a „jelenleg eluralkodó liberalizmust”, az intézkedések bátortalanságát, azaz – most még kimondatlanul – az 1953. júniusi fordulatot, pontosabban a párthatározat „helytelen értelmezését” okolta. A jelentés a szerzetesrendeket is érintette. „Különösen aktív, szervezett ellenforradalmi tevékenységet fejt ki a feloszlott jezsuita rend. Rendi kereteiket illegálisan csaknem teljesen újjászervezték. A rend tagjai, múltjukat eltagadva, üzemekbe férkőztek be, ahol vallásos, ellenforradalmi propagandát fejtenek ki, bomlasztani igyekeznek. Titkos kapcsolatban állnak a rend vatikáni központjával, ahonnan konkrét utasításokat kapnak az aknamunkájuk folytatásához. (Az illegális rendi vezetőt őrizetbe vettük.)⁴⁴ Egyházi vonalon általában tapasztalható, hogy ellenséges tevékenységük folytatásához külföldről kapnak anyagi támogatást. Így pl. a Pannonhalmi Bencés Rend az elmúlt években illegális úton több mint 10 000 dollárt kapott, hasonlóképpen a feloszlott ciszterci rend is. Az illegálisan bejött valutát feketepiacon értékesítik.”⁴⁵

A fokozódó ellenséges tevékenység visszaszorítására Piros az államvédelmi és rendőri szervek eddiginél bátrabb és támadóbb fellépését javasolta. Közvetlen végrehajtandó feladatként jelölte meg, hogy a felderített és dokumentált csoportok közül a legveszélyesebbeket „haladéktalanul fel kell számolni. [...] Ezzel párhuzamosan az egyes ellenforradalmi kategóriák között, elsősorban ügynökség útján, zavart, bomlasztást kell előidézni aktivitásuk csökkentésére, tevékenységük visszaszorítása érdekében.” Az előbbivel összefüggésben a belügyminiszter a bírói és ügyészi szervek büntetőgyakorlatának felülvizsgálatát tartotta szükségesnek, ennek keretében pedig

⁴³ MOL M–KS 276. f. 53. cs. 203. ő. e. 38–53.

⁴⁴ Pálos Antalt 1954. június 30-án vették őrizetbe. A Budapesti Fővárosi Bíróság 1955 februárjában „külföldi szervezet részére adatközléssel elkövetett hűtlenség és a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése bűntette” miatt tizenhét év börtönbüntetésre ítélte. Pálos 1956. október 27-én Vácról szabadul, de a szabadságharc leverését követően 1957 januárjától tovább töltötte büntetését 1963. május 10-éig.

⁴⁵ MOL M–KS 276. f. 53. cs. 203. ő. e. 42.

„megszüntetni a jelenleg eluralkodott liberalizmust, ehelyett biztosítani, hogy az állam- és társadalomellenes bűncselekmények elkövetőivel szemben a törvények teljes szigorával járjanak el”. Változatlan igény maradt a „belső és külső reakciók erői elleni operatív tevékenység főbb iránya, az irányító góccokba, vezető kategóriákba való mély hálózati beépülés”.⁴⁶

Piros László vészterhes beszámolója egyelőre nem érte el a kívánt hatást. A PB a tárgyban felemás határozatot hozott.⁴⁷ Sőt, ahelyett, hogy növelte volna a belügy mozgásterét, felhívta a figyelmet arra, hogy „egyres területeken nem folyik elég gyorsan a múlt hibáinak kijavítása”. „El kell érni, hogy a BM adataira a párt és a kormány száz százalékig támaszkodhasson” – hűtötte le a túlbuzgó belügyért semmitmondó ukázzal a párt legfontosabb döntéshozó fóruma. A Nagy Imre és Rákosi Mátyás közti adok-kapokból 1955 kora tavaszára Moszkvában az utóbbit hozták ki győztesnek.⁴⁸ Rákosinak a hatalom csúcsára való visszatérése a júniusi politika alig leplezett revízióját is jelentette. A visszarendeződést egyházi vonatkozásban az MDP KV titkárságának 1955. július 11-én, az „Állami Egyházügyi Hivatal munkájának megjavítására és az egyház reakciós tevékenységének visszaszorítására” hozott határozata jelezte.⁴⁹ Ennek 3. pontja szerint „különös figyelmet kell fordítani és a legrövidebb időn belül felszámolni az illegális egyházi szertartásokat, valamint az illegálisan működő szerzetesrendeket”. A titkárság határozata az identitásában megerősödött államvédelem számára most már lehetővé tette, hogy a hálózati szempontból használhatatlan szerzetesek ügyeit – korábbi gyakorlatát felelevenítve – bizonyítékok hiányában is büntetőügygé konstruálja. A korábbi széles körű operatív felderítő munka eredményeinek gyors realizálásával a szolgálatok rendszerszolgahűségüket is demonstrálhatták. Radványi Kálmán, a Belügyminisztérium IV. osztályának vezetője 1955. augusztus 19-én készítette el jelentését a katolikus egyház ellenséges tevékenységéről.⁵⁰ Ebben a „katolikus egyház s az illegálisan működő szerzetesrendek vezetői és tagjai által folytatott szervezett államellenes tevékenység megszakítása” érdekében – a realizálás határidejének sorrendjében – a következő intézkedések végrehajtását javasolta a belügyminiszternek: hét jezsuita szerzetes őrizetbe vételét, valamint a vizsgálatról függően újabb letartóztatásokat; a papi irányítás alatt álló országos kiterjedésű ifjúsági mozgalmak tevékenységének megszakítása és „dezorganizálása” érdekében harminchárom személy – világi pap, „volt szerzetes”, szerzetesnő és laikus – őrizetbe vételét, illetve egyéb adminisztratív intézkedéseket; a

⁴⁶ Uo. 50–53.

⁴⁷ MOL M-KS 276. f. 53. cs. 203. ó. e. 54–56.

⁴⁸ Az MDP Központi Vezetősége 1955. április 14-én egyhangúlag határozott Nagy Imre kizárásáról a PB-ből és a Központi Vezetőségből. A KV ugyanezen ülésén Piros Lászlót a PB póttagjává választotta.

⁴⁹ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 372. ó. e. 42–43. Közli Izsák, 1998. 363–364.

⁵⁰ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 124–131. Jelentés (1955. augusztus 19.).

Soltész Jenő és Szigeti József által szervezett, „Keresztény Front” elnevezésű szervezkedés ötven vezetőjének letartóztatását; a ciszterci rend ügyében „jelentős átfogó beszervezést” és tizenöt vezető őrizetbe vételét, valamint a domonkos rend, a Szociális Testvérek Társasága, az angolkisasszonyok, a Jézus Szíve Népkegyelvények tevékenységének ügynöki bizalmas nyomozás útján történő feldolgozását. Az ambiciózus tervet – melyet a végrehajtásért felelős IV/5. osztály már csak létszáma miatt sem tudott maradéktalanul megvalósítani⁵¹ – Piros László azzal hagyta jóvá, hogy a „perspektivikus ügynöki munka” feladataival kell kiegészíteni.⁵² „Intézkedést kidolgozni a jezsuita ügynökség útján felderített külföldi csatornák (olasz, belga) átfogására, felhasználására. (Mi van a Gavoldi-féle⁵³ *Theodolino Gavoldi* a budapesti olasz kultúrintézet titkára volt. Többek között az ő segítségével leveleztek a jezsuiták és a bencések római központjaikkal. [beszervezési tervvel?]) Meg kell azt is csinálni, hogy esetleg a belga köv[etség]ről iratkiemelés útján szerezzünk adatokat (belga vonal). Vatikán felé mennyi idő alatt hány ügynököt küldünk? Soltész-ügy[et] e célból megnézni.” *Egri Gyula* belügyminiszter-helyettes Piros megjegyzései alapján az I. (kémelhárítás) és a II. (hírszerzés) osztályt is érintő kérdésekben közös terv kidolgozását javasolta Radványinak.⁵⁴ A jelentéshez fűzött kiegészítések azt jelezték, hogy a szerzetesrendekben és az illegálisan működő egyházi közösségekbe való beépülés által az államvédelem ekkor már a Vatikánba és a külföldi emigrációs központokba való befurakodás lehetőségeit is fürkészte. Ez az új szempont a belpolitikai erőviszonyok alakulásától függetlenül került előtérbe. Hogy ennek okait megérthessük, pár hónapot vissza kell kanyarodnunk az időben.

A Vatikán elleni hírszerző munka

A katolikus világegyház központjába való beépülés újszerű feladatát a szocialista országok állambiztonsági szerveinek 1955. március 7–12-i moszkvai közös értekezletén osztották a magyar szolgálatokra.⁵⁵ A találkozót a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának (KGB) elnöke, *Ivan Szerov* vezéreztette, és az albán, a bolgár, a csehszlovák, a keletnémet, a lengyel,

⁵¹ Az 1955 júniusában jóváhagyott őrizetbe vételére például bizonyíthatóan Mindszenty elhelyezése miatt nem került sor, mert az az „egyházügyi” egész kapacitását lekötötte. ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 145. A klerikális reakció ellen harcoló alosztály hat hónapos beszámolója (1955. július 28.). A PB 1955. július 7-én hozott határozatot Mindszenty József büntetés megszakításának engedélyezéséről. A határozat a „hejcei egyházi objektumban” „államvédelmi őrizet mellett” történő elhelyezésre tett javaslatot, Mindszentyt végül Püspökszentlászlóra vitték, majd innét rövidesen Felsőpeténybe. Utóbbi helyen 1956. október végéig tartották fogva. A témáról lásd Balogh, 2002. 263–267.

⁵² ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 132.

⁵³ ÁBTL 3. 1. 5. O–13405/2. 133.

⁵⁵ ÁBTL 1. 11. 12. Magyar-szovjet kapcsolatok (1955) 1958–1962 – 1959. 01. 08. – 99–650/55. 1–14. A beszámólót közli Okváth, 2001, 697–706.

a magyar és a román állambiztonsági szervek képviselői vettek részt rajta. A magyar delegációt Piros László vezette. A tanácskozáson történekről, az elfogadott közös határozatokról és a Magyarországra háruló feladatokról a belügyminiszter a Politikai Bizottság tagjait feltehetően az 1955. március 24-i ülésen tájékoztatta a „Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek 1954. évi munkájáról és az 1955. évi feladatokról” szóló beszámolójában.⁵⁶ Az értekezlet nyitónapján, a plenáris ülésen a résztvevők a koordinálás, a kölcsönös segítségnyújtás és az együttes intézkedések lehetőségeit tárgyalták, és meghatározták a „hírszerző szervek munkájában követendő fő irányokat” minden ország számára. Szerov referátumában beszámolt arról, hogy az „imperialisták totális kémkedést szerveznek a szocialista tábor országai ellen”, mellyel szemben közös intézkedésre van szükség.⁵⁷ Fő feladatként az „imperialista országok vezető állami, politikai, gazdasági, katonai szerveibe és intézményeibe” való beépülést határozta meg. Hangsúlyozta, hogy „végrehajtásának előfeltétele komoly, megbízható, kvalifikált ügynökség szervezése”, és hogy „e célból nem szabad sajnálni semmilyen erőfeszítést és anyagi áldozatot”. A munkamegosztás kérdését a delegációk külön-külön tárgyalták meg a KGB hírszerzésének vezetőivel. „A területek meghatározásánál a fő ellenség [tudniillik az USA – B. G.] elleni harcból indultunk ki, figyelembe véve földrajzi és más lehetőségeket.”⁵⁸ A tárgyalások során a ma-

⁵⁶ Az előterjesztés vitáját tartalmazó jegyzőkönyv és a hozott határozat írásos dokumentuma egyelőre nem ismeretes. A Belügyminisztérium kollégiumának 1953 és 1956 közötti jegyzőkönyveit összeállító *Kajári Erzsébet* Piros László jegyzőkönyvi utalása alapján feltételezi, hogy az MDP KV PB 1955. március 24-i ülésén hozott határozat megegyezik Piros László „Jelentés a BM államvédelmi szerveinek 1954. évi munkájáról és az 1955. évi legfőbb feladatokról” című, 1955. április 11-i dátumú dokumentumával, melyet a belügyi kollégium 1955. április 13-i, kibővített ülésén tárgyalt.

⁵⁷ Sztálin 1953. márciusi halála a szovjet bel- és külpolitika számára kurzusváltási esélyt jelentett. Pontosabban fazonigazítási kényszert, mert a felhalmozott feszültségek eddigre robbanás előtti állapotba sodorták a birodalmat. A stabilizáció érdekében a Kreml-beli kusza hatalmi harcokból végül győztesen kikerülő hrucsovi vezetés nemzetközi kapcsolataiban is kíváncsnak tartotta a feszültségek csökkentését, és igyekezett külpolitikájában is rugalmasabb irányvonalat kialakítani. Ez tette lehetővé a koreai háború lezárását és a diplomáciai kapcsolatok újbóli felvételét Jugoszláviával. A feszült évek után a két világrend közötti kibékíthetetlen elentét elvi fenntartása mellett a diplomáciában (és valójában a politikának csak ebben a szférájában) megjelent a kompromisszumos készség, az úgynevezett „genfi szellem”. Ausztria kérdésében a nagyhatalmak modus vivendit találtak, és bár az NSZK NATO-tagsága komoly riadalmat okozott, az érdekszférák határának rögzülése által hosszabb távon mégis a feszültségek enyhüléséhez vezetett. A „genfi mosolygón” persze nem volt felhőtlen. A békés egymás mellett élés egyetlen biztosítékát a katonai erőegyensúly jelentette. A Kreml igényt formált arra, hogy a vasfüggönytől keletre eső pufferzónájának országait megszállt bábállamokból szoros és összehangolt irányítás alatt álló szövetségi-védelmi rendszerévé tegye. Ezt a szocialista országok hadseregeinek átszervezésével és közös parancsnokság alá helyezésével tervezték megvalósítani. A Varsói Szerződés létrehozásának előkészítésével egyidejűleg került sor az állambiztonsági szolgálatok szoros együttműködésének kialakítására is. Lásd erről Okváth, 2001, 689–690. és Fischer, 2001, 152–162.

⁵⁸ ÁBTL 1. 11. 12. Magyar–szovjet kapcsolatok (1955) 1958–1962 – 1959. 01. 08. – 99–650/55. 6.

gyar hírszerző szervekre vonatkozóan nagyratörő programot fogadtak el. Fő feladatként Nyugat-Németország, az USA, Anglia, Franciaország, Ausztria és Jugoszlávia „legfontosabb állami, politikai, gazdasági intézményeibe, objektumaiba” kellett beépülni, ezenkívül ügynöki beépülést tartottak szükségesnek a „tudományos és technikai hírszerzés vonalán minden olyan kapitalista országba, ahol erre a magyar hírszerző szerveknek reális lehetőségük van”. A Vatikánnal kapcsolatos feladat a már meglévő hazai egyházi ügynökség átirányításának lehetőségéből fakadt: „Tekintve, hogy a Magyar Népköztársaság nagy lehetőséggel rendelkezik a Vatikánnal kapcsolatot tartó katolikus papság között, ügynöki beépülést kell végrehajtani a Vatikánba és szerveibe abból a célból, hogy megelőzzük Magyarországi és a szocialista tábor többi országai ellen irányuló aknamunkájukat.”⁵⁹

A jelentés alapján a PB elé terjesztett határozati javaslat felhatalmazta a belügyminisztert, hogy a „fasiszta” emigráció bomlasztására, a Vatikán szerveibe való beépülésre, a dunai közlekedés hírszerzési és kémelhárítási célokból való jobb kihasználására, valamint a nyugatnémet hírszerzés elleni felderítő munka javítására operatív együttműködést alakítson ki a Szovjetunió és a baráti országok állambiztonsági szerveivel.⁶⁰ A Moszkvában kapott feladatok eredményes végrehajtása érdekében a PB javasolta a hírszerző munka szélesebb alapokra helyezését, és elrendelte, hogy a „BM hírszerző osztályát és a külföldi rezidentúrákat 1955. augusztus 1-ig teljesen fel kell tölteni párthű, megfelelő felkészültségű, nyelvtudással rendelkező káderekkal”. A belső ellenség elleni küzdelemben a fő erőfeszítéseket a „szervezett ellenséges tevékenység, az összeesküvések, csoportosulások, a szabotázs és kártevések felderítésére, felszámolására” kellett fordítani.

A Politikai Bizottság határozatából következő feladatokat a belügyi kol-

⁵⁹ ÁBTL 1. 11. 12. Magyar–szovjet kapcsolatok (1955) 1958–1962 – 1959. 01. 08. – 99–650/55. 7. Az önálló magyar hírszerző főosztályt 1950-ben hozták létre, szovjet útmutatás alapján. Ezen belül külön osztály foglalkozott az emigrációval. *Farkas Vladimir* visszaemlékezései alapján valószínűsíthető, hogy a korai magyar hírszerző tevékenység egyik helyszíne Róma lehetett. Vö. Farkas, 1990, 286–291. A magyar állambiztonság 1950-ben, „Hontalanok” fedőnéven csoportosítást is nyitott a Rómában élő magyar egyházi személyekről. A tudományos kutatók a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok alapján mindazonáltal egyetértenek abban, hogy az állambiztonság tevékenysége XII. *Piusz* pápaságának időszakában jórészt információk gyűjtésére korlátozódott, és nem sikerült behatolni az emigráció tagjai közé. Fejérdy, 2009; Bottoni, 2010. Véleményük szerint sem a tiszták, sem az általuk irányított hálózati személyek nem rendelkeztek olyan operatív készséggel (olasz nyelvtudás, társadalmi elismertség), amely lehetővé tette volna beépülésüket a Vatikánba. Eredményes felderítő munkát ebben az esetben csak olyan ügynökség telepítésével lehetett elérni, melynek szocializációja és kvalitásai lehetővé tették a „célobjektumba” való problémamentes integrációt. Ez a felismerés (is) vezetett a belső reakció elhárítása, a kémelhárítás és a hírszerzés együttműködéséhez és azokhoz a próbálkozásokhoz, melyek a „hazai bázison” foglalkoztatott hálózati személyek megfelelően előkészített „kidobása” vagy különféle dezinformációs praktikákkal való elfogadtatása útján igyekeztek eredményt elérni.

⁶⁰ ÁBTL 1. 11. 12. Magyar–szovjet kapcsolatok (1955) 1958–1962 – 1959. 01. 08. – 99–650/55. 16–18.

légiüm 1955. április 13-i kibővített ülésén tárgyalta.⁶¹ A határozat kiegészítéseként Egri Gyula és Dékán István osztályonként értékelte a központi szervek munkáját és feladatait, az osztályvezetők számára is lehetőséget adva a felszólalásra. Az ülés jegyzőkönyvében a politikai és „szakmai” követelményeknek való kényszeres megfelelés minden nehézsége tetten érhető. A vizsgálati főosztály munkájáról szólva Dékán elmondta, hogy „vizsgálati szerveinkre ma már az jellemző, hogy letartóztatásokat csak megfelelő bizonyítékok alapján fogantatosítanak, és a vizsgálatokat a törvényes előírásoknak megfelelően folytatják le. [...] Komoly segítséget adtak az operatív osztályoknak azzal, hogy a vizsgálati ügyekben figyelmet fordítottak az államvédelmi szervek hálózatépítéséhez szükséges feladatok felderítésére, és javaslatokat tettek az osztályok felé kompromittált személyek beszerzésére. A vizsgálati munka során felmerült adatokból feldolgozzák a hírszerző szervek és a belső reakció aknamunkájával kapcsolatos adatokat, tapasztalatokat”.⁶² A hiányosságok között az előadó szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy egyes vezetők és vizsgálók részéről tapasztalható volt a „szocialista törvényesség nem helyes értékelése”, az őrizetességgel való helytelen, engedékeny magatartás; az, hogy a „kihallgatásokat nem az ellenség elleni szívós, kemény harc jellemezte”. A belső reakció elhárításával foglalkozó osztály munkája a „Magyarországon elhelyezkedő ellenforradalmi erők szervezkedési rendszerének felderítése több vonalon, így a volt politikai pártok, klerikális reakció vonalán, bizonyos mértékig eredményes volt. [...] A jobboldali szociáldemokraták, klerikális reakció, a cionista és a magyarországi jehovista mozgalmak vonalán sikerült több illegális csatornát felderíteni, és néhányat átfogni. [...] A hálózatépítő munka pozitívuma, hogy néhány vonalon történtek olyan beszervezések, amelyek egybeestek az osztály előtt álló fő feladatok megoldásával. Így pl. beszervezték »K«, »T«, »M« fedőnevű ügynököket, akik a jezsuita, bencés, ferences rend illegális csatornáinak átfogására alkalmasak”.⁶³

Az „osztály előtt álló fő feladatokról” szólva *Hárs István*, a hírszerzés vezetője az operatív osztályok közötti együttműködést elemezve az Ausztriában és Nyugat-Németországban lévő „ellenséges hírszerző szervek gócaiba” való beépülés mellett a Vatikánba való beépülést emelte ki mint olyan területet, ahol az operatív osztályok együttműködésére van szükség. Mint mondta: „Feltétlenül helyes és célszerű lenne, ha a IV-es osztályon 3-4 kvalifikált ügynököt tudnánk előkészíteni ezen a területen.”⁶⁴ Vitázó hozzászólásában Piros a kémelhárítást tette az „összállamvédelmi munka” központi feladatává, és az államvédelmi munka „rendkívüli” felelősségét hang-

⁶¹ Lásd az 56. lábjegyzetet. Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2005, 493–552.

⁶² Uo. 506.

⁶³ Uo. 508.

⁶⁴ Uo. 530.

súlyozta. „Láthatjuk, hogy a nemzetközi helyzet élesedik, és élesedik a belső osztályharc is. Ebből következik, elvtársak, hogy rendkívül megnő a mi felelősségünk, az államvédelmi szervek felelőssége, és rendkívüli módon megnőtt az a követelmény, amit velünk szemben támaszt pártunk, népi demokráciánk, dolgozó népünk.”⁶⁵ Majd a PB határozatával kapcsolatban kendőzetlenül tárta fel az „új szakasz” politikájával kapcsolatos véleményét, és az államvédelmi munkával kapcsolatos *ars poeticáját* is megfogalmazta: „A Politikai Bizottság megállapította, elvtársak, hogy a jobboldali elhajlások kihatásai a Belügyminisztériumot is érintették, és a BM-ben is liberalizmus, ingadozás volt tapasztalható az ellenség elleni harcban. [...] A Központi Vezetőség márciusi határozata, és ami konkrétan rá vonatkozik, és a PB határozatából gyorsan, határozottan, erőteljesen felszámolni az államvédelmi munka minden területén a liberalizmust, az ingadozást, a határozatlanságot. Keményebben, bátrabban kell ütnünk az ellenséget, más szóval nem szerveznünk, hanem támadnunk kell minden vonalon.”⁶⁶

Az 1955 márciusában felgyülemlett feladatok az év folyamán egyházi vonatkozásban az MDP titkársága fentebb tárgyalt júliusi határozatával egészültek ki. A Moszkvában kapott instrukcióknak megfelelően meg-, illetve át kellett szervezni a hálózati operatív munkát, és érvényt kellett szerezni a klerikális reakció elleni harccal foglalkozó párthatározatnak. Az államvédelmi munka elsősorban az utóbbi vonatkozásában hozott „eredményeket”. Dékán István az 1955. év államvédelmi munkáját értékelve⁶⁷ a „jezsuita és jehovista illegáció, valamint az egész országot átfogó klerikális ifjúsági mozgalom felszámolását” emelte ki.⁶⁸ „A korábban elszemtelenedett belső ellenség szervezett ellenforradalmi tevékenységének hatékonyabb felderítése és leleplezése révén sikerült – főképpen a klerikális reakció és a kulákság – ellenséges tevékenységét visszaszorítani, soraikat bomlasztani. [...] Négy jelentősebb szervezkedés felszámolása során 72 ellenséges tevékenységet kifejtő személyt – egyházi – helyeztünk letartóztatásba. Felderítettük a nyugati irányító központokkal rendelkező illegális kapcsolatokat. Jelentős számú illegális csatornát fogtunk át, és ügynökök telepítését hajtottuk végre a határon túli elhárító munka érdekében.” Radványi Kálmán a IV. osztály hírszerzéssel összefüggő feladatainak végrehajtását értékelve⁶⁹ a nagy számban alkalmazott operatív kombinációkat emelte ki, melyeket a vizsgálati főosztállyal és a hírszerzéssel foglalkozó osztállyal szorosan együttműködve hajtottak végre. „A korábbi időszaknál jóval nagyobb mértékben az operatív technikai eszközök eredményes alkalmazásával aktívabb felderítő mun-

⁶⁵ Uo. 548.

⁶⁶ Uo. 549.

⁶⁷ Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2006, 176–177.

⁶⁸ Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2005, 904.

⁶⁹ Vö. Radványi fentebb tárgyalt, 1955. augusztus 19-i jelentésével.

kát sikerült végezni. A terv alapján az osztály intézkedéseket tett a hírszerző munka érdekében is, azzal a céllal, hogy ügynökséget telepítsen az emigrációs központokba és a Vatikánba. 1955 szeptemberében ügynököt telepítettünk a Vatikánba való beépülés céljából.”

E kettős irányultságú államvédelmi munka azonban a hangzatos beszámolók ellenére már a forradalom okozta rendszerösszeomlás előtt kifulladt. A belügy és a pártvezetőség 1955 kora tavasza óta tartó „mézesheteinek” – újra csak a Moszkvából induló változások hatására – a desztalinizáció által okozott erjedés vetett véget. A justizmordok felülvizsgálatának sürgető követelménye felszámolta a korábbi érdekközösséget, Rákosi és társai a felelősség kérdését leghűségesebb rendszertámaszukra, az ÁVH-ra hárították.⁷⁰ A folyamatokat mégsem tudták kordában tartani. 1956 nyarára a pártvezetés presztízsének erodálódása a diktatúra egész üzemelési rendjére kihatott, és végül a dezorientált apparátus összeomlásához vezetett.

A tárgyalt időszak államvédelmi munkájának jellegzetességei a forradalom leverése után újjászerveződő politikai rendőrség irányultságát is meghatározták.⁷¹ A hálózati operatív tevékenység ekkor szerzett tapasztalatait az „átmentett légió” elsősorban a már konszolidáltnak hirdetett Kádár-rezsim időszakában hasznosította újra.⁷² Az új körülményekhez alkalmazkodva mindenekelőtt a „legális” hierarchia utánpótlásának megszervezésében. Ennek eredményeiről és hatásairól újra csak minden mozzanatot számba és figyelembe véve – egy másik tanulmányban – lehet releváns a múltból való számadás.

FORRÁSOK

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. 11. 12. Nemzetközi kapcsolatok osztálya és jogelődeinek iratai (NKO)
3. 1. 5. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék (Operatív dossziék, O-dossziék)
3. 1. 9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék (Vizsgálati dossziék, V-dossziék)
3. 2. 1. A III/1. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék (Bt-dossziék)

MOL – Magyar Országos Levéltár

- M–KS 276. f. 52. cs. Az MDP Központi Vezetősége üléseinek jegyzőkönyvei

⁷⁰ Gyarmati, 2010, 98.

⁷¹ Takács, 2010.

⁷² Lásd erről Tabajdi, 2009 és Vörös, 2010b. A belügy korábban „hazai bázison” dolgozó egyháziügyi suhancai időközben dörzsölt hírszerzőkké korosodtak. Földes György 1958-tól az olasz–vatikáni vonal vezetője lett.

M–KS 276. f. 53. cs. Az MDP Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei

M–KS 276. f. 54. cs. Az MDP KV Titkárság üléseinek jegyzőkönyvei

IRODALOM

- Arzsanov–Kecsekjan–Manykovszkij–Sztrogovics, 1951. – Arzsanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manykovszkij, B. Sz. – Sztrogovics, M. Sz.: *Állam- és jogelmélet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951.
- Balogh, 2002. – Balogh Margit: *Mindszenty József*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002.
- Bánkuti, 2010. – Bánkuti Gábor: A túlélés alternatívái. A jezsuita rend és az ÁVH 1953–1956. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 81–113.
- Baráth, 1998. – Baráth Magdolna: Kiszelyov szovjet nagykövet beszélgetései Nagy Imrével és Gerő Ernővel 1954 elején. In: *Múltunk*, 1998/1., 218–241.
- Baráth, 1999. – Baráth Magdolna: Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén, 1953–1954. In: *A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Szerkesztette Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 1999, 147–166.
- Bottoni, 2010. – Bottoni, Stefano: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 253–281.
- Cseh, 1999. – Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: *A Történeti Hivatal évkönyve, 1999*. Szerkesztette Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 1999, 73–91.
- Farkas, 1990. – Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH ezredese voltam*. InterArt, Budapest, 1990.
- Fejérdy, 2009. – Fejérdy András: „Hontalanok” – A római emigráns magyar papok, a magyar kommunista kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei. In: *Történelmi Szemle* 2009/1., 59–89.
- Fejérdy, 2010. – Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat (1959–1965)*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2010.
- Fischer, 2001. – Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001.
- Gyarmati, 2000. – Gyarmati György: A politika rendőrsége a Rákosi-korszakban, 1945–1956. In: *Beszélő*, 2000/9–10., 85–94.
- Gyarmati, 2009. – Gyarmati György: Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989. In: *Korunk*, 2009/3., 75–88.
- Gyarmati, 2010. – Gyarmati György: *Demokráciából diktatúrába, 1945–1956*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.
- Horváth, 2004. – Horváth Miklós: Adalékok az államvédelmi ügynökségi munka történetéhez (1953–1957). In: *Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve*. Szerkesztette Földesi Margit. XX. Század Intézet, Budapest, 2004, 163–201.

- Izsák, 1998. — *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956*. Főszerkesztő Izsák Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- Kajári, 2000. — Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége, 1953–1956. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerkesztette Gyarmati György. Történet Hivatal, Budapest, 2000, 157–187.
- Kajári, 2001. — Kajári Erzsébet: Bevezető a Belügyminisztérium Kollégiuma 1953–1956 közötti iratainak tanulmányozásához. In: *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. Első kötet. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések*. Összeállította és a jegyzeteket írta Kajári Erzsébet. Szerkesztette Gyarmati György és S. Varga Katalin. Történeti Hivatal, Budapest, 2001.
- Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2001. — *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. Első kötet. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések*. Összeállította és a jegyzeteket írta Kajári Erzsébet. Szerkesztette Gyarmati György és S. Varga Katalin. Történeti Hivatal, Budapest, 2001.
- Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2005. — *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. Második kötet. Az 1954. július 13. és 1955. december 9. közötti ülések*. Összeállította és a jegyzeteket írta Kajári Erzsébet. Szerkesztette Gyarmati György és S. Varga Katalin. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005.
- Kajári–Gyarmati–S. Varga, 2006. — *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. Harmadik kötet. Az 1956. január 18. és 1956. október 15. közötti ülések*. Összeállította és a jegyzeteket írta Kajári Erzsébet. Szerkesztette Gyarmati György és S. Varga Katalin. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2006.
- Krahulcsán, 2006. — Krahulcsán Zsolt: A politikai rendőrség pártellenőrzése (1954–1958). In: *Századok*, 2006/5., 1123–1148.
- Okváth, 2001. — Okváth Imre: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól, 1955. március 7–12. In: *Hadtörténelmi közlemények*. 2001/4., 689–706.
- Papp, 2010. — Papp István: A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezettörténete (1956–1962). In: *Betekintő*, 2010/1. URL: <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkid=134> (utolsó lekérdezés 2010. szeptember 22.).
- Szabó, 2010. — Szabó Csaba: A „Világosság” fedőnevű belső rezidentúra az Állami Egyházügyi Hivatalban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 207–252.
- Szilágyi, 2000. — Szilágyi Péter: A magyar jogbölcselet a 20. században. In: *Magyarország a XX. században V. kötet Tudomány 2. Társadalomtudományok*. Szerkesztette Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 2000.
- Tabajdi, 2009. — Tabajdi Gábor: A III/III. Csoportfőnökség egyházi elhárító tisztjei a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/3., 103–114.
- Takács, 2010. — Takács Tibor: *A belső reakció elleni elhárító osztály 1956–1962. Szervezettörténeti vázlat*. Megjelenés alatt.

- Urbán, 2003. — Urbán Attila: A magyar állambiztonsági szolgálatok (1962–1980). In: *Múltunk*, 2003/3., 3–74.
- Vörös, 2010a. — Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1949–1989*. Szerkesztette Bánkúti Gábor és Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 281–335.
- Vörös, 2010b. — Vörös Géza: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. In: *Betekintő*, 2010/2. URL: <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkid=144> (utolsó lekérdezés: 2010. szeptember 22.).

Összegzés*

ITTÉZ JÁNOS, a Magyarországi Evangélikus Egyház elnök-püspöke

Nagyon sok impulzus ért az elmúlt másfél napon. Sok új és sok megrázó információ. Négy szóval szeretném összegezni nagyon szubjektívan a konferencia bennem lecsapódó emlékét és eredményét.

Az első, nem tudok jobb szót találni rá, időnként a fizikai rosszullét. A mögöttünk lévő szerdán, a börtönlelkészi szolgálat tizedik születésnapján a köztársasági elnök és az egyházak vezetői vendégei voltak az intézménynek, a börtönlelkészi szolgálat képviselőinek a váci fegyház- és börtönben. Számomra ez – hála Istennek – az első találkozás volt e házzal, de megismerhettem a börtön Doberdónak nevezett, félig földbe sülyesztett részét is. Az szó igazi értelmében fizikai rosszullét fogott el, amikor a cellákat, köztük az álló cellát és ezt a nyomorúságok tanújaként számon tartható helyet láttam. S az előadások közben is néha ugyanez az érzés fogott el. Uram Isten, mire volt képes a diktatúra, és mire volt képes a hatalom!

A másik az aggodalom érzése. Ennek illusztrálására szeretném elmondani azt, hogy bár elnök úr kifejezte örömét, hogy sokan voltunk, én mégis azt hiszem, nem elegendő. Hiányolom az aktív evangélikus lelkészeket. Most más felekezetek papjairól, lelkészeiről nem szólok. S eszembe jut, egy régebbi emlékem. Amikor felszabadulva a belső nyomás alól, egy nálam néhány év-tizeddel idősebb lelkésszel beszélgetni kezdtem bizonyos kényes kérdésekről, ezzel hárított el: „Hagyj békén, én naiv akarok maradni.” Időnként vajon nem ugyanez dolgozik bennünk, lelkészi karunkban, a papjaink szívében, a nemzet gondolkodásában? „Hagyjuk ezeket, mi naivak akarunk maradni.” Ítéljük meg, hogy valóban mennyire veszedelmes ez a jelenség, én a lelkészek hiányában látok ilyen elhárítást. Bárcsak ne lenne igazam.

A harmadik érzés, amely megjelenik most bennem, a szégyenkezés. Mert ha a fizikai rosszullét fogott el a diktatúra és a pártállam embert, lelket, ügyeket nyomorító gazemberségeinek láttán és hallatán, akkor mélységes szégyenérzet fog el az egyházi emberek nyomorúsága és tettei láttán és hallatán. Én éppen azokban az években, 1962-től 1967-ig voltam teológiai hallgató, amelyekről a legtöbb szó esett a konferencián. S most is a fülemben cseng a hivatalába 1958. november 4-én – sapienti sat, gondolom a dátum

* Ittész János zárszava az „Egyházzüldözés és egyházzüldözők a Kádár-korszakban” című konferencián, 2010. május 7-én.

sokat mond – hivatalba lépő Káldi Zoltánnak egy önmagából kivetkőzött pillanatában elmondott, bennünket, teológiai hallgatókat és az ott lévő lelkészeket földbe döngölő mondata: „Azt akarjátok, hogy Bartha püspök lekörözzön engem?!“ És az a mondata, hogy „aki velem szembekerül, ne csodálkozzon, hogy a rendőrséget látja majd mögöttem“. Igen, a mélységes szégyenérzet. Hogy evangélikus egyházi vezetők – és most nem vigasztalom magam azzal, hogy nem csak ők –, nyilván ismerve a helyzetet, odaléptek a frontvonalba, és egy nyíltan egyházellenes, istenellenes ügy kiszolgálói lettek, saját lelkészeikkel, saját egyházuk népével szemben. Hogy mi mossza le ezt a szégyenérzetet rólunk, lelkiismeretünkről, azt nem tudom. Mert ezt a szégyenérzetet nem mossza le az, hogy voltak hűségesekek, hogy voltak mártírok, hogy voltak életüket az ügyért, az egyházért, Istenért feláldozó tanítványok is abban az időben.

És a negyedik érzés a reménység. A mégis reménység. Mert igaz ugyan, hogy itt diktatúráról, kommunista hatalomról, emberségükben, becsületükben megtiport és megszegyenült embertársainkról van szó, sokszor vesztett helyzetekről, de azért ne felejtjük el, hogy ez az ügy az Isten ügye. Persze ez beletartozik a szégyenérzetbe is, mert ezért is szégyenkeznünk kell, hogy ezek az emberek, az egyháziak, elfeledkeztek arról, hogy nem a saját bőrtüket viszik a vásárra. „Isten bőrét“ vitték és viszik a vásárra. És ma is mindig őt tesszük kockára. Mások a kihívások, más az ellenség, más a hatalom, amely az egyházat, az evangéliumot, Isten ügyét támadja, sortűzet rendez vagy ügyeskedik, de senki ne felejtse el, hogy nemcsak a saját becsületéről, emberségéről van ilyenkor szó, hanem az Isten bőréről és becsületéről is. És én megkövetem a hazai társadalmat, hogy püspökök, papok elhitették velük, hogy a kommunista hatalom erősebb, mint az Isten. Mert attól féltek, de az Istentől nem. Az Isten legyen hozzájuk és hozzánk irgalmas. És mégis reménykedem, mert ha az Isten ügye és ő megengedi, hogy a halál árnyékának völgyébe vezessen olykor személyesen és közösségben is az utunk, a nagypéntek szégyene után húsvét diadala azt jelenti, hogy ő mégis győzni fog. Ez nem kérdés. A kérdés az, hogy mi ott leszünk-e a győztes táborban. A reménységem az, hogy a fehér hollók szárnycsapásai azért oszlatják a fellegeket, és nem az emberi kilátásainkat, de legalább azt világosabbá teszik, miről van szó, mit veszthetünk, és hogy ki a mi végső reménységünk.

Köszönjük a konferenciát az elnök úrnak, az előadóknak, önmagunknak szerénységet, alázatot, de céltudatos reménységet kívánok, mert e nélkül bizony megszegyenülnénk. A helyzet nehéz, de nem reménytelen, mert a gazda Isten marad. Maradt is és marad a világ végezetéig.

X 123 100

Hazánkban húsz évvel a rendszerváltozás után – az egyházakon belül és a civil társadalomban egyaránt – különféle ügynökbetrányok kerülnek napvilágra. Egy hamis történelmi interpretációnak köszönhetően, melyet a politika és a médiumok csak felerősítenek, sokakban az a meggyőződés alakult ki, hogy a szocializmus idején a „legkártékonyabb” embercsoportot az ügynökök képviselték. Tudatos figyelemelterelés eredménye ez, hiszen nem az ügynök mozgatta a rendszert – annak legalsó eleme volt csupán.

A Kádár-rendszer egyházüldöző tevékenységét feltáró kötetünk kiadásában a katolikus, református és evangélikus egyház egyaránt közreműködött. Mindhárom történelmi egyház fontosnak tartja ugyanis, hogy az elmúlt évtizedek egyháztörténetének kutatása nyomán napvilágra kerüljön az igazság a kommunista diktatúra működésének mechanizmusáról, az egyházüldözés elvi és gyakorlati kivitelezéséről, valamint az egyházüldözők tevékenységéről. Az egyes tanulmányok szerzői ezért objektív módon, több éves kutatások eredményeit felhasználva, részrehajlástól és elfogultságtól mentesen mutatják be, hogy kik voltak a Kádár-rendszerben az egyházpolitika, az egyházüldözés működtetői, s milyen párt- és állami szervek határozták meg az egyházakkal szembeni eljárásokat. A magyar sajátosságok mellett megismertetnek a különböző szocialista országok területén élő és ott üldöztetést szenvedett egyházak helyzetével is.

Ára: 1800 Ft

27

E30

Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban

Egyházüldözés és egyházüldözők

a Kádár-korszakban

